

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

SOSIAL ELMLƏR

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

SOCIAL SCIENCES

№ 1

“Sosial elmlər” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestri və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı” na daxil edilmişdir.

BAŞ REDAKTOR:

Nərgiz AXUNDOVA, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Yaqub MAHMUDOV, akademik

MƏSUL KATİB:

Lamiyə QAFAR-ZADƏ, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

İsmayıl Hacıyev (akademik), Nailə Vəlixanlı (akademik), Gövhər Baxşəliyeva (akademik), Şahin Mustafayev (akademik), Musa Qasımlı (AMEA-nın müxbir üzvü), Könül Bünyadzadə (AMEA-nın müxbir üzvü), İlham Məmmədzadə (fəlsəfə elmləri doktoru), Nazim İmanov (iqtisad elmləri doktoru), Aytən Mustafazadə (hüquq elmləri doktoru), Məryəm Seyidbəyli (tarix elmləri doktoru), Nəcəf Müseyibli (tarix elmləri doktoru), Ayxan Rüstənzadə (hüquq elmləri doktoru), Əliəğa Məmmədli (antropologiya elmləri doktoru).

REDAKSİYA HEYƏTİNİN XARİCİ ÜZVLƏRİ:

Selma Yel (doktor, professor, Türkiyə), Toğrul İsmayıl (doktor, professor, Türkiyə), İqor Turitsın (doktor, professor, Rusiya Federasiyası), Hakim Elnazarov (doktor, Böyük Britaniya), Djozgil Kim (professor, Cənubi Koreya), Jozef Tymanovski (doktor, professor, Polşa), Pavel Stavarz (doktor, Polşa), Meruyert Abuseitova (doktor, professor, Qazaxıstan).

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

AZ1001, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 30

Tel.: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080

E-mail: socialsciences.anas@gmail.com

Website: <https://socialsciences.az/>

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Наргиз АХУНДОВА, академик

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Ягуб МАХМУДОВ, академик

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:
Ламия КАФАР-ЗАДЕ, доктор философии по истории, доцент

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Исмаил Гаджиев (академик), Наиля Велиханлы (академик), Говхар Бахшалиева (академик), Шахин Мустафаев (академик), Муса Гасымлы (член-корреспондент НАНА), Кёнуль Буньядзаде (член-корреспондент НАНА), Ильхам Мамедзаде (доктор философских наук), Назим Иманов (доктор экономических наук), Айтен Мустафазаде (доктор юридических наук), Марьям Сеидбейли (доктор исторических наук), Наджаф Мусеибли (доктор исторических наук), Айхан Рустамзаде (доктор юридических наук), Алиага Мамедли (доктор антропологических наук).

ИНОСТРАННЫЕ ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Сельма Йель (доктор, профессор, Турция), Тогрул Исмаил (доктор, профессор, Турция), Игорь Турицын (доктор, профессор, Российская Федерация), Хаким Эльназаров (доктор, Великобритания), Джозил Ким (профессор, Южная Корея), Жозеф Тумановски (доктор, профессор, Польша), Павел Ставарз (доктор, Польша), Меруерт Абусейтова (доктор, профессор, Казахстан).

АДРЕС РЕДАКЦИИ:
AZ1001, Азербайджанская Республика, г. Баку, ул. Истиглалийат, 30
Тел.: (+99412) 4925180; моб.: (+99455) 5581080
E-mail: socialsciences.anas@gmail.com
Website: <https://socialsciences.az/>

EDITOR-IN-CHIEF:

Nargiz AKHUNDOVA, Academician

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Yagub MAHMUDOV, Academician

EXECUTIVE SECRETARY:

Lamiya GAFAR-ZADA, Doctor of Philosophy in History, Associate Professor

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Ismayil Hajiyev (Academician), Naila Velikhanli (Academician), Govhar Bakhshaliyeva (Academician), Shanin Mustafayev (Academician), Musa Gasimli (Corresponding member of ANAS), Konul Bunyadzada (Corresponding member of AN- AS), Ilham Mammadzada (Doctor of Philosophical Sciences), Nazim Imanov (Doctor of Economic Sciences), Aytan Mustafazada (Doctor of Juridical Sciences), Maryam Seyidbayli (Doctor of Historical Sciences), Najaf Museyibli (Doctor of Historical Sciences), Aykhan Rustamzada (Doctor of Juridical Sciences), Aliagha Mammadli (Doctor of Anthropological Sciences).

FOREIGN MEMBERS OF EDITORIAL BOARD:

Selma Yel (doctor, professor, Turkey), Toghrul Ismayil (doctor, professor, Turkey), Igor Turitsyn (doctor, professor, Russian Federation), Hakim Elnazarov (doctor, Great Britain), Djozgil Kim (professor, South Korea), Jozef Tymanowski (doctor, professor, Poland), Pawel Stawarz (doctor, Poland), Meruert Abuseitova (doctor, professor, Kazakhstan).

EDITORIAL ADDRESS:

AZ1001, Azerbaijan Republic, Baku, 30 Istiglaliyyat St.

Phone: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080

Email address: socialsciences.anas@gmail.com

Website: <https://socialsciences.az/>

MÜNDƏRİCAT

BAŞ MƏQALƏ

İsmayıl HACIYEV. HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT TƏHLÜKƏSİZLİYİ ORQANLARINDA FƏALİYYƏTİ (1944-1969-CU İLLƏR).	11
--	----

TARİX

Aidə BAĞIROVA. XX ƏSRİN 90-CI İLLƏRİ -XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRAQ-RUSİYA ƏMƏKDAŞLIĞININ BƏZİ ASPEKTLƏRİNƏ DAİR	18
Allahverdi ƏLİMİRZƏYEV. ARSAX: TARİXİ-ETİMOLOJİ ARAŞDIRMA	27
İkram AĞASIYEV. 1920-1930-CU İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN ALMAN KOLONİYALARINDA TƏHSİL İŞÇİLƏRİ VƏ DİN XADİMLƏRİNƏ QARŞI REPRESSİYALAR	34
Hacı HƏSƏNOV. XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ ŞİMALİ AZƏRBAYCAN NEFT SƏNAYESİNİN DURUMUNA DAİR	45
Kamran İSMAYİLOV. BAŞ TUTMAMIŞ DİALOQ: NƏRİMAN NƏRİMANOV VƏ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ	51
Lamiyə QAFAR-ZADƏ. ANTONİ CENKİNSONUN ORİJİNAL XƏRİTƏSİ SƏFƏVİ İMPERİYASI TARİXİNİN QAYNAĞI KİMİ	63
Mətanət BƏHRƏMOVA. ORTA ƏSR QAFQAZ ŞƏHƏRLƏRİNDƏ SƏNƏTKARLIQ (ORTA ƏSR DƏRBƏND ŞƏHƏRİNİN TİMSALINDA)	91
Nazilə MƏMMƏDOVA. AZƏRBAYCANIN ERKƏN ORTA ƏSRLƏR TARİXİNİN TARİXSÜNASLIĞININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ	97
Nazilə SOLTANOVA. XVII-XX ƏSR ALİMLƏRİNİN NƏZƏRİYYƏLƏRİNDƏ BƏHMƏNYAR AL-AZƏRBAYCANININ İDEYALARI	105
Nərgiz ZEYNALLI. XX ƏSR AZƏRBAYCAN İNCƏSƏNƏT TARİXİNDƏN: RƏSSAMLIQ SOSIAL-İDEOLOJİ KONTEKSTDƏ	113
RamiL AĞAYEV. AZƏRBAYCANIN ETNİK TARİXİ İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏR AXC DÖVLƏT XADİMLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ	119
Rauf MƏMMƏDOV. MÜASİR LİBERAL DÜNYADA İSLAMOFOBİYA CƏRƏYANLARI (FRANSA NÜMUNƏSİ)	131
Tamilla KƏRİMOVA-KOCAYEVA. AZƏRBAYCANI TƏDQIQ VƏ TƏTƏBBÖ CƏMİYYƏTİ VƏ RESPUBLİKADA MİLLİ ELMİ BİRLİYİN TƏŞƏKKÜL EDİLMƏSİ (100 İLLİYİNƏ)	138
Tofiq NƏCƏFLİ. NADİR XAN ƏFŞARIN SƏFƏVİ İMPERİYASININ ƏRAZİNİ İŞGALDAN AZAD ETMƏK UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ	157

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Elmar BAXŞƏLİYEV. GƏMİQAYA TƏSVİRLƏRİNDƏ ÖN ASİYA MOTİVLƏRİNİN İZLƏRİ	170
Vəli BAXŞƏLİYEV. NAXÇIVANTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ ARXEOLOJİ QAZINTILARIN NƏTİCƏLƏRİ VƏ DALMATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNŞƏYİ	180

FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ

Elşad HƏSƏNLİ. QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ	201
Ələddin MƏLİKOV. SOKRAT ÜÇ FİLOSOFUN TƏQDİMATINDA	208
Leyla ALİYEVA. YUNAN PRESOKRATİK TƏBİİ HÜQUQ FƏLSƏFƏSİ	214
Şölət ZEYNALOV. MODERN CƏMİYYƏTDƏ BİLİK, KOMMUNİKASİYA VƏ DİALOQ PROBLEMİ: MÜHARİBƏ VƏ SOSIAL ZİDDİYYƏTLƏR	228

SİYASİ ELMLƏR

Əntiqə PAŞAYEVA. SOKRATIN HÜQUQ FƏLSƏFƏSİ: SİYASİ FƏLSƏFƏNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ – MƏRİFƏTŞÜNASLIQ (EPİSTEMOLOGİYA), FƏRDİ VƏ İCTİMAİ DAVRANIŞLARDA ETİK NORMALAR (FƏLSƏFİ, HÜQUQİ, İCTİMAİ-SİYASİ TƏHLİL)	235
Hümeyrə MUSTAFAYEVA. DEMOKRATİYA NİYƏ LAZIMDIR? MÜASİR DÖVRDƏ DEMOKRATİYANIN BƏZİ ASPEKTLƏRİ	244

Lamio MƏHƏRRƏMOVA. HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT STRATEGİYASI - MİLLİ İNKİŞAFIN AZƏRBAYCAN MODELİ	251
Leyli QULİYEVA. ETNO-MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİK VƏ AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZM İDEYALARI	259

PSIXOLOGİYA

Kamilə RƏHİMOVA. SUİSİD DEVIANT DAVRANIŞ FORMASI KİMİ	265
Kəmalə AĞAYEVA. DİQQƏT ƏSKİKLİYİ VƏ HİPERAKTİVLİK POZUNTUSU ZAMANI DİAQNOSTİKADA ÇƏTİNLİKLƏR	272

RESENZİYALAR

Yaqub Mahmudovun Elçin Cabbarovun “Terror: tarix və siyasət” adlı kitabına resenziyası	280
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ГЛАВНАЯ СТАТЬЯ

Исмаил ГАДЖИЕВ. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОРГАНАХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА (1944-1969 ГОДЫ)	11
---	-----------

ИСТОРИЯ

Аида БАГИРОВА. О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ИРАКО-РОССИЙСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В 90-Е ГОДЫ XX– НАЧАЛЕ XXI ВВ	18
Аллахверди АЛИМИРЗОЕВ. АРЦАХ: ИСТОРИКО-ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ	27
Икрам АГАСИЕВ. РЕПРЕССИИ ПРОТИВ РАБОТНИКОВ ОБРАЗОВАНИЯ И СВЯЩЕННИКОВ В НЕМЕЦКИХ КОЛОНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА В 1920-1930 ГГ.....	34
Гаджи ГАСАНОВ. К СОСТОЯНИЮ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В XIX- НАЧАЛЕ XX ВВ.....	45
Камран ИСМАИЛОВ. НЕ СОСТОЯВШИЙСЯ ДИАЛОГ: НАРИМАН НАРИМАНОВ И ПЕРВАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА	51
Ламия КАФАР-ЗАДЕ. ПОДЛИННАЯ КАРТА ЭНТОНИ ДЖЕНКИНСОНА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ СЕФЕВИДСКОЙ ИМПЕРИИ	63
Матанат БАХРАМОВА. ремесла в СРЕДНЕВЕКОВЫХ КАВКАЗСКИХ ГОРОДАХ (НА ПРИМЕРЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ДЕРБЕНД)	91
Назиля МАМЕДОВА. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА	97
Назиля СОЛТАНОВА. ИДЕИ БАХМАНЬАРА АЛ-АЗЕРБАЙДЖАНИ В ТЕОРИЯХ УЧЕНЫХ XVII-XX ВВ.....	105
Наргиз ЗЕЙНАЛЛЫ. ИЗ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ИСКУССТВА XX ВЕКА: ЖИВОПИСЬ В СОЦИАЛЬНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ	113
Рамиль АГАЕВ. ПРОБЛЕМЫ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ТРУДАХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ АДР	119
РАУФ МАМЕДОВ. ИСЛАМОФОБСКИЕ ТЕЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ЛИБЕРАЛЬНОМ МИРЕ (НА ПРИМЕРЕ ФРАНЦИИ).....	131
Тамилла КЕРИМОВА-КОДЖАЕВА. ОБЩЕСТВО ОБСЛЕДОВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И СТАНОВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НАУЧНОГО СООБЩЕСТВА В РЕСПУБЛИКЕ (К 100-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ).....	138
Тофиг НАДЖАФЛИ. БОРЬБА ЗА ВОССТАНОВЛЕНИЕ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ ИМПЕРИИ СЕФЕВИДОВ НАДИР-ХАНА АФШАРА.....	157

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Эльмар БАХШАЛИЕВ. СЛЕДЫ ШУМЕРСКОЙ МИФОЛОГИИ НА НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЯХ ГЕМИГАЯ	170
Вели БАХШАЛИЕВ. РЕЗУЛЬТАТЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ РАСКОПОК НА ПОСЕЛЕНИИ НАХЧЫВАН ТЕПЕ И ГЕНЕЗИС КУЛЬТУРЫ ДАЛМА ТЕПЕ.....	180

ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО

Эльшад ГАСАНЛЫ. ВОПРОСЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЕ	201
Аладдин МАЛИКОВ. СОКРАТ В ВОЗЗРЕНИЯХ ТРЕХ ФИЛОСОФОВ.....	208
Лейла АЛИЕВА. ГРЕЧЕСКАЯ ДОСОКРАТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ О ЕСТЕСТВЕННОМ ПРАВЕ.....	214
Шолат ЗЕЙНАЛОВ. ПРОБЛЕМА ЗНАНИЯ, КОММУНИКАЦИИ И ДИАЛОГА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ: ВОЙНА И СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ	228

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Антига ПАШАЕВА. ФИЛОСОФИЯ ПРАВА СОКРАТА: ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ ЭПИСТЕМОЛОГИЯ, ЭТИЧЕСКИЕ НОРМЫ В ИНДИВИДУАЛЬНЫХ И ОБЩЕСТВЕННЫХ ПОВЕДЕНИЯХ (ФИЛОСОФСКИЙ, ПРАВОВОЙ, ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ).....	235
Гумейра МУСТАФАЕВА. ДЛЯ ЧЕГО НУЖНА ДЕМОКРАТИЯ (НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ДЕМОКРАТИИ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ).....	244
Ламия МАГЕРРАМОВА. ГОСУДАРСТВЕННАЯ СТРАТЕГИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА – АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ.....	251
Лейли ГУЛИЕВА. ЭТНО-КУЛЬТУРНОЕ МНОГООБРАЗИЕ И ИДЕИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....	259

ПСИХОЛОГИЯ

Кямила РАГИМОВА. СУИЦИД КАК ФОРМА ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ.....	265
Камала АГАЕВА. ТРУДНОСТИ ДИАГНОСТИКИ СИНДРОМА ДЕФИЦИТА ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНОСТИ.....	272

РЕЦЕНЗИИ

Рецензия Ягуба Махмудова на книгу Эльчина Джаббарова «Terror: tarix və siyasət»	280
---	-----

CONTENTS

MAIN ARTICLE

Ismayil HAJIYEV. HEYDAR ALIYEV'S ACTIVITY IN THE STATE SECURITY BODIES OF AZERBAIJAN (1944-1969).....	11
--	----

HISTORY

Aida BAGHIROVA. ON SOME ASPECTS OF THE IRAQ-RUSSIA COOPERATION IN THE 1990s AND THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY	18
Allahverdi ALIMIRZAYEV. ARTSAKH: HISTORICAL AND ETYMOLOGICAL RESEARCH.....	27
Ikram AGHASIYEV. REPRESSION AGAINST EDUCATIONAL WORKERS AND CLERGYMEN IN GERMAN COLONIES OF AZERBAIJAN IN 1920-1930	34
Haji HASANOV. ON THE STATE OF THE OIL INDUSTRY OF NORTHERN AZERBAIJAN IN THE 19th - EARLY 20th CENTURIES	45
Kamran ISMAYILOV. FAILED DIALOGUE: NARIMAN NARIMANOV AND THE FIRST AZERBAIJAN REPUBLIC.....	51
Lamiya GAFAR-ZADA. ANTHONY JENKINSON'S ORIGINAL MAP AS THE SOURCE ON THE HISTORY OF THE SAFAVID EMPIRE.....	63
Matanat BAHRAMOVA. CRAFTS IN MEDIEVAL CAUCASIAN CITIES (ON THE EXAMPLE OF THE MEDIEVAL CITY OF DERBEND)	91
Nazilya MAMMADOVA. SOME QUESTIONS OF HISTORIOGRAPHY OF THE EARLY MEDIEVAL HISTORY OF AZERBAIJAN.....	97
Nazila SOLTANOVA. THE IDEAS OF BAHMANYAR AL-AZERBAIJANI IN THE THEORIES OF SCIENTISTS XVII-XX CENTURIES.....	105
Nargiz ZEYNALLI. 20 th CENTURY ART HISTORY OF AZERBAIJAN: PAINTING IN SOCIO-IDEOLOGICAL CONTEXT.....	113
Ramil AGHAYEV. PROBLEMS OF ETHNIC HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE WORKS OF ADR'S STATESMEN.....	119
Rauf MAMMADOV. ISLAMOPHOBIC TRENDS IN THE MODERN LIBERAL WORLD (EXAMPLE OF FRANCE)	131
Tamilla KERIMOVA-KODJAYEVA. SOCIETY OF SURVEY AND STUDY OF AZERBAIJAN AND THE FORMATION OF THE NATIONAL SCIENTIFIC COMMUNITY IN THE REPUBLIC (ON THE 100TH ANNIVERSARY).....	138
Tofiq NAJAFLI. THE STRUGGLE FOR THE RESTORATION OF THE TERRITORIAL INTEGRITY OF THE SAFAVID EMPIRE OF NADIR KHAN AFSHAR.....	157

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Elmar BAKHSHALIYEV. TRACES OF SUMERIAN MYTHOLOGY ON THE ROCK DRAWING OF GEMIGAYA.....	170
Veli BAKHSHALIYEV. RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT NAKHCHIVAN TEPE SETTLEMENT AND GENESIS OF DALMA TEPE CULTURE.....	180

PHILOSOPHY AND LAW

Elshad HASANLI. INFORMATION SECURITY ISSUES IN KARABAKH WAR	201
Aladdin MALIKOV. SOCRATES IN THE VIEWS OF THREE PHILOSOPHERS	208
Leyla ALIYEVA. GREEK PRESOCRATIC PHILOSOPHY OF NATURAL LAW	214
Sholat ZEYNALOV. THE PROBLEM OF KNOWLEDGE, COMMUNICATION AND DIALOGUE IN MODERN SOCIETY: WAR AND SOCIAL CONTRADICTIONS	228

POLITICAL SCIENCES

Antiga PASHAYEVA. SOCRATES' PHILOSOPHY OF LAW: THE BASIC PRINCIPLES OF POLITICAL PHILOSOPHY - EPISTEMOLOGY, ETHICAL NORMS IN INDIVIDUAL AND SOCIAL BEHAVIOR (PHILOSOPHICAL, LEGAL, SOCIO-POLITICAL ANALYSIS).....	235
--	-----

Humeyra MUSTAFAYEVA. WHY DO WE NEED DEMOCRACY? SOME ASPECTS OF DEMOCRACY IN MODERN PERIOD.....	244
Lamia MAHARRAMOVA. HEYDAR ALIEV'S STATE STRATEGY - AZERBAIJANIAN MODEL OF NATIONAL DEVELOPMENT.....	251
Leyli GULIYEVA. ETHNO-CULTURAL VALUES AND IDEAS OF MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN.....	259

PSYCHOLOGY

Kamila RAHIMOVA. SUICIDE AS A FORM OF DEVIANT BEHAVIOR.....	265
Kamala AGHAYEVA. DIFFICULTIES IN DIAGNOSTICS OF ATTENTION DEFICIT AND HYPERACTIVITY DISORDER.....	272

REVIEWS

Yagub Mahmudov's review of Elchin Jabbarov's book "Terror: tarix və siyasət".....	280
---	-----

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.11>

İsmayıl HACIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

**HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCANIN DÖVLƏT
TƏHLÜKƏSİZLİYİ ORQANLARINDA FƏALİYYƏTİ
(1944-1969-cu illər)**

Məqalədə Heydər Əliyevin Azərbaycanın dövlət təhlükəsizliyi orqanlarındakı fəaliyyəti araşdırılmış, adi əməliyyat işçisindən həmin orqanın rəhbəri vəzifəsinə keçdiyi şərəfli yol, göstərdiyi tarixi xidmətlər tədqiq edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, Heydər Əliyev 25 il ərzində dövlət təhlükəsizlik orqanlarında bölmə və şöbə rəisi, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədr müavini və sədri kimi təhlükəsizlik orqanının milliləşdirilməsi sahəsində çox böyük işlər görmüş, gənc milli kadrları bu orqanlara işə cəlb etmişdir.

Heydər Əliyev dövlət təhlükəsizlik orqanlarının sıralarında yalnız öz şəxsi keyfiyyətləri – dərin erudisiyası, hərtərəfli dünyagörüşü, parlaq zəkası nəticəsində vəzifə pillələrində addım-addım irəliləmiş, böyük uğurlar əldə etmişdir. İlk dəfə idi ki, Heydər Əliyev bir azərbaycanlı kimi ən yüksək rütbə - general-mayor hərbi rütbəsi almış və təhlükəsizlik orqanının sədri olmuşdur. Təhlükəsizlik orqanlarında Heydər Əliyev peşakarlığı və əməliyyat üslubu diqqəti cəlb etmişdir. Aydınlaşdırılmışdır ki, əldə olunan müvəffəqiyyətlər də bunlarla bağlı olmuşdur.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, bölmə, şöbə, sədr müavini, sədr, milliləşmə*

Dünya tarixinin səhifələri ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, görkəmli siyasi xadimlərin həyat və fəaliyyətlərinə həsr olunmuş materiallarla zəngindir. Belə şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halı tədricən şəxsi ölçülərdən çıxır, dünyəvi xarakter alır. Çünki məhz böyük şəxsiyyətlər ölkədə baş verən hadisə və proseslərə təsir etmək, onu istiqamətləndirmək gücünə malikdirlər.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, XX əsrin nəhəng simalarından biri olan Heydər Əlirza oğlu Əliyev belə xadimlərdəndir. Heydər Əliyev bəşəri müdrikliyini özündə əks etdirən tarixi şəxsiyyətdir. O, öz xalqını zamanın mürəkkəb tarixi-siyasi sınaqlarından uğurla çıxarmış və ardıcıl mübarizə apararaq onu müstəqilliyə qovuşdurmuş qüdrətli şəxsiyyətdir.

Prezident İlham Əliyevin 29 sentyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasında 2023-cü il “Heydər Əliyev” ili elan edilib [4, 2022, 30 sentyabr]. 2023-cü il mayın 10-da Azərbaycan xalqının görkəmli oğlu, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam olur. Bu

nunla əlaqədar müxtəlif tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilir.

Müstəqil həyata dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında fəaliyyətə başlamaqla qədəm qoyan Heydər Əliyev çox çətin yol seçmişdi. Təhlükəsizlik orqanlarında xidmət etmək nə qədər şərəfli idisə, bir o qədər də ağır və riskli idi. Bu orqanlarda işləmək çoxlarının arzusu idi, lakin oraya seçilmiş adamları götürürdülər. Təhlükəsizlik orqanında işləmək üçün təkə maraqlı və arzu kifayət deyildi, vətənə hədsiz məhəbbət, səbir, dözümlü, güclü analitik təfəkkür, sərbəst qərar qəbul etmək bacarığı və digər keyfiyyətlər tələb olunurdu. Heydər Əliyevdə bunların hamısı cəmlənmişdi. Bütün sınaqlardan dəyənətlə keçən Heydər Əliyevi dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında işə qəbul etdilər.

Heydər Əliyev təhlükəsizlik orqanlarına gəlişini öz xatirələrində belə xatırlayırdı: “1941-ci ildən mən Naxçıvan MSSR-in NKVD-sində Xalq Daxili İşlər Komissarlığının “Arxiv şöbəsi”nin məxfi hissəsinin müdiri vəzifəsində işləyirdim. Sonra muxtar respublikanın Xalq Komissarları Sovetində şöbə müdiri,

1944-cü ildən Xalq Daxili İşlər Komissarlığı – Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyi və Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində əməliyyat işində işləmişəm” [6, s. 27].

Heydər Əliyev dövlət təhlükəsizliyi orqanlarının sıralarında yalnız öz şəxsi keyfiyyətləri – dərin erudisiyası, hərtərəfli dünyagörüşü, parlaq zəkası nəticəsində vəzifə pillələrində addım-addım irəliləyirdi. Heydər Əliyev XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan SSR Xalq Dövlət Təhlükəsizliyi Komissarlığında gedən prosesləri diqqətlə izləyir, gənc əməkdaş kimi dövlət təhlükəsizliyi orqanları qarşısında qoyulmuş vəzifələri dərinləndirirdi. O, hər vəchlə təcrübəsini artırmağa, əməliyyat işinin sirlərini dərinləndirən öyrənməyə çalışır, yaşlı əməkdaşların təcrübələrindən bəhrələndirirdi.

Heydər Əliyev 1945-ci ildə Bakı şəhərindəki Diyarlararası Məktəbin əməliyyat işçilərinin peşə hazırlığının artırılması üzrə qısamüddətli kursu əla qiymətlərlə bitirərək Naxçıvana qayıdır [6, s. 27].

Qeyd etməliyik ki, 1944-cü ildə gənc Heydər dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına gələndə 21 yaşlı idi. 1946-cı ilin aprelin 4-də Tehranda Sovet-İran sazişində Cənubi Azərbaycan məsələsi İranın daxili işi hesab edildiyindən [5, s. 92] İran qoşunları hücumu keçib minlərlə insanı güllələdi, edam və həbs etdi. Minlərlə soydaşımız SSRİ-yə sığınmaq arzusu ilə Naxçıvan sərhədinə gəldi. Bir neçə günün içində on minə yaxın soydaşımız sərhədi keçdi. Naxçıvana gələn qaçqınların ardı-arası kəsilmirdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən İran, ABŞ və İngiltərə kəşfiyyat orqanları bu qaçqınların sırasına öz agentlərini qoşaraq SSRİ-yə casuslarını yerləşdirməyə başladılar [9].

Belə bir qarışıq dövrdə Heydər Əliyevin kim olduğu, hansı potensiala malik olması aydın sezilməyə başladı. Sovet-İran sərhədinin Naxçıvan hissəsində casusların tutulması, ifşa edilməsi öz sayına görə SSRİ-nin digər bütün ərazilərindən kəskin surətdə fərqlənirdi və bu, diqqəti cəlb etməyə bilməzdi. 1947-ci ildə artıq baş leytenant olan Heydər Əliyev Naxçıvan Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin 5-ci şöbəsinin rəisi təyin olunur [1, s. 114; 8].

Bu, o zamanlar idi ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra SSRİ-nin xarici siyasəti kəskin dəyişikliklərə məruz qalırdı. Müharibədə SSRİ-

nin müttəfiqi olmuş, lakin onun müharibədən sonra bütün müttəfiqlik şərtlərindən imtina etdiyini və digər Qərbi ölkələri “soyuq müharibəyə” başladılar. Türkiyə və İran kimi müttəfiq ölkələrlə sərhəddə yerləşən, əhalisi milli və dini tələflərlə onlara sıx bağlı olan, eyni zamanda neft və qazla zəngin, çoxsaylı hərbi hissələr, texnikalar yerləşdirilmiş, əlverişli geostrateji mövqeli Azərbaycan Qərbi üçün böyük maraq obyektinə idi. Həm 1937-ci ildə keçirilən repressiyalarda, həm də müharibədə digər respublikalara nisbətən xeyli artıq itkilərə məruz qalmış Azərbaycan xalqının daxili narazılığı da bu respublikada ixtisaslar törətmək, bununla da SSRİ-ni dəxildən parçalamağa yaxşı əsas verirdi. Bu məqsədlə Azərbaycana göndərilən təxribatçı qrupların sayı və tərkibi artırılmağa başladı. Belə bir kəskin şəraitdə SSRİ-nin xüsusi xidmət orqanları da cavab tədbirləri görmək, vəziyyətə tam nəzarəti təşkil etmək məcburiyyətində idi. Naxçıvan MSSR Xalq Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində İran ərazisi istiqamətinə nəzarət edən Heydər Əliyev bu və digər şəkildə Cənubi Azərbaycanda sovet xüsusi xidmət orqanları əməkdaşlarının əməliyyatlarının əks-kəşfiyyat mühafizəsində iştirak edirdi [9].

Müharibədən qalıb çıxan SSRİ-nin öz sərhədlərini genişləndirmək siyasəti müharibədən sonra formalaşmağa başlayan Stalin-Molotov doktrinasının əsasını təşkil edirdi. 1945-ci il iyunun 7-də SSRİ xalq xarici işlər komissarı V.Molotov Türkiyənin SSRİ-dəki səfiri S.Sarperi dəvət edərək Boğazlara birgə nəzarət, Bosfor və Dardanel rayonunda Sovetlərə hərbi baza verilməsi, Qars və Ərdahanın “SSRİ-yə qaytarılması” haqqında Sovet hakimiyyətinin tələblərini elan etmişdi [7, s. 163, 184]. Üstəlik Mikoyanların təhriki ilə “Türkiyə ilə SSRİ arasında bufer zona yaradılması məqsədilə” Ermənistan-da yaşayan azərbaycanlıların kütləvi şəkildə Azərbaycana köçürülməsi, onların yaşadıkları torpaqlarda xarici ölkələrdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsi haqqında dövlət səviyyəsində qərar qəbul edilmişdir.

Belə bir mürəkkəb siyasi şəraitdə - 1948-ci ildə, 25 yaşlı Heydər Əliyev xüsusi xidmət orqanlarında məsul vəzifədə idi. Gözləri qarşısında baş verən bu haqsızlıqlar, etnik təmizləmə, xalqımızın başına gətirilən olmazın oyunlar və məşəqqətlər, minillərlə yaşadıkları torpaqlardan

soydaşlarımızın zorla deportasiya edilməsi bu gənc oğlanın yaddaşında dərin izlər buraxırdı.

Öz valideynlərinin də beləcə doğma ocaqlarından qovulması haqda eşitdiyi söhbətlər, onların rastlaşdığı haqsızlıqlar barədə ağsaqqalların danışdıqları acı xatirələr uşaqlıqdan onun ürəyində özünə yer eləmişdi. Ancaq hələ 1948-ci il idi. Onun nə isə etmək imkanı yox idi. Qarşıda isə çətin həyat yolu – düşmənlərin yaratdığı maneələr, sınaqlar dayanırdı. Qırx ilə yaxın bu imtahanlardan, labirintlərdən keçə-keçə düşmənlərini neytrallaşdırmağı, xalqına qarşı belə təxribatların həyata keçirilməsinə imkan verməməyi bacaracaqdı.

Heydər Əliyevin 40-cı illərdəki fəaliyyəti daha çox müşahidə və öyrənmə, bir sıra əməliyyatlarda iştirak etmək ilə xarakterizə olunur. Onun istedad və qabiliyyəti, məsuliyyəti, tapşırılmış işə yaradıcı münasibəti rəhbərliyin diqqətini çəkirdi. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi nazirinin 1949-cu il 10 may tarixli əmri ilə Naxçıvan MSSR Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin 5-ci bölməsinin rəisi, baş leytenant Heydər Əlirza oğlu Əliyev vəzifəsi saxlanılmaqla bir il müddətinə təhsil almaq üçün SSRİ Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin Leninqraddakı xüsusi məktəbinə ezam edilmişdi [6, s. 30-31].

1950-ci il iyulun 6-da xüsusi məktəbdə təhsilini əla qiymətlərlə başa vuran Heydər Əliyev və verilmiş xidməti xasiyyətnamədə göstərilirdi ki, “O, intizamlı, mənəvi cəhətdən saf, ciddi, yoldaşları ilə münasibətdə ünsiyyətə, müdavimlər arasında böyük nüfuzu olan bir zabitdir. Əməliyyat məsələlərinin həllində əsas mahiyyəti bacarıqla üzə çıxarır, əməliyyat şəraitində sərbəst və düzgün hərəkət edir, əməliyyat sənədlərini dolğun və əsaslandırılmış şəkildə tərtib edir... Xidməti vəzifədə irəli çəkilməyə layiqdir” [2, s. 49; 6, s. 31].

O, bu xasiyyətnamə ilə Naxçıvan şəhərinə qayıdır və burada Naxçıvan MSSR Dövlət Təhlükəsizliyi Nazirliyinin 5-ci Bölməsinin rəisi kimi fəaliyyətini davam etdirir [6, s. 31]. Ancaq həm yerli, həm də mərkəzi orqanlara rəhbərlik edən şəxslər onun bilik və bacarığından daha geniş dairədə istifadə etmək qərarına gəlmişdilər [8, 2023, 10 may].

Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi nazirinin 1950-ci il 25 avqust tarixli əmri ilə Hey-

dər Əliyev Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin 2-ci şöbəsi 6-cı bölməsinin rəisi vəzifəsinə təyin olundu [6, s. 31]. Bakı mühiti və mərkəzi aparat onun dünyagörüşünün, eləcə də xüsusi xidmət orqanlarının gələcək rəhbər əməkdaşı kimi formalaşmasında, əməliyyat işini daha dərinləndirən mənimsəməsində mühüm rol oynadı. Bu illərdə Heydər Əliyev Azərbaycan Dövlət universitetinin tarix fakültəsində də təhsilini davam etdirirdi.

Stalinin ölümündən sonra ölkənin həyatında ciddi dəyişikliklər əmələ gəldi. 1953-cü ilin sonunda Heydər Əliyev əks-kəşfiyyat şöbəsinə rəis təyin olundu. O, milli və gənc kadrların artırılmasına, Azərbaycana xəyanət etmiş işçilərin kənarlaşdırılması istiqamətində tədbirlər görməyə başladı. Bununla əlaqədar, 1997-ci ildə respublikanın milli təhlükəsizlik orqanı əməkdaşlarının peşə bayramı günününün təsis edilməsinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda çıxış edən Heydər Əliyev demişdir: “1953-cü ilin sonunda mən birdən-birə həmin şöbəyə rəis təyin olundum. Bu, nadir hadisə idi. Nə qədər çətinliklər çəkdim ki, 37-38-ci illərdən, 30-cu illərdən qalmış və Azərbaycana xəyanət etmiş insanlardan, - onların da əksəriyyəti azərbaycanlı deyildi, amma içərilərində belə yaramaz azərbaycanlılar da var idi, - bu orqanları xilas edək və yeni, gənc adamlar cəlb edək, orqanlarda sağlamlaşma işi aparaq. Bu, çox çətin oldu. o qədər çətin oldu ki, mənə qarşı fitnələr də etdilər. Bir müddət o vəzifədən getməli oldum... Bir-iki ildən sonra mənə yenə o vəzifəyə təyin etdilər, məcbur oldular ki, təyin etsinlər. Mən o zaman cəsarətli addımlar atmağa, təmizləmə işləri görməyə başladım, həmin şöbədə işləyən bir neçə zabitin cinayətkar olduqlarına görə həbs edilməsinə, cəzalandırılmasına, işdən çıxarılmasına nail oldum” [12].

Heydər Əliyevin şəxsi keyfiyyətlərinə, peşəkarlığına, geniş və səmərəli fəaliyyətinə, təhlükəsizlik orqanlarında sağlam mühit yaratmaq təşəbbüslərinə baxmayaraq, onun bu orqanlardakı inkişaf yolu heç də hamar və asan olmamışdır. Xüsusilə xidməti işinin nəticəsində irəli çəkilməyə, vəzifə pillələrində inamla yüksəlməyə başladığı ilk illərdə onun millətsevərliyi və uzaqgörənliyini özlərinə qarşı təhlükə kimi qiymətləndirən, azərbaycanlıların uğurlarından narahatlıq keçirən qüvvələr hər vasitə ilə bu yük-

səlişə mane olmağa çalışırdılar. Lakin onların niyyətləri baş tutmadı. Xüsusilə Heydər Əliyevin hazırladığı və şəxsən həyata keçirdiyi bir sıra əks-kəşfiyyat əməliyyatları onun peşəkarlığından xəbər verirdi. Heydər Əliyev “Duel” adlı əməliyyat planını işləyib hazırlayandan sonra əks-kəşfiyyatçılar arasında daha da məşhurlaşdı. Heydər Əliyevin hazırladığı bir neçə əməliyyat işləri Azərbaycanla yanaşı, Moskva, Minsk, Kiyev şəhərlərindəki xüsusi məktəblərin əks-kəşfiyyat fəaliyyətinə aid dərslərinə salınmışdır [6, s. 34].

1958-ci ildə - 35 yaşında Heydər Əliyev artıq bütün Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əks-kəşfiyyatına başçılıq edirdi. Bu şöbənin əks-kəşfiyyat uğurları əhəmiyyətli dərəcədə yüksək idi. Heydər Əliyevin özü təşkilatçılıq bacarığına və analitik qabiliyyətinə görə nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənirdi.

60-cı ilin əvvəlində Heydər Əliyevə respublika prokuroru vəzifəsində işləmək təklif edildi. Bununla əlaqədar Azərbaycan KP MK-nin ikinci katibi Semiçastni Heydər Əliyevi qəbul etdi. Heydər Əliyev ona əməliyyat işçisi olduğunu bildirdi. Heydər Əliyevin mövqeyi hörmətlə qəbul edildi [14, s. 319-320].

60-cı illərin əvvəlində xüsusi xidmət orqanlarında bir sıra ixtisarlara aparıldı. Bununla əlaqədar Heydər Əliyev çıxışının birində demişdir: “1960-cı ildə bu orqanlarda geniş ixtisarlara aparıldı. O vaxt 5 şöbəni birləşdirdilər. Mən onlardan birinin rəisi idim. Belə oldu ki, 5 şöbəni birləşdirərkən birləşmiş şöbəyə rəis məni təyin etdilər. Bu fürsətdən istifadə etdim, o birisi şöbələrin rəisini, ya müavini olanların əksəriyyətini təmizlədim, onlar orqandan xaric olundular” [1, s. 174].

Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi əks-kəşfiyyat şöbəsinin fəaliyyəti təkcə ölkə daxilində narazı ünsürlərə qarşı profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə məhdudlaşmırdı. Şöbənin işinin başlıca istiqamətlərini xüsusi xidmət orqanlarının ölkə ərazisində kəşfiyyat pozuculuq fəaliyyətinin qarşısının alınması, xarici vətəndaşların gediş-gəliş kanallarında əks-kəşfiyyat işinin aparılması təşkil edirdi.

Heydər Əliyevin inadla apardığı milliləşmə siyasətinin nəticəsində təhlükəsizlik orqanlarında azərbaycanlıların xüsusi çəkisi sürətlə artaraq 40-50-ci illərdəki 25 faizdən 70-80-ci illər

də 70 faizə çatmış, bu proses dinamik, dönməz xarakter almışdır [6, s. 35].

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinə 1963-cü ildən Semyon Sviqun rəhbərlik etmişdir. O, bu orqanın sədri olarkən Heydər Əliyevə diqqət yetirmiş və 1964-cü ildə onu müavin vəzifəsinə təyin etmişdi. Semyon Sviqunun heç vaxt belə müavini olmamışdı: təşkilatçı, diqqətçil, bacarıqlı, təmkinli. Respublika Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsindən Mərkəzə göndərilən bütün ən vacib sənədləri Heydər Əliyev hazırlayırdı. Üstəlik, etibarlı və hörmətçil idi. Sviqun olan yerdə Heydər Əliyev ilk növbədə danışmazdı. Hamı bilirdi ki, Heydər Əliyevin çox parlaq natiqlik istedadı var. Sviqunda isə bu məsələ xeyli zəif idi. Onun heysiyyətinə toxunmamaq üçün hətta Semyon Sviqunun “danışmaq istəyirsinizmi?” sualına Heydər Əliyev belə cavab verərdi: “Sizin dediklərinizə əlavəm yoxdur” [10].

Qeyd etdiyimiz kimi, Semiçastni ilə Bakıda görüşən Heydər Əliyev ikinci dəfə onunla Moskvada görüşdü, iş üçün qəbulunda oldu. Bu zaman Semiçastni SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri idi. Heydər Əliyev Moskvaya respublika Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədrinin birinci müavini təsdiq olunmaq üçün gəlmişdi. Semiçastni Azərbaycanda işlədiyi vaxtlardan Heydər Əliyevin peşəkarlıq baxımından hazırlıqlı, mənəvi cəhətdən qüsursuz insan kimi şəxsən tanıyırdı.

Peşəkarlığının, işdə göstərdiyi nümunəvi xidmətin və qazanılmış nailiyyətlərin məntiqi nəticəsi olaraq 1965-ci il martın 31-də Heydər Əliyevə polkovnik hərbi rütbəsi verildi [6, s. 42].

Əməli fəaliyyəti ilə təhlükəsizlik orqanlarında böyük nüfuz qazanan polkovnik Heydər Əliyev 1966-cı ilin fevralında SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin F.Dzerjinski adına ali məktəbinin rəhbər heyətinin təkmilləşdirilməsi kurslarına göndərilir [6, s. 42]. Heydər Əliyev həmin ilin mayında bu kursu müvəffəqiyyətlə bitirib respublikaya qayıtdıqdan sonra Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin fəaliyyətində mühüm irəliləyişlər müşahidə olunur.

Keçirdiyi çoxsaylı əməliyyatlar, topladığı böyük iş təcrübəsi, yüksək peşəkarlığı və təşki-

latçılığı nəzərə alınaraq SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin 1967-ci il 22 iyun tarixli əmrinə əsasən Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri vəzifəsinə təyin edilir [9, s. 75]. Təxminən dörd aydan sonra – 1967-ci il oktyabrın 30-da ona general-mayor hərbi rütbəsi verilir [6, s. 43].

Heydər Əliyev İttifaq dövlət təhlükəsizliyinin doqquz rəhbərinin dövründə bu sistemdə işləmişdir. Heydər Əliyev Merkulovdan Andropova qədər əsrin dördüdə birinə bərabər olan bir yol keçmişdir. Bu yol sırası əməliyyat müvəkkilindən başlamış, xidmət pillələrinin hamısını keçərək Dövlət təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri vəzifəsinə yüksəlmişdir.

Heydər Əliyev respublika Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin az sayda olan rəhbərlərindən biri idi ki, fəaliyyətə ən aşağı pillədən başlayaraq yüksəlmişdi. Onun əvvəllər partiya işində çalışmadığı halda Azərbaycan dövlət təhlükəsizliyinin rəhbəri təyin edilməsi çox nadir hadisə idi. Adətən SSRİ-də bu vəzifələrə iri vilayətlərin partiya komitələri katiblərini və ya müttəfiq respublika KP MK-nın şöbə müdirlərini irəli çəkirdilər.

Qeyd etməliyik ki, heç vaxt Bakıda “dəniz kənarındakı bina”nın rəhbərliyi bu dərəcədə yüksək erudisiyalı, hərtərəfli hazırlıqlı şəxslər olmamışlar. Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi Heydər Əliyevin dövründə nəzərəcarpacaq dərəcədə milli kadrlarla təmin edilmiş və ziyalılışmışdı.

Heydər Əliyevin əks-kəşfiyyətə rəhbərlik etdiyi, xüsusilə Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin rəhbərliyinə irəli çəkildiyi illərdə Azərbaycan SSR-in dövlət təhlükəsizliyi orqanları SSRİ miqyasında aparıcı strukturlardan birinə çevrilmişdi.

Heydər Əliyev 1967-ci ilin iyunundan 1969-cu ilin iyulunadək Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri olmuşdur. Heydər Əliyevin özü həmin vəzifəyə təyin olunmasını çıxışlarının birində qeyd etmişdir: “Andropov o vaxt Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri təyin olunmuşdu və milli siyasət məsələlərini çox yaxşı bilirdi. Ona görə də məsələ qaldırdı ki, artıq Azərbaycanda yerli adam olmalıdır. Yerli adamın olması da bir qədər

problemə döndü. Bizim Azərbaycandan olan, mənim yanımda işləyən adamlardan bəziləri öz şəxsi məqsədlərinə, şəxsi mənafeələrinə görə həmin o Sviqunla birləşib yenə də buraya azərbaycanlı olmayan adamı – Moskvadan, yaxud burada olan bir rusu təyin etməyə cəhd göstərdilər. Tarixi həqiqət nəminə demək lazımdır ki, o vaxt, 1967-ci ildə məhz Andropovun bu işə şəxsi münasibəti və həqiqət nəminə demək lazımdır ki, o vaxt Azərbaycanda Mərkəzi Komitənin birinci katibi olan Vəli Axundovun bu barədə düzgün mövqeyi nəticəsində ilk dəfə azərbaycanlı bu orqanın rəhbərliyinə təyin olundu” [12; 14, s.340].

Azərbaycan tarixini gözəl bilən, erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi müsibətlərdən xəbərdar olan Heydər Əliyev Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsində rəhbər vəzifələrdə çalışdığı dövrlərdə erməni məkrinin əyani sübutları ilə dəfələrlə qarşılaşmışdı. Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən erməni separatçıları ilə mübarizəsi, onun Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə seçilməsindən əvvəl başlamışdır [9, s. 325-330]. Heydər Əliyev ermənilərin təxribatçı və separatçı qruplarının Azərbaycanla bağlı planlarını pozmuş, onlara imkan verməmişdir. Heydər Əliyev bununla əlaqədar demişdir: “30-cu, 40-cu, 50-ci, 70-ci illərdə də erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayıraraq Ermənistana birləşdirmək cəhdlərindən əl çəkməmişdilər. Onlar dəfələrlə qırğın fəaliyyətə başlamışdılar. Ancaq onların qarşısı alınmışdı. Mən bunların şəxsən şahidiyəm və bir çox hallarda həmin cəhdlərin qarşısının alınmasının təşkilatçısıyam” [6, s. 60].

Heydər Əliyev təhlükəsizlik işçisinin yüksək mədəniyyətə, yüksək peşəkarlığa, müəyyən dünyagörüşə malik olmasını bildirirdi. Qeyd edirdi ki, onlar gərək şairlə də, bəstəkarla da, yazıçı ilə də, alimlə də, adi vətəndaşla da danışa bilsin. Əgər belə olmasa, o, ağı qaradan, pisi yaxşıdan, cinayəti səhvədən ayıra bilməz.

Heydər Əliyevin dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında rəhbər vəzifələrdə işlədiyi zaman və ondan sonra Azərbaycan Respublikasının başçısı olduğu zaman Azərbaycan xalqının milli mənafeyinə əks olan heç bir tədbir görülməmiş, heç bir dissident həbs edilməmiş, heç bir zaman

heç bir adam antisovet təbliğat, yaxud millətçi təbliğat üstündə həbs edilməmişdir [11]. O, Azərbaycan xalqının neçə-neçə tanınmış ziyalısını yersiz təqiblərdən qorudu, milli mənlik şüurunun oyanmasına, milli özünüdərkini yaranmasına rəvac verən ziyalı təşəbbüslərini dolayısi ilə dəstəkləməklə, xüsusi xidmət orqanlarını milli mənafelərə tabe edən rəhbər olmağı bacardı.

Heydər Əliyev qeyri-adi istedadla, hərtərəfli biliyə, analitik tərəkürə, sarsılmaz iradəyə, hadisələrin nəbzini tutmağı bacaran bir insan, böyük idarəetmə məharətinə malik şəxs və mahir siyasətçi idi. Onun bu yüksək keyfiyyətlərindən, fenomen xüsusiyyətlərindən təkcə təhlükəsizlik orqanlarına pay düşmədi, bütövlükdə müstəqil Azərbaycan Respublikası faydalandı, onu daimi və dönməz etdi. Siyasi lider kimi formalaşan görkəmli siyasi və dövlət xadimi xalqımızın Ümummilli Liderinə yüksəldi. Onun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrlər (1969-1982, 1993-2003) diqqəti xüsusilə cəlb edir. Birinci dövrdə Azərbaycanı aqrar ölkədən sənaye-aqrar ölkəsinə çevirmiş, ikinci mərhələdə isə Azərbaycanın davamlı və dayanıqlı inkişafına, hərtərəfli yüksəlişinə nail olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası bütün göstəricilər üzrə lider dövlətə çevrilmişdir. Heydər Əliyevin hazırladığı və həyata keçirdiyi siyasi kurs ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən ən yüksək səviyyədə həyata keçirilir. Azərbaycanın ən ağır rıllı problemi olan ərazi bütövlüyü məsələsi ikinci Qarabağ müharibəsində uğurla həll edilmiş, itirilmiş torpaqlarımız geri qaytarılmışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundova E. Heydər Əliyev. Şəxsiyyət və Zaman. I hissə (1923-1969) Bakı: Ozan, 2007, 352 s.
2. Andriyanov V., Mirələmov H. Heydər Əliyev. Bakı: Nurlan, 2008, 559 s.
3. Azərbaycanın milli təhlükəsizlik orqanlarının 85 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yubiley mərasimi. "Xalq qəzeti", 2004, 28 mart.
4. "Azərbaycan" qəzeti
5. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, 7-ci cild. Bakı, 2008, 608 s.
6. Heydər Əliyev. İki cildə. 1-ci cild. Bakı: Turxan NPB, 2013, 500 s.
7. Həsənli C. SSRİ – Türkiyə: soyuq müharibənin sınaq meydanı. Bakı: Adiloğlu, 2005, 544 s.
8. "Xalq" qəzeti
9. Qasımlı M. Heydər Əliyev – istiqlal gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2006, 608 s.
10. Mərdanov M. General. 525-ci qəzet. 2023, 18 aprel.
11. Mərdanov M. Ən böyük dissident. 525-ci qəzet, 2023, 20 aprel.
12. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin və xalqımızın təhlükəsizliyini etibarlı surətdə qorunmalı. Respublikanın milli təhlükəsizlik orqanları əməkdaşlarının peşə bayramı gününün təsis edilməsinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş komandan Heydər Əliyevin nitqi. "Azərbaycan" qəzeti, 1997, 6 iyul.
13. "Respublika" qəzeti, 1997, 20 iyun.
14. Zenkoviç N. Heydər Əliyev. Tale yolları. Bakı: Azərbaycan, 2007, 608 s.

Summary

Ismayil Hajiyev

Heydar Aliyev's activity in the state security bodies of Azerbaijan (1944-1969)

The article examined the activities of Heydar Aliyev in the state security bodies of Azerbaijan, the glorious path he passed from an ordinary operational employee to the position of head of that body, and the historical services he rendered. It was determined that Heydar Aliyev had done great work in the field of nationalization of the security body as the head of the division and department in the state security bodies, vice chairman and chairman of the State Security Committee, and had involved young national personnel to work in these bodies.

Heydar Aliyev advanced step by step in the ranks of the state security bodies only as a result of his personal qualities – deep erudition, comprehensive outlook and brilliant intelligence, and achieved great success. It was the first time that Heydar Aliyev, as an Azerbaijani, received the highest rank - the rank of general and became the chairman of the security body. Heydar Aliyev's professionalism and operational style attracted attention in security agencies. It was clarified that the successes achieved were also related to them.

Keywords: *Heydar Aliyev, State Security Committee, Ministry of National Security, division, department, vice chairman, chairman, nationalization*

Резюме

Исмаил Гаджиев

Деятельность Гейдара Алиева в органах государственной безопасности Азербайджана (1944-1969 годы)

В статье рассмотрена деятельность Гейдара Алиева в органах государственной безопасности Азербайджана, исследован его славный путь от рядового оперативного работника до руководителя этого органа, его исторические заслуги. Было установлено, что Гейдар Алиев за 25 лет работы в органах государственной безопасности в качестве начальника отдела и отдела, заместителя председателя и председателя Комитета государственной безопасности проделал большую работу в области национализации органа безопасности, привлек к работе в эти органы молодые национальные кадры.

В рядах органов государственной безопасности Гейдар Алиев шаг за шагом продвигался по служебной лестнице, достиг больших успехов только благодаря своим личным качествам – глубокой эрудиции, всестороннему мировоззрению, яркому интеллекту. Это был первый раз, когда Гейдар Алиев, как азербайджанец, получил высшее звание - генерала и стал председателем органа безопасности. В органах безопасности Гейдар Алиев привлек внимание своим профессионализмом и оперативным стилем. Установлено, что достигнутые успехи также были связаны с этим.

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Комитет Государственной Безопасности, Министерство Национальной Безопасности, сектор, отдел, заместитель председателя, председатель, национализация.*

UOT 94 (100-87)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.18>

АИДА БАГИРОВА

*Доктор исторических наук, доцент
Бакинский Государственный Университет
Азербайджан
aida_bagirova@yahoo.com
ORCID 0000-0003-4458-6970*

О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ ИРАКО-РОССИЙСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В 90-е ГОДЫ XX – НАЧАЛЕ XXI вв.

Ключевые слова: *Ирак, Россия, политические отношения, экономическое сотрудничество, нефтяные контракты.*

Политические и экономические связи СССР с Ираком были установлены еще в 40-е гг. XX в., а после его развала получили дальнейшее развитие при его правопреемнице – России [8]. Отметим, что иракский вектор традиционно занимал ведущие позиции в ближневосточной политике Кремля. Так, к концу 80-х гг. XX в. Ирак был в числе его основных торговых партнеров среди ближневосточных государств, а в сфере военно-технического сотрудничества СССР был безусловным лидером среди других стран. Известно, что Ирак в этот период превратился в одного из крупнейших импортеров советского вооружения.

Однако вторжение иракских войск в Кувейт в августе 1990 г. и поддержка официальным Кремлем решений СБ ООН о введении против Ирака всеобъемлющих санкций и режима эмбарго серьезно повлияли на характер и уровень двусторонних отношений и в значительной степени приостановили сотрудничество между двумя странами, в том числе и в военной сфере. После поражения Ирака от сил международной коалиции в 1991 г. ирако-российские политические отношения выстраивались достаточно сложно. Это было обусловлено как международной изоляцией Ирака, так и слабостью России на международной арене, зависимостью ее внешней политики от Запада. Кроме этого, в результате поражения была значительно подорвана экономика Ирака, что де-

лало невозможным выплату им своих внешних долгов, в том числе и России – только по линии военно-технического сотрудничества сумма составляла более 7-8 млрд. долл., а с учетом процентов она выросла до 10 млрд. долл. [2, 14].

Ситуация стала меняться лишь с середины 90-х гг. XX в., когда Россия начала более активно действовать на Ближнем Востоке, отстаивая свои политические и экономические интересы. Россия в рамках ООН стала проявлять настойчивость в вопросе снятия с Ирака экономических санкций по мере выполнения последним условий резолюций СБ ООН, а также официально осуждала любые силовые антииракские акции. России постепенно удалось восстановить часть своих экономических позиций в этой стране, унаследованные ею еще с советских времен. Со своей стороны, иракский лидер С. Хусейн также рассчитывал на поддержку России в вопросе снятия с Ирака международных санкций, поэтому она получила определенные преимущества по сравнению с другими странами в рамках программы ООН «Нефть в обмен на продовольствие». К концу XX в. этот процесс значительно усилился, когда Россия стала крупнейшим экспортером иракской нефти на мировые рынки – несколько десятков российских компаний участвовали в программе «Нефть в обмен на продовольствие»; на их долю приходилось 25–35% всего объема нефтяного экспорта из

Ирака (от 250 до 600 млн. барр. в год). Ежегодный оборот российских компаний «Лукойл», «Татнефть», ТНК, «Зарубежнефть» составлял до 2 млрд. долл., – больше, чем любой другой страны-участницы этой программы. Они также содействовали эксплуатации нескольких нефтяных месторождений, а в 1995 г. компания «Лукойл» заключила контракт на разработку богатейшего месторождения «Западная Курна-2» на сумму более 4 млрд. долл. [1, 35]. При участии российских подрядчиков велось строительство нескольких электростанций – ТЭС «Насирийя», «Харта», «Наджибийя», Южная ТЭС в Басре и т.д. Эксклюзивное положение российских компаний обеспечивалось тем, что Москва в тот период выступала главным политическим союзником Багдада. Примечательно, что свою долю в бизнесе в Ираке имели не только крупные частные компании и государственные корпорации – «Машиноимпорт», «Технопромэкспорт», «Автоэкспорт», здесь активно работало ряд более мелких фирм, которые использовали личные связи и политическую поддержку российских властей.

В начале XXI в. ирако-российские политические и экономические связи вышли на новый рубеж. Рабочий визит в Москву в апреле 2002 г. вице-президента Ирака Т.Я. Рамадана стал толчком к активизации взаимных контактов. В ходе переговоров с президентом В. Путиным и другими официальными лицами обсуждались вопросы развития двусторонних отношений в различных сферах, в том числе участие России в восстановлении экономического потенциала Ирака. Была парафирована долгосрочная программа экономического и научно-технического сотрудничества, которая позволяла довести ежегодный товарооборот до 2 млрд. долл. Однако стороны осознавали, что реализация этих договоренностей в полном объеме возможна только при условии снятия международных санкций [3]. Поэтому Россия предлагала СБ ООН концепцию «пакетного урегулирования», которая предусматривала приостановку, а затем их снятие по мере восстановления в Ираке си-

стемы международного мониторинга над всеми военными программами.

Резкое изменение со второй половины 2002 г. ситуации вокруг Ирака привело к тому, что Москва стала дистанцироваться от своего многолетнего партнера. Москва, видя нацеленность Вашингтона устранить иракский режим, начала выстраивать свою позицию исходя из следующих соображений: является ли С. Хусейн сторонником развития взаимовыгодных отношений с Россией, либо использует ее как страну, способную оказать влияние на ООН в вопросе снятия экономических санкций; являются ли российские компании лидерами на иракском рынке, либо их положение полностью зависит от текущих политических интересов Багдада; какова будет реакция нефтяного рынка в краткосрочной и долгосрочной перспективах в случае свержения С. Хусейна; возможен ли возврат иракского долга России в случае смены правящего режима. Отсутствие четких ответов на обозначенные вопросы не позволяло российскому руководству накануне проведения военной операции оперативно реагировать на быстро меняющуюся ситуацию вокруг Ирака, что наряду с некоторыми другими факторами, лишали в целом Россию возможности владеть инициативой в ходе иракского кризиса [15, 11-16]. Более того, когда выяснилось, что «Лукойл» ведет переговоры с Вашингтоном о предоставлении определенных гарантий в случае свержения багдадского режима, в декабре 2002 г. по личному распоряжению С. Хусейн под предлогом невыполнения компанией своих обязательств иракская сторона в одностороннем порядке расторгла с ней контракт, хотя по его условиям юридически это могло произойти только после решения Международного арбитражного суда [21, 35-45]. Несмотря на поданные заявки, «Лукойл» был также отстранен от участия в 11-й и 12-й фазах программы «Нефть в обмен на продовольствие» [13, 173].

Долгие дипломатические метания Москвы становятся понятны, если принять во внимание многие противоречивые цели, которые стояли в то время перед россий-

ским руководством. С одной стороны, необходимо было поддержать почти союзнические отношения, установившиеся между Москвой и Вашингтоном после теракта 11 сентября, с другой – минимизировать экономический ущерб от свержения режима С. Хусейна. В то же время, имидж России как традиционного «друга арабов» обязывал ее дистанцироваться от Вашингтона в случае силового решения иракской проблемы. Однако полностью устранившись от нее она тоже не могла, так как в противном случае Москва могла бы окончательно утратить свои позиции на международной арене [17]. Необходимо также отметить, то ряд внутри- и внешнеполитических проблем в самой России, потеря многих геополитических рычагов влияния на мировые процессы не способствовали проведению ею в тот период самостоятельной политической линии [6]. Единственным шансом для Москвы в тот период стало желание извлечь из иракского кризиса возможную политическую выгоду и участвовать в открытых и закулисных интригах, направленные против англо-американских планов.

Попытки Москвы активизировать свою деятельность в рамках СБ ООН и инициировать создание антиамериканского альянса в иракском направлении с участием ведущих стран – Франции, Китая и Германии в целом не увенчались успехом. Хотя Россия участвовала в процессе выработки и принятия резолюции СБ ООН №1441, которая, по словам министра иностранных дел И. Иванова, «отвечала интересам Ирака» и являлась «средством разрешения проблемы политико-дипломатическими методами» [11, 51], ее роль в последующих событиях была минимальной. Россия примкнула к лагерю противников силового решения иракского кризиса и тесно координировала свою деятельность с франко-германским альянсом, настаивая на необходимости усиления роли ООН как координирующего центра борьбы отдельных государств против терроризма и их попыток «в рамках антитеррористической деятельности использовать силовые методы» [19]. Од-

нако интересно, что в отличие от Франции при обсуждении иракского вопроса в СБ ООН российский представитель ни разу не выступил с угрозой применения права «вето». Эту позицию В. Путин сформулировал следующим образом: «Мы работаем не против кого-то, а за что-то. Сейчас мы стремимся разрешить острейший международный кризис мирным путем. И мы рассчитываем, что к нашему мнению прислушаются» [7].

На этапе, когда подготовка к войне вошла в свою завершающую фазу, визит Е. Примакова в Багдад в феврале 2003 г. с тем, чтобы уговорить С. Хусейна «уйти с поста президента и обратиться к иракскому парламенту с предложением провести демократические выборы» [16, 321], мало что мог положить в политическую копилку Москвы. По времени этот визит и предложение совпадали со схожей инициативой шейха З. ан-Нахайяна, поэтому они были расценены, как стремление реализовать «совместный с арабами план», попытку сохранить хорошие отношения с Вашингтоном и застолбить за собой место в послевоенном Ираке [23].

Отметим, что иракский кризис выявил отсутствие у России взвешенной долгосрочной стратегии в глобальном масштабе. Несмотря на то, что она не поддержала антииракскую коалицию и отказалась от сотрудничества с США, в конечном итоге, ее политические шаги не принесли видимых политических дивидендов, и уже после начала войны Кремль выступил с заявлением, где отмечалось, что «по политическим и экономическим соображениям Россия не заинтересована в поражении США», а лишь стремится к «переносу решения иракской проблемы в рамки ООН». Отметим в этой связи, что свержение режима С. Хусейна и оккупация Ирака в 2003 г. существенно ограничили возможности России оказывать воздействие на развитие ситуации в этой стране. Российское руководство довольно сдержанно реагировало на усилия США создать в Ираке новую политическую систему, выжидая прояснения обстановки [21, 35-46]. Время от времени представители российских властей делали

малозначимые заявления о готовности «принять более широкое участие в восстановлении экономики и инфраструктуры Ирака», оказать ему «содействие в достижении национального согласия и налаживания в этих целях внутрииракского диалога с участием всех здоровых сил общества». Но, судя по всему, в Москве осознавали, что занимаемая в ходе иракского кризиса позиция не позволит ей претендовать на ведущие роли в послевоенных процессах. Поэтому иракская тематика на время отошла на задний план. Правда, в Ираке оставались несколько российских структур, которые участвовали на завершающем этапе гуманитарной программы ООН «Нефть в обмен на продовольствие» и реализации заключенных в ее рамках контрактов. Около 350 российских специалистов продолжали работать на контрактах по восстановлению ТЭЦ в Басре, Насирии и в пригороде Багдада. После окончания активной фазы военной операции усилия Москвы были сосредоточены на защите своих экономических интересов в Ираке, но в сложившихся условиях трудно было рассчитывать на это – уже к началу 2004 г. объем двустороннего товарооборота резко сократился. Дело в том, что после свержения С. Хусейна и оккупации Ирака администрация Дж. Буша-мл. приняла политическое решение по недопущению компаний стран, отказавшихся поддержать действия антииракской коалиции, от участия в восстановлении иракской экономики [5].

Сказанное, однако, не означало, что двусторонние контакты полностью прервались – в первые послевоенные годы они были достаточно интенсивными. После войны России пришлось налаживать связи с новыми иракскими властями, которые в значительной степени зависли от США. Тем не менее, частичная отмена в 2003 г. режима санкций ООН открыла перед Россией, имеющей большой опыт сотрудничества с Ираком, значительные перспективы налаживания торгово-экономических связей. Москва, часто используя политические методы, добивалась расширения экономического сотрудничества с Ираком.

Первым представителем Ирака, который посетил Москву после смены власти, был один из курдских лидеров Дж. Талабани, который в начале июля 2003 г. побывал с рабочим визитом в российской столице и был принят министром иностранных дел И. Ивановым. Хотя в тот период Дж. Талабани представлял лишь курдскую общину Ирака, однако на встрече обсуждалась и общеиракские проблемы [13, 181]. В июле 2004 г. Москву посетил министр иностранных дел Ирака Х. Зебари, целью которого было добиться либо списания части внешнего долга страны, либо отсрочки его выплаты. Российское руководство заявило, что рассматривает вопрос о его долгах в общем контексте двусторонних отношений и рассчитывает стать одним из основных участников процесса восстановления страны. 30 августа 2004 г. президент В. Путин подписал указ, отменивший действовавшее на протяжении 14 лет эмбарго на поставки российского вооружения и военной техники в Ирак. Это решение было связано с принятием СБ ООН резолюции, которая предусматривала создание иракской армии и сил безопасности [14].

В декабре 2004 г. в рамках своего турне по странам Европы премьер-министр Ирака А. Алави посетил Москву, где встречался с В. Путиным и другими официальными лицами. В ходе переговоров главное внимание сторон было сосредоточено на определении приоритетных направлений двустороннего сотрудничества, в том числе в военной и экономической областях. А. Алави довел до сведения российского руководства, что Ирак продолжает рассматривать Россию как сверхдержаву и будет строить отношения с ней соответствующим образом, но в то же время не считает себя связанным обязательствами, взятыми во время правления С. Хусейна, и будет настаивать на их полном пересмотре. По словам А. Алави, российские нефтяные компании должны были перезаключать контракты на тендерных условиях. Заявив о поддержке новых иракских властей и готовности сотрудничать с ними, В. Путин подтвердил намерение России оказывать необходимое содействие в послевоенном восстановлении социально-экономической

инфраструктуры страны и подготовке национальных кадров, а также предоставить необходимую гуманитарную помощь. Наряду с этим, он выразил сомнение в том, что иракские власти смогут в одиночку восстановить ситуацию в стране и высказался за усиление роли ООН в иракских делах. Относительно списания иракского долга он заявил, что Россия «в одностороннем порядке ничего делать не будет. Мы члены Парижского клуба, и проблему надо решать в его рамках» [24]. В этой связи отметим, что проблема иракского долга России рассматривалась в качестве одного из ключевых проблем экономического и политического сотрудничества между двумя странами.

Хотя летом 2005 г. российские компании при дипломатической поддержке государства смогли отчасти возобновить работу в Ираке, однако налаживать отношения с представителями новых иракских властей оказалось весьма непростым делом – многие из них открыто обвиняли Россию в сотрудничестве с режимом С. Хусейна, что стало большим препятствием для развития конструктивного диалога. Поначалу они заявляли, что намерены рекомендовать правительственным структурам и парламенту изучить возможность возобновления контракта на разработку месторождения «Западная Курна-2» с «Лукойлом», обладающим высокой технической квалификацией и большими финансовыми возможностями. Однако потом Министерство нефти Ирака заявило, что российские компании могут принять участие в тендерах по разработке нефтяных и газовых месторождений только на общих основаниях [10].

Активизация двусторонних отношений стала наблюдаться со второй половины 2005 г., когда возобновились контакты на государственном уровне. Во время визита в Москву в сентябре 2005 г. министра иностранных дел Х. Зибари основное внимание было уделено вопросам списания иракского долга и российского участия в реализации экономических проектов. Россия выступала за вывод коалиционных войск из страны, который должен был осуществляться параллельно с урегулированием внутренних про-

блем, становлением иракской национальной армии, органов государственной власти, достижением национального примирения и согласия. В ноябре 2005 г. Багдад с кратковременным визитом посетил глава Совета безопасности России И. Иванов. В ходе переговоров он заявил о готовности тесно взаимодействовать с новым иракским правительством для укрепления традиционно дружественных отношений, оказания необходимого содействия для нормализации ситуации в стране и обеспечения ее устойчивого развития, а также увеличения своего участия в проектах по восстановлению инфраструктуры [12, 325]. 2007 г. возобновила свою деятельность двусторонняя Межправительственная комиссия по торговле, экономическому и научно-техническому сотрудничеству (МПК) [22].

В ходе визита в Москву главы МИД Х. Зибари в феврале 2008 г. было подписано Межправительственное соглашение об урегулировании иракской задолженности по ранее предоставленным кредитам. В том же месяце министр финансов А. Кудрин объявил о списании Россией 65% его государственного долга в обмен на предоставление возможности осуществлять инвестиции в экономику страны. В марте 2008 г. В. Путин направил послание премьер-министру Н. аль-Малики, в котором подчеркнул заинтересованность России в развитии взаимовыгодных связей с Ираком во всех областях, подтвердил готовность российских компаний участвовать в восстановлении и модернизации экономической инфраструктуры, в первую очередь в энергетической и нефтегазовой областях. В 2008 г. во время визита в Багдад заместителя министра иностранных дел России А. Салтанова и президента «Лукойл» В. Алекперова была достигнута договоренность о создании совместной рабочей группы по актуализации контракта «Западная Курна-2» и об участии «Лукойл Оверсиз» в будущих тендерах по новым проектам. В сентябре 2009 г. Багдад посетил министр энергетики России Н. Шматько, который вел переговоры с Н. аль-Малики о строительстве российскими компаниями

двух газопроводов и о модернизации электростанций Юсифийя и Дибис [9].

Отметим, что созданию климата, благоприятствующего восстановлению двустороннего экономического сотрудничества, способствовала и эволюция подходов Москвы в отношении происходивших в этой стране процессов. Избранная тактика принесла свои плоды – в 2008 г. значительно активизировалось экономическое взаимодействие в таких сферах, как транспортировка нефти и электроэнергетика. Был подписан Протокол между «Стройтрансгазом» и Северной нефтяной компанией Ирака о проведении инспекции нефтепровода Керкук-Баниас с возможным привлечением российской компании в качестве генерального подрядчика для выполнения полного спектра ремонтно-восстановительных работ на нефтепроводе. В области электроэнергетики компания «Силовые машины» реализовала проект поставки основного энергетического оборудования для ТЭС «Дибис». Ранее, в 2006 г. «Силовым машинам» удалось добиться возобновления заключенного в 2001 г. контракта с генеральной компанией по электрическим проектам на поставку оборудования для ГЭС «аль-Адаим» мощностью 26,8 МВт. Компания «Технопромэкспорт» выиграла тендер на восстановление 2 и 3 блоков ТЭС «Харта», а также начала переговоры об условиях и сроках завершения прерванных в 2003 г. работ на ТЭС «Юсифия».

Относительная стабилизация внутривнутриполитической обстановки в Ираке и усиление контроля правительства над ситуацией в стране породили у властей желание обрести свободу действий и дистанцироваться от США. Поэтому сближение с Россией рассматривалось в плане придания внешней политике Ирака более сбалансированного характера. В данном контексте знаковым событием стал визит в Москву в апреле 2009 г. премьер-министра Ирака Н. аль-Малики. На переговорах с президентом Д. Медведевым и главой правительства В. Путиным наряду с обсуждением вопросов двустороннего сотрудничества в сфере экономики, образования, науки и культуры, а также вос-

становления военно-технических связей, речь шла о перспективах совместной деятельности в области разведки и разработки нефтяных и газовых месторождений в Ираке, прокладке нефте- и газопроводов, строительстве и модернизации электростанций. Н. аль-Малики выразил заинтересованность в том, чтобы российские компании были представлены на иракском рынке и подключались к различным проектам. Наряду с этим обсуждались проблемы региональной безопасности, вывода иностранных войск и передаче контроля над ситуацией в стране местным силам.

Кроме контрактов, заключенных непосредственно с федеральными властями Ирака, Россия начала налаживать сотрудничество и с Курдским Автономным Районом (КАР). В ноябре 2007 г. в Эрбиле было открыто Генконсульство России (в августе 2011 г. Генконсульство России начало свою деятельность и на юге Ирака – городе Басра).

В 2008 г. Эрбиль посетила российская делегация, возглавляемая Президентом ТПП Е. Примаковым, которая достигла договоренности о сотрудничестве и учреждении Российско-Курдистанского делового совета. К уже работающей в регионе компании «Норбевест ЛТД» в 2008 г. присоединились компании «ОРГРЭС», ВТК «Нефтегазэкспорт», «Интерэнергосервис», «Стройтрансгаз», Трубная Металлургическая Компания. Это позволяло России сотрудничать и с региональными властями, хотя к этому вопросу она подходила осторожно, ограничиваясь, главным образом, экономической сферой.

В рамках пятого заседания российско-иракской Межправительственной комиссии по торговле, экономическому и научно-техническому сотрудничеству – МПК (Москва, 11-13 февраля 2008 г.) были оформлены договоренности об урегулировании иракской задолженности [18]. Подписанное Министром финансов России А. Кудриным и Министром иностранных дел Ирака Х. Зибари соглашение сократило иракский долг с 11,3 млрд. долл. США до 1,5 млрд. долл. с погашением остающейся суммы в течение 34 лет. В связи с расхож-

дениями в оценках результатов выполнения и юридического статуса контрактов, заключенных российскими компаниями в Ираке в довоенный период, итоговый протокол пятого заседания МПК не был подписан, но была достигнута договоренность о формировании совместной Рабочей группы по инвентаризации данных контрактов и изучению перспективных направлений сотрудничества.

Отметим, что в указанные годы начали происходить позитивные сдвиги в ирако-российских торгово-экономических связях. Так, в ходе состоявшегося в Багдаде 11-12 декабря 2009 г. международных нефтяных тендеров консорциум в составе «Лукойл» и норвежской компании «Статойл» выиграл контракт на освоение месторождения «Западная Курна-2». Тогда же консорциум в составе «Газпром нефть», южнокорейской компании «Когаз», малазийской «Петронас» и турецкой «ТПАО» выиграл контракт на освоение нефтяного поля «Бадра» [4, 212]. Кроме того, значительно возрос объем двусторонней торговли – так, в 2011 г. он увеличился по сравнению с 2010 г. на 45,2% и составил 56,1 млн. долл. В Ирак поставлялись машины, оборудование и транспортные средства, черные металлы и изделия из них, зерновые, древесина и т.д. В период с января по июль 2012 г. по сравнению с аналогичным периодом 2011 г. объем товарооборота вырос более чем в 2 раза и составил порядка 47,5 млн. долл. также в 2 раза увеличился экспорт, который составил 47,4 млн. долл., а импорт вырос с нуля до 62 тыс. долл. США. Основными статьями российского экспорта в Ирак стали продовольствие и сельскохозяйственное сырье, древесина и целлюлозно-бумажные изделия (18,5%), металлы и изделия из них (14,8%), машины и оборудование (6%). При этом, приоритетным направлением продолжало оставаться развитие российско-иракского сотрудничества в нефтегазовом секторе и электроэнергетике [20].

31 мая 2012 г. в Ираке состоялся 4-й нефтегазовый тендер, в ходе которого консорциум в составе «Лукойл» и японской «Инпекс» (доли 60% и 40% соответственно)

стал победителем тендера по нефтяному блоку № 10, расположенному в перспективной южной части Ирака, на границе между тектонической зоной Месопотамии, богатой углеводородами, и большой неизученной зоной Салман. В ходе двусторонних переговоров по итогам 4-го лицензионного тендера 30-31 мая 2012 г. «Башнефть» добилась статуса оператора в консорциуме с «Premier Oil» (30%) и 1 августа 2012 г. парафировало с Министерством нефти Ирака договор на оказание услуг по исследованию, освоению и добыче на блоке № 12. Что касается других направлений сотрудничества, то в Ираке в настоящее время также работают ЗАО «Гидромашсервис», ОАО «ВО «Технопромэкспорт», ОАО «ИНТЕР РАО ЕЭС», ОАО «Зарубежнефть», ОАО «Силловые Машины».

В июне 2012 г. в рамках Петербургского международного экономического форума Министр энергетики России А. Новак провел переговоры с Министром нефти Ирака А.К. аль-Луэйби. В ходе встречи было обсуждено текущее состояние и перспективы сотрудничества России и Ирака в области нефти и газа, а также подняты вопросы, связанные с проведением очередного заседания МПК.

Таким образом, несмотря на существующие проблемы в двусторонних отношениях, в период иракского кризиса и посткризисный период России удалось наладить конструктивное взаимодействие с ключевыми странами ЕС – Германией и Францией; осуждение Кремлем антииракских действий США было в целом положительно воспринято в арабском мире; российскому руководству удалось наладить сотрудничество с новым руководством Ирака, пытающимся установить активные международные связи с традиционными партнерами страны в преддверии сокращения в стране американского военного присутствия. Все эти факты свидетельствовали о том, что ирако-российские двусторонние отношения на фоне имеющихся объективных и субъективных трудностей имеют тенденцию к углублению, что отвечает интересам обеих стран.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Bağırova A. İraq nefti uğrunda mübarizə davam edir / “Ekspert”, - 2000, №3-4.
2. Bağırova A. İraqın xarici borcları məsələsi yenidən gündəmdə / “Himayədar”, - 2004, №3-4
3. Арбатов А. Иракский кризис в мировой политике: предыстория и перспективы: http://www.imemo.ru/ru/conf/2004/010_2.php
4. Багирова А. Иракский кризис: внутренний и международный аспекты. Баку, - «Elm və Təhsil», - 2017, - 376 с.
5. Викторов М. Российско-американские отношения после второй войны в Заливе: новая энергетическая «ось»? // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2004/08-10-03.htm>
6. Головачев С. Операция в Ираке: причины, последствия, политика США и отношения с Россией // «Мировая экономика и международные отношения» // http://www.wpec.ru/text/200706011546.htm#_ftn13
7. Заявление Президента Российской Федерации В. Путина по Ираку от 15.02.2003. // <http://www.un.org/russian/whatnew/docs/03-348.htm>
8. Ирако-советские дипломатические отношения были установлены 9 сентября 1944 г. В 1955 г. они были прерваны иракским монархическим режимом и восстановлены в июле 1958 г. после его свержения
9. Касаев Э.О. О российско-иракских экономических связях // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2010/22-04-10b.htm>
10. Касаев Э. Иракский нефтяной рынок снова открыт для России? //Институт Ближнего Востока // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2007/17-09-07.htm>
11. Косач Г. Россия и арабский мир: отношение к иракской проблеме / Иракский кризис: международный и региональный контекст. М.: 2003, - 341 с.
12. Лузянин С. Восточная политика Влади-
мира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004-2008 гг.). М.: АСТ: Восток Запад, 2007. - 447 с.
13. Мосаки Н. Россия и иракские курды/ Россия и исламский мир: историческая ретроспектива и современные тенденции. М.: Крафт+, 2010. – 480 с.
14. Подцероб А. Россия и кризисные ситуации вокруг Ирака: история и современность // http://www.perspektivy.info/rus/desk/rossiya_i_krizisnyje_situacii_vokrug_iraka_istorija_i_sovremennost_2011-02-11.htm – «Вестник МГИМО», №5(14), 2010
15. Прелов В. Российско-иракские отношения – современность и перспективы // Регионоведение. – 2008, № 10
16. Примаков Е. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века). М.: ИИК «Российская газета», 2006. – 384 с.
17. Рогов С. Москва-Вашингтон: уже не враги, ещё не союзники// Парламентская газета, №82 961), 7 марта 2002 года // <http://www.pnp.ru/archive/09610114.html>
18. Российско-иракский деловой совет // <http://www.rirbc.ru/ob-irake/sotrudnichestvo-s-rf.html>
19. Совместный меморандум России, Франции, Германии от 24.02.2003 г. <http://www.un.org/russian/whatnew/docs/03-214.htm>; Совместное российско-германо-французское заявление 05.03.2003 г. <http://www.un.org/russian/whatnew/docs/03-253.htm>; Совместное заявление России, Франции и Германии от 15.03.2003 г. <http://www.ln.mid.ru/brp>; Совместный меморандум Германии, России и Франции по вопросу о ситуации в Ираке, 23 февраля 2003 года // <http://www.centrasia.ru/newsA.php4?st=1046367720>
20. Товарооборот России с Ираком // Внешняя торговля России // <https://russian-trade.com/reports-and-reviews/2012-02/torgovlya-mezhdu-rossiey-i-irakom-v-2012-g/>

21. Шумилин А. Проблема Ирака в американо-российских отношениях (2002-2006 гг.) // США, Канада. Экономика, политика, культура, - 2006, - № 10
22. Юрченко В. Ирак: пять лет после Саддама (некоторые итоги) // Институт Ближнего Востока. http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html
23. Байн манъи аль-харб ва алякат джейида маа Вашингтон: Моску тахлюм би алям мутааддид аль-атраф (Стремясь не допустить войны и сохранить хорошие отношения с Вашингтоном, Москва мечтает о многополярном мире). – Elaph Publication, 24 марта 2003. – <http://www.elaph.com:9090/>
24. <http://www.news.flexcom.ru/russia/2004/12/05/84060>

Xülasə

Aidə Bağirova

XX əsrin 90-cı illəri -XXI əsrin əvvəllərində İraq-Rusiya əməkdaşlığının bəzi aspektlərinə dair

Hələ SSRİ dövründə onun İraqla sıx siyasi və iqtisadi əlaqələri mövcud idi. SSRİ-nin süqutundan sonra onun varisi – Rusiya bu əlaqələri davam və inkişaf etdirmək əzmində idi. Lakin Küveyt böhranından sonra (1990-1991) bir tərəfdən İraq iqtisadiyyatının çökməsi, onun beynəlxalq aləmdən təcrid olunması, sanksiyaların tətbiqi, digər tərəfdən isə, bu dövrdə Rusiyanın dünya səviyyəsində zəifləməsi ikitərəfli əlaqələrə böyük zərbə vurdu.

90-cı illərin sonlarından etibarən ikitərəfli münasibətlərdə pozitiv dinamika müşahidə edilməyə başladı və tədricən Rusiya itirdiyi mövqeləri bərpa etdi. Lakin İraqa qarşı tətbiq olunan beynəlxalq sanksiyalar və embarqo rejimi əlaqələrin tam inkişaf etməsinə mane olurdu.

2003-cü ildə İraqda S.Hüseyn rejiminin süqutu Rusiyanın bu ölkədəki proseslərə təsir etmək imkanlarını xeyli məhdudlaşdırdı. Lakin sanksiyaların aradan qaldırılması ikitərəfli əlaqələrin inkişafına müsbət təsir etdi. Hazırda obyektiv və subyektiv çətinliklərə baxmayaraq İraqla Rusiya arasında bir çox sahələrdə iqtisadi əməkdaşlıq genişlənməkdədir.

Açar sözlər: İraq, Rusiya, siyasi münasibətlər, iqtisadi əməkdaşlıq, neft müqavilələri.

Summary

Aida Baghirova

On Some Aspects of the Iraq-Russia Cooperation in the 1990s and the Beginning of the 21st Century

Even during the USSR, it had close political and economic relations with Iraq. After the collapse of the USSR, its successor - Russia, was determined to continue and develop these relations. However, after the Kuwait crisis (1990-1991), on the one hand, the collapse of the Iraqi economy, its isolation from the international world, the imposition of sanctions, and on the other hand, the weakening of Russia at the global level during this period, dealt a great blow to bilateral relations.

Since the late 1990s, positive dynamics began to be observed in bilateral relations, and gradually Russia regained its lost positions. However, the international sanctions and embargo regime applied against Iraq prevented the full development of relations.

The fall of S. Hussein's regime in Iraq in 2003 greatly limited Russia's ability to influence the processes in this country. However, the removal of sanctions had a positive effect on the development of bilateral relations. Currently, despite the objective and subjective difficulties, economic cooperation between Iraq and Russia is expanding in many fields.

Keywords: Iraq, Russia, political relations, economic cooperation, oil contracts.

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.27>

Allahverdi Əlimirzəyev
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
alimirzoev.60@mail.ru

ARSAX: TARİXİ-ETİMOLOJİ ARAŞDIRMA¹

Açar sözlər: *Arsax, Qarabağın dağlıq hissəsi, yazılı ilk mənbələr, qədim toponimika, sak-skif toplumları, alban hökmdarları.*

Giriş.

Erməni ictimaiyyətində indi də işlənməkdə olan “Arsax” istilahının tarixi erkən orta əsrlərdən başlayır. Erməni tarixinin atası sayılan Moisey Xorenatsinin əsərində bu termin xatırlanmır, o ilk dəfə V əsrin sonlarında Favstos Buzandın “Tarix” (və ya “Erməni tarixi”) əsərində qeydə alınıb. Əsərdən aydın olur ki, Armeniya çarı Papın zamanında (371-ci ildə) sərkərdə Muşeq Mamikonyanın qoşunu öncə Arsakı, daha sonra Uti, Sakasen, Qardmanzor (=Girdiman), Kolt vilayətlərini və Paytakaranı viran qoymuşdur [10, V, 12-14]. Lakin bu işğal uzun sürməmiş, 387-ci ildə Sasani və Bizans dövlətləri arasında bağlanan müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq bu torpaqlar yenidən Albaniyanın tərkibinə qatılmışdır [18, c.201].

V əsr erməni tarixçisi Yeqişenin (və ya Yelisey, Yeliş; 410-475-ci illər) “Erməni müharibəsi haqqında söz” əsərində verilən məlumatdan görünür ki, Sasani işğalına qarşı üsyan yatırıldıqdan sonra xristian əhali təqiblərdən qurtulmaq üçün müxtəlif yerlərdə, eləcə də “Arsaxın sıx meşələrində” gizlənməli olmuşlar [21,

c.276-282].² Lakin bu əsərlərdə “Artsax” adının Qarabağın hansı hissəsinə şamil olunması aydın görünür. Yalnız “VII əsr erməni coğrafiyası”nda Arsaxın torpaqlarının Sünik və Utik arasında yerləşdiyi haqqında məlumatla qarşılaşırıq. Deyilən mənbədə bildirilir ki, Sünik və Utik vilayətlərinin qonşuluğundakı Nvarsak (< Nov-Arsak “Yeni Arsak”) adlı məntəqədə 487-ci ildə sasani şahı Valarşla imzalanan sazişə uyğun olaraq 30 illik fasilədən sonra III Vaçaqanın təmsalında Albaniyada Arşakilərin kiçik qolunun hakimiyyəti bərpa olunmuşdur [12, c.355]. Görünür, o vaxta qədər “Arsak” inzibati nomenklatura kimi hansısa kiçik əraziyə şamil olunurdu.

Məlumdur ki, Parfiya Arşakilərinin kiçik qolunun nümayəndələri e.ə. 155-ci ildə Baqazın təmsalında Atropatenada, b.e. 55-ci ildə I Tiridatın təmsalında Armeniyada, xeyli sonralar Albaniyada siyasi hakimiyyətlərini bərqərar etmişlər [20, c.255; 4, c.36]. Parfiya dövləti və oradakı Arşaki sülaləsi 224-cü ildə devrildəndən xeyli sonralar da Sasani və Bizans hökmdarları Parfiyadan miras qalmış idarəçilik ənənəsini pozmadan 428-ci ilə qədər Armeniyada, 510-cu ilədək Albaniyada Arşaki sülaləsinin hakimiyyəti

¹ Erməni ideoloqlarına görə Qarabağın dağlıq hissəsi güya müxtəlif vaxtlarda fərqli administrativ nomenklaturalarla, e.ə. VIII əsrdə “Urtexi, antik dövrlərdə “Orxistena” kimi adlarla tanınırdı. Ötən il nəşr olunmuş məqalələrdə (bax: Əlimirzəyev A. “Urtexi ölkəsi: Urartu ekspansiyasının şimal-şərq istiqamətində sonuncu hədəfi” // AMEA Sosial elmlər, 2022, № 1, s.20-25; Əlimirzəyev A. “Orxistena Qarabağ deyil” // AMEA Sosial elmlər, 2022, № 2, s.8-14) bu terminlərin mahiyyətinə aydınlıq gətirilmiş və onların ifadə etdiyi ərazilərin ümumiyyətlə Qarabağa aid olmadığı, Anadolunun şimal-şərqində yerləşdiyi göstərilmişdir. Erməni müəlliflərinin əsərlərinə istinadən b.e. V əsrdən ermənilər və onların havadarları bu bölgəni “Arsax” adlandırırlar. Təqdim olunan məqalə “Arsax” termininin mənşəyinə və mahiyyətinə həsr olunub.

² Ehtimal ki, əsərdə 451-ci ildə Avarayr çölündə baş vermiş döyüş nəzərdə tutulur. Bu çöl Maku yaxınlığında (Atropatenada) lokalizə olunur. “Avarayr” hurrimənşəli addır və “tarla” “əkin sahəsi” deməkdir; hurridilli mətnlərdə bu sözün hecalı şəkildə **a-wa-ar-ra, a-wa-ri** yazılış formaları qeydə alınıb [22, s.51]. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı bu çölün Vaspurakanın (< pəhləvicə Vispuhrakan “Şahzadənin mülkü”) Artaz vilayətində (bəlkə də Qubadlı rayonunda Hərtiz kəndi) yerləşdiyini və bu yerin əvvəlki sakinləri olan alanların dilində “Şavarşan” adlandığını (Cəbrayıl rayonundakı Safarşa kəndinin adı ilə müqayisə oluna bilər) yazır [14, c.180].

yətinə loyallıqlarını saxlayırdılar. Arşaki sülaləsinin bəzi nümayəndələri ənənəvi olaraq yeni salınan şəhərlərə öz adlarını verirdilər. Müqayisə et: Arsakiya (indiki Reyin yaxınlığında), Mitridatokert (Köhnə Nisa; Aşxabaddan 18 km qərbdə), Vologeziya (Cənubi Mesopotamiyada), Balasakan (Parfiya şahı Balaşın (Vologezin) şərəfinə Cənubi Qafqazda) və s. Bu məntiqə Qarabağın dağlıq hissəsinə rəsmi qaydada tətbiq olunan “Arsax” adını Albaniyada Arşaki sülaləsinin hökmdarı “Cəsur” təxəllüslü I Vaçaqan (III əsrin ikinci yarısı) ilə əlaqələndirmək lazımdır. Albaniyada Arşakilərin hakimiyyətini əks etdirən toponimlər mövcud olduğundan (bax: qeyd 1) orada I Vaçaqanın “Arşak” təxəllüsündən yaranan inzibati vahidliyin olması ehtimalı da inandırıcı görünür.

Bənzər coğrafi adlar.

Aşşur və Urartu mixi yazılı mətnlərində tərkibində **-arsa-** (və ya **-arza-**) komponenti olan kifayət qədər coğrafi adlar xatırlanır. Qeyd edək ki, mətnlərin transliterasiyası və transkripsiyası zamanı deyilən komponentdəki **-s-** (və ya **-z-**) səsi emfatik **-Ş-** (transliterasiyada rus dilindəki **-II-** fonemə uyğun gəlir) kimi göstərilir. Bu coğrafi adlar aşağıdakılardır.

1. Arsa-bia (Sanqibutu vilayətində dağ)¹, 2. Arasu (Sanqibutu vilayətində yaşayış məntəqəsi), 3. Sitti-arzu (Sanqibutu vilayətində yaşayış məntəqəsi), 4. Qizu-arzu (Sanqibutu vilayətində yaşayış məntəqəsi), 5. Arsu-qu (Ayadi vilayətində yaşayış məntəqəsi), 6. Arsi-du (Ayadi vilayətində yaşayış məntəqəsi), 7. Baldu-arzu (Ayadi vilayətində yaşayış məntəqəsi), 8. Alu-arza (Ayadi vilayətində yaşayış məntəqəsi), 9. Arasa-ni çayı (= Fəratın qolu Muradsu), 10. Turarasi (Arasa-ni çayı sahilində vilayət), 11. Arsanıa (Habhu ölkəsində yaşayış məntəqəsi), 12. Arsa-nibu (Nairi ölkəsində dağ), 13. Arza-aşkun (Urartuda şəhər), 14. Arzu-hini (lullubilərin ölkəsi kimi tanınan Zamuada şəhər; indiki Süleymaniyyədən şərqdə) və s. N.Arutyunyan hesab edir ki, bu coğrafi adlar biayni tanrısı Arasanın adından törəyib [7, c.276-277]. Lakin baş tanrı Haldinin adına məhdud sayda coğrafi

məntəqənin olduğu halda Urartu mətnlərində bircə dəfə qeydə alınmış [6, № 38] sıravı tanrının şərəfinə ondan artıq məntəqənin mövcudluğu inandırıcı təsir bağışlamır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bənzər coğrafi adlardan biri – Arusaka oronimi, Urartunun siyasi təsir sferasından xeyli kənarda, Həmədandan cənub-qərbdə qeydə alınıb [1, s.44]. Deyilən səbəblərdən “Arsak” termininin mixi yazılardakı **-arsa-** (və ya **-arza-**) coğrafi formantla bağlılığı məsələsi açıq qalır.

Zərdüştilərin dini kitabı Avestada (Yaşt X, 67, XII, 9) 7 mifik regiondan (**keşvar**) şərqdə yerləşəni **Arezahi** adlanır; onu yanlış olaraq “Küləkli məkan” kimi mənalandırır və “Arsak” termini ilə əlaqələndirirlər [12, c.647]. Zərdüşti mifologiyasına görə (Avesta, Yaşt X, 67) 7 keşvərdən biri olan Arezahi dünyanın başlanğıcını, Savax keşvəri isə sonunu təşkil edir. Pəhləvi mətnlərində (Bundaxişna 32, 39-40, Dades-tani-menoqi-xrad XVI, 9-10, 47-48) şərqdəki mifik region (keşvər) “Arezahi” adlanırdı və dünyanın bütün çayları onun ərazisindən axırdı [19, c.32-33].

Makedoniyalı İsgəndərin Şərq yürüşündən sonra Avestanın salamat qalan hissələrinin ilk kodifikasiyası II Şapurun vaxtında (309-370-ci illər) başa çatdırılmışdır. Sasanilər dövründə Zərdüşti təlimləri imperiyanın ideoloji silahı olduğundan sonralar da Avesta bir neçə dəfə kodifikasiya və redaktə olunmuş, hətta IX əsrdə ona şərhələr (Denkart) yazılmışdır. Hansı kodifikasiya zamanı Avestaya mifik “Arezahi” ölkəsinin daxil edilməsindən asılı olmayaraq bu termini Artsaxla eyniləşdirmək olmaz. “Artsax” məfhumunun Avestadakı **arəjah** (“qiymətli”, “dəyərli”) sözü ilə [16, c.176] bağlılığı da şübhə doğurur.

Etimoloji təhlil.

Azərbaycanın elmi ictimaiyyətində geniş yayılmış təsəvvürə görə “Arsax” termini Arşakilər sülaləsinin adı ilə (türkcə **ar** + **sak** = “Sakların dağlıq ərazisi”) bağlıdır [2, s.331, 338. İdeya M.Seyidova məxsusdur]. Lakin bu izah aşağıdakı amillərə görə məqbul hesab oluna bilməz.

1. Türk dillərinin söz quruluşuna uyğun gəlmir. Türk dillərində söz yaradıcılığının normalarına görə **-ar** (**-ər**) komponenti mürəkkəb sözün sonunda yer almalıdır. Məsələn, afşar,

¹ Ola bilsin ki, məhz bu məkan Avestada **Ərəzifia** (< qədim iranca **rjipya** “qartal”; elamilli mətnlərdə **İrtuppiia** kimi transkripsiyaya olunur) [11, c.172] dağı ilə eyniləşdirilməlidir. “Ərdəbil” toponiminin praforması hesab oluna bilər.

qaşqar, qacar, hunqar, madyar, bulqar, tatar, zülqədər, kəngər və digər etnikonlarda bunu görmək olar. Buna baxmayaraq, bölgənin saklarla məskunlaşdığı şübhə doğurmur.

2. Onilliklər ərzində Albaniyanı idarə edən Arşakilər sülaləsinin nümayəndələri iranmənşəli (türkmənşəli yox!) parna (və ya aparna) sülaləsinə mənsub olmuşlar. Onların ana vətəni Parfiya Orta İran dillərindən (o cümlədən parfi, xotan-sak, pəhləvi) “kənar” deməkdir. Bu ad parfların siyasi qurumuna hələ e.ə. VII əsrin əvvəlində etno-dil baxımından qohum olan madalıların (=midiyalıların) tayfa birliyinin məskunlaşdığı regiona nəzərən verilmişdi. Müqayisə üçün deyim ki, “Ukrayna” (hərflər “okraina”, yəni “kənar”) termini aid olduğu coğrafiyaya Qərbi slavyanlara nəzərən (ruslar isə hesab edirlər ki, onlara görə) verilib.

3. Onomastik materialın təhlili əsasında skiflərin və parfların dillərinin qohumluğu artıq sübuta yetirilib. Lakin e.ə. V əsrdə, yəni “Artsax” məfhumunun inzibati-ərazi subyekti kimi işləndiyi vaxt, Parfiya dövləti və onun adı 200 ildən artıq idi ki, siyasi xəritədən silinmişdi, lakin onun dili Sasanilərin pəhləvi dilinə yaxın olduğundan Albaniyada rəsmi dil statusunda qalmaqda davam edirdi. Sakların (və ya skiflərin) hansısa lokal dialekti Albaniya ərazisində qalmış olsa belə (bu fakt yalnız Şəki, Zaqatala kimi toponimlərlə sübut olunur), onların etnikonu artıq anaxronikaya çevrilmişdi. Həqiqətən də, antik dövrün yazarları hələ IV əsrdən hunları, VII əsrdən isə türkləri “skif” adlandırmağa meyilli olmuşlar, çünki anaxronik terminlərin əsərlərdə işlənməsi e.ə. XIX əsrdən ənənə halını almışdı və yüksək bədii stili əks etdirirdi.

4. Zənnimcə ermənidilli müəlliflər bölgənin qədim adını (“Artsax”) maksimal dərəcədə orijinal səslənmə formasına uyğun verə bilmişlər. Lakin bizim tədqiqatçıların bir qismi israrla öz izahlarını yeritmək üçün onu təhrif edərək “Ərsak” formasına salırlar. O da nəzərə alınmalıdır ki, dillərində -ə- səsi olmadığından ilk orta əsr erməni müəllifləri heç cür “Ərsak” yazı bilməzdilər. Bir də ki, erməni müəllifləri “orijinal” türk formasındakı (“Ərsak”) -k- səsini nəyə görə -x- səsi ilə əvəz etməli idilər, halbuki -k- səsini ifadə etmək üçün onların əlifbasında müvafiq hərflər olub. Unutmaq olmaz ki, Strabonun “Sakasena” adlandırdığı Alban vilayətini

ilk orta əsrin ermənidilli müəlliflərindən Favstos Buzandatsi (Bizanslı Favstos) “Şakaşen” kimi təqdim edir, yəni -k- səsini olduğu kimi, -x- ilə əvəz etmədən, verir.

5. Azərbaycan dilində indi də tərkibində emfatik səsə bənzər -ts- (rus fonetikasında -Ц-) səsbirləşməsi olan sözlər işlənir. Lakin Azərbaycanda dilindən asılı olmayaraq müxtəlif vaxtlarda tətbiq olunan yazı sistemlərinin heç birində bu səsbirləşməsi bir hərflə ifadə olunmayıb.

Deyilənləri nəzərə alaraq, “Artsax” termininin mənşəyi haqqında iki mülahizə irəli sürmək olar.

1. Nax-Dağıstan versiyası. Terminin kökünü Albaniyada geniş təmsil olunmuş Nax-Dağıstan dillərinin (onların hamısında emfatik -Ц- səsi (udilərin dilində bu fonemin hətta 4 forması işlənir) mövcuddur) birində axtarmaq təklif olunub. Məsələn, hesab olunur ki, termin **artse-sun** (“oturmaq”) feildən yaranıb. Udi dilindəki **artsı** (“oturaq”, “oturaq həyat sürən əhali”) sözünün də eyni feildən törədiyini söyləyirlər. “Artsax” terminin^{dəki} -x sonluğu isə Nax-Dağıstan dillərində geniş işlənən ümumiləşdirici (və ya cəm) ^səkilçi ilə eyniləşdirilir. Bu şəkilçi müasir Azərbaycanın şimal-qərb və qərb toponimiyasında (Azıx, Qazax, Cımcıx, Katex, Mamur, Samux və s.) nəzərə çarpır [9, c. 32-33].

2. Sak-skif versiyası. Arşaki sülaləsinin nümayəndələri Parfiya əsilli parna (və ya aparna; Şərqi İran qrupuna aid etnos) tayfasına mənsub olmuşlar. Əslində eponim olan Arşak ismi (yunan forması **Αρσακης**) qədim İran dillərində hərflər **arša** (Avestada **arəša** “ay”) sözündəndir və məcazi mənada “igid”, “mərd”, “cəsur” anlamında işlənirdi. “Arşak” ismi irəndilli arealda yüzillər boyu işlək olub [23, s.27-28]. “Ay” sözünün komponent qisminə şəxs adında ilk dəfə qeydə alınması e.ə. 737-ci ilə təsadüf edir. O zaman Mada icma başçılarından biri Yautarşi (< **yad[a]+arša** “Ayıya sitayiş edən”) ismini daşıyırdı [8, c.237, 240]. “Ay” sözü (**ar-ša**) komponent qisminə e.ə. 671-ci ildə Mada Aşşur əleyhinə baş qaldırmış ümumxalq hərəkatının iştirakçılarından olan “Mada şəhərlərinin başçısı” Mamitarşunun və Əhəməni şahı Kserksın isimlərində (**Xşayarša**) da nəzərə çarpır. Əhəmənilər dönəmində “Arşak” adının digər variantları da (dialekt fərqləri) mövcud ol-

muşdur (Arşam (I Daranın babası), Arşan, Arsamən, Arsit). Bu adlar ayının totem heyvan olması ilə əlaqələndirilir. Sonrakı mərhələdə qədim İran xalqlarının mifologiyasında totem heyvan anlayışı aradan qaldırılmışdır; Avestada yalnız ev heyvanlarının mühafizəsi tövsiyə edilir.

Parfiyada sülalə hakimiyyətinin əsasını qoyan Arşakın ismi, Labarnanın (və ya Tabarna; Het dövlətinin çarı), Sezarın, Karlın adları kimi sonralar hökmdar tituluna çevrilmişdir. Məsələn, “Böyük Midiyanı” işğal etdikdən sonra Parfiya çarı I Mitridat “Böyük şah Arşak” titulu qəbul etmişdir [4, c. 288]. Parfiyanın bəzi şahları və şübhə yox ki, eyni soydan olan Alban Arşakilərinin bəzi nümayəndələri də, tacqoyma mərasimindən sonra “Arşak” təxəllüsünü qəbul etmişlər. Sasanilər dövrünün antroponimiyasında “cəsur”, “igid” komponenti metaforik anlamda **Varaz** (“Qaban”) sözü ilə əvəz olunmuşdur [20, c.288, прим.12]. Müqayisə et: Varazpuhr (“Qaban oğlu”), Varaz-duxt (“Qaban qızı”), Varaz-Ohrmazd (“Hörmüzün qabani”), Varaz-Pakur (“Pakurun qabani”), Varaz-Tiridat (Alban şahı; “Tiridatın qabani”), Varaz-Qriqor (Alban şahı; “Qriqorun qabani”) və s. [11, c.84, 160]. Ümumiyyətlə, “Qaban” şəxs adı kimi ilk dəfə **Uarzan** (Mada tayfa birliyinin şərqində yerləşən Ukutti şəhərinin hakiminin ismi) formasında II Sarqonun “A prizması”nda e.ə. 713-cü ildə Aşşur sarayına xərac ödəyən şəhər və vilayət başçılarının siyahısında qeydə alınıb [24, § 192]. Müqayisəyə Cənubi Azərbaycanda Varzakan inzibati vahidliyinin (Əhərdən 30 km qərbdə) adı da (< **varaz+akan** “Qaban yeri”) cəlb oluna bilər.¹

Qədim dövrdə və ilk orta əsrlərdə iranmənşəli antroponimiya üçün, paralel olaraq, **gur** (“çöl eşşəyi”, “kulan”), **spako** (“it”) kimi komponentlər də səciyyəvi olmuşdur. Sasanilər dövründən sonra aslan (şir) fiziki gücü, hünəri simvolizə etdiyindən *şir-e-xurşid* (“aslan və günəş”) ifadəsi populyarlıq qazanmışdır [11, c.57; 13, c.226; 4, c.193; 20, c.245]. Belə ehtimal olunur ki, tarixən irandilli xalqlarda uşaqlara heyvan adlarının (*zooname*) verilməsi məq

məqsəd daşıyırdı; guya bu yolla uşaqlar cinlər üçün cəzbedici olmayırdılar və beləcə xəstəlikdən, bədnəzərdən qorunmuş olurdular [15, c.283].

Yunan fonetikasında fişiltılı səslər olmadığından “Arşak” ismi **Αρσακ** formasında transkripsiyaya olunurdu. Yunanların **-σ-** fonemi erməni orfoqrafiyasında əksər hallarda **-s-** (və ya **-š-**) səsi ilə verilir.² Lakin, nadir hallarda da olsa ilk orta əsr erməni yazarları yunanların **-σ-** fonemini emfatik **-ş-** (kiril əlifbasında **-ш-**) səsi ilə ifadə edirdilər.³ “Arşak” ismi erməni orfoqrafiyasında tarixən “Artsax” yox (!), orijinal səslənməyə (> parfca **‘ršk**) uyğun formada verildi. Müqayisə üçün deyək ki, Parfiya əsilli sülalənin adı ermənicə “Arşakuni” kimi səslənir. Məsələn, Şərqi Anadoluda Armeniya çarı II Arşakın (Tiranın oğlu, Sasani şahı II Şapurun müasiri) adına şəhər (Arşakavan, “Artsaxavan” yox; indiki Doğubəyazidin yerində) mövcud olmuşdur [10, V, 20, 35, IV, 5, 11, 12, 13, 15].

Arşak adından törəyən inzibati nomenklaturanın “Artsax” formasında verilməsi onu göstərir ki, bu forma erməni orfoqrafiyasına başqa dildən keçmişdir. Başqa sözlə, ilk orta əsr erməni yazarları Qarabağ bölgəsinin müəyyən hissəsində yerləşən inzibati-ərazi vahidliyinin albanlara məxsus rəsmi adını (“Artsax”) olduğu kimi öz dillərinə transfer etmişlər. “Artsax” forması emfatik səslərlə zəngin olan Şimal-Şərqi Qafqaz dillərindən birinə aid ola bilər, çünki bu makrodil ailəsinə mənsub tayfalar Albaniyanın etnik tərkibində kifayət qədər xüsusi çəkiyə malik olmuşlar. Lakin bu halda sakların bir qrupunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Şərqi Türküstanda, Xotan, Turfan, Kaşqar və həmhüdüd bölgələrdə (irandilli qrupların qədim türklərlə təmas zonasında) yaşayan sak qrupunun dilində emfatik **-ts-** (transliterasiya zamanı **-ş-**) səsi işlək olmuşdur.⁴ Müqayisəli dilçilik materialı göstərir ki, Avesta fonologiyasındakı **-šy-** diftonqu xotan-sak dialektlərində emfatik **-ş-** (II)

² Toponimlərlə müqayisə et: **Τομια** ~ Tomnis, **Θωσπια** ~ Tospi, **Σακασσηνή** ~ Şakaşena və s. [5, c.281, 284, 295].

³ Məsələn, **‘Αρσανιας** = Aratsani (Fəratın qolu Muradsu çayı, eyni adlı çay Albaniyada da mövcud olmuşdur), **Σωφηνή** = Tsopk (Sofena vilayəti) və s. [5, c.272, 273, 293].

⁴ Emfatik **-ş-** (II) səsi irandilləri xalqların ən şimal nümayəndəsi olan osetinlərin (alanların varisləri) dilində də qalıb.

¹ **Varaz** sözü qədim və orta İran qrupu dillərində omonim olmaqla eyni zamanda “sevimli”, “istəkli” mənasında (məsələn, Avestada **varəz**) işlənirdi [15, c.308, 343-345]. Bu baxımdan, etimoloji təhlilə cəlb etdiyimiz adların izahı “sevimli”, “istəkli” idadəsinə də bağlana bilər.

səsi ilə tələffüz olunurdu. Məsələn, Avestada **şyata** ~ xot.-sak. **şata** (“varlı”), Avestada **şyav** ~ xot.-sak. **şu** (“getmək”), Avestada **şyam** ~ xot.-sak. **şām** (“udmaq”) xot.-sak. **patāš** (“bitirmək”), **gamša** (“dəlik”) və s. [16, c.236, 238, 243].

Strabon “Arsak” isminin skiflər arasında da yayıldığını bildirərək yazır: “Skif Arsak “aparna” adlanan day tayfasının bəzi nümayəndələri ilə, Ox çayı hövzəsində yaşayan köçərilərlə birgə yürüdə Parfiyanı işğal etdi” [17, XI, 9, 2]. Pompey Troq “Filippin tarixi” əsərində (XLI, 1. 1-2) yazır: “Parfların dili skiflərin və midiyalıların dilləri arasında orta mövqedədir, hər ikisinin qarışığıdır...parfiyalılar qovulmuş skiflərdən törəyiblər...” Parf” sözü skiflərin dilində “qovulmuş” deməkdir.” [4, 162].¹ Başqa sözlə, hər iki müəllif parf-skif etno-mədəni birliyinin mövcudluğunu, hətta Parfiyada Arşaki sülaləsinin banisinin mənşəcə sak olduğunu etiraf edir. Əsərinin başqa yerində (XLII, 1.1.) Pompey Troq xəbər verir ki, skif muzdlu döyüşçüləri Parfiya şahı Fraatin ordusunda Selevk hökmdarı Antioxa qarşı döyüşmüşlər; lakin hərbi əməliyyatların gedişi zamanı parflarla skiflər arasındakı münasibətlər müttəfiqlikdən düşmənçiliyə keçmişdir [4, c.164-165].

Şərqi Türküstanda yaşayan sak qrupları qarət məqsədilə dəfələrlə Parfiyaya yürüşlər edirdilər. I Mitridat onlara qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar aparsa da, onun varisləri II Fraat və I Artaban onlarla döyüşdə həlak olmuşlar [20, c.193; 7, c.165]. III əsrin ortalarında sakların bu qrupu hun orduları tərkibində Şimali Qafqaza və Azərbaycan torpaqlarına axını baş verdiyindən bizanslı Feofan (VI əsr) türklərin əvvəllər “skif” adlandığını, XII əsr müəllifi Yevstafi isə hunların skif tayfası olduğunu iddia edirdi, yəni sak, hun və türk toplumları arasında etnik fərq qoyulmurdu [4, c.260, 294, 319-320].² Ola bil-

sin ki, məhz sakların bu qrupunun dili Albaniyada hakim elitanın dili olmuşdur.³ Maraqlıdır ki, Alban Arşakilərinə məxsus hökmdar adlarının bəziləri parfların dilindən izah olunmadığı halda Xotan sakları arasında onların analoqlarına rast gəlmək olar. Məsələn, Vaçe ismi X əsrdə Xotan şahlığında hakim Vija sülaləsinin adı ilə, bu sülalənin nümayəndəsi Vija Sambavin ismi isə “Smbat” ismi ilə (Babəkin müasiri olan Sünik-Alban knyazı) müqayisə oluna bilər.

Nəticə. Beləliklə, aparılan araşdırma göstərir ki, “Artsax” inzibati-ərazi nomenklaturasının mənşəyi etnik ermənilərə (=haylara) bağlana bilməz. Erkən orta əsrlərdə erməni dilində əsər yazan müəlliflər, adətən bağlı olduqları bölgəyə uyğun olaraq Xorenatsi, Buzandatsi, Kalankatvatsi, Qandzaketsi, Şirakatsi və s. kimi təxəllüslər daşıyırdılar. Lakin həmin dövrdə yaşamış heç bir erməni müəllifi Artsaxla bağlı təxəllüs (məsələn, “Artsaxetsi”) daşımayıb. Deməli, o dövrün ermənidilli müəlliflərindən kimsənin Qarabağın dağlıq hissəsi ilə (=Artsaxla) həyati bağlılığı olmayıb.

Musa Kalankatliya dayanan tarixi ənənə Arşakilərin kiçik qolunun Albaniyada müstəqil fəaliyyətini I Cəsur Vaçaqandan başlayır. Deməli, “Artsax” termininin inzibati-ərazi nomenklaturası kimi rəsmi olaraq Qarabağın dağlıq hissəsinə tətbiq olunmasını Alban hökmdarı I Vaçaqanın zamanından başladığını söyləmək olar. Terminin kökündə, Arşaki sülaləsinin digər hökmdarları kimi, I Vaçaqanın da qəbul et-

termin kimi Şərqi Türküstandan Şimali Qara dəniz hövzəsindəkə uzanan geniş çöllük ərazidə məskunlaşan və ya köçəri, yaxud da yarıköçəri həyat keçirən, hərbi demokratiya mərhələsinə yaşayan bütün toplumlara (o cümlədən, alanlara, hunlara, türklərə) şamil edilirdi [21, c.309; həmçinin, növbəti qeydə bax].

³ Plini Sekund “Təbii tarix” əsərində (VI, 38) Albaniyada, Xəzərin yaxınlığında yaşayan Qafqazmənşəli udiləri də skif tayfası kimi göstərir [4, c.216]. Maraqlıdır ki, tarixən Azərbaycan dilində parfəmənşəli sözlər işlənib. Məsələn, Dədə Qorqud eposunun personajlarından olan Banuçiçəyin isminin birinci komponenti (*banu-*) “xanım” mənasında ilk dəfə parfdilli mətnlərdə **banüg** formasında qeydə alınıb [11, c.234]. Başqa bir misal. Parfiyanın siyasi mərkəzi Mitridatkert in təsərrüfat mətnlərində xatırlanan **krkyšn** (və ya **krkšn**) yer adı (hərfən: “Toyuq məkanı” [11, c.189]) fonetik baxımdan (ola bilsin ki, həm də coğrafi baxımdan) Kərkicahan kəndinin (Şuşa ilə Xankəndi arasında) adı ilə üst-üstə düşür.

¹ Bu baxımdan, “skif” etnikonunun yunan orfoqrafiyasındakı forması – **σκυθαι** – rus dilindəki *скитальцы* sözü ilə müqayisə oluna bilər. E.ə. 675-ci ildə Mannada baş verənlərlə əlaqədar Babil orfoqrafiyası ilə yazılmış bir xəfiyyə məktubunda skiflərə (onlar “kimmerlilər” kimi göstərilib) **zər aməlu halqati** (“sərgərdanların törəmələri”) ifadəsi tətbiq olunub [АВИИУ, № 69:2; QATMM, s.89].

² “Sak” (Şərq mənbələrində) və “skif” (Avropa mətnlərində; < **σκυθαι** yunan formasından) etnik adları IV əsrdə konkret etno-mədəni mahiyyətini itirmiş, anaxronik

diyi parfmənşəli “Arşak” (“Cəsur”) təxəllüsünün yerli sakların dilindəki tələffüz forması durur. Bu hökmdarın şərafinə adlandırılmış şəhərin (ehtimal ki, parfa “Arşakakert”, yunanca “Arsakia” kimi tələffüz olunurdu) ictimai funksionallığı artdıqca həmin ad onun nüfuz dairəsinə daxil olan torpaqlar da şamil olunmağa başlanır. “Arşak” adından törəyən inzibati nomenklatura erkən orta əsrlərdə nəzərə çarpacaq dərəcədə fonetik dəyişikliyə məruz qalmamış, olduğu kimi ermənidilli ədəbiyyata ötürülərək dövrümüzdə qədər gəlməmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə (Tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay). Bakı, 2006.
2. Kazımov Q.S. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2003.
3. Mahmudov Y. Real tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması. Bakı, 2014.
4. Алиев К. Древнегреческие и латинские первоисточники по истории древнего Азербайджана (с примерами нового толкования). Баку, 2010.
5. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985.
6. Арутюнян Н.В. Корпус урартских клинообразных надписей. Ереван, 2001.
7. Арутюнян Н.В. Биайнили-Урарту. Военно-политическая история и вопросы топонимики. Санкт-Петербург, 2006.
8. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва, 1970.
9. Гусейн-заде Р. Азербайджан в III-XIII столетиях. Баку, 2022.
10. История Армении Фавстоса Бузанда (Перевод с древнеармянского и комментарии М.А. Геворгияна, вступительная статья Л.С.Хачикяна). Ереван, 1953.
11. Лившиц В.А. Парфянская ономастика. Санкт-Петербург, 2010.
12. Мамедова Ф. Кавказская Албания и албанцы. Баку, 2005.
13. Меликов Р. Древнеперсидские надписи. Транслитерация, перевод, глоссарий. Баку, 2013.
14. Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк (в 3-х книгах). Перевод с древнеармянского Ш.В. Смбатяна. Ереван, 1984.
15. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки, Москва, 1979.
16. Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. Москва, 1981.
17. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарии Г.А. Стратановского. Москва, 1994.
18. Тревер К. В. Очерки по истории и культуры Кавказской Албании (IV в. до н.э.- VII в. н.э.). Москва-Ленинград, 1959.
19. Чунакова О.М. Пехлевийский словарь зороастрийских терминов, мифических персонажей и мифологических символов. Москва, 2004.
20. Фрай Р. Наследие Ирана. Москва, 2002.
21. Юзбашян К.Н. Армянская эпопея V века. Элише. Слово о войне армянской. Раздел VI. Москва, 2001.
22. Karakurt L.M. Hurrice dilbilgisi. Metin örneklerine analizleri. Ankara: Bilgin, 2021.
23. Justi F. Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895.
24. Luckenbill D.D. Ancient Records of Assyria and Babylonia. New York: Greenwood Press publishers, Vol. II. Historical records of Assyria from Sargon to the end, 1968.

Summary

Allahverdi Alimirzayev

Artsakh: historical and etymological research

Despite the fact that the term "Artsakh" is attested in the Armenian sources of the early Middle Ages, it has nothing to do with the Armenian language. Attempts to explain the term "Artsakh" from Iranian languages, for example, from the eponym Arsak, or the Avestan Arezakhi (a mythical country) should be considered unconvincing. The "Artsakh" form is a transcription of the Saka pronunciation of the name of the Parthian dynasty of Arshakids, the younger branch of which ruled in Albania until 510. Indeed, the name of this dynasty and the name of its founder in the Armenian spelling respectively sounded "Arshakuni", "Arshak" but not like "Artsak" and "Artsakuni". The conducted research shows that the administrative-territorial term "Artsakh" is an Armenian tracing of the local Scythian form of the nickname of the Albanian king Vachagan I "Arshak" ("Brave").

Keywords: term "Artsakh", mountainous part of Karabakh, written primary sources, ancient toponyms, Saks-Scythians, Albanian rulers.

Резюме

Аллахверди Алимйрзоев

Арцах: историко-этимологическое исследование

Несмотря на то, что термин «Арцах» засвидетельствован в армянских источниках раннего средневековья, он не имеет отношения к армянскому языку. Попытки объяснить термин «Арцах» из иранских языков, например, из эпонима Арсак, или же авестийского Арезахи (мифической страны) следует признать неубедительными. Форма «Арцах» является транскрипцией сакского произношения названия парфянской династии Аршакидов, младшая ветвь которой до 510 года правила в Албании. Действительно, название этой династии и имя её основателя в армянской орфографии соответственно звучали «Аршакуни», «Аршак», но не как «Арцак» и «Арцакуни». Проведённое исследование показывает, что административно-территориальный термин «Арцах» является армянской калькой местной скифо-сакской формы прозвища албанского царя Вачагана I «Аршак» («Храбрый»).

Ключевые слова: термин «Арцах», горная часть Карабаха, письменные первоисточники, древняя топонимика, саки-скифы, албанские правители.

UOT 94 (479)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.34>

İKRAM AĞASIYEV

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın sovet dövrü tarixi”

şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru, professor

Azərbaycan

ikramagasiyev@mail.ru

1920-1930-CU İLLƏRDƏ AZƏRBAYCANIN ALMAN KOLONİYALARINDA TƏHSİL İŞÇİLƏRİ VƏ DİN XADİMLƏRİNƏ QARŞI REPRESSİYALAR

Açar sözlər: *repressiya, almanlar, koloniyalar, Yelenendorf, pastor, məktəb.*

Giriş. Müasir dövrdə tarix elmində Stalin repressiyaları dedikdə 1927-ci ildən 1953-cü ilə qədərki dövrdə SSRİ vətəndaşlarının siyasi və digər səbəblərə görə kütləvi təqibi başa düşülür. O dövrdə repressiya siyasəti yanlış olaraq SSRİ-də sosializm quruculuğunun həyata keçirilməsi üçün zəruri tədbirlər kontekstində, geniş zəhmətkeş kütlələrin mənafeyinin müdafiəsi baxımından zəruri hesab edilirdi. Repressiya anlayışı ümumi mənada (latınca repressio - məhdudlaşdırma, sıxışdırma) mövcud dövlət sisteminə və ictimai asayişə təhlükəni azaltmaq və ya aradan qaldırmaq üçün hakimiyyət orqanları tərəfindən tətbiq edilən cəza sanksiyaları sistemidir. Sovet rəhbərliyinin fikrincə, təhlükə həm açıq aksiyalarda, çıxışlarda, həm də rejim əleyhdarlarının gizli müxalifətində ifadə oluna bilərdi.

Repressiya məşını 1927-ci ildən işə düşsə də, onun ilkin tarixi şərtləri hələ 1917-ci ildən Rusiya cəmiyyətində formalaşmağa başlamışdı: 1918-ci il yanvarın əvvəllərində bolşeviklər tərəfindən Müəssislər Məclisinin dağıdılması və Vətəndaş müharibəsinin başlaması, Müəssislər Məclisinin fəal tərəfdarlarının repressiyaya məruz qalması, 1918-ci ilin iyulunda esərlərlə blokun dağılması və bolşeviklərin birpartiyalı diktaturasının qurulması, 1918-ci ilin sentyabrından “hərbi kommunizm” siyasətinin “qırmızı terror”la müşayiət olunması, 1921-ci ildə inqilabi tribunalların yaradılması, 1922-ci ilin av-

gustunda keçirilən ÜKP-nın XII Partiya Konfransında bolşeviklərə qarşı çıxan bütün partiyaların və siyasi təşkilatların antisovet (anti-dövlət) kimi tanınması, 1922-ci ildə DSİ-nun(ГИИ) fərmanı ilə bir sıra görkəmli alim, mütəxəssis və incəsənət xadimlərinin “fəlsəfə gəmisini”ndə RSFSR-dən Qərbə qovulması və s. buna nümunədir.

1920-30-cu illərdə məcburi sənayeləşmə və kollektivləşmə şəraitində SSRİ-də hakimiyyət uğrunda mübarizə siyasi repressiyadan istifadə etməklə aparılırdı və bu repressiyalar Azərbaycan SSR-də yaşayan alman əhalisindən, xüsusən də alman məktəblərindən və alman kirkələrindən də yan keçmədi.

Din əleyhinə mübarizə və alman məktəbi. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, kütləvi repressiyalar əsasən 1920-ci illərin ikinci yarısından başlasa da, 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan dərhal sonra qəbul edilən dekretlər mövcud azadlıqların məhdudlaşdırılmasına yönəlmişdi. Azrevkomun 15 may 1920-ci il tarixli “Vicdan azadlığı, kilsə və dini cəmiyyətlər haqqında (“Kilsənin dövlətdən, məktəbin kilsədən ayrılması haqqında”) fərmanı alman əhalisinin ictimai-siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərə gətirdi [21, s.660]. Bu fərmana əsasən AXC dövründə yaradılmış Din Nazirliyi və bütün dövlət məktəblərində dini ayinlərin tədrisi ləğv olundu, Xalq Maarif Komissarlığının əmri ilə ruhanilər təhsil müəssisələrində tutduq-

ları bütün vəzifələrdən azad edildilər. Beləliklə, məktəb və kilsə dövlətdən tamamilə ayrıldı.

1921-ci ildən həyatın bütün istiqamətlərində, o cümlədən ictimai həyatda bolşevizmin hücumu daha da genişlənməyə başladı. Azərbaycanın alman əhalisi arasında siyasi iş Az.SSR KP (b) yanında yaradılmış Alman bölməsi tərəfindən aparılırdı və bölməyə yoldaş Berger başçılıq edirdi. Onun vəzifəsi alman kolonistləri və böyük şəhərlərdə yaşayan alman əhalisi arasında bolşevik təbliğatını təşkil etmək idi [37, v.21].

Din alman kolonistlərinin həyatında mühüm rol oynayır və ənənəvi olaraq alman məktəbində gənc nəslin dini maarifləndirilməsinə xüsusi yer verilirdi. Uşaq məktəbə qəbul olunanda belə, valideynlərdən direktora nəinki uşağın sağlamlığı haqqında arayış, həm də onun xaç suyuna salınması (vəftiz olunması) haqqında arayış təqdim etmələri tələb olunurdu. Vəftiz şəhadətnaməsində şagirdin valideynlərinin kim olduğu, onların hansı dinə mənsubluğu, doğum tarixləri, şagirdin nə vaxt və kim tərəfindən vəftiz olunması və şagirdin qəyyumları göstərilirdi. Onların sayı 3 nəfər olmalı idi [9, v.6,10,12.].

Koloniyalarda, xüsusən də beppleançılıq (19-cu əsrin ortalarında Gürcüstanda yerləşən Katerinenfeld koloniyasından olan vaiz Adam Beppe tərəfindən qurulmuş protestantizmə aid bir təriqət. – İ.A.) və baptist icmalarında alman əhalisi ucdantutma dindarı idi. Yeni siyasi şəraitdə almanların ənənəvi yaşayış və düşüncə tərzini sovet quruculuğunun nəzəriyyəsi və praktikasını ilə kəskin ziddiyyət təşkil etdi. Çünki əsrlər boyu alman cəmiyyətində “cəmiyyət – kilsə – məktəb” kimi özəyini din təşkil edən üçlü orqanizm formalaşmışdı və Sovet hakimiyyətinin yeni siyasəti məhz onu məhv etməyə yönəlmişdi. Tarixən din almanların həyatında xüsusi yer tutduğundan Sovet hökumətinin “klerikalizm”ə qarşı qəti hücumu keçməsi almanlar arasında narazılığın artmasına səbəb oldu.

1923-1924-cü illərdə Azərbaycan SSR-də ümumilikdə 7 alman məktəbi fəaliyyət göstərirdi və bu məktəblərdə 1250 şagird təhsil alırdı [37, v.9].

1920-ci illərin ikinci yarısından ateizm təbliğatı və müəllimlərə qarşı ideoloji təzyiqlər gücləndi, məktəb kitabxanalarından dini ədəbiyyatın yığışdırılmasına başlandı. Əsrlərlə alman məktəblərində müəllimin fəaliyyətinə qoyulan tələblərdən biri də onun dindarı olması olmuşdur və Sovet hakimiyyətinin dinlə mübarizədə növbəti addımı müəllimlərin dini fəaliyyətdən imtina etməsi tələbi oldu. Yeni tədbirlərə ən böyük etiraz yenə də baptistlər və beppleanistlərdən gəldi. Bəzi valideynlər uşaqlarını məktəbə buraxmırdılar və nəticədə, 1920-ci ilin sonunda alman koloniyalarında şagirdlərin sayı nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldı. Əhali fəal şəkildə “Allahın Qanunu” dərslərinin tədris programında saxlanmasını tələb edirdi. Dövlət orqanlarının məktəblərə təsirini minimuma endirmək üçün almanlar məktəbləri təhsil şəbəkəsində qeydiyyatdan keçirməyə və dövlət təhsil şəbəkəsinə daxil olmağa tələsmirdilər. Gəncə qəza xalq maarifi şəbəkəsi alman əhalisini məktəbə və sovet hakimiyyətinə düşmən etməmək üçün güzəştə getməyə məcbur olmuş və 1920-ci illərin sonlarına qədər alman məktəblərində “Allah Qanunu”nu fənninin tədrisi saxlanılmışdır. Arxiv sənədlərindən görüldüyü kimi, 1930-cu illərin başlanğıcından artıq tədris planlarında bu fənnin adına rast gəlinmir [38, v.48].

1930-cu illərdə məktəblərin illik bayram və başqa tədbir kampaniyalarında dinə qarşı tədbirlər və sosialist inqilabı ilə əlaqəli tədbirlər üstünlük təşkil edirdi və əyanilik üçün Yelenendorf yeddiillik alman məktəbinin 1932/1933-cü tədris ilində bayram və kampaniyaları təşkil etmə planına nəzər salmaq.

Cədvəl 1.

Yelenendorf yeddi illik alman məktəbinin 1932/1933-cü tədris ilində bayram və kampaniyaları təşkil etmə planı [3, v.6].

sıra sayı	bayram və kampaniyanın adı	keçirilmə tarixi	təşkilinə məsul təşkilatlar və şəxslər
1.	Beynəlxalq gənclər günü	sentyabrın 1-ci bazar günü	ictimaiyyət müəllimi, tərbiyəçi, raykom AKP(b)
2.	“26 Bakı komissarlarını anma günü”	20 sentyabr	ictimaiyyət müəllimi, tərbiyəçi, raykom AKP(b)
3.	“Məhsul və kollektiv günü”	oktyabrın sonu	raykom AKP(b)
4.	Oktyabr inqilabı günü	7,8 noyabr	ictimaiyyət müəllimi, tərbiyəçi, raykom AKP(b)
5.	Din əleyhinə və Milada qarşı kampaniya	19 dekabrdan 13 yanvaradək	kənd sovetinin mədəniyyət seksiyası, Həmkarlar itifaqının mədəniyyət şöbəsi
6.	“Lenin günləri” və “Qanlı bazar günü”	21, 22 yanvar	ictimaiyyət müəllimi, tərbiyəçi, raykom AKP(b)
7.	Beynəlxalq qadınlar günü	8 mart	ictimaiyyət müəllimi, tərbiyəçi, raykomun AKP(b) Qadınlar şöbəsi
8.	“Fevral inqilabı günü”	12 mart	ictimaiyyət müəllimi, tərbiyəçi, raykomun AKP(b)
9.	Paris Kommunası günü	14 -18 mart	ictimaiyyət müəllimi, tərbiyəçi, raykom AKP(b)
10.	Pasxa əleyhinə kampaniya	pasxaya 10 gün qalmış	kənd sovetinin mədəniyyət seksiyası, Həmkarlar ittifaqının mədəniyyət şöbəsi
11.	Bədən tərbiyəsi günü	aprelin ortaları	Başqa məktəb rəhbərləri ilə birlikdə
12.	Sovet Azərbaycanı günü	28 aprel	ictimaiyyət müəllimi, tərbiyəçi, raykom AKP(b) və kənd təşkilatları
13.	Dərs ilinin sonunda buraxılış gecəsi	dərs ilinin sonuna 2 gün qalmış	Uçkom (şagird komitəsi)
14.	Pioner təşkilatına cəlb etmə kampaniyası	il boyu	İctimaiyyət müəllimi, tərbiyəçi
15.	Şagird kooperativinə cəlb etmə kampaniyası	il boyu	məktəbin kooperativ idarəsi
16.	Müdafiə, Aviasiya və Kimya Quruculuğunun Təşviqi Cəmiyyətinə cəlb etmə kampaniyası	il boyu	MAKQTC büro özəyi və şagird komitəsi
17.	İnqilab mübarizlərinə Beynəlxalq Yardım Təşkilatının üzvlüyünə cəlb etmə kampaniyası	il boyu	İMBYT büro özəyi və şagird komitəsi
18.	Qırmızı Xaç Cəmiyyətinə cəlb etmə kampaniyası	il boyu	Qırmızı Xaç bürosu şagird komitəsi ilə birlikdə

Cədvəl 1-dən görüldüyü kimi, bir neçə bayramı çıxmaq şərtilə, planda göstərilən bayramların əksəriyyəti kommunist-bolşevik partiyasının və proletar hərəkatının tarixi ilə bağlı günlər idi. Şagirdlər arasında din əleyhinə, Milada qarşı və Pasxa əleyhinə kampaniyalara xüsusi diqqət yetirilirdi. Tədbirlərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti rayon partiya komitəsinin iştirakı və nəzarəti ilə həyata keçirilirdi.

Koloniya məktəblərində müəllim kadrlarının kəskin çatışmazlığının mövcud olduğu bir vaxtda tədricən mömin müəllimlər məktəbdən sıxışdırılmağa başladı və onların yerinə Xalq Maarif Komissarlığı öz kadrlarını göndərirdi. Təyinat zamanı, ilk növbədə, müəllimin pedaqoji qabiliyyəti deyil, onun Kommunist Partiyasına mənsubluğu nəzərə alınır. Koloniya sakinləri Xalq Maarif Komissarlığının təyin etdiyi müəllimlərə qarşı açıq düşmən münasibət bəsləyirdilər. Göndərilən müəllimlər əsasən Bakıdan, Şimali Qafqaz və ya Volqaboyu regionundan olan almanlar idi. Bəzi hallarda kolonist məktəbi özü müsabiqə elan edib müəllimi kənardan dəvət edirdi [16, v.115;33, v.188,208].

Partiya müəllimlərdən tələb edirdi ki, onlar nəinki dinə loyallıq münasibət bəsləsinlər və yaxud tədris prosesində dini təbliğata qarşı çıxsınlar - onlardan dinsiz olmaq və dini icma ilə bütün əlaqələri kəsmək tələb edilirdi. Bir sözlə, müəllim aktiv şəkildə dinə qarşı mübarizəyə qoşulmalı idi. 1934-cü ilin avqustunda Nərimanov rayon təhsil şöbəsinin komissiyası Heleendorf Kəndli Gənclər Məktəbinin (KGM) emalatxanasında növbəti yoxlama zamanı müəllimin təmir üçün götürdüyü qəbir xaçı tapdı və məktəb emalatxanasına dini ibadət əşyası qəbul etdiyinə görə emalatxana müdirinə töhmət verilmişdi [25,v.44].

Almanların özlərinin baş verən proseslər haqqında baxışları bilavasitə rəsmi yanaşmanın əksinə idi. Sakinlər təhsil şöbələri tərəfindən təyin olunan müəllimlərə neqativ münasibət bəsləyirdilər, çünki valideynlərin sözlərinə görə, onların təbliğatı uşaqları ailədən “uzaqlaşdırırdı”. Rəsmi məktəbdən fərqli olaraq, əhali savadsızlığın aradan qaldırılması mərkəzləri adı altında kortəbii şəkildə “ateizm və kommunizmə yoluxmamış” öz məktəblərini təşkil edirdilər. Almanlar gənclər üzərində dini təsiri saxlamaq üçün müxtəlif uşaq mədəni-maarif dərnək-

ləri və cəmiyyətləri yaratmağa başladılar. Dinin məktəbdən sıxışdırıldığı bir vaxtda uşaqların ictimai təşkilatlarda dinə cəlb edilməsi hakimiyyətlə əhali arasında münaqişəni həll edə bilər, dinin hər kəsin şəxsi işi olaraq qalmasını təmin edərdi. Amma, almanların hətta bu cür ictimai fəaliyyəti üzərində də dövlət nəzarəti qoyulmuşdu. Arxiv fondlarında alman müəllimlərinə verilən çoxsaylı xasiyyətnamələr saxlanılır və bu sənədlərin məzmunundan görüldüyü kimi, onların bir çoxu savadsızlığın aradan qaldırılması kampaniyasında fəal iştirak etmişdilər [13, v.52,52 arxası, 53].

Beləliklə, 1920-ci ildə Sovet hakimiyyətinin elan etdiyi vicdan və din azadlığı kağız üzərində qaldı. Əslində dinə qarşı mübarizə pərdəsi altında Azərbaycan xalqının, o cümlədən alman əhalisinin mənəvi köklərinə və adət-ənənələrinə qarşı mübarizə başlamışdı.

Pionerlər və komsomolçular. Əvvəlcə alman məktəblərində pioner və komsomol hərəkatını tanımaq cəhdləri uğursuz oldu. Məsələn, 1928-ci ilin məlumatlarına görə, 2-ci pillə Heleendorf Sovet Məktəbinin 170 şagirdindən cəmi 9 şagird komsomolun üzvü, 3 şagird isə üzvlüyə namizəd idi. Qeyd etmək lazımdır ki, 170 şagirddən 3-ü batrak, 40-ı yoxsul kəndli, 118-i ortabab kəndli və 9 nəfər digər sosial təbəqəyə aid idi [35, v.6]. Görüldüyü kimi, sosial tərkib baxımından şagirdlərin əsas hissəsinin varlı kəndlilərə aid olmamasına baxmayaraq, komsomola daxil olanların sayı çox az idi. Etnik tərkibə görə şagirdlərin əksəriyyətini almanlar təşkil edirdilər— 95,5%. Onlardan ruslar 4,7%, Azərbaycan türkləri isə 1,8% təşkil edirdilər [35, v.6].

Alman məktəblərində pioner hərəkatı əsasən 1930-cu illərin ikinci yarısından canlanmağa başladı. Şagirdlərin pioner və komsomol təşkilatlarına cəlb edilməsi məktəblərin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdi. Məktəblərdə pioner təşkilatları yaradılırdı, pionerlərə məktəb binalarını kommunist məzmunlu plakatlar və şüarlarla bəzəmək tapşırılırdı. Məktəblilər siyasi şüarlarla, plakatlarla, proletariat liderlərinin portretləri ilə siyasi nümayişlərə cəlb edilirdilər [14, 6 arxası]. Yeddiillik və ya real məktəbi bitirənlərin respublikanın ali təhsil müəssisəsinə daxil olmaq hüququ var idi. Lakin heç də bütün şagirdlər bu hüquqdan yararlan-

bilmirdilər, çünki Xalq Maarif Komissarlığının göstərişinə əsasən, məktəb direktorları ən yaxşı məzunları seçib, tədris ilinin sonuna qədər Azərbaycanın müxtəlif ali məktəblərinə tövsiyə etməli idilər. Şübhəsiz ki, direktorlar ən savadlıları deyil, ilk növbədə əsasən fəal komsomol üzvlərini tövsiyə edirdilər [11,v.58]. 1927/1928-ci tədris ilinin yekunları haqqında hesabatında Yelenendorf ikinci dərəcəli məktəbin direktoru Yakov İvanoviç Qummel yazır: “Son illər belə bir qeyri-normal hal müşahidə olunmaqdadır: bizim məktəbin abituriyentləri imtahanlardan keçmələrinə baxmayaraq, SSRİ-nin ali məktəblərinə qəbul olunmamışlar ki, bu da əhalidə narazılıq yaradır” [36, v.8].

1930-cu illərin ikinci yarısında alman məktəbində tərbiyə işi baxımından. şagirdlərin beynəlmiləl və ateist ruhunda tərbiyəsinə xüsusi yer verilir və bu zaman söhbətlər, məruzələr, kollektiv şəkildə kitab və jurnalların oxunması metodlarına üstünlük verilir. Bu məqsədlə, müxtəlif məktəblərin şagirdlərinin birgə sabahkı məşğələlərə hazırlanması, özfəaliyyət gecələri, görüşləri təşkil olunurdu [24, v. 55]. Din əleyhinə maarifləndirmə məqsədilə şagirdlərlə elmi mövzularda söhbətlər təşkil edilir, disputlar keçirilirdi. Kilsə ibadəti günləri və saatlarında şagirdlərin diqqətini kilsədən yayındırmaq üçün film nümayişləri, gəzintilər, idman yarışları və özfəaliyyət dərnəklərinin tamaşaları təşkil olunurdu. Tələbələrin siyasi inkişafı, onların pioner və komsomol təşkilatlarına, Müdafiə, Aviasiya və Kimya Quruculuğunun Təşviqi Cəmiyyəti, Qızıl Aypara və İnkilab mübarizlərinə Beynəlxalq Yardım Təşkilatının üzvlüyünə cəlb edilməsi üçün də tədbirlər nəzərdə tutulurdu [24, v. 56]. Helenendorf beynəlmiləl məktəbinin 1936-cı il oktyabrın 10-da keçirilən ümumi yığıncağında müəllimlərin aylıq əmək haqqının 1%-nin İspaniya Xalq Cəbhəsi döyüşçülərinin uşaqlarına və arvadlarına yardım fonduna köçürülməsi məsələsi müzakirə edildi və iclasda “SSRİ-dəki alman məktəblərinin bütün müəllimlərini Helenendorf beynəlmiləl məktəbindən nümunə götürməyə çağırmaq” qərara alındı [33, v. 40]. Təbii ki, alman əsilli müəllimlər əksəriyyəti təzyiq altında belə aksiyalarda iştirak edirdilər. 1936-cı ilin iyununda Respublika müəllimlər konfransında iştirak etməkdən imtina

etdiklərinə görə alman məktəb rəhbərləri və müəllimlər ağır cəza ilə hədələndilər [2, v. 33].

Hətta hazırlıq qrupları və birinci siniflərin tədris planlarında mütləq şəkildə Oktyabr inqilabının ildönümünün bayram edilməsi və şagirdlərin bu tədbirdə fəal iştirakı tələb olunurdu 26, v. 21].

Stalin repressiyalarının geniş miqyas aldığı 1937-ci ildə alman məktəbində sarsıdıcı hadisələr baş verirdi: inanlı və azad düşüncəli müəllimlər işdən azad edilir, onların yerinə sovet yönümlü kadrlar gətirilirdi. Yerli müəllimlər hakimiyyətin özbaşınalığına göz yummağa, siyasi vəziyyətə uyğunlaşmağa məcbur olurdular. Pedaqoji şuraların iclaslarında mütəmadi olaraq Sovet dövləti başçısının çıxışları, Kommunist Partiyasının göstəriş və qərarları müzakirə olunurdu. Helenendorf beynəlmiləl orta məktəbinin pedaqoji şurasının 30 mart 1937-ci il tarixli iclasında yoldaş İ.V.Stalinin Ümumittifaq Sovetlərinin VIII Fövqəladə Qurultayındakı çıxışı (19.12.1936) [11, v. 57]. “Müəyyən edilmiş çatışmazlıqlar, partiya işi və trotskiçilərin və digər ikibaşlıların aradan qaldırılması tədbirləri” haqqında məruzəsi (30.03.1937) müzakirə olundu, yoldaş Stalinin “Yekun Sözü”nün (04.03.1937) kollektiv oxunması təşkil edildi və proletariat liderinin irəli sürdüyü bir çox “dəyərli göstərişlər”məktəbin müəllimlərinin nəzərinə çatdırıldı [9, v. 55].

Məktəb daha çox bolşevik partiyasının qondarma “xalq düşmənləri”nə ləkə yaxmaq, “çamır tökmək” kimi göstərişinə əməl etməyə çalışan siyasi quruluşa çevrilmişdi və keyfiyyətli təhsil prosesinin təşkili məsələləri arxa plana keçmişdi. Məsələn, məktəbin direktoru V.Qanefeldin sədrliyi ilə Helenendorf beynəlmiləl orta məktəbinin müəllim və şagirdlərinin 1937-ci il 26 oktyabr tarixli ümumi yığıncağının qərarında deyilirdi ki, “Müşavirə iştirakçıları əziz sosialist vətənimizin rəzil əclafına və mənfur satqınlarına - R.Axundov, Əfəndiyev, Qəzənfər Musabəyov başda olmaqla Şamaxıdakı əksinqilabi təşkilata qarşı öz dərin nifrətini bildirir” [28, v. 11]. Qətnamə bu sözlərlə bitirdi: “Biz, Helenendorf beynəlmiləl orta məktəbinin şagirdləri, sovet xalqının qatı düşmənlərinə ölüm cəzasının verilməsini tələb edirik. Vətən xainlərinə ölüm” [28, v. 11]. S.M. Kirovun qətlinin 3-cü ildönümü ilə bağlı iclasın qərarında

deyilir ki, “məktəb müəllimləri böyük Stalinin silahdaşının faşizmin nöqərləri, trotskiçi-zinov-yevçi əclaflar tərəfindən xaincəsinə qətlini pisləyirlər və düşmənin oyunlarına baxmayaraq, Sovet ölkəsi inkişaf edir və güclənir”. Qətnamə adət olduğu kimi, parlaq ifadəli ritorika ilə bitir: “Sovet xalqının düşmənləri yadda saxlasınlar ki, onların bütün çirkin əməlləri bizim NKVD-nin sayıq keşikçiləri tərəfindən ifşa olunacaq və onlar layiqli cəzadan yaxa qurtara bilməyəcəklər” [34, v. 48]. Azərbaycan almanlarının əksəriyyəti kommunist ideologiyasını qəbul etmədilər və bəziləri şəraitə görə məcburən bolşevik partiyasının sıralarına keçdilər.

“Xalq düşmənlər”. Sovet hakimiyyəti illərində həyatın bütün sahələrində, o cümlədən təhsil sahəsində yığılıb qalmış bütün problemlər indi “xalq düşmən”lərinin boynuna atılırdı, onların “xain” fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilirdi.

1933-cü ildə Almaniyada, nasional-sosialistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra SSRİ-də hakimiyyətin alman əhalisinə münasibəti kəskin şəkildə pisləşdi. 1934-cü il iyunun 4-də Nərimanov rayonunun və koloniyanın icra hakimiyyətinin nümayəndələrindən ibarət komissiya Helenendorf KGM-nin direktorunun iştirakı ilə kitabxananın kitab fonduna baxış keçirdi və nəticədə onlar Komissiya üzvlərinin iştirakı və rəyinə əsasən gənclərə “zərərli” ədəbiyyatın kitabxana fondundan çıxarılması ilə bağlı akt tərtib etdilər. Müsadirə olunan və əsasən bədii ədəbiyyatdan və bir neçə təhsil üzrə metodik vəsaitdən ibarət olan kitabların hamısı alman müəlliflərinə məxsus idi. Götürülən kitablar Nərimanov rayon təhsil şöbəsinə təhvil verildi [25, v. 40,41].

Bununla belə, almanlara əsas zərbə Yelenendorfun adının Xanlar və Annenfeldin Şamaxor adlandırılaraq bu şəhərlərin qəza mərkəzi təyin edilməsi oldu ki, nəticədə, kolonistlərin onilliklər ərzində formalaşdırdığı təsərrüfat və kommunal strukturlar dağıldı. Bu, 4000 inzibati işçinin ailələri ilə birlikdə bu şəhərlərə köçürülməsinə səbəb oldu ki, bu da almanların rəhbər vəzifələrdən qovulmasına, onların yaşayış yerlərinin rekvizisiyasına, inzibati idarələr üçün lazımı binaların tikintisi məqsədi ilə üzüm bağlarının kökündən qırılaraq məhv edilməsinə gətirdi [20, v. 16].

Arxiv materiallarından görüldüyü kimi, yeni inzibati strukturlarda çalışanların əsas hissəsini erməni millətindən olan şəxslər təşkil edirdi. Erməni köçkünlər mülklərindən məhrum edilmiş almanların evlərini zəbt edir, onların daşınan və daşınmaz əmlakını öz aralarında bölüşdürüdürlər. Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin 1 avqust 1933-cü il tarixli sənədlərində bildirilirdi ki, “ermənilərin və aysorların ən böyük koloniya - Helenendorf köçürülməsi nəticəsində almanlar burada milli azlığa çevriliblər, çünki köçürülən ailələrin sayı yüzlərlədir” [20, v. 16].

Qeyd edək ki, Şimali Qafqaz və Volqaboyuda aclıqdan əziyyət çəkən insanların da Azərbaycanın qərb rayonlarına köçürülməsi təkcə koloniyalarda deyil, ətraf Azərbaycan kəndlərində də vəziyyəti çətinləşdirdi. Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin yuxarıda adı çəkilən sənədində “almanların yaxşı münasibətdə olduğu” azərbaycanlıların Helenendorf və onun ətrafından qovulmasından bəhs edilir və onların yerinə ermənilərin köçürülməsi təəssüflə qeyd olunur. “Konkordiya” kooperativinin üzvlərinin çoxunun həbsi və ləğvi də birbaşa ermənilərin almanlara qarşı fəaliyyəti ilə bağlı idi. “Konkordiya”nın imicinin və ümumiyyətlə, alman kolonistlərinin fəaliyyətinin gözdən salınmasında əsas rol məhz, ticarətlə, xüsusən şəraçılıqla məşğul olan ermənilər oynadılar [20, s. 18].

1934-cü il dekabrın 20-dən 1935-ci ilin fevralına qədər olan müddətdə “Konkordiya”nın fəaliyyəti hökumət komissiyası tərəfindən yoxlanıldı və bundan sonra onun rəhbər işçilərinin həbsinə başlandı. 1935-ci il iyulun 9-da kooperativin 21 üzvünün məhkəməsi oldu. Onlar kolxoz hərəkatına qarşı təxribatlar təşkil etməkdə, əksinqilabi və casusluq fəaliyyətlərində ittiham olunurdular. Məhkəmənin hökmü sərt oldu: iki nəfərdən başqa, bütün kolonistlər müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum edildilər. 1935-ci il dekabrın 11-də Almaniyanın Tiflisdəki Baş Konsulluğu Cənubi Qafqazda alman kooperativlərinin ləğv edilməsi və onların rəhbər vəzifələri əsasən ermənilər, ruslar və gürcülərin tutduğu “Zaqafqaziya şərab-araq trestinə” tabe olması faktını qeydə almışdır ” [20, s.18].

„Konkordiya“ kooperativi alman koloniyalarında kooperativ hərəkatının zirvəsi idi. O, əvvəllər alman koloniyalarında mövcud olan

kooperativ hərəkatının tarixi təcrübəsini ümumiləşdirdi. Konkordiya praktikada göstərdi ki, kooperativ üzvlərinin kollektiv və fərdi maraqları dialektik şəkildə birləşdirilərsə, elmi şəkildə təşkil edilmiş kollektiv əmək nəzərəcarpacaq nəticələr verə bilər.

“Konkordiya”, NEP-dən sonra yaranan digər kooperativlər kimi, 1930-cu illərdə həyatın bütün sahələrinə nəzarəti bərqərar edən totalitar rejimin siyasi dəyişikliklərinin qurbanı oldu. Çünki sərbəstlik, təşəbbüskarlıq kimi xüsusiyyətlər totalitar rejimə açıq təhlükə yaradırdı. “Konkordiya”nın ləğvi ilə alman əhalisi təkcə üzümçülük və şərəbçiliklə deyil, həmçinin koloniyalarda alman uşaqlarının təhsilinə yardım olan, kolonislərə tibbi yardım təşkil edən, koloniyalarda məişətin yenilənməsi, və s. ilə məşğul olan təşkilatı itirdi. Bundan əlavə, qeyd edildiyi kimi, “Konkordiya” milli alman mədəniyyətinin və dilinin qorunub saxlanmasında xüsusi rol oynamışdı [20, s. 15].

Həmişə olduğu kimi, Sovet hakimiyyətinin əsas hədəfi müəllimlər və din xadimləri idi. 1930-cu illərin ortalarında Azərbaycanda 7 onillik və yeddiillik alman məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Kiçik koloniyalarda ibtidai məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Alman məktəbləri arasında Helenendorf orta məktəbi ən böyük və nümunəvi məktəb sayılırdı. Burada V.Qanefeld, Erix Tselinski, onun həyat yoldaşı V. Tselinskaya, Edqar Tsayser, Anna Forer, Q.Tits və başqaları kimi tanınmış müəllimlər çalışırdılar və ilk zərbə bu məktəbə dəydi [32, s. 36].

Kommunist ideologiyasının məktəbdə təbliğinin təşkili, şagirdlərin və müəllim kollektivinin “xalq düşmənləri”nə qarşı mübarizəyə səfərbər olunması və sair ideoloji tapşırıqların yerinə yetirilməsi yükü əsasən məktəblərin tarix və ictimaiyyət müəllimlərinin çiyinə düşürdü. Tarixin tədrisində onların buraxdıqları ən kiçik “səhv” həyatları bahasına başa gələ bilərdi. Yelenendorf Beynəlmiləl məktəbinin 1937-ci ilin 09 yanvar tarixli iclasında məktəbdə tarix fənninin tədrisi məsələləri müzakirə olundu və tarix müəllimi O.İ.Rozenfeldə tarix dərslərini Nərimanov rayon partiya komitəsinin təlimatına uyğun aparılması tapşırıldı [32, s. 37 arxası].

Alman məktəblərində müəllimlər hakimiyyət tərəfindən keçirilən siyasi tədbirlərdən uzaq olmağa çalışırdılar. Məktəblərdə yüksək vəzifə

tutanlar öz istəkləri ilə vəzifələrindən gedir, ən yaxşı halda məktəbdə sadəcə müəllim olaraq qalırdılar və ya məktəbi tamamilə tərk edirdilər. 1937-ci ilin iyununda V.Qanefeld pedaqoji şüradan onu direktor vəzifəsindən, Q.Tits Helenendorf beynəlmiləl məktəbinin tədris hissə müdiri vəzifəsindən azad etməyi xahiş etdilər. Müəllim P.Viderşnap isə məktəbi tamamilə tərk etdi və s. [32, s. 36,36 ob.,37].

Məktəbi tərk edənlərin əvəzinə Az.SSR Xalq Maarif Komissarlığı Volqaboyu almanları respublikasından və SSRİ-nin digər bölgələrindən kommunist müəllimlər dəvət edirdi. Artıq Yelenendorf məktəbində erməni və rus əsilli müəllimlər əhəmiyyətli faiz təşkil edirdilər. Belə ki, 1937-ci ilin yayında məktəbin 34 müəllimindən 2-si azərbaycanlı (Azərbaycan dili müəllimləri), 6-sı rus, 8-i erməni və 18-i alman millətindən idi. Beləliklə, ermənilər və ruslar artıq müəllimlərin 40% təşkil edirdilər [32, s. 38].

Xüsusən, erməni əsilli məmurlar bolşevik tədbirlərində fəal iştirak edir, gözə girməyə çalışırdılar, çünki almanları öz yaşayış yerlərindən sıxışdırıb çıxarmaq, erməni əhalisini alman kəndlərində yerləşdirmək onların maraqlarına uyğun idi. Daşnakların 1918-ci ilin yazında bacara bilmədiklərini 1930-cu illərdə erməni bolşeviklər canfəşanlıqla həyata keçirirdilər [10;13;15].

Dinə qarşı mübarizədə NKVD orqanları getdikcə daha mürəkkəb üsullardan istifadə edirdilər: hakimiyyət pastorların və kilsələrin vergilərinin miqdarını xüsusi olaraq artırır, bundan sonra maliyyə yoxlamaları aparılırdı. Təsədüfi deyil ki, bir çox din xadimləri dini doktrina təbliğatçıları kimi deyil, məhz maliyyə əməliyyatlarının pozulması ittihamı ilə həbs olundular.

Repressiyalar və məktəblərin ruslaşması

Alman məktəblərinin açıq ruslaşdırma siyasəti 1938-ci il martın 13-də SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin və Ümumittifaq Kommunist Bolşeviklər Partiyası Mərkəzi Komitəsinin “ Milli respublikaların və vilayətlərin məktəblərində rus dilinin məcburi öyrənilməsi haqqında” fərmanının qəbulundan sonra başladı [5, s.132]. 1938-ci ilin mart-aprel aylarında ittifaq respublikalarında da analoji qərarlar qəbul edildi.

Beləliklə, milli məktəblərin faktiki bağlanması rus dilinin öyrənilməsinin zəruriliyi barədə səs-küylü təbliğatla ört-basdır edildi. Rəsmi orqanların göstərişi ilə milli məktəblərin tədris göstəricilərinin zəif olması, orta məktəbi bitirdikdən sonra ali təhsil müəssisələrində təhsillərini davam etdirə bilməmələri, milli məktəblərdə mövcud tərbiyə və təhsil sisteminin yaratdığı çətinliklərin gənclərin sosialist quruculuğunda fəal iştirakına, dövlət və digər işlərdə rəhbər vəzifələrə yüksəldilməsinə mane olması barədə təbliğat aparılırdı. Repressiyalar əsasən milli məktəblərə qarşı yönəlmişdi ki, bu da rus dili məsələsinin bu məktəblərin dağıdılması üçün yalnız pərdə rolunu oynadığı qənaətini bir daha təsdiqləyirdi. 1938-ci ildə alman məktəblərində təhsil sisteminin məcburən yenidən qurulması həyata keçirildi. Direktorluğun və müəllim heyətinin müqavimətinə baxmayaraq, yazda bütün fənlərin tədrisi alman dilindən rus dilinə keçirildi, yay tətildə alman dili və tarix müəllimləri işdən çıxarıldı. Yeni 1938/1939-cu tədris ilinin əvvəlindən alman, aysor və erməni məktəbləri bir məktəbdə birləşdirildi və burada tədris rus dilində aparılmağa başladı [18, s.21]. Beləliklə, alman məktəbliləri öz ana dilində təhsil almaq imkanını itirdilər.

Tədqiqatçı M.Cəfərli Az.SSR NKVD-nin 3-cü şöbəsinin hesabatından maraqlı arxiv materialı üzə çıxarmışdır. Sənəddə deyilir: “1938-ci ildə həyata keçirilən alman məktəblərinin yenidən təşkili alman koloniyalarında məktəblərin müəyyən qədər yaxşılaşmasına səbəb oldu. Xüsusilə, məktəblər açıq-aşkar əksinqilabi müəllimlərdən təmizləndi və mövcud pedaqogika sistemi dəyişdirildi. Alman əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsi bu yenilikləri almanlara qarşı yeni qəsd kimi qəbul edirlər və alman müəllimlər yenilənməni alman koloniyalarını ruslaşdırmaq cəhdi kimi qiymətləndirirlər. Alınan məlumatlara görə, Azərbaycanın alman koloniyalarında hələ də 27 alman mənşəli müəllim çalışmaqda davam edir. Alman koloniyalarında məktəblərin vəziyyəti və onların antisovet ünsürləri ilə yoluxması məsələsi yerli direktiv orqanların sərəncamına veriləcəkdir [18, s.21].

Milli məktəblərin yenidən təşkili ifadəsinin arxasında “onların faktiki ləğvi” dayanırdı. Əhali yeni tədbirləri Sovet hakimiyyətinin alman məktəbinə növbəti təcavüzü və sonuncu alman

institutunu məhv etmək cəhdi kimi qəbul etdi. Təhsil sisteminin bu cür yenidən qurulması alman koloniyalarının zorla ruslaşdırılması və erməniləşdirilməsi kimi qiymətləndirilirdi. Bu dövrdən etibarən erməni əhalisinin Helenendorf və Annenfeldə kütləvi köçü prosesi başladı [18, s.21].

1920-1930-cu illər Azərbaycanın alman ziyalıları əsasən müəllimlərlə təmsil olunurdu və onun mənəvi, fiziki məhvi bu xalqın bütün mədəniyyətinə böyük ziyan vururdu. Alman milli məktəbləri və Alman müəllimləri haqsız ittihamlarla ittiham edilirdilər. Milli məzmunlu tədrisin məktəblərdən sıxışdırılması müəllimlərin arasında “faşist agentləri”nin fəal axtarışı ilə müşayiət olundu. Repressiyalar hələ formalaşmaqda olan milli orta və ali pedaqoji təhsilin bütün pillələrinə çox böyük ziyan vurdu. Nəsilər arasında əlaqə və ənənələrin davamlılığı pozuldu.

Koloniyalarda təhsilin vəziyyətindən narazılıq, məktəblərdə dinin tədrisinə qadağaların artması, köhnə müəllimlərin işdən çıxarılması, alman məktəblərinin ruslaşdırılması, alman əhalisinə qarşı sovet orqanlarının repressiyaları - bütün bunlar almanlar arasında Sovet hakimiyyətinə qarşı narazılığın və mühacirət əhvalruhiyyəsinin artmasına səbəblər oldu.

NƏTİCƏ

1920-1930-cu illərdə alman məktəblərinin ictimai-siyasi həyatının bəzi məsələlərini nəzərdən keçirdikdən sonra aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1920-1930-cu illərdə Azərbaycanda alman məktəblərinin ictimai-siyasi həyatının bir çox xüsusiyyətləri (məktəb-kilsə əlaqəsi, təhsil və rənlərin və təhsil alanların dindarlığı, məktəbdə gender bərabərliyi və s.) XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycana köçmüş alman kolonistlərinin gətirdiyi universal alman təhsil sisteminin ənənələri ilə əlaqəli idi. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycanda alman məktəbləri hələ də almanların tarixən formalaşmış “ailə-məktəb-kirxa” sistemini saxlamışdır. Buna görədir ki, baxdığımız dövrdə alman koloniyalarında ziyalı təbəqəsini əsasən müəllim və din xadimləri təşkil edirdilər.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan və Azərbaycanın SSRİ-yə daxil olmasından sonra alman koloniyalarında və müvafiq olaraq koloniyalarda obyektiv sovetləşmə və buna paralel olaraq ruslaşdırma prosesi başlandı. Bu, sosializm quruculuğunun geniş vüsət almasının və xalqların qarşılıqlı mədəni təsirinin nəticəsi idi. Qeyd edək ki, 1920-ci illərdə bu proses könüllü idi və müsbət bir hal kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin 1930-cu illərdə alman milli məktəblərinin zorla sovetləşdirilməsini sürətləndirmək cəhdləri və pastorlara qarşı sərt tədbirlərin görülməsi dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxardı. Bu, onlar üçün fəlakət oldu: bir çox inanlı alman müəllimləri məktəblərdən qovuldular və bu zaman onların yerinə pedaqoji qabiliyyəti ilə seçilən deyil, Kommunist Partiyasının üzvü olan, kommunist ideyalarına sadıq olan müəllimlər təyin edildi. Pastörler dinə aid olmayan sahələrdə, xüsusən maliyyə məsələlərində dolaşdırılır və həbs olunurdular, gənclərin dinə qarşı tərbiyəsi ilə bağlı dərslərin sayı artırılırdı, dinə qarşı kampaniyalar təşkil edilirdi.

1937-ci ildən Stalin repressiyaları nəticəsində alman məktəblərində faciəli hadisələr baş verdi. Məktəbə himayədarlıq edən onlarla müəllim və din xadimi, həmçinin "Konkordiya" kooperativinin üzvləri saxta ittihamlarla həbs edildi və onların bir çoxu alman faşizminin agentləri kimi güllələndilər. 1938-ci ildən alman dilində tədris qadağan edildi, alman koloniyalarının adı dəyişdirildi. 1941-ci ildə SSRİ və Almaniyaya arasında müharibə başladıqdan sonra "potensial alman casusu" damğası ilə 22741 nəfər alman əhalisi Azərbaycandan Qazaxıstanın soyuq şimal vilayətlərinə sürgün edildi [39, s.481].

Beləliklə, Stalin repressiyaları nəticəsində 123 il Azərbaycanda yaşayan və onun inkişafına yetərli töhfə verən əhali öz yurdundan qovuldu, onun bütün əldə etdikləri məhv edildi. Lakin bir daha yada salaq ki, Stalin repressiyaları yalnız alman əhalisinə qarşı yönəlməmişdi. Bu mənfur siyasətdən keçmiş SSRİ-nin bütün xalqları əziyyət çəkmiş, bütün respublikalarda minlərlə insan absurd ittihamlarla, "xalq düşməni" damğası ilə haqsız yerə qurban olmuşdur ki, bu 1930-cu illərdə SSRİ-nin ictimai-siyasi həyatının ümumi xarakterik cəhəti idi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığının RXMŞ-nə və məktəb direktorlarına məktubu // GAAP, ф.2368, оп.1, д.9, л.58.
2. A.S.S.C.-XMK Nərimanov rayon xalq maarifi şöbəsinə məktubu.30 may 1934 // GAAP, ф.2368, оп.1, д.44, л.33.
3. Yelenendorf yeddi illik alman məktəbinin 1932/1933-cü tədris ilində bayram və kampaniyaları təşkil etmə planı // GAAP, ф. 2368, оп. 1, д. 18, л.6.
4. Акт 1934 г.4-ого июня, колония Еленендорф // GAAP, ф. 2368, оп.1, д. 44, л.40.
5. Вдовин А. И.. Русские в XX веке.- М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2004, -448 с.
6. В Елизаветпольский Армянский Гражданский Комитет. 18 февраля 1918 года // ГИА АР, ф.508, оп.1,д. 408, л.7.
7. В Елизаветпольский Армянский Гражданский Комитет.Рапорт. 10 май 1918 год // ГИА АР, ф.508, оп.1,д. 408, л.13.
8. В Верховный совет Армянского Гражданского Комитета. 26 марта 1918 года // ГИА АР, ф.508, оп.1,д. 408, л.21.
9. Государственный архив Азербайджанской Республики (далее-ГААР), ф.2602, оп.1, д.12, лл.6,10,12.
10. ГИА АР, ф.508, оп.1, д.10;
11. ГИА АР, ф.508, оп.1, д.17,
12. ГИА АР, ф.508, оп.1, д.18, л.188. л.208.
13. ГИА АР, ф.508, оп.1, д. 388,
14. ГИА АР, ф.508, оп.1, д. 395,
15. ГИА АР, ф.508, оп.1, д. 408, л.74.
16. ГААР, ф.2602, оп.1, , д.13, л.115; оп.1,
17. Деловые характеристики преподавателей Еленендорфской немецкой ШКМ, представленные в Наримановский РОНО. Июнь 1934 года // GAAP. Ф. 2368. Оп. 1. Д. 44. Л. 52 а.
18. Джафарли М. Политический террор и судьбы азербайджанских немцев. 2-е изд. Баку: Вәтән, 2003. 129 с.
19. Заведующему немецкой семилетней ШКМ.09 июня 1934 года // GAAP, ф. 2368, оп.1, д.44,л.41.
20. Konkordia. Производственный кооператив виноградарей и виноделов

- Гянджинского района. Одесса: «Астропринт», 2001, 248 с.
21. Мусаева Т. Культура Азербайджана на рубеже эпох (20-30-е годы XX столетия). Баку: Elm və Təhsil, 2015, 376 с.
 22. Письмо Елизаветпольского Армянского Гражданского Комитета в Елененский сельский исполнительный комитет. 16 мая 1918 года // Государственный Исторический архив Азербайджанской Республики (далее-ГИА АР), ф.508, оп.1, д. 398, л.41.
 23. Письмо Елененского сельского исполнительного комитета Елизаветпольскому Армянскому Гражданскому Комитету в 5 июня 1918 года // Государственный Исторический архив Азербайджанской Республики ГИА АР, ф.508, оп.1, д. 398, л.42, 43.
 24. План работы школьной самоорганизации Еленендорфской немецкой школы-семилетки на 1931/1932 учебный год // ГААР. Ф. 2368. Оп. 1. Д. 44. Л. 53.
 25. Приказ № 12 по Еленендорфской немецкой ШКМ. 18 августа 1934 года // ГААР, ф.2368, оп.1, д.44, л.44
 26. Протокол №5 заседания школьного совета Еленендорфской Ассирийской Ш.К.М., состоящегося 2 декабря 1931 года // ГААР, ф.2368, оп.1, д.5, л.21.
 27. Протокол №1 заседания педсовета Еленендорфской Интернациональной средней школы от 3 декабря 1937 года // ГААР, ф.2368, оп.1, д.9, л.6 об.
 28. Резолюция объединенного заседания учащихся и учащихся Еленендорфской Интернациональной средней школы от 26 октября 1937 года // ГААР, ф.2368, оп.1, д.9, л.11.
 29. План воспитательной работы Еленендорфской Интернациональной средней школы на 1937/1938 год // ГААР, ф.2368, оп.1, д.9, л.56.
 30. Протокол №13 31 марта 1937 года педсовещания преподавателей Еленендорфской Интернациональной средней школы // ГААР, ф.2368, оп.1, д.9, л.28 .
 31. Протокол №16 педсовещания преподавателей Еленендорфской Интернациональной средней школы 3 апреля 1937 года // ГААР, ф.2368, оп.1, д.9, л. 30 .
 32. Протокол №20 педсовещания преподавателей Еленендорфской Интернациональной средней школы 2 июня 1937 года // ГААР, ф.2368, оп.1, д.9, л.36.
 33. Протокол №2 общего собрания учителей Еленендорфской Интернациональной средней школы 8 октября 1937 года // ГААР, ф.2368, оп.1, д.9, л.40.
 34. Резолюция собрания учащихся и учащихся Еленендорфской Интернациональной средней школы в день третьей годовщины смерти С.М.Кирова // ГААР, ф.2368, оп.1, д.9, л.48.
 35. Сведения об учащихся Еленендорфской Интернациональной средней школы // ГААР, ф.2368, оп.1, д.11, л.6.
 36. Сведения об учащихся Еленендорфской Интернациональной средней школы // ГААР, ф.2368, оп.1, д.11, л.8.
 37. Соучастникам немецких учительских политических курсов Азербайджана и Грузии // ГААР, ф. 2368, оп. 1, д. 69, л. 121.
 38. Учебный план Еленендорфской немецкой школы-семилетки на 1931/1932 учебный год // ГААР, ф. 2368, оп. 1, д.67, л. 48.
 39. Центр документации новейшей истории Ставропольского края, ф.1, оп. 85, д.13, с.48
 40. 119-го декабря 1936 года. Собрание педколлектива // ГААР, ф.2368, оп.1, д.9, л.57.

Summary

Ikram Aghasiyev

Repression against educational workers and clergymen in German colonies of Azerbaijan in 1920-1930

The article reflects the socio-political processes that took place in the German colonies of the Azerbaijan SSR in the 1920s and 1930s. The author introduced extensive archival materials into scientific circulation and showed the features and reactionary nature of the implementation of the "cultural revolution" in the German colonies in the period we are considering.

This policy was aimed at limiting the national culture of the German population.

The first to protest against the policy of the Soviet government were the German intelligentsia - rural teachers and religious figures. For this reason, most of the victims of political repression were school teachers and pastors.

In the article, the author, on the basis of archival documents, showed the mechanism for implementing and the reactionary content of Stalin's political repressions.

Keywords: *repression, Germans, colonies, Yelenendorf, pastor, school.*

Резюме

Икрам Агасиев

Репрессии против работников образования и священников в немецких колониях Азербайджана в 1920-1930 гг.

В статье отражены общественно-политические процессы, происходившие в немецких колониях Азербайджанской ССР в 1920-е и 1930-е годы. Автор ввел в научный оборот обширные архивные материалы и показал особенности и реакционный характер осуществления «культурной революции» в немецких колониях в рассматриваемый нами период, которая была направлена на ограничение национальной культуры.

Первыми против политики Советской власти подняла голос протеста немецкая интеллигенция - сельские учителя и религиозные деятели, поэтому большинство пострадавших от политических репрессий составляли школьные учителя и пасторы.

В статье автор на основе архивных документов показал механизм претворения в жизнь и реакционное содержание сталинских политических репрессий.

Ключевые слова: *репрессии, немцы, колонии, Еленендорф, пастор, школа.*

UOT 94

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.45>

HACI HƏSƏNOV

*A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu “Şimali Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixi”
şöbəsinin müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
hacihasanov@mail.ru*

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ ŞİMALİ AZƏRBAYCAN NEFT SƏNAYESİNİN DURUMUNA DAİR

Açar sözlər: Bakı, neft, romanovlar Rusiyası, işğal, təkamül, neft bumu, “neft akademiyası”, fontan, hərrac.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan neft sənayesinin tarixinin araşdırılması istiqamətində xeyli iş görülmüşdür. XIX-XX əsrlər rusdillli qaynaqlar və ədəbiyyatda Bakı neft mədənlərinin durumu, neft işinin təkamülü haqqında çox qiymətli məlumatlar [4;5;7;8;10;12] toplanılsa da bu sahənin tarixinin sanballı elmi araşdırılması XX əsr ərzində baş vermişdir. B.Axundov, Ə.Sumbatzadə, M.İsmayilov, S.Əliyərli, M.Cəfərov, M.Məmmədov, Ş.Səlimov və bir çox başqaları bu baxımdan xeyli iş görmüşdülər.

Buna baxmayaraq adı çəkilən dövrdə neft işinin təkamülünün bir sıra xüsusiyyətləri, o cümlədən sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-ideoloji təkamüldə neft sənayesinin sürətli inkişafının oynadığı rol hələ də kifayət qədər araşdırılmamışdır.

Kırım müharibəsindəki ağır məğlubiyyətdən sonra keçirilmiş islahatların doğurduğu sürətli iqtisadi inkişaf neft işində köklü dəyişikliyi zəruri etdi, nəticədə 1872-ci ildə neft sənayesi bazar iqtisadiyyatı rellərinə keçirildi. Neft “bumu” yerli iqtisadiyyatın inkişafının ciddi lokomotivinə çevrildi, milli burjuazianın təşəkkülünə güclü təkan verdi, bu sonuncu sosial qüvvə milli ziyahılar və ictimai-siyasi xadimlərin yetişməsində mühüm rol oynadı. Bütün bunlar XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində milli özünüdərkən sıçrayışlı inkişafında və milli dövlətçiliyin bərpasında mühüm rol oynadı.

Məlumdur ki, Azərbaycan neftinin, neft işinin minilliklərlə ölçülən zəngin tarixi vardır. Hələ antik dövrdə “Midiya yağı” kimi məşhur-

laşan neftimiz və neft məhsullarımız müxtəlif məişət və baytarlıq məqsədləri üçün təkcə Abşeron yarımadasında və Azərbaycanın digər bölgələrində istifadə olunmamış müxtəlif yollarla qonşu ölkələr daşınmış, məişətdə, təbabət və baytarlıqla yanacaq, tikinti materialları və məlhəm kimi geniş tətbiq edilmişdir. Abşeronun çox zəngin neft yataqları, bu yataqlardan yer üzünə çıxan neft “bulaqları”, dənizdə və quruda püskürən, bəzi hallarda alışan qaz “fəvvarələri”, “Yanar dağ”, Şüvəlan qumsallıqlarında oyulmuş neft “çalarları” və s. b.k. öz dövrü üçün möcüzəli görünən nemətləri zaman-zaman ölkəmizə baş çəkmiş səyyahlar və başqalarını heyretə gətirmişdir. Dünyanın bir çox yerlərindən müxtəlif məqsədlərlə Vətənimizə gələn təbiətin bu möcüzələrindən, ilahinin bu nemələrindən təkrar-təkrar yazmış, danışmış, bəziləri isə burada hətta ibadətqah – Suraxanı ibadətqahını qurmuşdular [1, s.547; 2, s.417; 14].

Bütün bunlara baxmayaraq ta XIX yüzilliyin ortalarında zəngin Abşeron neft yataqlarında hasilat sırf kустar xarakter daşımış və çox ləng inkişaf etmişdir. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin yüzilliyin əvvəllərində bütün Güney Qafqaz, habelə Azərbaycan ərazisi burada hökmranlıq uğurunda mübarizə aparən üç imperiya arasında – romanovlar Rusiyası, Osmanlı səltənəti və Qacarlar İrənı arasında qanlı müharibələr meydanına çevrilmişdir. Rusiya şarlığının Asiya və Avropanı birləşdirən tranzit ticarət yolları üzərində nəzarəti ələ almağa can atdığı yaxşı başa düşən Birləşmiş Böyük Britaniya krallığı və Fransanın bütün cəhdlərinə bax-

mayaraq, romanovlar imperiyası XIX əsrin ilk sülüsündə apardığı dörd müharibədə tənəzzül dövrünü yaşayan Osmanlı imperiyasını və yenidən formalaşmaqda olan Qacarlar səltənətini yenərək bütün Güney Qafqaza yiyələndi. Bu müharibələr nəticəsində Gürcüstan ərazisi və Dərbənddən Sürməliyədək, Borçalı və Sığnaqdan Lənkərana və Astarayadək, Cərcə və Balakəndən İrəvana, Naxçıvana və Qarabağadək bütün Quzey Azərbaycan torpaqları romanovlar imperiyasının müstəmləkəsinə çevrilmişdi.

Hələ ilk rus-Qacar müharibəsinin (1804-1813) gedişində Rusiya işğalçılarının çox ciddi şəkildə ələ keçirmək istədikləri bölgələrdən bəri də Abşeron yarımadası, paytaxtı zəngin neft yataqları ilə halələnmiş, əlverişli dəniz limanının və körfəzinə malik Bakı olan eyniadlı xanlıq idi. Müstəmləkəçilər bu mübarizədə hətta Qafqazdakı Rusiya qoşunlarının baş komandanı infanteriya generalı Pavel Sisianovu da itirmişdilər: 1806-cı ilin fevralında Sisianov Bakı qapıları önündə məhv edilmişdi. Ancaq elə həmin ilin oktyabr ayının əvvəllərində Bakı qalası romanovlar tərəfindən işğal olundu və neft yataqları da Rusiya işğalçılarının əlinə keçdi [9, c.49].

Burada hərbi-siyasi ağalığı ələ keçirmiş işğalçılar neft mədənləri və duz göllərinin Bakı xan xəzinəsinin əsas gəlir mənbələrindən birini təşkil etdiyini yaxşı bildirdilər. Neftin və bir çox neft məhsullarının məziyyətləri də onları güclü şəkildə cəzb edirdi. Hələ 1723-cü ildə, Rusiya işğalçılarının Azərbaycana növbəti müdaxiləsi zamanı həmin ilin yayında Bakını işğal etmiş rus qoşununun komandanı general Matyuşkinin öz çarı I Pyotra (1682-1725) hədiyyə kimi göndərdiyi Bakı ağ nefti ilə doldurularaq yandırılmış çıraqlar imperatorun sarayına gətirildikdə şamların yarımqaranlığına vərdişkar olan “Dəli Petro” ağ “nöyütün” parlaq işığından vəcdə gələrək Matyuşkinə yazır ki, “bundan min pud, yox on min pud, yox-yox nə qədər mümkünsə çox göndər”. 1806-cı ilin payızın əvvəllərindən bu möcüzənin Vətəni artıq Sankt-Peterburqun cənginə keçirmişdir. Zəngin neftverən quyular, duz gölləri, “nöyüt” çalarları və hətta yerin tərkindən özbaşına süzülüb gələn təmiz ağ neft (bəli, biz səhv etmirik: yataqlarımız o qədər zəngin idi ki, adi su quyuları kimi qazılmış quyulardan təmiz ağ neft hasil olunurdu; Rusiya

işğalından sonra çar hakim dairələrinin himayəsi və razılığı ilə bu yeni müstəmləkələrin təbii sərvətlərini öyrənən Voskoboynikov familiarı müəllif İlisuyun məşhur hamamları, Naxçıvanın daş duz mədənləri ilə yanaşı Abşeronun da təbii sərvətlərinin ətraflı təsvirini tərtib etmişdir. O, həmin dövrün Rusiya elmi dairələrində böyük nüfuzə malik olan mətbu orqanında – “Xalq Maarif Nazirliyi Jurnalı”nda XIX əsrin 30-cu illərində nəşr etdirdiyi geniş bir məqaləsində Abşeronun neft mədənləri, duz gölləri və s.-nin müfəssəl təsvirinin verməklə yanaşı Suraxanıda fəaliyyət göstərən, istismar olunan quyuların 15-dən ağ neft quyusundan da söhbət açmış, bu quyularına detallı bir təsvirinə də xeyli yer ayırmışdı [2, s.69; 11, c.50-73]. (Yeri gəlmişkən müxtəlif məlumatlara görə, elə çağdaş dəniz neft yataqlarında da yeni qazılmış quyulardan əvvəlcə müəyyən qədər ağ neftin çıxdığı da qeydə alınmışdır).

Lakin bəla burasında idi ki, 1806-cı ildə buraya, bu zənginliklərə yiyələnmiş işğalçıların neft işindən başı çıxmırdı, onlar neft işindən necə qazanc götürməyi qətiyyənlə bilmirdilər. Odur ki, Rusiya hakimiyyət orqanları Bakının neft mədənləri və duz göllərini dərhal (bəzi məlumatlara görə artıq elə 1806-cı ildə, bəzi məlumatlara görə isə 1808-ci ildə) müqatiyə (iltizama) verməklə imperiya xəzinəsinin sabit gəlirlərini təmin etmək qərarına gələrək bu gəlir mənbələrini qısamüddətli (4-5 illiyə) icarəyə verdilər. Bu hal ta 1872-ci ilədək davam etmişdir. Bu müddət ərzində çar müstəmləkəçiləri müqatiyədən gələn gəlirlərin son dərəcə az olduğunu hesab edərək, bir neçə dəfə (1826, 1834, 1850-ci illərdə) müqatiyə müqaviləsinə xitam verib neft mədənlərini imperiya xəzinəsinin təsərrüfat idarəçiliyinə götürmüş və hər dəfə də peşman olaraq yenidən iltizam sisteminin tətbiqinə qayıtmışdılar [2, s.69].

Orta əsrlərdən miras qalmış müqatiyə sistemi nəinki Rusiya hakimiyyət orqanlarının böyük gəlirlər barədə gözləntilərinə cavab vermir, həm də bütövlükdə neft işinin inkişafını ciddi şəkildə ləngidirdi: məsələ burasındadır ki, əksəriyyəti erməni işbazlardan ibarət olan iltizamçılar növbəti məhdud “hərrac”da neft mədənlərinin istifadəsini yenidən “uda biləcəklərinə” arxayın olmadıqlarından ilk növbədə xəzinəyə ödədikləri iltizam haqqında “çıxarmağa” və

mümkün qədər çox qazanc əldə etməyə çalışaraq neft mədənlərinin genişləndirilməsi, hasilatın artırılması üçün xeyli məbləğdə xərclər tələb edən yeni avadanlıq və texnikanın tətbiq olunmasının qayğısına qətiyyənlə qalmır, quyuların təmizlənməsi, mədənlərin abadlaşdırılması, yeni neft yataqlarının axtarılması, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması haqqında heç düşünmürdülər.

Təbii ki, neft işi ləng olsa da tədricən genişlənir, hasilat tədricən artırdı. Ayrı-ayrı işbazlar və məmurlar hasilatı, nəqləmə, neftayırma və s. sahələrdə müəyyən yeniliklərin tətbiqinə, xeyli məhdud miqyasda olsa da, cəhdlər, təşəbbüslər edirdilər. Məsələn, müəyyən məlumatlara görə, qazma işlərində buruq üsulunun tətbiqi məqsədi ilə 1847-ci ildə Tiflisdən Bakıya texniki avadanlıqlar gətirilmişdir. Dünyada belə bir – ilk buruq üsulu ilə quyunun həтта 1848-ci ildə, ABŞ-dakından 11 il öncə məhz Bakıda qazılması haqqında məlumat da tarixşünaslığımızda özünə yer tapmışdır [2, s.69; 6, s.41].

Lakin bütövlükdə Rusiya imperiyasının öz dövrünə görə kifayət qədər geridə qalmış, feodal qayda-qanunlarına köklənmiş iqtisadiyyatı, bazar iqtisadiyyatının çox bərhad halda olması duru yanacağa elə bir böyük ehtiyac yaratmır və bu da bu yanacağın hasilatı və istehsalının kifayət qədər stimullaşdırılması üçün zəmin rolunu oynaya bilmirdi.

Lakin imperiyanı kökündən silkələmiş, Krım müharibəsindəki (1853-1856) biabırçı məğlubiyyətdən sonra həyata keçirilmiş islahatlar nəticəsində sürətlənən iqtisadi inkişaf, sənaye və dəmir yollarının genişlənməsi, buxar mühərrikli dəniz nəqliyyatı vasitələrinin artması neftə, neft məhsullarına olan tələbatı az qala həndəsi silsilə ilə artırır. Neft və neft məhsulları iqtisadi inkişafın başlıca amillərindən birinə çevrilməyə başlayırdı. 1859-cu ildən başlayaraq Bakıtrafı mədən zonalarda Məlikov, Kokorev, Qubonun və başqalarının neftayırma müəssisələri, Pirallahıda Vittenin parafin-şam zavodu isə düşür, 1860-cı illərin əvvəllərində buruq üsulu ilə yeni bir quyuyu qazılır (amma buruq ustası quyudan gələn qurultunun cəhənnəmin səsi olduğu hesab edərək quyuyu dərhal basdırmağı əmr etmişdir), b. hasilat artımı tədricən sürətlənir, 1859-cu il Şamaxı zəlzələsindən sonra quberniya mərkəzinə çevrilmiş kiçik əyalət şəhəri olan Bakının (1859-cu il də bu şəhərin əhalisi heç 9

min nəfərə belə çatmırdı) ətrafında gələcək sənaye nəhənginin ilk cizgilər görünməyə başlayır [2, s.96].

1871-ci ildə Bakı mədənlərində buruq üsulu ilə qazılmış neft quyusu istismara verilmiş və bu mükəmməl texniki yenilik qazma və kəşfiyyat işlərinin sürətlə genişlənməsi, daha dərin neft layihələrinin istifadəyə verilməsi, hasilatın sıçrayışlı artımına güclü təkan verdi. Onu da qeyd edək ki, digər tərəfdən neftin beynəlxalq bazarlarda ən çox qazanc verən əmtəə olacağını tədricən başa düşən müstəmləkəçi rejim, nəhayət ki, 1872-ci ilin əvvəllərində müqatiə (iltizam) sistemindən əl çəkərək neft sənayesində azad sahibkarlıq, müstəqil şəxsi təsərrüfatçılıq, bazar iqtisadiyyatı qaydaları əsasında fəaliyyət göstərəcək bir sistemə keçməyə razı oldu.

Lakin ilk növbədə çar xəzinəsinin gəlirlərinin qeydinə qalan romanovlar hakimiyyətdə əvvəlcə - 1872-ci il fevralın 1-də neftayırma zavodları, daha doğrusu “neft çənləri” üzərinə xüsusi aksiz vergisi qoydu, iki həftədən sonra isə müqatiə sisteminin ləğvi və Abşeron neftverən torpaqlarının hərracla vasitəsi ilə, çox ucuz qiymətə (desyatini ildə 10 rubla), uzunmüddətli (otuz və daha çox illiyə) icarəyə (faktiki olaraq xüsusi mülkiyyətə) verilməsi barədə qanun nəşr elədi. Abşeronun neftverən torpaqları hər biri 10 desyatin (1 des.=1,036 ha) olan 47 sahəyə bölündü və 1872-ci ilin dekabrında keçirilən ilk hərraca çıxarıldı [2, s.218-233; 3, s.8].

Azad bazar iqtisadiyyatı qaydalarının neft işində hökmranlığına yol açmış bu hadisələr qısa müddət ərzində neft sənayesini Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatının lokomotivinə, sənayenin aparıcı sahəsinə çevrilməsinə geniş yol açdı. Məhz neft sənayesi Böyük Bakı sənaye nəhənginin formalaşmasının nüvəsi rolunu oynamağa başladı. Neft hasilatı və emalının sürətli inkişafı, nağılvəri neft gəlirlərinin baş alıb gətməsi bir sıra ciddi sosial-iqtisadi özəlliklərlə müşayiət olmuş və xeyli dərəcə mühüm nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Əvvəla, neft hasilatı və emalının genişlənməsi Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yeni olan bir sıra istehsalat sahələrinin meydana çıxmasına və bir sıra ənənəvi sahələrin daha sürətlə inkişafına gətirib çıxardı. Azərbaycanda ilk dar dəmiryolu məhz neft mədənləri arasında çəkildi (boru kəməri də eynilə), mexaniki istehsalat,

elektrik enerjisi istehsalı və tətbiqi, öz dövrü üçün yeni olan tərsanələr və gəmi təmiri zavodları, çəlləkçilik, neft hasilatı və emalında istifadə edilən kimyəvi maddələrin istehsalı, bank müəssisələrinin (banklar, ticarət evləri, ssuda kredit müəssisələri, qarşılıqlı yardım kassaları və s.) meydana çıxıb genişlənməsi, əhalinin sürətli artımı (Qafqazın müxtəlif bölgələri, Volqaboyu, Güney Azərbaycan və b. yerlərdən on minlərlə kəsbkar, ixtisaslı fəhlə, iş adamları Bakıya axışaraq 1897-ci ildə buradakı əhalinin 110 min nəfəri keçməsinə gətirib çıxardı; Birinci Cahan savaşı ərəfəsində Bakı şəhərində 240 min nəfərdən çox, Böyük Bakı sənaye rayonunda isə təxminən 400 min əhali cəmləşmişdi) və s. məhz neft sənayesinin inkişafı ilə bağlı idi.

1883-cü ildə Tiflis-Bakı dəmiryolu xəttinin istifadəyə verilməsi ilə həm Bakı neft sənayesi, həm də bütövlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatı Bakı-Tiflis-Batumi-Poti-Qara dəniz xətti ilə beynəlxalq bazarlara daha qısa və əlverişli yol əldə etmiş oldu.

Neft daşımaları təkcə dəmiryolu deyil, həm də dəniz nəqliyyatının, şosse yolları şəbəkəsinin genişlənməsinə səbəb oldu. Neftdən götürülən çoxmilyonluq gəlirlər romanovlar hökumətini Poti-Tiflis-Bakı dəmir yolu kimi meqalayihənin ardınca Bakı-Batum neft boru kəmərinin tikintisi (1897-1907) möhtəşəm nəql layihəsinə də kapital yatırılan kəmərin çəkilməsinə sövq etdi. Bununla yanaşı XX əsrin əvvəllərində Port-Petrovsk-Bakı dəmiryolunun istifadəyə verilməsi ilə neft sənayesi Şimali Qafqaz və Rusiya bazarlarına çıxmaq imkanlarının xeyli artırdı. “Zərdüş” mayedaşıyan tankerinin və digər müasir gəmilərin istehsalı da məhz neft sənayesinin inkişafı ilə bilavasitə bağlı idi.

Bakıda, Gəncədə, Şamaxıda, Dərbənddə, Lənkəranda müxtəlif yeyinti və yüngül sənaye müəssisələrinin meydana çıxıb genişlənməsi də bil və bilavasitə neft sənayesinin tələbatı ilə əlaqədar idi.

Metallurgiya sənayesinin ardınca neft sənayesinə də, özü də dəfələrlə artıq məbləğdə xarici, Rusiya və yerli kapital qoyulmağa başladı. Bakı neftinin verdiyi nağılvəri gəlirlər nobelləri, rotşildləri, vişauları, benkendorfları dünyanın hər yerindən buraya cəzb etməyə başlamışdı. Sənaye, bank, maliyyə kapitalının formalaşaraq sürətlə artması, istehsalatın və ticarətin

təşkilinin yeni formalarının, inhisar birliklərinin, şirkətlərin, firmaların, ticarət evlərinin, 1893-cü ildə əsas qoyulmuş “Bakı ağ neft sənayeçiləri” kimi inhisar birliklərinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Hasilat, emal, nəql, satış və b. sahələrdə iqtisadiyyatın təşkilinin ən mükəmməl formaları XIX əsrin sonu – xüsusən də XX yüzilliyin əvvəllərində həm neft, həm də digər sənaye sahələrində hökmran mövqelərə sahib olmuşdur [bax: 2, s.15 və b.].

Neft sənayesinin sürətli inkişafı Azərbaycan milli kapitalının formalaşması, inkişafı və ən müxtəlif sənaye sahələrində ən ciddi rus və xarici kapital nümayəndələri ilə bərabər səviyyəli rəqiblərə çevrilməsinə də rəvac vermişdir. XIX əsrin ta 70-ci illərində əsasən ticarət, yüngül və yeyinti istehsalında cəmləşmiş milli sərmayədarlar artıq ilk neft hərracından başlayaraq neft işinə də qoşulmuş və çox tezliklə çoxmilyonluq istehsalata sahib olan H.Z.Tağıyev kimi milli kapital nümayəndələri yetişmişdir. Doğrudur, Tağıyev 1896-cı ildə öz neft firmasını ingilislərə satmışdır. Lakin o, özü və xanının əlində ingilislərin onun mədənləri əsasında yaratdıqları “Oleum” şirkətinin səhmlərindən hər birinə 200 min rublluk səhm saxlamaqla hər ikisinin bu şirkətin Direktorları Şurasının üzvləri olmasını təmin edə bilmişdir. Satışdan əldə etdiyi 5 mln rublluk gəlir ona bütün Qafqaz toxuculuq sənayesinin ən böyük nəhəngi olan Qafqaz bez fabrikinin yaratmağa imkan vermişdir. O, burada çox böyük əksəriyyəti müsəlman olan 3 min nəfər qadını işlə təmin etməklə Bakı şəhər əhalisinin böyük hissəsinə layiqli əmək haqqı ödəməyə nail ola bilmişdir. Tağıyev, XX əsrin əvvəllərində neft maqnatlarının ilk iyirmiilliyinə daxil olan A.Nağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Muxtarov və b.-nin neft işində götürdükləri gəlirlər öz növbəsində təkcə milli iqtisadiyyatımızın inkişafında deyil, həmçinin milli mədəniyyətin tərəqqisində, milli ziyalıların yetişdirilməsində, Bakı arxitekturası və memarlığının intişar tapmasında çox böyük rol oynamışdır. XIX əsrin II yarısı – XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda elmi və mədəniyyətin inkişafı, milli ziyalılar və görkəmli milli siyasi kadrların yetişməsində Bakı neft sənayesi heç də sonuncu rol oynamamışdır.

Çox təəssüflər olsun ki, Allahın xalqımıza bəxş etdiyi bu təbii zənginlikdən götürülmüş

gəlirlərin ən böyük əksər hissəsi müstəmləkəçi Rusiya imperiyasının xəzinəsinə, xarici işbazların ciblərinə axmış, bu sərvətin əsl sahiblərinə isə çox cüzi bir pay düşmüşdür. Bəzi müəlliflərin hesablamaları əsasında gəldikləri qənaətə görə, Bakı neftindən gələn gəlirlər Bakıya qalsa idi “onun küçələrini belə neçə-neçə santimetr qalınlığında qızılla örtmək belə mümkün olardı...”.

Çağdaş müstəqilliyimiz heç otuz ilə çatmamış dövründə Ulu Öndər H.Ə.Əliyev tərəfindən hazırlanıb həyata keçirilən, onun layiqli varisi möhtərəm Prezidentimiz İ.H.Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən neft siyasəti nəticəsində əldə edilmiş gəlirlər hesabına, hətta müharibə şəraitində, gənc Respublikamızın bütün sahələrdə əldə etdiyi genişmiqyaslı nailiyyətlər yuxarıda gətirilən qənaətin heç də boş bir fikir olmadığını bir daha göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi. XIII-XVIII əsrlər. 7 cilddə, III c. – Red. AMEA-nın müxbir üzvü O.Əfəndiyev, Bakı, “Elm”, 2007, 592 s.
2. Azərbaycan tarixi. (XIX əsr). Yeddi cildə. IV cild. – Red. AMEA-nın müxbir üzvü M.İsmayılov. Bakı, 2007, 552s.
3. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, т.I, Тифлис, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1866, 827 с. док. 653.
4. Ахундов Б.Ю. Монополистический капитал в дореволюционной бакинской нефтяной промышленности – М., 1959, 295 с.
5. Бакинские известия, 1878, №2.
6. Гагемейстер Ю.А. Закавказские очерки, ч.3. – СПб, Тип. Министерства Внутренних Дел, 1845, 156 с.
7. Государственный исторический архив Грузии, ф.12/5, оп.1, д.2634.
8. Дубровин Н. Закавказье от 1803 по 1806 гг. – СПб, Тип. департамента уделов, 1866, 542 с.
9. Ибрагимбейли Х.М. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. – Ред. Н.А.Халфин, М., Наука 1969, 288 с.
10. Игамбердыев М.А. Иран в международных отношениях в первой трети XIX в. Самарканд, изд-во Самаркандского университета, 1961, 297 с.
11. Журнал Министерства Народного Просвещения, 1833, кн.49.
12. Кадер С.А. Нефть и её держава. – Могилев, 1907.
13. Садыхзаде С.М. Проникновение английского капитала в нефтяную промышленность Азербайджана. – Автореф. дис. . канд. ист. наук. - Баку, 1965. - 24 с.

Summary

Haji Hasanov

On the state of the oil industry of Northern Azerbaijan in the 19th - early 20th centuries

It is known that in the XIX-early XX centuries the evolution of oil business in Northern Azerbaijan has come a long way. Until the early XIX century, the oil industry here was purely artisanal, but the Absheron oil fields played a significant role in the income of the khan's treasury. Immediately after the Russian occupation in 1806, the oil fields that came under the control of the new colonial regime were handed over for ransom, the main reason for this was the backward, feudal economic system of the Russian Empire, as well as the complete ignorance of the oil matter by the new owners. However, the reforms carried out after the shameful defeat in the Crimean War (1853-1856) significantly accelerated the socio-economic development of the empire, and the demand for oil increased significantly. As a result, tsarism abolished the ransom system in February 1872, and in December the oil lands were put up for auction in what looked like de facto private property. In a short time, oil Baku became the main link in the imperial fuel complex, the world's "Oil Academy".

The rapid development of the oil industry played an important role in many areas of the socio-economic, sociopolitical and cultural restoration of Northern Azerbaijan.

Keywords: *Baku, oil, Romanovs Russia, occupation, evolution, oil boom, "oil academy", fountain, auction*

Резюме

Гаджи Гасанов

К состоянию нефтяной промышленности Северного Азербайджана в XIX- начале XX вв.

Известно, что в XIX-начале XX веков эволюция нефтяного дела в Северном Азербайджане прошла долгий путь. До начала XIX века нефтяная промышленность здесь была чисто кустарной, но немалую роль в доходах ханской казны играли абшеронские нефтяные промыслы. Сразу же после русской оккупации в 1806 году нефтяные промыслы, перешедшие под контроль нового колониального режима, были отданы на выкуп, основной причиной этого была отсталая, феодальная экономическая система Российской империи, а также полное незнание нефтяного дела новыми владельцами. Однако реформы, проведенные после позорного поражения в Крымской войне (1853-1856), значительно ускорили социально-экономическое развитие империи, и спрос на нефть значительно возрос. В результате в феврале 1872 года царизм отменил откупную систему, а в декабре нефтяные земли были выставлены на торги, фактически превратившись в частную собственность. За короткое время нефтяной Баку стал главным звеном имперского топливного комплекса, мировой «Нефтяной академией». Бурное развитие нефтяной промышленности сыграло важную роль во многих областях социально-экономического, общественно-политического и культурного возрождения Северного Азербайджана.

Ключевые слова: *Баку, нефть, романовская Россия, оккупация, эволюция, нефтяной бум, «нефтяная академия», фонтан, аукцион.*

UOT: 94 (5)

[HTTPS://DOI.ORG/10.59849/2710-0820.2023.1.51](https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.51)

KAMRAN İSMAYILOV

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Azərbaycan

ismayilov-kamran@mail.ru

BAŞ TUTMAMIŞ DİALOQ: NƏRİMAN NƏRİMANOV VƏ AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ

GİRİŞ: Xalqımızın tanınmış tarixi simalarından biri, görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanovun siyasi fəaliyyətini özündə əks etdirən çoxlu əsərlər yazılmış, onun Azərbaycanın dövlətçilik tarixində, ictimai fikrinin inkişafında yeri və rolu müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılmışdır. XX əsr tariximizdə N. Nərimanov qədər fəaliyyəti haqqında ən ziddiyyətli fikirlər söylənilən, adına müxtəlif epitetlər və damğalar yapışdırılan ikinci şəxs bəlkə də tapmaq çətin olar. Eyni zamanda bir sıra hallarda N. Nərimanovun şəxsiyyətini, insani keyfiyyətlərini qabardaraq onun fəaliyyətinə yaşadığı dövrün, bərqərar olması uğrunda mübarizə apardığı, xidmət etdiyi siyasi rejimin mahiyyətindən, yaxud bilavasitə iştirakçısı olduğu ictimai-siyasi proseslər kontekstindən kənar qıymətləndirmək meylləri olmuşdur və indi də vardır. Digər diqqət çəkici məqam ondan ibarətdir ki, Nərimanovun Azərbaycan siyasi tarixindəki rolundan bəhs edən müəlliflər onun 1920-ci ilin aprelindən sonrakı fəaliyyətini ön plana çəkir, Nərimanovun siyasi baxışlarının təkamülünə, ondakı ciddi fikir dəyişikliklərinə diqqət yetirmirlər. Halbuki, nəzərimizcə, “1918-1920-ci illərdəki” Nərimanovla “1920-ci ildən sonrakı” Nərimanov arasında çox ciddi fərqlər, fikir ayrılıqları mövcuddur. Ona görə də tədqiqat obyektini kimi N. Nərimanovun siyasi fəaliyyətinə döndə-dönə müraciət olunması, ictimai-siyasi baxışlarının bir daha nəzərdən keçirilməsi, dövlətçilik fəaliyyətinin ayrı-ayrı anlarının və istiqamətlərinin yenidən araşdırılması cəhdləri təbii sayılmalıdır.

ƏSAS MƏTN: Siyasi nərimanovşünaslığın ən aktual məsələlərindən biri Nəriman Nərimanovun birinci respublika dövründəki siyasi-

ideoloji fəaliyyəti, konkret olaraq Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətidir. Əlbəttə, bu zaman məqsəd heç də bu böyük şəxsiyyətin 1918-1920-ci illərdəki fəaliyyətini təftiş etmək və ya onun özünü ifşa etmək deyil, sadəcə olaraq Azərbaycan xalqının tarixi taleyinin mühüm dövründə, elə onun özünün də həyatının mühüm bir mərhələsini əhatə etmiş dövrdə tutduğu mövqeni işıqlandırmaqdır.

Əlimizdə Nəriman Nərimanovun 1918-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasına münasibətini birbaşa təsdiq edən sənədlər olmasa da onun sonrakı məqalə və məktublarından, çıxışlarından hasil olunan qənaət bir sıra mülahizələr yürütməyə imkan verir.

Azərbaycan xalqının gələcəyini və xoşbəxtliyini əvvəlcə milli muxtariyyətdə, daha sonra isə müstəqil dövlətçilikdə görən gələcək Cümhuriyyətin liderlərindən fərqli olaraq, «müsləman cəmətinin nicat yolu Leninin məramnaməsindədir» [6, 1918, 1 yanvar] deyən N. Nərimanovun bu hadisəyə ilkin münasibəti mənsub olduğu siyasi düşərgənin, konkret olaraq Bakı XKS-nin mövqeyi ilə üst-üstə düşürdü: Sonuncu isə Cənubi Qafqazda üç müstəqil respublikanın yaradılmasını regionu inqilabi Rusiyadan ayırmaq cəhdi kimi qiymətləndirərək bununla barışmayacağını və “əldə silah türk-alman quldur dəstəsi ilə, onların müttəfiqləri olan satqın Çxenkeli, Çxeidze, Xan-Xoyski və K⁰ ilə mübarizə aparacağını” bildirmişdi [13, 1918, 31 may].

Türkiyənin Azərbaycanla bağlı 1918-ci ildə yeritdiyi siyasətin qəti əleyhdarı olan N. Nərimanovun mövqeyi əslində öz bolşevik əqidədaşlarının mövqeyindən heç nə ilə fərqlənmədi.

Azərbaycan milli hərəkatının liderlərini panislamizmdə, pantürkizmdə ittiham edən Nərimanov müsavətçiləri «ermənilərin qorxusundan, daha doğrusu ermənilərdən qisas almaq məqsədi ilə» türkləri Qafqaza gətirməkdə ittiham edirdi [16, 181].

Qafqaz İslam ordusunun Kürdəmirdə bolşevik-daşnak qüvvələri ilə ağır döyüşlər apardığı zaman N. Nərimanov Bakıda çıxışında üzünü milli hərəkatçılara tutaraq «türklər Bakını tutduqdan sonra onlar sizin ağanız olmayacaq, siz İngiltərənin və Almaniyanın əlində olacaqsınız» kimi proqnozlar verir və «heç vəchlə türklərə inanmayın və onların Bakıya gəlişindən sonra ermənilərdən qisas almayın, çünki ermənilərdən qisas almaq üçün yollar həmişə bağlı olacaqdır» - deyərək tövsiyə edirdi [16, c.18].

Əlbəttə, N. Nərimanovun Türkiyəyə belə münasibəti yalnız onun bolşevizmin sinfi mübarizə nəzəriyyəsi ilə həmrəy olması ilə izah oluna bilər. Onun nəzərinə, müsavətçilər türklərə (Osmanlı türklərinə – K.İ.) etibar etməklə Zaqafqaziya müsəlmanlarının gələcək taleyini ayaq altına atmış olurdular. Nərimanov üçün Azərbaycanın köməyinə gələn qardaş xalq deyil, türk imperializmi idi. Müsavətçilərə üzünü tutaraq: «Türk imperializmi sizi xoşbəxt etməyəcək» söyləyən Nərimanov sanki xəbərdarlıq edirdi: türklərə etibar edərək müsəlmanlar arasında şovinizmi dərinləşdirməyin, çünki Türkiyə Almaniyanın əsiridir və Almaniyanın özündə inqilab olarsa, Türkiyə tək qalacaqdır və ya digər dövlətin əsirinə çevriləcək, ya da bütün Avropanı bürüyən inqilab yanğını onu da yandıracaqdır. O zaman çürük dayaqly Türkiyənin yerinə qırmızı bayraqlı yeni Türkiyə yaranacaqdır [16, c.180].

Nərimanov öz mövqeyinin doğruluğuna bir il sonra da əmin idi. 1919-cu ilin yayında o yenə də Osmanlı türklərini Qafqaza dəvət edənlərə qarşı sərt çıxış etdiyini gizlətmirdi. Bir bolşevik kimi, onun nəzərinə, türklər işğalçı imperialistlər idi və buranı işğal etmək üçün gəlirdilər, onların ağaları isə almanlardır: «Yerlərdə işlərin vəziyyəti ilə az-çox tanış olanlar əla bilirdi ki, Azərbaycan proletariati müsavətçilərə heç zaman etibar etməmişdir, çünki bilirdi ki, müsavətçilər onları türklərin tərəfinə çəkəndə, həqiqətdə Türkiyə yox idi, Almaniya var idi. Buna görə də kəndli və proletariat öz nəzərləri-

ni bolşeviklər tərəfə yönləndirdilər. Yalnız Müsavatın fəal üzvləri, həmçinin müsəlman tacirləri və varlılar öz şəxsi maraqları naminə türklərə ümid etməkdə davam edirdilər» [16, c.187].

Təəssüf ki, Mart hadisələrini «erməni silahlı bəndələri tərəfindən müsəlman əhalisinin vəhşicəsinə məhv edilməsi» kimi qiymətləndirən, daşnak Əmirov və Lalayevin hərəkatlarını «vəhşilik» adlandıran, «sovet quruluşunun yarıdılması işinin qaniçən daşnakların əlində olduğunu» etiraf edən [16, c.188] N. Nərimanov təkəcə tacir və varlıları deyil, elə həmin müsəlman fəhlə və kəndliləri də real məhv olmaq təhlükəsindən xilas etmiş türk ordusunun xidmətlərini görə bilmirdi. Nə qədər bəsit səslənsə də o məqamda doğrudan da türkün türkdən başqa dostu yox idi. M.Ə. Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi «Azərbaycan əfkari-ümumiyyəsinə pək təbii olaraq bir inam doğuyordu. Bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq yeganə bir çarə vardı – Türkiyə. Ümidlər həp oraya mətuf idi: «O qardaş millət gələcək, bizi düşmən əlindən qurtaracaq». Xalqın bundan başqa bir ümidi qalmamışdı» [10, s.37-38]. Türklərin hərbi yardımının bizim milli varlığımızı, dövlətçiliyimizi xilas etdiyini anlamaq üçün N. Nərimanova ikinci dəfə bolşevik üsul-idarəsi şəraitində yaşamaq lazım gələcəkdi.

Nərimanov mart faciəsini yaşamış Azərbaycan xalqının Sovet hakimiyyətindən üz döndərərək Türkiyədən kömək gözləməsinə təbii qarşılasa da «hətta Bakıda vətəndaş müharibəsi adı altında baş vermiş qanlı hadisələrdən sonra da müsəlman proletariati sovet quruluşunun tərəfdarı olaraq qaldığına və öz sərmayədarlarına nifrət bəslədiyinə» əmin idi [16, c.188]. Halbuki, 1918-ci ilin mart faciəsindən dərhal sonra o «Hümmət» qəzetində bu hadisələrlə bağlı çıxış edərək açıq bildirmişdi ki, siyasi mübarizə mili mübarizəyə çevrilmişdir.. Bu sovet hakimiyyətini ləkələyir və qaralayır». Hər halda N. Nərimanov bu dövrdə özünün vahid, lakin sovet Rusiyasının tərəfdarı olduğunu, müsəlman xalqlarının əbədi səadətini Sovet Rusiyası ilə birlikdə olduğuna inanırdı. O Fevral inqilabından sonra Qafqaz xalqlarının milli azadlıq mübarizəsini, milli qoşun hissələri yaratmalarını qəbul etməyərək bunun xalqlar arasında düşmənçiliyə gətirib çıxardığını qeyd edir və gös-

təririrdi ki, bu vəziyyəti görən və pis nəticələrini əvvəlcədən duyan uzaqgörən xalqlar kənarda özlərinə sahib və güclü himayədar axtarmağa başladılar. Bütün bu kiçik xalqlar, hər biri ayrı-ayrılıqda hər hansı güclü qəhrəmanın qucaqlarına atılmağa hazırlaşdılar. Buna görə də əvvəlcədən ingilislər öz milyonları ilə erməniləri öz qullarına çevirdilər, gürcü sosial-millətçiləri almanların müdafiəsi altına keçdilər, Müsavatdan olan türkpərəstlər isə Türkiyəyə əl uzatdılar... Lakin hər üç millət, qarşılıqlı haqq – hesablarını unudaraq Sovet hakimiyyətinə qarşı ümumi mübarizə üçün birləşməyə hazır idilər [16, c.186-187].

1918-ci il mayın 1-də N. Nərimanov Təzə Pir məscidində keçirdiyi mitinqdə müsəlmanları “Şura hökumətinə can və dildən tabe olub ona kömək etmələrini, Qırmızı orduya yazılmalarını və əksinqilabçılara qoşulmamağa” çağırmış [6, 1918, 3 may], bu məqsədlə “Hümmət” təşkilatının xüsusi müraciətnaməsini imzalamışdı [6, 1918, 8 may].

Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasını da Nərimanov məhz bu mövqedən yanaşaraq qiymətləndirirdi: “Budur türklər gəldilər. Tiflisdən Bakıya qədər bütün ərazini Azərbaycan Cümhuriyyəti elan etdilər və müsəlmanları sevindirdilər. Beləliklə, sinfi mübarizə, proletariatın burjuaziya sinfindən diferensiasiyası mümkün olmadı. Hamı düşüncələrdə və ideyalarda birləşdi” [16, c.189]. Məhz buna görə də Nərimanov “türk ağalığı – mülkədarların təntənəsi və bütün Zaqafqaziyanın kəndli və fəhlələrinin ölümüdür” deyə qorxudan, “rədd olsun türk zülmü”, “yaşasın inqilabi Rusiya ilə birlik” deyə çıxıran Bakı XKS-nin əhalini türklərə qarşı mübarizəyə səsləyən müraciətinə qoşulub müsəlmanları Sovet hakimiyyəti bayrağı altına durmağa çağırırdı [16, c. 158-161].

Sovet Rusiyasından güclü hərbi-siyasi dəstək alaraq AXC-nin bütün Azərbaycan ərazisində öz suverenliyini təmin etmək cəhdlərinin qarşısını almaq, “bəy və xanların zülmünə son qoyaraq bütün Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyətini qurmaq”, “hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün irəli gedib qələbə çalmaq” [18, c.264] məqsədi ilə Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Sovetinin əsasən ermənilərdən ibarət olan silahlı qüvvələri 1918-ci ilin iyunun əvvəllərində Azərbaycan milli qüvvələrinə qarşı Gəncə isti-

qamətində geniş hücum əməliyyatlarına başladılar. Bakı sovetində qərarların qəbulunda kifayət qədər səlahiyyəti və təsiri olmasa da N. Nərimanov partiya intizamına tabe olaraq bu siyasəti dəstəkləməkdə davam edirdi.

N. Nərimanov Bakını yadelli qüvvələrdən xilas etmək uğrunda çalışan Azərbaycan-türk (Qafqaz İslam ordusu) qoşunlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün Bakı Sovetinin silahlı qüvvələrinin yaradılmasında bilavasitə iştirak edir, azərbaycanlı fəhlə və kəndlilər arasında Qırmızı Orduya yazılmaq üçün təbliğat aparırdı.

Nəriman Nərimanov yenə də sinfi mübarizə mövqeyindən çıxış edərək “müsəlman füqərayi-kasibəsini silaha sarılaraq” sovet hakimiyyətini müdafiə etməyə çağırışlar edir, Bakı Sovetinin bolşevik rəhbərliyinin, türk-Azərbaycan qoşunlarının Bakıya doğru irəliləməsini “ağaların, bəylərin təntənəsi, fəhlə və kəndlilərin faciəsi” kimi qiymətləndirən bəyanatlarına imza atırdı [15, 1918, 1 июня; 5, 1918, 8 iyul]. Əlbəttə, N. Nərimanov bolşevik olaraq, mənsub olduğu siyasi ideologiyanın həyatiliyinə inanırdı. Elə bu inam da mart faciəsini yaşamış və onun əsl səbəbləri haqqında kifayət qədər obyektiv məlumatlara malik, geniş dünyagörüşlü, millətsevər bir insanı, onun mənəvi dəyərlərinə daban-dabana zidd olan Şaumyan və K⁰ ilə bir sırada durmağa, birgə fəaliyyət göstərməyə vadar edirdi. Əlbəttə o sonralar öz həyat prinsiplərinə, siyasi fəaliyyət məramlarına yenidən baxacaq, «mən sosial-demokrat idim, lakin bu təşkilat getdikcə daha çox idealdan uzaqlaşır» deyə hayqıracaqdır. Ancaq bu mütəəsirlik bir qədər sonra baş verəcəkdir.

Bütün varlığı ilə köləliyin əleyhinə olan Nərimanov bəşəriyyətin tezliklə azadlığa çıxması, nadanlıqdan azad olması yollarının axtarışında idi. Hələlik isə o öz məramını və idealiyi bolşeviklərin proqramında tapdığına inanır, bu proqramın həyata keçirilməsi üçün can-başla çalışırdı.

1918-ci ilin iyulunda Həştərxana getməsi (rəsmi məlumatlara görə xəstələnməsi ilə əlaqədar) ilə N. Nərimanovun müvəqqəti siyasi mühacirət dövrü başladı. Lakin Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak rəhbərliyinin müsəlmanlara düşmən siyasətinə qarşı açıq çıxış etməyə başlayan Nərimanovun mövqeyi Şaumyan və dəstəsinin qəzəbinə gəlməyə bilməzdi. Buna görə

də Nərimanovun Bakını tərk etməsini məcburi sürgün də adlandırmaq olardı. Siyasi proseslərin başqa məcraya dəyişməsi ilə bir sıra Azərbaycan bolşevikləri - D. Bünyadzadə, H. Sultanov, Q. Musabəyov, B. Əliyev, M. İsrəfilbəyov və başqaları da Həştərxana getməyə məcbur oldular. Beləliklə, N. Nərimanova Azərbaycan Cümhuriyyətində yaşamaq müyəssər olmadı. Bəlkə də o Azərbaycan həqiqətləri ilə birbaşa təmasda olsaydı bir sıra ideoloji-siyasi prinsiplərinə yenidən baxmalı olardı. Həyatının son illərində dünyagörüşündəki təkamül və dəyişmələr bunu fərz etməyə imkan verir. Lakin tarix şərtiliyi sevmir. Hələlik biz həmin dövrdə N. Nərimanovu siyasi prinsiplərinə sadıq ortodoks inqilabçı kimi görürük.

Vətənidən kənarında yaşamasına baxmayaraq o Azərbaycanda baş verən proseslərlə daim maraqlanır, vətənidəki vəziyyət haqqında ətraflı məlumat almağa çalışırdı.

Nərimanov sonralar yazırdı ki, bu iki il müddətində (1918-ci ilin iyulundan 1920-ci ilin mayınadək - K.İ.) Rusiyada olarkən biz kommunistlərin tamam fikri Azərbaycanda olub, hər an onun qeydini çəkməkdə idik. Bizim cismimiz Rusiyada idisə, ruhumuz Azərbaycanda idi. Biz yəqin bilirdik ki, Azərbaycan Rusiyasız yaşaya bilməz və gərək Azərbaycanın Rusiya ilə əlaqəsi olsun və onu da yəqin bilirdik ki, Azərbaycana gələn Türkiyə, İngiltərə işğalçıları və hər kim olursa-olsun müvəqqəti bir ruzigar, yel kimi öz mənafeyi xatirəsi üçün gəlib gedərlər, Azərbaycan Cümhuriyyətinin əbədi səadəti isə Rusiyadadır [8, s.9]. Lakin onun məlumat mənbələri əsasən Azərbaycandakı bolşeviklər və onların mətbu orqanları ilə məhdudlaşdı. Məhz məlumatsızlıqdan doğan birtərəfliliyin (və yaxud əksinə) nəticəsidir ki, N. Nərimanovun Cümhuriyyətin əsl vəziyyəti haqqında qənaətləri reallığı adekvat əks etdirmir və hətta qərəzli xarakter daşıyırdı.

Nərimanov və tərəfdarları Həştərxanda inqilabi iş aparmaqla bərabər Sovet hakimiyyətinin Qafqazla bağlı siyasətinin hazırlanıb həyata keçirilməsi işində fəal iştirak edir, Azərbaycan da daxil olmaqla Şərqi gələcək taleyi ilə bağlı çıxışlar edirdilər. O vaxt Həştərxan Sovet Rusiyası üçün son dərəcə mühüm strateji əhəmiyyəti olan bir liman şəhəri idi. Bakı və Azərbaycanın digər bölgələri (xüsusən Lənkəranla) əlaqə-

lər bu şəhər vasitəsilə həyata keçirilirdi. Nərimanov burada partiya, sovet orqanlarında müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, əvvəlcə Həştərxan ölkə hərbi-siyasi komissarlığında səhiyyə şöbəsinin, sonra isə quberniya maarif şöbəsinin müdiri vəzifəsində işləmişdir. Yerli müsəlman əhalisi arasında böyük nüfuzu olan N. Nərimanovdan sovet hakimiyyəti müsəlmanlar arasında təbliğat işi aparmaq üçün istifadə etməyə çalışırdı. O, bolşevizm ideyalarını əhali arasında yaymağı özünün müqəddəs vəzifəsi hesab edirdi [3, s.256-257].

Lakin onun öz üzərinə götürdüyü əsas vəzifə yaxın gələcəkdə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin bərqərar olmasına nail olmaq idi.

N. Nərimanov və Həştərxanda fəaliyyət göstərən digər azərbaycanlı bolşeviklər Bakıda qanuni hakimiyyətə qarşı gizli mübarizə aparan bolşevik qüvvələrə müntəzəm yardım göstərirdilər. Azərbaycan bolşeviklərinə inqilabi ədəbiyyat, pul və hərbi sursat göndərilməsini təşkil etmək üçün Həştərxan Quberniya İcraiyyə Komitəsi yanında Zaqafqaziya işləri üzrə komissarlıq yaradılmışdı. Həştərxanda 1919-cu il yanvarın 4-də müsəlman kommunistlərin Həştərxan təşkilatının fəvqəladə iclasında Mərkəzin göstərişi ilə təşkil olunmuş Zaqafqaziya Müsəlmanları Komissarlığının əsas vəzifəsi “təşviqat və mətbuat yolu ilə Zaqafqaziya əməkçi kütləsi arasında kommunizm ideyalarını yaymaq və həyata keçirmək, əməkçi kütləni xanların, bəylərin və kapitalistlərin zülmündən azad etmək üçün zəmin yaratmaq idi” [14, c.56-57]. Komissarlığa rəhbərlik edən N. Nərimanovun təşəbbüsü ilə müsəlmanlar arasında təbliğatı genişləndirmək məqsədi ilə Həştərxanda “Hümmət” qəzetinin nəşrinə başlanmışdı. N. Nərimanov qəzetin işində yaxından iştirak edir, məqalələrlə müntəzəm çıxış edirdi.

1919-cu ilin fevralında N. Nərimanovun Azərbaycanla bağlı sovet hakimiyyətinin gələcək planlarının özündə ehtiva edən iki məqaləsi işıq üzə gördü. “Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik” adlı məqaləsində N. Nərimanov 1918-ci ilin martında baş vermiş azərbaycanlı əhalinin soyqırımı ilə müşayiət olunan hadisələri təhlil edərək “ikili məsuliyyət” prinsipindən yanaşaraq proseslərin qanlı nəticələrinə görə Daşnak partiyası ilə yanaşı Müsavat partiyasını da itti-

ham edirdi. Zaqafqaziya müsəlmanlarının yaşadıkları bədbəxtliklərin səbəbkarı kimi Müsavat partiyasını göstərən N. Nərimanov müsəlmanlıq, türkçülük şüarı altında çıxış edən bu partiyayı düzgün siyasət yeritməməkdə, öz ağılsızlıqları ilə bütün müsəlmanları dəhşətli faciələrə sürükləməkdə ittiham edirdi.

Məqalədə ümumi kommunist ideyaları dəstəkləyən Nərimanov əminliyini bildirirdi ki, məhz bu ideyalar xalqı, dövləti və bütün insanlığı xoşbəxtliyə gətirib çıxaracaqdır [16, c.184].

Bu məqalədə irəli sürdüyü ideyaları N. Nərimanov “Qafqazın fəthinə bir nəzər” adlı ikinci məqaləsində davam etdirmişdir. 1918-ci ildə Bakıda Sovet hakimiyyətinin təcrübəsini, buraxdığı səhvləri təhlil edən N. Nərimanov əminliklə bildirirdi ki, “biz artıq öz səhvimizi başa düşür və özümüzə deyirik: bəli, biz birinci dəfə idarə edə bilmədik, indi isə təcrübə qazandıq” [16, c.190].

Nərimanov etiraf edirdi ki, bolşeviklərin Zaqafqaziyadan getmələri (Bakı XKS-nin süqutu nəzərdə tutulur – K.İ.) yerli əhali arasında xüsusi təəssüflük hissi yaratmadı, çünki onun adət-ənənələri, milli-tarixi baxışları, sosial-məişət tərzini, mənəvi ehtiyacları psixologiyası ilə hesablaşmadan, onun üçün tamamilə yad olan ünsürün siyasətini tətbiq etdik [16, c.185] və bunun nəticəsi olaraq müsəlman proletariatu Sovet hakimiyyətindən üz döndərərək öz burjuaziyasının müdafiəsi altına girdi. Lakin cəmi altı ay keçməsinə baxmayaraq, o elə düşünürdü ki, həmin proletariatu erməni bəndələrindən azad olub – ingilislərin və xanların əlinə düşübdür, indi Azərbaycana qayıdıb, Sovet hakimiyyətini qurmaq vaxtı çatıbdır: “Mən əminliklə bəyan edirəm ki, işə yenidən başlamağın, Qafqaz dağlarının uca zirvələrində öz qırmızı bayrağımızı qaldırıb, orada kommunizmin əsasını qoymağın vaxtı çatmışdır” [16, c.189]. Bu nikbinliklə yanaşı, yenə ehtiyatlı olmağı, “Bakıya süngülərlə gedib, sonra süngüləri yerə qoymağı” tövsiyə edir və göstərirdi ki, inqilab alovunu Qafqaza, ümumən Şərqi yalnız süngülərin köməyi ilə yeritmək olmaz. Onun bu nikbinliyi nədən irəli gəlirdi? Hər şeydən əvvəl o düşünürdü ki, Osmanlı türkləri Azərbaycanı tərkdən sonra yerli müsəlmanları başqa əllərə verdiklərinə görə onlara inam qalmamışdır. Digər tərəfdən, Nərimanov əmin idi ki, “xalqı pantürkizm və

panislamizlə aldadan, türklərdən ümidlərini üzən” müsavatçılar istər-istəməz ingilislərin təsiri altına düşdükələrindən işsiz və torpaqsız müsəlman proletariatu yenə də kapitalistlərin, bəylərin, xanların, ağaların, mollaların himayəsi altına düşmüşdür. Buna görə də Nərimanov təkə Bakını tutmaqla kifayətlənməməyi, bütün Şərqi haqqında düşünməyi məsləhət görür, bunun üçün isə birinci növbədə Dağıstanı və Azərbaycanı sovetləşdirməyi təklif edirdi.

N. Nərimanov xalqın şüurunda müstəqil dövlətçilik ideyasının artıq yer aldığını dərk etdiyindən “biz fəhlə və kəndlilərə sübut etməliyik ki, onların müstəqilliyinə toxunmur, ancaq istəyirik ki, hakimiyyət onların əlində olsun və bəylərin, xanların, knyazların və din xadimlərinin təsiri tam aradan qaldırılsın” [16, c.191] deyər tövsiyə edirdi. Nərimanov əvvəlki səhvləri nəzərə almağı, gələcək fəaliyyətdə erməni dəstələrinin və erməni komandirlərin iştirakına yol verməməyi, “Lalayev faciəsi”nin təkrarlanmamasını tələb edirdi.

Qafqazdakı siyasi partiyaların fəaliyyətinə toxunan Nərimanov əsas diqqəti Müsavat və Daşnaksutyun partiyalarının tənqidinə yönəltdi. Hər iki partiyayı əhalini millətçilik ruhunda tərbiyə etməkdə və ümumbəşəri prinsiplərdən uzaqlaşdırmaqda ittiham edən Nərimanov rus qaragüruhçuları kimi onları da qanundankənar etməyi və tam məhv etməyi təklif edirdi. Müsavat və digər müsəlman partiyalarının tərəfdarlarını təcrübəsiz, boşboğaz və siyasətdən başı çıxmayan südəmərlər, daşnakları isə siyasətbazlar, satqın və qab yalayan adlandıran Nərimanov eyni zamanda bu partiyanın müsəlman partiyaları və Müsavatdan daha ziyanlı olduğunu nəzərə çatdırırdı. Daşnakların əsil xislətinin nədən ibarət olduğunu gözəl anlayan Nərimanov bəyan edirdi: “otuzillik siyasi həyatları ərzində daşnaklar Böyük Ermənistan haqqında arzularını həyata keçməsi üçün istənilən rəngə boyanmağa və istənilən maska taxmağa razı idilər. Qolitsın dövründə inqilabi partiya hesab edilən daşnaklar Vorontsov-Daşkovun zamanında onun ayaqlarını öpərək ən qatı əksinqilabçılara çevrilmişdilər. Əgər indi Qafqazda Sovet quruluşu yaransa, daşnaklar ani olaraq öz maskalarını dəyişəcək və kommunistlərə çevrilib Azərbaycanda və Gürcüstanda iş başında olacaqlar” [16, c.193-194].

N. Nərimanovun Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri N.b. Yusifbəyliyə göndərdiyi 16 iyul 1919-cu il tarixli məktubu [12, c.264-267] onun Azərbaycan Cümhuriyyətinə münasibətinin növbəti təzahürü oldu. Məktubda Azərbaycan hökuməti əvvəlcə türklərin, sonra isə ingilislərin qanadı altına girməkdə ittiham edilir, Azərbaycanın maraqlarını satmaqda, bir qrup sahibkarın və mülkədarın mənafeyini müdafiə etməkdə günahlandırıldı. Əlbəttə, əgər Azərbaycanın o zamankı vəziyyəti nəzərə alınmırsa, bolşevik N. Nərimanovun mövqeyini bəlkə də başa düşmək olardı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin təşəkkülündə mühüm rol oynamış Türkiyənin Mudros sülhünün şərtlərinə görə Qafqazı tərk etməsindən sonra buranı işğal etmiş ingilis qoşunları ilə Azərbaycan hökuməti başqa hansı münasibət qura bilərdi? O zaman yenicə müstəqillik əldə etmiş, yalnız 1500 nəfərlik bir orduya malik ölkənin Almaniyalı, Türkiyəni məğlub etmiş bir dövlətə qarşı müharibə elan etməsi ağılasız bir iş olardı. Nəzərə alsaq ki, ingilis komandanlığı Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcudluğunu tanımaqdan belə imtina etmişdi, onda Azərbaycan hökumətinin yalnız diplomatik və siyasi yolla öz müstəqilliyini qoruyub saxlaması doğrudan da çox böyük siyasi iradənin nəticəsi hesab edilə bilər.

Məhz Azərbaycan hökumətinin ardıcıl və müstəqil siyasi xətti nəticəsində Azərbaycan türkləri müstəqil və azad yaşamağa layiq olduqlarını bütün dünyaya sübut etdilər. İngilislər 1919-cu ilin avqustunda Azərbaycanı tərk etdikdən sonra da burada sabitlik və asayiş qorunub saxlanılmış, dövlət quruculuğu uğurla davam etmişdir.

N. Nərimanovun Azərbaycan hökumətinə qarşı ən ciddi ittihamı guya onun Denikinə qarşı mübarizə aparmaması və Sovet Rusiyası ilə münasibət qurmaqdan imtina etməsi oldu.

Birincisi, Yusifbəyli hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyi üçün Denikinə nə qədər təhlükəli olduğunu, ingilislərlə əlaqədə fəaliyyət göstərdiyini çox yaxşı bilirdi və kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik olmadığından məsələnin dinc yolla həll edilməsi üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi [11, 1919, 12 сентябрь]. O ki qaldı Sovet Rusiyası ilə münasibətlərə, bu münasibətlərin lazımi səviyyədə olmamasının ye-

ganə səbəbi bolşeviklərin Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaqdan və onunla bərabər hüquqlu əlaqələr qurmaqdan imtina etməsi idi. Bu baxımdan N.b. Yusifbəylinin 22 dekabr 1919-cu ildə Azərbaycan parlamentində çıxışı diqqəti cəlb edir: “təəssüf ki, Rusiyada mübarizə aparan qüvvələrdən heç biri inana bilmir və ya inanmaq istəmir ki, o Rusiyanın əvvəlki sərhədlərini bərpa edə bilməyəcəkdir və öz müqəddəratını təyin etmiş xalqlar üzərində yenidən böyük dövlət hökmranlığını yaratmaq boş xəyaldir. Bizim Rusiya ilə ziddiyyətimizin səbəbi budur” [12, c.404]. N.b. Yusifbəyli ümid etdiyini bildirirdi ki, böyük prinsiplər irəli sürmüş rus xalqı Azərbaycanın da maraqlarını tanıyacaqdır, əks halda biz öz müstəqilliyimizi qorumaq üçün son nəfəsimizə qədər mübarizə aparmağa hazır olacağıq.

Azərbaycan hökuməti Rusiya ilə sıx iqtisadi əlaqələrin qurulmasında da maraqlı idi. Çünki ölkənin əsas varlığı olan neftin başlıca bazarı məhz Rusiya idi və əvvəlki əlaqələrin pozulması ölkədə bahalığın artmasına, pulun dəyərdən düşməsinə və digər mənfi proseslərin güclənməsinə gətirib çıxarırdı. Azərbaycan hökuməti hesab edirdi ki, Rusiyada hakimiyyətin hansı partiyanın əlində olmasından asılı olmayaraq bizim daxili işlərimizə qarışmamaq şərti ilə onunla razılaşmaya nail olmaq lazımdır [11, 16 апреля].

Müxtəlif daxili və xarici təhdidlərə və təzyiqlərə baxmayaraq milli dövlətin artıq reallığa çevrildiyi, “xalqın şüurunda Azərbaycan ideyasının artıq möhkəmləndiyi” (M.Ə. Rəsulzadə) şəraitdə bolşevik ideoloqları Azərbaycanın milli dövlət məsələsinə münasibətlərini dəyişərək “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarını irəli sürdülər. Bu dövrdə N. Nərimanov da bir sıra çıxış və məktublarında bu ideyanın əhəmiyyətini nəzəri və taktiki cəhətdən əsaslandırmağa çalışırdı.

Bu ideya geniş azərbaycanlı kütlələrin Sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə ətrafında birləşdirmək və əksinə, onları müstəqil milli dövlətçiliyi qorumaq uğrunda mübarizədən çəkindirmək məqsədi idisə, 1918-ci ilin payızında meydana atılsa da əməli təcəssümünü yalnız 1919-cu ilin ortalarından tapmağa başladı.

“Müstəqil Sovet Azərbaycanı uğrunda şüarının müzakirəsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan

Kommunist Partiyasının yaradılması ideyası da ortaya atıldı. 1919-cu il martın sonları - aprelin əvvəllərində N. Nərimanov Həştərxanda işləyən hümmətçi bolşeviklərin adından RK(b) P MK-ya müraciət edərək “Hümmət” kommunist təşkilatını “Rusiya Kommunist Partiyasının rəsmi şöbəsi kimi tanımağı” təklif etdi [2, v.9].

1919-cu il mayın əvvəllərində ümumbakı partiya konfransı “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarını Azərbaycan bolşeviklərinin növbəti siyasi vəzifəsi kimi qəbul etdi. Həmin ilin iyulunda N. Nərimanov Moskvada olarkən RK(b)P MK-da Azərbaycan kommunistlərinin növbəti vəzifələri haqqında məruzə edərək Azərbaycanda sovet sosialist respublikası yaradılmasının zəruriliyini əsaslandırmağa çalışdı.

RK(b)P MK Təşkilat Bürosu və Siyasi Bürosu V.İ. Leninin sədrliyi ilə 1919-cu il 19 iyul tarixli iclasında bu təklifə prinsipcə etiraz etməyərək, məsələnin qəti həllini Zaqafqaziya Diyar Komitəsinə həvalə etdi.

Lakin N. Nərimanov və onun tərəfdaşlarından fərqli olaraq həm Qafqaz Diyar Komitəsinə, həm də Bakı komitəsinin üzvləri arasında Azərbaycanda müstəqil kommunist partiyasının yaradılmasına münasibət birmənalı deyildi. Azərbaycanın sovetləşməyi təqdirdə “onu quberniyalara bölərək RSFSR ilə birləşdirmək” təklifi ilə çıxış edən bir qrup, müstəqil AKP-ın yaradılmasının qəti əleyhdarı idi. Lakin milli Azərbaycan dövlətinə qarşı birgə mübarizə zərurəti üstünlük qazandı və dörd kommunist təşkilatının – Qafqaz Diyar Komitəsi Bakı Bürosunun, RK(b)P Bakı Komitəsinin, Hümmət və Ədalət təşkilatlarının əsasında Azərbaycanda vahid bolşevik təşkilatı – AK(b)P yaradılması təklifi qəbul edildi. Qafqaz bolşevik təşkilatları haqqında məsələ Leninin sədrliyi ilə RK(b)P-nin Siyasi Bürosunda üç dəfə - 1919-cu il noyabrın 14-də, dekabrın 2-də və 1920-ci il yanvarın 3-də müzakirə edildi.

1920-ci il yanvarın 3-də qəbul edilmiş qərarla Siyasi büro “yerli şovinizmlə mübarizə və keçmişdə rus çarizminin zülmü altında olan millətlər içərisində sosialist inqilabının təbliği üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını, xalqların etibarını qazanmağın zəruriliyini” nəzərə alaraq “keçmiş Rusiya hüdudlarında yaranmış, faktik olaraq müstəqil dövlətlərdə” kommunist təşkilatlarının müstəqil kommunist partiyaları şəklində

fəaliyyət göstərmələrini zəruri hesab etdi. Eyni zamanda Qafqaz ərazisində bütün kommunist təşkilatlarının işlərinə RKP Diyar Komitəsinin rəhbərlik etməsi, milli kommunist partiyalarının maliyyələşdirilməsinin onun vasitəsi ilə həyata keçiriləcəyi vurğulanırdı [17, p.15]. Rusiya ali partiya orqanlarının göstərişinə uyğun olaraq 1920-ci il fevralın 11-12-də Azərbaycan kommunist təşkilatlarının I qurultayında “yerli şəraiti, kommunizm uğrunda mübarizənin birliyi mənafeyini” nəzərə alaraq, “taktiki mülahizələrə görə” bütün kommunist partiyaları Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası adı altında birləşdirildi. Lakin qərarda açıq şəkildə bildirilirdi ki, AKP Ümumqafqaz Diyar Kommunist təşkilatının bir hissəsidir və Qafqaz Diyar Komitəsi onun ali rəhbər orqanıdır. Cari vəziyyət haqqında qəbul edilmiş qətnamədə isə mövcud hökuməti yıxmaq və fəhlə-kəndli hakimiyyəti qurmaq üçün onları feli çıxışa hazırlamaq əsas vəzifə kimi qoyuldu [5, 1921, №3]. Yeri gəlmişkən, qurultayın təbrik göndərdiyi şəxslər arasında N. Nərimanov da var idi.

1920-ci il martın 28-29-da Həştərxanda Azərbaycan kommunistlərinin xüsusi müşavirəsi keçirildi. Müşavirədə Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün silahlı çıxışlara hazırlıqla əlaqədar bir sıra konkret tədbirlər müəyyənləşdirildi. Nərimanovun müşavirədə “Qafqazda gələcək fəaliyyətimizin planları haqqında” məruzəsi dinlənildi. Həmin məruzənin əsas müddəaları N. Nərimanovun “Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik”, “Qafqazın fəthinə bir nəzər” adlı məqalələrinin ruhuna tam uyğun olaraq hazırlanmışdı.

Məruzə əsasında qəbul edilmiş qətnamədə Sovetlərin hakimiyyəti ələ alması və Sovet hökumətinin dekretlərinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün kütlələrə ehtiyatla yanaşılmanın zəruriliyi öz əksini tapmışdır [14, c.92-93].

Həmin iclasda N. Nərimanov başda olmaqla müsəlman kommunist (bolşevik) təşkilatı “Hümmət”in bürosu seçildi.

“Biz Qafqaza hansı şüarla gedirik” məqaləsi kitabça şəklində Həştərxanda Zaqafqaziya Müsəlman komissarlığı tərəfindən “Köç” mətbəəsində nəşr olunmuş və gizli yollarla Azərbaycana gətirilərək yayılmışdı. Nərimanovun digər məqalə və çağırışları da xüsusi dəniz ekspedisiyası vasitəsi ilə Azərbaycana gətirilirdi.

N. Nərimanov imkan tapdıqca Azərbaycandakı bolşevik mətbuatında da çıxış etməyə çalışırdı. Onun məqalələrindən biri “Füqərə sədasi”nin 17 avqust 1919-cu il tarixli sayında “Qurbanəli” psevdonimi altında çıxmışdı. Məlum olduğu kimi, 1919-cu ilin yayında Azərbaycan hökuməti dövlətçilik əleyhinə fəaliyyət göstərən bəzi qüvvələri neytrallaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər görməyə məcbur olmuş, mindən çox bolşevik əhval-ruhiyyəli elementi ölkədən çıxarmış, hakimiyyət çevrilişinə çağıran mətbu orqanları bağlamışdı. Hökumətin bu sahədəki qətiyyətini baş nazirin sözləri də təsdiq edirdi: “Əgər sabah mənə Azərbaycan müstəqilliyinin tanınması şərtilə bolşevizmlə mübarizə aparmağı təklif etsələr, mən Bakıda bir bolşevik belə qoymaram [11, 1919, 12 сентябрь].

Hökumətin qərarı ilə qapanmış qəzetlər sırasında “Bakı Fəhlə Konfransının Əxbarı”, “Haqq” kimi qəzetlər də var idi. N. Nərimanov hökumətin bu addımlarını insanlara danışmağı və yazmağı qadağan etməsi, ağız və qulaqlarını yumması kimi qiymətləndirərək Azərbaycan hökumətini Nikolay hökuməti ilə müqayisə edirdi [16, c.210-211]. Lakin Nərimanov Sovet Rusiyasında, elə üzvü olduğu Bakı Soveti dövründə bütün qeyri-bolşevik qəzetlərin və təşkilatların qadağan olunduğunu nədənsə “yaddan çıxarırdı”. Cümhuriyyət hökumətini söz azadlığını pozmaqda ittiham edən N. Nərimanov və Sovet hökuməti bir qədər sonra Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra bütün qeyri-bolşevik mətbu orqanlarını qadağan etdilər.

Nərimanov Həştərxanda yaşadığı müddətdə Azərbaycandan gətirilən qəzetlər vasitəsilə respublikada siyasi vəziyyət ilə tanış olmaq imkanı qazanırdı. Lakin bu qəzetlərin əksəriyyəti (“Füqərə sədasi”, “Запръ” və s.) sol yönümlü olub anti-hökumət mövqeyi ilə seçilən qəzetlər idi.

Bolşeviklər Nəriman Nərimanovun Azərbaycan əhalisi arasında böyük nüfuzundan yararlanmağa, öz məqsədlərinə çatmaq üçün onun adından istifadə etməyə can atırdı.

N. Nərimanovun adı Cümhuriyyətin xüsusi xidmət orqanlarının da diqqət mərkəzində idi. Azərbaycanın daxili işlər naziri X.b. Xasməmmədov 1919-cu ilin aprelinde Qarabağ general-qubernatoru X.b. Sultanova göndərdiyi teleqramlarda agentura məlumatlarına əsaslanaraq Nərimanovun Bakıya gəlib “Hümmət”in parla-

mentdəki üzvləri Saniyev və Qarayevlə görüşdüyünü, sonra isə əhali arasında bolşevizm təbliğatı aparmaq üçün Şuşa və Qazax qəzalarına yola düşdüyünü xəbər vermiş, onun həbs edilməsi haqqında təcili tədbirlər görülməsini tələb etmişdi [14, c.92-93]. Düzdür, bu məlumatlar həqiqətə uyğun deyildi və ümumiyyətlə Nərimanov 1920-ci ilin mayına qədər Azərbaycana gəlməmişdi, lakin bu faktın özü Nərimanovun böyük nüfuzundan xəbər verirdi. Cümhuriyyət hökuməti də onun inqilabi fəaliyyətindən əsaslı olaraq narahatlıq keçirirdi. Öz növbəsində Azərbaycandakı bolşeviklər N. Nərimanova böyük ümidlər bağlayır, inqilab işinin, bolşevik təbliğatının genişlənməsi üçün onun Azərbaycana gəlməsini təklif edirdilər.

Lakin görünür, həmin şəraitdə mərkəz N. Nərimanovun Rusiyada qalmasını daha məqbul hesab edirdi. 1919-cu ilin iyulunda S.M. Kirovun məsləhəti ilə N. Nərimanov Azərbaycanda vəziyyət və burada Sovet hakimiyyətinin perspektivləri haqqında məruzə etmək üçün Moskvaya dəvət edildi. Onun məruzəsi V.İ. Lenin tərəfindən bəyənilmiş, bolşevik liderinin məsləhəti ilə Nərimanov işləmək üçün Moskvada saxlanılmışdı. O, əvvəlcə RSFSR Xalq Xarici İşlər Komissarlığının Yaxın Şərq şöbəsinin müdiri, sonra isə Xalq Milli İşlər Komissarının müavini vəzifəsinə təyin edilir. Nərimanov bu dövrdə bir neçə dəfə Leninlə görüşərək onunla Azərbaycanın vəziyyəti barədə söhbətlər etmişdir: “mərkəzdə yoldaş Leninin hüzuruna bilərəm Azərbaycan Cümhuriyyəti və onun istiqlalı haqqında müzakirədə idik. Moskvadan əzəmətdən bir həftə müqəddim Azərbaycan haqqında yoldaş Leninin hüzurunda tam bir saat məruzə etdim, Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyəti haqqında məlumat verdim və Azərbaycanın əbədi məsud olması üçün necə hərəkət edəcəyimiz haqqında müsahibə etdik” [8, s.9].

1919-cu ilin payızında Moskvada keçirilmiş Şərq xalqları kommunist təşkilatlarının II qurultayında N. Nərimanov çıxış edərək, “şərqi astanası olan” Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsini təmin etmək üçün Sovet Rusiyası ilə birgə mübarizə aparacağını əmin etdi. Rusiyada isə bu zaman Azərbaycanın bolşevikləşməsi üçün fəal hazırlıq işləri görülürdü.

Moskvada yaşaması onun Azərbaycan haqqında daha geniş məlumat almasına imkan ve-

rirdi. Onun geniş oxucu kütləsi və təbliğat üçün nəzərdə tutulmamış, yalnız daxili xidməti istifadə üçün yazdığı məlumatlarında Azərbaycan haqqında artıq obyektiv reallığı daha dolğun əks etdirən məlumatlara rast gəlmək mümkün idi. Bu baxımdan onun Azərbaycandakı vəziyyət haqqında şifahi məlumatı özündə əks etdirən və 1919-cu ilin sonlarında hazırlanmış qeydləri maraqlı kəsb edir. Məlumatda Azərbaycanın siyasi həyatı, Denikinlə mübarizədə hökumətin fəaliyyəti, iqtisadi vəziyyət, mətbuatın vəziyyəti, fəhlə həyatı haqqında dolğun faktlar öz əksini tapmışdı. Məlumatda ölkədə ərzaq bolluğundan, Azərbaycana azad giriş və çıxışdan, bütün qəzetlərin azad şəkildə çıxmasından bəhs edilirdi. Bolşevik qəzetlərin maneəsiz nəşr edilməsi, ziyalıların əməyinin yüksək qiymətləndirilməsi də Nərimanovun gözündən yayınmamışdı. Nərimanov 1922-ci ildə yazırdı ki, biz Bakıdan qəzetlərin nömrələrini Moskvada alarıq və mən bu barədə Lenin yoldaşa məruzə edirdim [8, s.13].

1920-ci ilin əvvəllərində N. Nərimanov Sovet rəhbərliyinin göstərişinə uyğun olaraq Şimali Qafqazda Sovet hakimiyyətinin bərpasına rəhbərlik etmək üçün Q. Orconikidzenin sədrliyi altında yaradılmış İnqilab Komitəsinin üzvü təyin edildi. Leninin göstərişi ilə N. Nərimanov həm də Zaqafqaziya müsəlmanlarının işləri üzrə komissar təyin edilmişdi. Şimali Qafqaz ələ keçirildikdən sonra növbəti vəzifə Azərbaycanın işğal edilməsi idi. Mərkəz yenə də N. Nərimanovun siyasi nüfuzundan istifadə edərək onu bu işə qoşmuşdu. Bu məqsədlə Q. Orconikidze 1920-ci il aprelin 23-də V. Leninə teleqram vuraraq N. Nərimanovu təcili Qafqaza göndərməyi xahiş etmişdi. Nərimanov hələ Moskvada ikən, Azərbaycan Cümhuriyyəti mövcud ola-ola onu Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsinin (Azrevkomun) sədri təyin etmişdilər. Nərimanovun özünün təsdiq etdiyi kimi, “Qafqazda nümunəvi müstəqil Şura Cümhuriyyətini təşkil etmək və bununla da Şərqi pəncərə açmaq üçün Qafqaza gəlməli idi” [8, s.14].

Yola düşməzdən əvvəl V. Lenin tərəfindən qəbul olunan Nərimanov Azərbaycanda gələcək fəaliyyəti ilə bağlı onun göstərişlərini aldı.

1920-ci ilin mayın 16-da Bakıya inqilabi əhval-ruhiyyədə gələn Nərimanov Azərbaycan işğal edilərkən Qızıl Ordunun “özünü olduqca

yaxşı apardığını”, onun şəxsinə əhalinin Sovet Rusiyasını səmimiyyətlə alqışladığını Leninə bildirir və Sovet Rusiyasının gənc müstəqil Sovet Azərbaycanına möhkəmlənməkdə kömək edəcəyinə əminliyini ifadə edirdi [3, c.271].

Lakin çox çəkmədən həqiqətin acısını dandan N. Nərimanov aprel çevrilişini istiqlal və azadlıq deyil, “sözün bütün mənasilə bir istila işi olduğunu” (M.Ə. Rəsulzadə) anladı və bundan lazım gələn nəticəni çıxarmaq cəsarəti göstərdi.

Hələlik isə Müsavatın mənəvi və siyasi irsinin tənqidi, Cümhuriyyətin siyasi iflasının sübutu onun nəzəri fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edirdi. Bu baxımdan onun Cümhuriyyətin süqutu haqqında fikirləri maraqlıdır. I ÜmumAzərbaycan Sovetlər qurultayında (8 may 1921-ci il) çıxışda Cümhuriyyətin süqutunun əsas səbəbini hökumətin özündə olduğunu bildirərək, onun başında duranların iki il ərzində heç bir şey etmədiklərini sübut etməyə çalışır. “müəssisələri milliləşdirmək, türk dilinin dövlət dili olması üçün dekret verməyə cəsarət etmədilər, həyatı islam qanunları ilə quraclarını elan edərək hər küçədə duxanlar (meyxanalar) açdılar” [16, c.481] kimi həqiqəti əks etdirməyən fikirlər təbii ki, sırf təbliğat zərurətindən doğurdu və “Müsavat rejiminin” sosial-mənəvi iflasının sübutu faktı kimi qabardılırdı. Halbuki AXC-nin yaranmasından düz bir ay sonra – 1920-ci il iyunun 27-də türk dili dövlət dili elan edilmişdi. Cümhuriyyətin özü isə dinin dövlətdən ayrıldığı elan edilmiş dünyəvi dövlət idi.

N. Nərimanovun iddiasına görə bu hökumət (Azərbaycan Cümhuriyyəti) nə fəhlə-kəndli, nə mülkədarlar, nə də burjuaziya tərəfindən müdafiə edilmədiyindən, ağrısız olaraq hakimiyyəti təslim etmişdi [16, c.482]. Əlbəttə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin sosial bazası, süqutunun səbəbləri haqqında mübahisə etmək olar. Lakin Nərimanovun “Müsavat müsəlman kütlələr arasında bütün əhəmiyyətini itirmişdi” fikri yalnız əvvəlki hakimiyyət haqqında onun kifayət qədər bilgilərə malik olmaması və ya təmsil olunduğu siyasi hakimiyyətin alternativsizliyini sübut etmək zəruriliyi ilə izah oluna bilərdi.

Bakıda, respublikanın qəzalarında əhali ilə görüşlərində Müsavat partiyasının ifşası onun

çıxışlarının əsasını təşkil edirdi: “Müsavat partiyası sosialist paltarı, qoyun dərisi geyərək əslində yenə də yırtıcı heyvan, istismarçıların müdafiəçisi olaraq qalır, çünki onun qanı mülkədar və kapitalist partiyasının qanı ilə birdir... Müsavat hökuməti mülkədarların, zavodçuların, kapitalistlərin və ümumiyyətlə müftəxorların maraqlarını müdafiə edirdi... Aydın ki, Müsavat həmişəlik ölmüşdür. Tarixi tale onu amansız olaraq ölümə məhkum etmişdir” (Gəncə, 1 oktyabr 1920-ci il) [16, c.359]. Qazaxda görüşdə isə Müsavatın hakimiyyəti dinc yolla təhvil verməsini onların mənliliyinin olmamasının göstəricisi kimi təqdim edir (“olsaydı heç olmazsa bir güllə atardılar” - N. N.), “bu başbəla başçılar (AXC-nin liderləri nəzərdə tutulur – K.İ.) Azərbaycandan qaçdıqları ərəfədə hərəsi 200000000 rub. götürdüklərini sübut edən sənədlər var” deməklə Cümhuriyyətin xalqın gözündən salınması xəttini davam etdirirdi. Müsavatçıların “biz azad və müstəqil yaşamaq istəyirik” şüarına qarşı “Azərbaycan müstəqil mövcud ola bilməz. Bunu tarix də sübut edir” ideyasını təlqin edirdi [16, c.361]. Onun Müsavat partiyasına kəskin münasibətini əks etdirən fikirləri yalnız dövrün siyasi leksikonundan istifadə forması deyildi [4, s.66], həm də daxili əqidəsinin və inamının təcəssümü idi. Bu həm də mübarizə əzmlili şəxsiyyətin cəmiyyətin kübar təbəqəsinin nümayəndələri olan əks tərəfə patoloji bir ikrahı da demək olar. Buna baxmayaraq N. Nərimanov Cümhuriyyətin heç bir liderinə qarşı şəxsi ədavət hissi ilə çıxış etməmiş, əksinə mümkün qədər onları bolşeviklərin repressiyasından qorumağa çalışmış və buna da qismən nail olmuşdur.

NƏTİCƏ: Bir vaxtlar milli maarifçilik yolunu tutub «bir millət özünü tanımayınca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır» inamı ilə yaşayan Nərimanov Sovet hakimiyyətinin qurulmasından az keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan ziyalısını millətçilik əhval ruhiyyəsində olduğunu, öz ürəyinin gizli güşəsində “Müsavat hökuməti”nin qayıtmasını və ya türklərin ikinci dəfə hücumunu arzuladığı üçün qınayırdı [16, c.341-342]. N. Nərimanov üçün, millət, milliyyətdən asılı olmayaraq yalnız əmək platforması əsasında vahid maraqları ilə birləşmiş fəhlələr, kəndlilər və bütün zəh-

mətkeşlərdir. N. Nərimanovun hər hansı siyasi qüvvənin fəaliyyətini qiymətləndirərkən söykəndiyi əsas amil də həmin qüvvənin sadə xalqın, zəhmətkeşlərin mənafeyinə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlməməsi idi. O, bu baxımdan Cümhuriyyəti antimillilik hakimiyyət kimi səciyələndirir, sovet üsul-idarəsini isə əsl milli hakimiyyət forması kimi görürdü. Ona görə də Nərimanov ziyalıları öz tarixi missiyalarını başa düşərək Azərbaycanı «oyanan Şərqi çırığına çevirməyə», bunun üçün kütlələrin siyasi şüurunu və maarifi möhkəmləndirməyə, Sovet hakimiyyəti və onun orqanları ilə sıx əməkdaşlıq etməyə çağırırdı [16, c.343-344].

Ancaq aprel çevrilişindən sonra N. Nərimanovda mövcud olan nikbinlik və eyforiyanı sovetləşmənin sonrakı dövrünün yaratdığı mənəvi sarsıntılar əvəz etdikcə onun siyasi dünyagörüşündə də ciddi keyfiyyət dəyişikləri baş verdi. Getdikcə Nəriman Nərimanovun mənəvi ruhu, Cümhuriyyətin Azərbaycan xalqına təlqin etmək istədiyi milli-mənəvi dəyərlərlə çulğasmağa başlayırdı. Lakin bu artıq başqa Nəriman Nərimanov idi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f. 1054, s.1, iş 4a.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin İctimai-siyasi Sənədlər Arxivi. f.609, s.1, iş 35.
3. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov: həyatı, mühiti, ədəbi yaradıcılığı / red. M.İbrahimov. – Bakı: Yazıçı, 1982. – 298s.
4. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov. İdeal və gerçəklik / red. M.Axundova. – Bakı: Elm və həyat, 1998. – 170 s.
5. “Füqəra Fyuzat” qəzeti.
6. “Hümmət” qəzeti.
7. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. 2 cildə, I cild / red. C.Quliyev. – Bakı, *Azərnəşr*, 1971, 265 s.
8. Nərimanov N. V.İ. Lenin haqqında: külliyyat /tərt. ed. H.Şahgəldiyev; red. M.İsgəndərov. – Bakı: *Azərnəşr*, 1957. – 44 s.
9. Nərimanov N. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair: İ.V.Stalinə məktub / red. M.Əsədova. – Bakı: *Azərnəşr*, 1992. – 80 s.

10. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti / red. İ.Nəmidov, A.Nəmidov. - Bakı, Azərneşr, - 1990, -116 s.
11. “Азербайджан” (газ.), 1919.
12. Азербайджанская Республика (1918-1920). Документы и материалы. - Баку, Elm, 1998. -616 s.
13. «Бакинский рабочий» (газ.), 1918, 31 мая.
14. Борьба за победу Советской власти в Азербайджане. Документы и материалы / ред. И.Гусейнов. - Баку, Азернешр, - 1967. -571 с.
15. “Известия Бакинского Совета” (газ.)
16. Нариманов Н. Избранные произведения, т.II / ред. Д.Гулиев. - Баку, Азернешр, 1989. – 768 с.
17. Российский Государственный Архив Политической Истории, Фонд 1, опись 125, дело 1.
18. Шаумян С.Г. Избранные произведения, т.II. / редкол. П.Родионов и др. - Москва, Политиздат, 1978. – 463 с.

Резюме

Камран Исмаилов

Не состоявшийся диалог: Нариман Нариманов и Первая Азербайджанская Республика

В статье освещается отношение видного азербайджанского исторического деятеля Наримана Нариманова к Первой Азербайджанской Республике (1918-1920 гг.). Хотя некоторые аспекты этого вопроса нашли отражение в историографии, в целом позиция Н.Нариманова о процессах, происходивших в Азербайджане в период с мая 1918 г. по апрель 1920 г., всесторонне не изучена.

Отношение к образованию первой Республики и деятельности национального правительства является одним из самых сложных и противоречивых аспектов общественно-политических взглядов Нариманова. Хотя в силу обстоятельств Нариманову не посчастливилось жить в Азербайджане в период существования независимой республики, он внимательно следил за событиями, происходящими на его родине, и стремился получить подробную информацию о положении дел здесь. К сожалению, Нариманов, преданный своему народу и его интересам, не сумел должным образом оценить место и роль первой Республики в исторической судьбе азербайджанского народа. Убежденный, что «вечное счастье Азербайджанской Республики – в России», Нариманов принимал активное участие в распространении большевистских идей среди мусульман, а своей главной целью в ближайшем будущем считал установление в Азербайджане советской власти.

Однако после свержения независимой республики и установления Советской власти, несмотря на то, что он был лидером Советского Азербайджана, Нариманов, по сути стал главным оппонентом политики, проводимой большевиками на его родине. Вскоре его политическое мировоззрение претерпело серьезные качественные изменения, все больше соответствуя национально-духовным идеалам, за которые боролись лидеры азербайджанской демократической республики.

Ключевые слова: Азербайджан; Республика; Нариман Нариманов; независимость; национальные и духовные ценности; большевизм

Summary

Kamran Ismayilov

Failed Dialogue: Nariman Narimanov and the First Azerbaijan Republic

The article highlights the attitude of the prominent Azerbaijani historical figure Nariman Narimanov to the First Azerbaijan Republic (1918-1920). Although some aspects of this issue are reflected in historiography, in general, N. Narimanov's position on the processes that took place in Azerbaijan from May 1918 to April 1920 has not been comprehensively studied.

The attitude towards the formation of the first Republic and the activities of the national government is one of the most complex and controversial aspects of Narimanov's socio-political views. Although, due to circumstances, Narimanov was not fortunate enough to live in Azerbaijan during the existence of an independent republic, he closely followed the events taking place in his homeland and sought to obtain detailed information about the state of affairs here. Unfortunately, Narimanov, devoted to his people and their interests, failed to properly assess the place and role of the first Republic in the historical fate of the Azerbaijani people. Convinced that “the eternal happiness of the Republic of Azerbaijan is in Russia,” Narimanov took an active part in the dissemination of Bolshevik ideas among Muslims, and considered the establishment of Soviet power in Azerbaijan as his main goal in the near future.

However, after the overthrow of the independent republic and the establishment of Soviet power, despite the fact that he was the leader of Soviet Azerbaijan, Narimanov, in fact, became the main opponent of the policy pursued by the Bolsheviks in his homeland. Soon, his political outlook underwent serious qualitative changes, more and more in line with the national and spiritual ideals for which the leaders of the Azerbaijani democratic republic were fighting.

Keywords: *Azerbaijan; Republic; Nariman Narimanov; independence; national and spiritual values; Bolshevism*

UOT 94(479.2)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.63>

ЛАМИЯ КАФАР-ЗАДЕ

Д.ф.н.и., доцент

Ведущий научный сотрудник отдела «История Азербайджана в XV – XVIII веках»

Института Истории им. А.А.Бакиханова НАН Азербайджана

Азербайджан

leo_558@mail.ru

ПОДЛИННАЯ КАРТА ЭНТОНИ ДЖЕНКИНСОНА КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ СЕФЕВИДСКОЙ ИМПЕРИИ

Ключевые слова: карта Джженкинсона, 1562 год, Сефевидская империя, англо-сефевидские отношения, Энтони Джженкинсон, картография.

- Где бы мы оказались без карт?

Ответ очевиден, конечно же, «потеряны» ...

Джерри Броттон

ВВЕДЕНИЕ

На вопрос «Где бы мы оказались без карт?» современный британский ученый, историк и картограф профессор Дж.Броттон уверенно отвечает «Потеряны», однако, как указывает исследователь, карты предоставляют ответы на многие вопросы, нежели просто, как попасть из одного места в другое (7, с. 18). Человечество пользовалось картами еще до появления письменности. Сегодня, в эпоху информационных технологий карты прочно вошли в нашу каждодневную жизнь, став быстрой помощью в определении того или иного местонахождения. Однако в прежние времена функциональность карт несколько отличалась от сегодняшней. Карты служили средством передачи и визуализации, полученной человеком информации о новом, ранее неизведанном месте, а также средством выражения политических амбиций правящих кругов. Как отмечает Дж.Броттон, «изготовители карт не просто воссоздают мир, они создают его» (7, с. 21).

Так, картографические материалы, карты в частности, – это не только совокупность географических данных с указанием пространственного размещения определенных объектов, они также могут служить

ценными историческими источниками по изучению тех или иных вопросов истории. Хотя принято считать, что средневековые карты мира и были шагом назад в истории картографии и переживали период упадка, но с началом великих географических открытий стали появляться бесценные карты, ставшие не только ценным вкладом в историю географии и картографии, но и обогатившие всемирную историю человечества. Кроме того, в эпоху Возрождения карты также превратились в составную часть политической иконографии.

Объектом исследования в данной статье выступает изданная в 1562 г. карта “*Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*” («Абсолютно новое описание России, Москвы и Тартарии»), автором которой является английский торговец, дипломат, официальный посол Елизаветы I Тюдор в Сефевидском государстве и, как выяснилось, являвшийся по совместительству также одним из ранних английских картографов Энтони Джженкинсон (см.: **Рис. 1**). Впервые как в отечественной, так и в западной историографии будет предпринята попытка исследовать карту Джженкинсона не только в качестве исторического источника в общем, но и как источника по истории

англо-сефевидских взаимоотношений, в частности. Тот факт, что карта Энтони Дженкинсона была посвящена главным образом описанию Русского государства и Тартарии, и, соответственно, всегда являлась объектом исследования ученых только в рамках истории русской картографии и истории и частично государств Средней Азии, делает наше исследование первым и особо актуальным с научной точки зрения в области исследования карты Дженкинсона в качестве источника по истории Сефевидского государства. Несмотря на то, что до сегодняшнего дня в отечественной историографии такими исследователями, как О.Эфендиев, Я.Махмудов, Б.Ахмедов, Д.Гасанзаде, Р.Муганлинский, Р.Дадашова, Т.Наджафли, Д.Азимли и др., предпринимались попытки осветить те или иные вопросы англо-сефевидских отношений, тем не менее, карта Дженкинсона не просто не стала объектом специального научного исследования, но о ней никогда даже ни слова не упоминалось в их трудах. В данной статье впервые предпринимается попытка изучить карту Дженкинсона как источник по военно-исторической, геополитической, географической, топонимической, религиозной, этнографической и отчасти экономической истории Сефевидского государства, а также как часть истории англо-сефевидских взаимоотношений.

1. ИСТОРИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ И УНИКАЛЬНОСТЬ ПОДЛИННОЙ КАРТЫ ДЖЕНКИНСОНА

Уникальность подлинной карты Дженкинсона состоит в том, что она не только является самым древним и первым визуальным представлением Сефевидской империи в английских источниках, хотя на карте конфигурация сефевидских городов и расположена неправильно по берегу Каспия, но также оказала влияние и на дальнейшее развитие европейской картографии. Так, она явилась составной частью первого в мире современного географического атласа *“Theatrum Orbis Terrarum”* («Зрелище круга земного»), изданного в 1570 г. в результате кропотливого труда известного фламандско-

го картографа и географа XVI в. Авраама Ортелиуса. Данный атлас Ортелиуса принято считать коллекцией лучших карт мира на тот период. В атлас вошли в целом 53 карты различных регионов мира, авторство которых принадлежало различным картографам, среди которых была и карта Энтони Дженкинсона 1562 года. Более того, имя Энтони Дженкинсона также вошло в первую в мире картографическую библиографию *“Catalogus Auctorum”*: Ортелиус включил его имя в число 87 лучших известных ему географов, картографов и космографов, поместив его на четвертом месте. С 1570 по 1612 гг. данный атлас переиздавался не менее 42 раз на различных языках мира. Отметим, что именно благодаря Аврааму Ортелиусу миру стало известно о карте Дженкинсона. Тот факт, что названия таких исторических городов, как Дербент, Баку, Ширван, Шемаха, Ардебиль, Казвин, Тебриз были запечатлены на карте, вошедшей в состав первого в мире атласа и представлено миру, делает карту Дженкинсона особо ценной как с научной, так и с политической точки зрения для истории государственности Азербайджана. Более того, карта Э.Дженкинсона представляет исключительную ценность и значимость не только для истории картографии России, Азербайджана, но также и для истории картографии самой Англии. Как известно, после 1550 г. в Англии было издано очень мало настенных карт, тем более, изображающих иностранные земли. Осознание практической значимости карт пришло к Англии поздно, даже детальная карта Англии и Уэльса была впервые составлена именно при Елизавете I (см.: 4, с. 1610, 1668-1669). Соответственно, лишь сам факт раритетности дженкинсоновской карты может служить одним из поводов представлять большую научную ценность для истории британской картографии. Отметим, что из адресованного гравером карты Рейнольдсом письма Ортелиусу, хранящегося сегодня в Британском Музее, ясно, что для издания данной карты королевскому типографу Реджинальду Вольфу было направлено 25 копий карты, о судьбе которых сегодня не известно. Сам факт того, что в процессе

подготовки карты был задействован королевский типограф, говорит о большой значимости карты Дженкинсона для английской короны.

Хотя К.Сзыкула, изучившая влияние дженкинсоновской карты на последующие карты XVI, XVII и XVIII веков, и отмечает, что оно было «не слишком значительным» (30, с. 2008), карта Дженкинсона помимо Ортелиуса также была использована знаменитым и величайшим в свое время фламандским картографом и географом Герардом Меркатором при переиздании в 1572 г. своей известной карты мира, которую профессор Дж.Броттон назвал «самой влиятельной картой в истории географии» (7, с. 249),

для составления ее северных и северо-восточных частей. Использование карты Дженкинсона при составлении карты мира Меркатором, чья проекция стала революцией в истории картографии и сегодня перенята Английским Картографическим Управлением, Британским Военно-морским Адмиралтейством и Космическим Агентством NASA для картографирования различных частей солнечной системы (см.: 7, с. 260-261) и с чьим именем сегодня связывают современную картографию, лишь свидетельствует о значимости карты Дженкинсона, которая, как отмечает историк путевой литературы Джордж Б. Паркс, «стала европейским стандартом» (25, с. 16).

Рис. 1. «*Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*» (Оригинальная карты «Абсолютно новое описание России, Москвы и Тартарии»), изданная Энтони Дженкинсоном в 1562 г. / Библиотека Вроцлавского Университета

Источник: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/40164/edition/40845/content>

2. «В 1987 ГОДУ НАЧИНАЕТСЯ НОВАЯ ЭПОХА ДЛЯ КАРТЫ ДЖЕНКИНСОНА»

На сегодняшний день известны три копии карты, авторство которых приписывается Энтони Дженкинсону, хотя до 1987 г. миру были известны лишь две репродукции карты Дженкинсона, представленные выдающимися фламандскими картографами XVI в. Авраамом Ортелиусом (1570 г.) и Герритом де Йоде (на его варианте карты 1578 года была представлена лишь левая часть карты Дженкинсона). Хотя еще до обнаружения оригинала карты в 1987 г. Дж.Кеюнинг среди *«карт, носящих имя Дженкинсона...»* указывал и третью – карту братьев Иоханнеса и Лукаса ван Деютикум (изданная предположительно до 1572 г.), известную также как «карта Дашкова» (16, с. 172-174). О наличии трех известных копий дженкинсовской карты (помимо самого оригинала!) также утверждает К.Майерс (19, с. 256-258). Кроме того, также сообщалось и о наличии еще одной реплики карты Дженкинсона, хранящейся в одной из библиотек Санкт-Петербурга, что впоследствии оказалось ложной информацией (см.: 31, с. 67).

1987 год запомнился сенсационным заявлением К.Сзыкулы: обнаружена подлинная копия карты Дженкинсона! Почти пять столетий о подлинной карте Дженкинсона не было известно ничего, и она считалась несохранившейся до наших дней. Как отмечает К.Сзыкула, *«в 1987 году начинается новая эпоха для карты Дженкинсона»* (32, с. 126). В 1989 г. сенсационная новость облетела научный мир: на состоявшейся в Амстердаме очередной XIII Международной конференции по истории картографии польский картограф Кристина Сзыкула, являвшаяся на тот момент главой отдела картографической коллекции Библиотеки Вроцлавского Университета, объявила об обнаружении оригинала карты Дженкинсона 1562 года.

История обнаружения оригинала карты довольно интересна. Однажды в 1987 г. глава соборной библиотеки сообщил К.Сзыкуле *«явно чрезвычайно потрясаю-*

щую новость», что некая женщина, являвшаяся учительницей в одной из средних школ Вроцлава, хочет продать карту XVI в. (32, с. 123). Удивительно, но картой оказалась оригинальная копия карты Энтони Дженкинсона, до этого считавшаяся не дошедшей до нас. Примечательно, что до того, как карта была предложена университетской библиотеке и выкуплена ею, владелица карты предлагала ее многим известным библиотекам, но ни одна из них не проявила к ней должного интереса. Владелица карты долгие годы использовала ее в качестве дидактической помощи на уроках истории, не ведая о ее исторической ценности. Выяснилось, что карта была подарена учительнице ее ученицей, нашедшей ее после Второй Мировой войны где-то не то в подвале, не то на чердаке дома (подробнее см.: 30).

До обнаружения ее подлинной копии карта Энтони Дженкинсона была мало исследована, и то по имеющимся ее репродукциям у Ортелиуса и де Йоде. Карта Дженкинсона была объектом исследования главным образом таких ученых, как В.Кордт, Е.Тэйлор, Л.Багров, С.Барон, Б.Рыбаков, Дж.Кеюнинг, Э.Д.Морган, Ч.Кут и др., и то в контексте изучения истории российской картографии.

3. ТЕХНИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАРТЫ

Карта размером 101,7 x 81,7 см с 6-сантиметровой декоративной рамкой была гравирована на меди и раскрашена вручную. Масштаб карты – 1:5000000. Карта региональная. Историки предполагают, что это была настенная карта. Карта составлена в северной ориентировке, что на тот период являлось событием инновативным в картографии. Территория на карте простирается от Финского залива на северо-западе до Ташкента на юго-востоке и от Сефевидского государства на юге до северных границ Русского государства на севере.

Как отмечает К.Сзыкула, благодаря которой и стало известно о существовании оригинальной копии, *«характерной чертой подлинной копии карты является необычай-*

но богатая декоративность» (32, с. 121). Декоративность карты Дженкинсона не вызывает удивления, ибо, как отмечает Дж.Броттон, для картографов эпохи Ренессанса зритель карты отождествлялся с «театралом» (7, с. 24). Карта содержит богатый физиографический, этнографический, религиозный и военно-исторический материал, также представлена богатая флора и фауна. Сочетание графических, текстовых и рисунчатых элементов делает карту Дженкинсона особо интересной для изучения. «Эти черты делают карту выдающимся документом эпохи территории, изображенной на ней» (32, с. 121).

4. ПРОБЛЕМА ДАТИРОВКИ И АВТОРСТВА КАРТЫ

Как отмечает К.Сзыкула, «установление подлинной копии карты не только принесло новые знания о ее деталях, но также создало некоторые проблемы» (29, с. 14). Так, хотя на самой карте Дженкинсона и указан конкретный год ее издания – 1562-ый год, тем не менее, вопрос датировки карты по сегодняшний день остается дискуссионным. Так, В.Кордт, которому принадлежит одно из первых исследований карты Дженкинсона, хотя и в контексте русской картографии, указывает, что карта была составлена после первого путешествия Дженкинсона в Русское государство, т.е. в период между 1557 и 1561 годами (17, с. 10). Дж.Кеюнинг придерживается аналогичного мнения. Согласно исследователю, карта могла быть составлена в период после возвращения Энтони из своего первого путешествия в Русское государство и Среднюю Азию до отправки во второе путешествие в мае 1561 г. (16, с. 172). У.Оукешотт также предполагает, что карта была составлена в 1560-1561 гг. (23, с. 704). Российский ученый Б.Рыбаков же утверждает, что «...временем составления карты Московии следует считать его [Дженкинсона] первое путешествие в Россию и Бухару, когда он находился на русской земле с 12 июля 1557 г. по 10 августа 1558 г. и вторично, на обратном пути из Средней Азии, с 28 мая 1559 г. по 9 мая 1560 г.» (28, с. 22).

С.Барон и даже сама К.Сзыкула выдвигают иную возможную датировку. Исследователи предполагают, что карта могла быть издана в период между 1567 и 1569 годами. К такому выводу К.Сзыкула пришла, основываясь на обнаруженной ею в Библиотеке Кембриджского Университета рукописи «Книги геральдики» (1566 г.), в которой была установлена принадлежность одного из гербов, датированного 1566 годом и визуально идентичного гербу на оригинальной карте Энтони, спонсору карты Дженкинсона Генриху Сидни (call number Kk.I.26) (32, с. 122, п2; 30). С.Барон в одной из своих статей еще до презентации К.Сзыкулой в 1989 г. подлинника карты, проанализировав источники, биографию, карту и чертеж известного члена английской морской экспедиции, направленной на поиски северовосточного пути в Индию и Китай, – Уильяма Бэроу, на основе карты которого был составлен северный сегмент карты Дженкинсона, в качестве возможной *terminus ante quem* карты Дженкинсона выдвигает 1567-1568 годы (5, с. 81-82). Данная точка зрения исследователя основана на заимствованных Уильямом Бэроу и Энтони Дженкинсоном географических названиях из журнала двух других англичан Спарка и Саутхама, совершивших путешествия в Русское государство в 1566 г. Однако уже после распространения информации об обнаружении оригинальной копии карты Дженкинсона С.Барон предположил, что печатная форма для карты была вырезана в 1562 г. и датирована указанным годом и возможно, что даже некоторые принты были уже нанесены на нее, в Лондоне же знали, что намечается визит Энтони в Сефевидское государство, но не были уверены, сможет ли он все же получить разрешение русского царя на проезд туда, и уже после получения разрешения некий агент Московской компании мог доложить об этом в Лондон, где было принято решение отложить издание карты до поступления следующей информации о путешествии Энтони в Сефевидскую империю. С.Барон предполагает, что издатель вместо того, чтобы вырезать новую печатную форму для карты решил просто добавить на нее ин-

формацию по мере ее поступления, что и произошло в 1564 г. после возвращения Дженкинсона в Лондон, когда и была издана карта (6, с. 63). Тот факт, что Тебриз, которому, как отмечает И.А.Осипов, «...уже однозначно не хватило места...» (24), был размещен в выемке на рамке карты (хотя и юго-восточнее Казвина!), подтверждает вероятность предположений С.Барона. Как указывает С.Барон, сложилось «...аномальное обстоятельство карты, якобы основанной на первом путешествии Дженкинсона, которая также включала материал из второго путешествия» (6, с. 63).

Отметим, что с 14 мая 1561 г. по 28 сентября 1564 г., отправившись по поручению королевы Елизаветы в Русское и Сефевидское государства в качестве посла последней и торгового представителя Московской компании, Дженкинсон не находился в Лондоне, где была издана карта. Соответственно, 1562 год Энтони встретил в Русском государстве, откуда он 27 апреля 1562 г. направился далее в Сефевидскую империю, пробыв там до весны 1563 г. Следовательно, Энтони никак физически не мог бы лично присутствовать при составлении и издании своей карты в Лондоне. К тому же, при рассмотрении вопроса датировки карты необходимо отличать год издания карты от года ее составления, т.к. на последнее могло быть потрачено довольно длительное время, что, очевидно, применимо к карте Энтони Дженкинсона.

Отметим, что дата издания, указанная на самой карте Дженкинсона, – 1562 год – предвосхищает экспедицию Спарка и Саутхама в 1566 г., из журнала которых были заимствованы некоторые топографические данные, а также 1566 год – год издания герба спонсора карты Генриха Сидни. Более того, тот факт, что на протяжении всего 1562 года Энтони был вдали от Лондона, где была издана его карта, но, тем не менее, на ней, хоть и без обширной информации, были отображены названия городов Сефевидского государства, в которых ему впервые удалось побывать в том же 1562 году, и впервые сведения Энтони Дженкинсона о

его путешествия в Русское и Сефевидское государство были опубликованы Ричардом Хаклюйтом лишь в 1589 г., став общедоступными для читательской аудитории, т.е. задолго после издания карты, свидетельствует о том, что, вероятнее всего, исходный материал для составления карты был передан самим Энтони Дженкинсоном в 1562 г. кому-нибудь из членов Московской компании с целью ее дальнейшего издания в Лондоне, находясь еще или в Русском государстве, где он сдружился с Сефевидским посланником, с которым он не только обедал в присутствии царя Ивана Грозного 15 марта 1562 г., но и вместе с ним направился в путь в Сефевидское государство и даже «...вошел в большую дружбу и вел много разговоров во время всего плавания по Волге до Астрахани...» (см.: 3, с. 200-201), который и мог служить информатором, или уже пребывая в самой Сефевидской империи, но, не обладая достаточно обширными сведениями о городах, указанных на карте, что и стало результатом столь скудной с точки зрения информативности презентации городов Сефевидского государства, в отличие от городов Русского государства и Средней Азии. Кроме того, отпустив Дженкинсона в путь к шаху Тахмасибу I, правитель Ширвана Абдалла-хан также назначил своего посланника и двух других лиц сопровождать и охранять Энтони, которые также могли предоставить последнему обзорную информацию о важнейших городах и социальной жизни Сефевидского государства (см.: Английские путешественники, 1937: 204). Более того, по сообщению самого же Дженкинсона из Бухары, где он находился в 1558 г., еще за 4 года до своего прибытия в Сефевидскую империю он «...достаточно уже осведомился о ней [Сефевидской империи] как в Астрахани, так и в Татарии» (3, с. 185). Отметим, что в пути из Русского государства в Среднюю Азию в июле-августе 1558 г. из Астрахани Энтони отправился в плавание вниз по Волге и далее по Каспию в компании с сопровождавшими его братьями Джонсонами и «персами» (поданными Сефевидской империи), которые и могли предоставить ему обширную информацию о

городах империи (3, с. 172). Наличие же на его карте географических данных, о которых он сам не был осведомлен, и которые стали известны англичанам позднее в результате вояжа Спарка и Саутхама, а также датировка герба Генриха Сидни 1566-ым годом, говорит о том, что, по всей видимости, исходный материал для карты был дополнен и обогащен позднее уже в самом Лондоне. Более того, ссылаясь на тот факт, что Энтони Дженкинсон в своем докладе указывает, что после возвращения из Сефевидской миссии и, проведя всю зиму 1563/1564 г. в Москве, он «...послал в Англию сухим путем вашего служащего Эдуарда Кларка с отчетами...» (3, с. 214), можно предположить, что уже весной 1564 г. в Лондоне издатель карты Дженкинсона мог обладать некими сведениями о Сефевидском государстве, которые и могли стать той минимальной информацией для дополнения его карты топонимами, событиями военно-исторического и др. характера.

Еще один немаловажный факт: ввиду того, что в своем «Сжатом и кратком описании путешествия господина Антония Дженкинсона в Персидскую землю...», в котором подробно автором изложена вся его деятельность, все увиденное новое и трудности, с которыми ему пришлось столкнуться во время своей миссии, Энтони указывает точную дату своего возвращения в Лондон, а именно 28 сентября 1564 г., можно предположить, что данное «Описание» было составлено Дженкинсоном либо осенью-зимой 1564 года, сразу по возвращении (в лучшем случае!), либо уже в 1565 г. Следовательно, неудивительно, что карта Дженкинсона не содержит подробной информации о городах Сефевидского государства. К тому же, следует не забывать, что основной целью создания и издания карты Дженкинсона было представление обширной информации о Русском государстве и Тартарии, а не Сефевидского государства конкретно, что наглядно видно даже по названию самой карты «*Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*».

Кроме того, тот факт, что как само Каспийское море, так и конфигурация городов

Сефевидского государства представлена искаженно, лишний раз может служить аргументом того, что информация относительно его Сефевидского путешествия (южный сегмент карты), представленная Дженкинсоном для составления карты, была получена посредством третьего лица еще до прибытия туда самого Энтони.

Как вопрос датировки издания карты, так и ее авторство, как следствие первого, по сей день вызывают сомнения. Нередко в научной литературе можно встретить факт присвоения частичного или иногда даже всецело авторства карты Дженкинсона А.Виду, У.Бэроу, С.Герберштейну, неким русским авторам не дошедших до нас карт и др. Тот факт, что Дженкинсон для более глубокого изучения местностей Русского государства, в которых сам успел побывать до составления своей карты, пользовался картами своих предшественников и современников, и, соответственно, определенную информацию, почерпнутую из них, он заимствовал и перенес на свою карту, бесспорно, что давно доказано исследователями. Однако полностью игнорировать Энтони как составителя карты нельзя. Ввиду того, что основной задачей в данном исследовании является изучение карты Дженкинсона в качестве источника по истории Сефевидского государства, мы не будем останавливаться на данном вопросе и исследовать его подробно, лишь отметим факт признания Энтони Дженкинсона автором изучаемой карты по причине, указанной в статье выше. Авторство карты, в частности восточной и южной частей, бесспорно, принадлежит только Дженкинсону, т.к. он первый англичанин, не только побывавший как в Сефевидской империи, так и в Средней Азии, но и плававший по Каспию и описавший прибрежные территории. Тот факт, что левая часть карты более детально проработана и информационно богаче, нежели остальные, лишь лишний раз может служить доказательством авторства Дженкинсона, т.к. он мог основываться на сведениях своих предшественников, побывавших незадолго до него в Русском государстве. Кроме того, неоспоримым доказательством авторства

Дженкинсона служит тот факт, что все три картографа Ортелиус, де Йоде и ван Деютикум, благодаря которым миру стало известно о карте Энтони, в качестве автора карты указали не кого-нибудь другого, а именно Дженкинсона (!).

5. СЕФЕВИДСКАЯ ИМПЕРИЯ НА КАРТЕ ДЖЕНКИНСОНА

Представленная на карте Дженкинсона информация о Сефевидской империи может быть тематически разделена на следующие основные блоки:

- географический;
- флора и фауна;
- религиозный;
- этнографический;
- экономический;
- политический и военно-исторический.

Сведения географического характера

В отличие от других сегментов географический потенциал южного сегмента карты достаточно скуден, не информативен и не отличается точностью, т.к. представлен методом генерализации, что и не удивительно, т.к., как видно из названия самой карты, подробное описание как географических, физиографических, этнографических и др. особенностей Сефевидской империи не входило в планы автора данной карты. Тем не менее, даже та минимальная информация о Сефевидской империи представляет для нас большую важность и научный интерес.

На карте Дженкинсона изображены лишь такие города, как Дербент, Баку, Шабран, Шемаха, Ардебиль, Казвин, Тебриз, Мешхед и провинция Хорасан (*Corason magna*). Хотя помимо вышеуказанных городов в своем «Сжатом и кратком описании путешествия...» Энтони Дженкинсон дает более подробную информацию о городах, административном делении и управлении земель, и даже предоставляет сведения о границах и физиографических особенностях Сефевидской империи. Так, Дженкинсон отмечает: «Персидская земля [Сефевидская империя] велика и обширна: она разделяется на многие государства и провинции, каковы, например, Гилян, Хорас-

сан, Ширван и многие другие, в которых имеются большие и малые города и крепости. ... Вот названия главнейших городов: Тавриз [Тебриз], Казвин, Кашан, Иезд, Мешхед [Мешхед], Тегеран, Ардебиль, Шемаха, Арраш и многие другие. В сторону моря страна по большей части плоская и богатая пастбищами; но далее вглубь – высокая, покрытая горами и притом крутыми. На юге она граничит с Аравией и восточным океаном, а на севере – с Каспийским морем и Татарскими землями; на востоке – с различными областями Индии, а на западе – с рубежами Халдеи, Сирии и с другими землями Турка» (3, с. 212).

Хотя относительно Сефевидской империи карта Дженкинсона и не изобилует богатыми географическими и физиографическими данными, сведениями флоры и фауны, не дает полное представление о городах империи, как в остальных сегментах, тем не менее, она дает некоторое общее представление о северных, частично западных и восточных отрогах империи во II половине XVI в., что в свою очередь является отражением геополитической ситуации в регионе в изучаемый период. Так, как видно по карте, на севере она граничила с Каспийским морем и со странами Средней Азии, на западе – с Османской империей, а на востоке – с Индией.

Также из «Описания» ясно, что на обратном пути из Казвина в апреле 1563 г. Энтони даже лично побывал в городе Джавате, где еще раз был принят правителем Ширвана Абдалла-ханом, проведя здесь 7 дней при дворе самого правителя, а также получив от него охранные грамоты и торговые привилегии (3, с. 210-211). Тем не менее, как и оставшиеся города, этот город почему-то не был отражен на карте.

Особое внимание на южном сегменте карты к себе приковывает странная конфигурация Каспийского моря (Рис. 3). Примечательно, что Каспийское море на карте представлено искаженно или, как отмечает И.А.Осипов, «настолько фантастично». Оно «укорочено» и «округлено». Из прибрежных городов, как уже было отмечено, указаны лишь города кавказского побере-

жья. Однако Дербент, Шабран, Шемаха, Баку каким-то образом оказались на южном и юго-восточном берегах моря. Э.Д.Морган и Ч.Кут указывают, что причина данного искажения кроется в том, что карта была составлена в 1562 г., т.е. до возвращения Энтони из своего путешествия в Русское и Сефевидское государства, поэтому южные берега Каспия и прилежащие страны были очерчены полностью на основе показаний с чужих слов, собранных им в первом путешествии (8, с. сxxxv). Согласно И.А.Осипову, проанализировавшему прикаспийскую топографию, «расположение городов на карте не соответствует ни тексту отчета, ни реальной географии. Более того, становится очевидным, что декоративная рамка карты к возможному моменту получения отчета Дженкинсона о поездке в Персию [Сефевидскую империю] уже была нарисована, поэтому для того, чтобы показать на карте Тебриз, авторы были вынуждены нарушить ее целостность, а Казвин – вообще расположить к западу от Тебриза» (24) (Рис. 2). К тому же, в отличие от «Описания», где Дженкинсон отрицает впадение реки Амударьи (Оксус) в Каспий (3, с. 176-177), на карте же, наоборот, Амударья изображена впадающей в некий удлинненный залив Каспийского моря. Согласно Б.Рыбакову, «такое ограничение

Каспия только его северными берегами могло произойти лишь в результате механического округления северной половины моря, когда чертежник, плохо осведомленный о южных берегах, «округлил» одно северное побережье и сомкнул бакинский берег с кара-богазским» (28, с. 39).

Из самого же «Описания» Дженкинсона следует:

«Каспийское море... имеет около 200 лиг в длину и 150 в ширину; из него нет выходов в другие моря. К востоку от него простирается великая пустынная земля татар, называемых Туркменами, к западу – земли черкасов. Кавказские горы, Эвксинское море, лежащее лигах в 100 от Каспийского. На севере находится Волга и земля ногайцев, а на юге лежат страны Мидии [Азербайджан] и Персия [Сефевидская империя]. В некоторых местах это море пресно, а в других – такое же соленое, как наш великий океан. Много прекрасных рек впадают в него, но само оно не имеет истока, разве только под землей. Вот наиболее замечательные реки, впадающие в него: во-первых, Волга... Есть и другие большие реки, в него впадающие, как например, Яик и Эмба из Сибири, а из Кавказских гор – реки Кура (Cyrus) и Аракс (Arash) и др.» (3, с. 187-188).

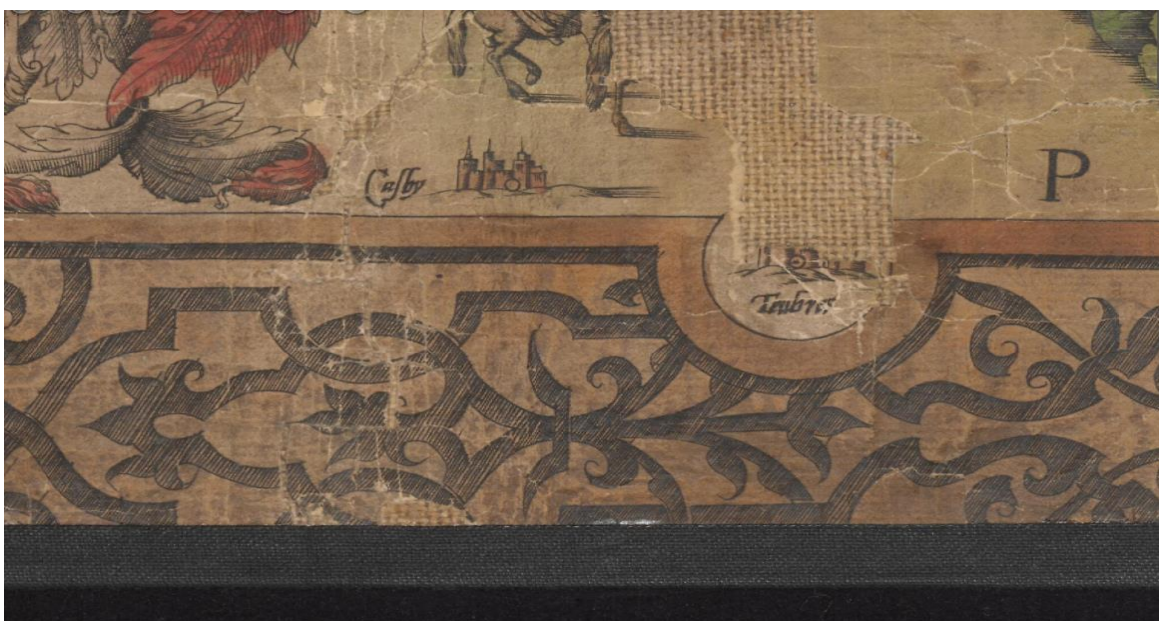

Рис. 2. Фрагмент карты *Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*”.

Из двух главных водных артерий Азербайджана – рек Куры и Араза – на карте Дженкинсона изображена лишь Кура (Рис. 4), хотя в своем «Описании» Дженкинсон упоминает и про реку Араз, однако на карте ее названия нет, хотя и изображено разветвление Куры (!). Расположение р. Куры не лишено неточностей. Так, на карте города

Шабран и Баку, между которыми (хоть и ошибочно, ибо Кура впадает в Каспий южнее Баку!), согласно Дженкинсону в его «Описании» (3, с. 206), Кура впадает в Каспийское море, расположены на юго-восточном берегу моря, а не на западном, как должно быть.

Рис. 3. Фрагмент карты *Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*”.

Также в своем «Описании» Дженкинсон отмечает, что «город Дербент ... расположен на берегу моря под 41° широты и примыкает к вышесказанной земле Шамхала» (3, с. 202), однако на самой карте Дербент, как и Шемаха, указан к югу от Баку, причем на юге Каспийского моря, в то время как

Шамхал – на северо-востоке, причем на карте широта Дербента соответствует ориентировочно 39° широте. Ардебиль же, который в «Описании» указан на 38° широте, на карте расположен ориентировочно на 34° широте.

Рис. 4. Фрагмент карты *Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*”.

Эти «дикие неточности» на данной части карты С.Барон объясняет тем, что основной целью Дженкинсона в путешествии по Русскому государству и Сефевидской империи была не география, а торговля. Аналогичную точку зрения выразил в свое время еще У.Оукешотт (23, с. 704). С.Барон в качестве весомого аргумента приводит тот факт, что в 1572 г., резюмируя свои путешествия, начавшиеся с 1546 г., Энтони Дженкинсон даже не упомянул о своей карте. Исследователь предполагает, что по возвращении в Англию в 1560 г. Дженкинсон вряд ли бы занялся картографией, концепция и исполнение задания были оставлены другим лицам. Более того, согласно С.Барону, если на протяжении всего маршрута хорошо известного ему пути от Англии до Москвы Энтони использовал астролябию, то на землях к югу от Москвы, вдоль Каспия и в Сефевидской империи, ранее неизвестных ему, он очень мало использовал измерения астролябии (6, с. 63-64). Действительно, в своем «Описании» Энтони указал лишь широты двух городов – Дербента и Ардебилля (см.: 11, с. 367, 369).

Вышеуказанные факты, а именно неправильное расположение городов на берегу

Каспийского моря (а также различия в написании географических названий в самом «Описании» Дженкинсона и на его карте!), искаженное представление самого Каспия, отсутствие названия городов, о которых было известно самому Энтони Дженкинсону, лишний раз доказывают, что карта была составлена Дженкинсоном еще до его прибытия в Сефевидскую империю и, следовательно, материал для южного сегмента, на котором была расположена Сефевидская империя, скорее всего, был составлен со слов третьего лица.

Тем не менее, несмотря на имеющиеся погрешности, карта Дженкинсона может быть интересным объектом исследования для топонимистов. Название таких городов Сефевидской империи, как Дербент, Шабран, Шамахи, Баку, Казвин, Ардебиль, Тебриз, Мешхед представлены на карте на английском языке следующим образом: *Derben, Shauerer, Shamaghi, Backow, Casby, Ardwin, Teubres, Meshent*.

Из 19 географических названий, указанных Дженкинсоном в своем «Описании» путешествия в Сефевидское государство на карте отражены лишь 13 (см.: Таблица 1).

Таблица 1: Список соотношения географических названий, относящихся к Сефевидской империи, на карте Дженкинсона 1562 года и в его «*Описании*» 1589 года.

Географические названия, отображённые на подлинной карте Дженкинсона 1562 г.	Географические названия и их вариации, указанные в «Сжатом и кратком описании путешествия господина Антония Дженкинсона в Персидскую землю...», и их переводы на русский язык (Из Hakluyt, R. The Principal Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nation... (1589))
Media (Азербайджан) Persia (Персия) Mare Caspivm (Каспийское море) Cirus fl. (р. Кура) Corason parua (Хорасан малый) Corason magna (Хорасан великий) Shaueren (Шабран) Backow (Баку) Derben(t) (Дербент) Shamaghi (Шамахи) Ardwin (Ардебиль) Teubres (Тебриз) Casby (Казвин) Meshent (Мешхед)	The province of Aderraugan (Азербайджан) Persia (Персия) Mare Caspium or Hircanum, Caspian Sea, Hircan Sea (Каспийское море) Corasan (Хорасан) Shiruan, Shyuansa, Shyruan, Нурган, Hircanes, Hircane, Hircania (Ширван) Casbin, Casben (Казвин) Derbent (Дербент) Ordowill (Дербент) Shabran (Шабран) Bacowe (Баку) Arrash (Араш) Tebris, Tauris, Teueris (Тебриз) Shamachie, Shamackye, Shamakye (Шамахи) Meskit (Мешхед) Keshan (Кашан) Yesse (Йезд) Heirin (Тегеран) Gillan (Гилан) A great river called Curre (р. Кура) Arash (р. Араз)

Таблица 2: Список имен сефевидских шахов, их титулов и названий народов на карте Дженкинсона 1562 года и в его «*Описании*» 1589 года.

Имена шахов, их титулов и названия народов, указанные на карте Дженкинсона 1562 г.	Имена шахов, их титулов и названия народов, указанные в «Сжатом и кратком описании путешествия господина Антония Дженкинсона в Персидскую землю...» (Из Hakluyt, R. The Principal Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nation... (1589))
Medi Persaeque Persis Persarum Principe A Rege Persico Sophi Ismael Sophi	Esmael Sophie Shah Thamas Persians

Флора и фауна

Единственный физиографический элемент касательно Сефевидской империи, данный на карте, – это изображение лесного кластера, рядом с которым также представлено свидетельство о фауне империи – одинокорбые верблюды (*Camelus Dromedarius*), экзотичные для Англии, но широко распространенные в Сефевидской империи, свидетельством чему являются как наскальные изображения в Гобустане, так и миниатюры Сефевидского периода. О красе и мощи

шахских верблюдов сообщает венецианский посол Микеле Мембре: «верблюды шаха очень красивы и сильны, называются теке-рек [“*təkərək*”/“*techerech*”]; намного лучше турецких [османских]...» (21, с. 36). На дальних восточных отрогах империи на карте также изображен леопард, который являлся не только частью охоты, но и одним из самых распространенных мотивов Сефевидских текстилей, миниатюр, а также медных чаш, неся в себе символическое значение (Рис. 5).

Рис. 5. Фрагмент карты *Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*”.

Сведения религиозного и этнографического характера

Карта Дженкинсона является не просто коллекцией географических названий. Она богата символикой и текстовыми пояснениями, представляющими отдельный научный интерес. Описательная часть карты включает в себя 27 латинских надписей или «виньеток», как их назвал У.Оукешотт, 4 из которых содержат информацию о Сефевидском государстве. Одной из таких надписей является следующая:

“*Medi, Perfaeque Mahumetani sunt, aßidueque cum Turcis Tartari.que pugna confligunt. Fdq [?] maxime propter differentes caremonias, quodque superius labrum rasitare nolunt, ut Turca Tartari.que factitant*” (Рис. 6).

Перевод:

«Мидийцы и персы [под «персами» Дженкинсон имел в виду подданных Сефевидского государства] мусульмане. Постоянно вели военные действия с тюркскими тартарами [под «тартарами» Дженкинсон предполагал туркменов Средней Азии]. Особенно большие различия в церемониях, они не бреют [усы] над верхней губой, как это делают турки и тартары¹».

¹ Перевод латинских надписей на подлинной карте Дженкинсона на русский язык осуществлен на основе англоязычного текста перевода, выполненного К.Сзыкула, а также частично самим автором данной статьи.

Рис. 6. Фрагмент карты *Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*”.

Как видно, уникальность данной карты состоит не только в наличии и отражении на ней географических данных, исторических событий, но также интересных сведений религиозно-культурной жизни Сефевидской империи в изучаемый период. Отметим, что ни в прамбуле, ни в самом тексте письма королевы Елизаветы I Тюдор, адресованного шаху Тахмасибу I 25 апреля 1561 г., нет ни единого упоминания о мусульманском вероисповедании шаха или его подданных, что свидетельствует о том, что до прибытия Дженкинсона в Сефевидское государство ни королева, ни он не были хорошо осведомлены о религиозном вероисповедании данного государства. Надпись же на карте дает нам информацию религиозного характера, а именно об особенности религиозного направления, исповедуемого Сефевидами. Как известно, официальной религией в Сефевидской империи был ислам шиитского толка.

Отметим, что в «Описании» Энтони Дженкинсона также присутствует информация о данной религиозной особенности Сефевидов. Находясь в 1558 г. в Бухаре, Энтони стал свидетелем военного противостояния между Сефевидами и туркестанскими

ханами, которому он придал религиозный окрас. Так, согласно Дженкинсону, «одним из поводов войн между ними служит то, что персы [Сефевиды] не стригут волос на верхней губе, как это делают бухарцы и прочие татары, которые считают это поведение персов [Сефевидов] великим грехом. Поэтому они зовут персов [Сефевидов] кафарами, т.е. неверными, как они называют христиан» (3, с. 182-183).

Позже, уже побывав в самой Сефевидской империи в 1562 г., Дженкинсон в своем «Описании» характеризует религиозное вероисповедание Сефевидов следующим образом:

«И хотя персы [Сефевиды] такие же магометане, как турки [Османы] и татары [народы Средней Азии], но они почитают ложного и вымышленного пророка Али, говоря, что он был самым главным учеником Магомета, и денно и ночью проклинают и бранят трех других учеников Магомета – Омара, Османа и Абу-Бекра. Последние убили Али; по этой причине и вследствие других разногласий между духовенством и в законах, относящихся к религии, они вели и до сих пор ведут смертельные войны с турка-

ми [Османами] и татарами [народами Средней Азии]» (3, с. 213).

Как отмечает Х.Хьюстон, «контрасты между Сефевидской и Османской империями, и особенно шиитским статусом Персии [Сефевидской империи], использовались английскими путевыми писателями в тот период для создания имиджа Персии [Сефевидской империи] как нации, открытой для английской торговли и путешествия» (12, с. 149).

Кроме того, на подлинной карте Дженкинсона помимо надписей, твердо указывающих на исламское вероисповедание населения Сефевидского государства, также запечатлен силуэт основателя Сефевидского государства – сидящего шаха Исмаила I (Рис. 7). Примечательно, что Дженкинсон, изобразив шаха в традиционном Сефевидском одеянии – длинной рясе, запоясанной

на откос, и в специальном головном уборе, надеваемым мусульманами, – тюрбане, который, как отмечает профессор Н.Матар, «превратился в самый основной, самый опасаемый и внушающий страх символ ислама в эпоху Ренессанса.., выдающийся символ мусульманской мощи и господства» (18, с. 39), и с длинными усами, сумел визуально передать пользователям карты информацию, как об исламском веровании, так и частично об этнографических особенностях, традиционной мужской одежде населения Сефевидской империи. Отметим, что в своем «Описании» Дженкинсон также дает информацию о Сефевидских одеяниях: «...двое из его придворных встретили меня с двумя одеяниями, сшитыми по обычаю этой страны, косо скроенными и достигающими земли» (3, с. 204).

Рис. 7. Фрагмент карты *Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*”.

Отметим, что в своем «Сжатом и кратком описании путешествия...», основанном на увиденном лично, Энтони Дженкинсон дает ценную информацию о королевских нарядах Сефевидов. 20 августа 1562 г. в Шемахе Энтони был принят правителем Ширвана Абдалла-ханом, которого Джен-

кинсон описывает следующим образом: «...богато одет в длинные шелковые и парчевые одежды... На голове у него был остроконечный тюрбан» (3, с. 203). 24 августа Энтони вновь был приглашен на обед к нему, во время которого тот одарил его «...двумя одеяниями, сшитыми по обычаю

этой страны, косо скроенными и достигающими земли» (3, с. 204).

Сведения экономического характера

Карта Дженкинсона также представляет определенный интерес и для изучения экономической жизни Сефевидского государства. Так, к примеру, одна из надписей свидетельствует об изобилии тут шелковых изделий, являвшихся одной из основных статей торгового экспорта:

“Medi, Per[ae]que Mahumetani [sunt, a]bidueque cum Turcis Tartari[que] pugna confligunt. ... In his autem regionibus maxima serici copir es”

(Рис. 6).

Перевод:

«Мидийцы и персы [под «персами» Дженкинсон имел в виду подданных Сефевидского государства] мусульмане. Постоянно вели военные действия с тюркскими тартарами ... Но в этих странах производят много шелковых изделий».

Вплоть до сегодняшнего дня чуть ли не абсолютное большинство как отечественных, так и западных исследователей ошибочно считают, что англо-сефевидские взаимоотношения ограничивались лишь торгово-экономическим сотрудничеством и склонны обуславливать интерес Англии по отношению к Сефевидскому государству лишь такими «мотивами», ставшими, увы, стереотипными, как необходимостью для первой найти источники дешевого сырья и выгодный рынок сбыта своих товаров, проложить транзитный путь в Индию, стремлением английских торговцев монополизировать торговлю сефевидским шелком. Стремления же английской короны и торгового капитала активно сотрудничать с Сефевидами в сфере шелковой промышленности зачастую исследователями характеризуется как *raison d'être* англо-сефевидских взаимоотношений. Отметим, что Энтони не случайно акцентировал свое внимание на обилии шелковых изделий: одной из главных задач английской короны и торгового капитала было установление торговли шелком с

Сефевидской империей. Так, из «Памятной записки...» руководства Московской компании от 8 мая 1561 г, данной Энтони Дженкинсону при отправке его в Русское и Сефевидское государство, следует: «Что касается знания шелков, то нам нет нужды давать вам какие-либо инструкции, кроме тех, которые вам известны» (3, с. 198). Как видно, еще до отправки в Сефевидскую империю Энтони прошел инструктаж компании. Насколько серьезно англичане относились к торговле шелком и как сильно было их стремление преуспеть в данном деле, видно из письма английского агента А.Эдуардса, адресованного руководству Московской компании 8 августа 1566 г., свидетельствующего о том, что «...Антоний Дженкинсон предлагал [шаху Тахмасибу] брать весь шелк-сырец из здешних стран, уплачивая взамен сукном и другими товарами» (3, с. 233). Кроме того, описывая города Ширвана, в котором Энтони побывал впервые в 1562 г., он сам отмечает, что самый богатый торговый город – это Арраш, в котором «...производится более всего шелка-сырца... В этом государстве можно достать различные доброкачественные и необходимые товары... Однако главный здешний товар – это шелк-сырец всяких сортов, которого здесь большое изобилие» (3, с. 205).

Карта Дженкинсона также сообщает нам о торговой жизни Сефевидского государства, в частности указывает на ареал распространения торговой деятельности сефевидских торговцев:

“Boghar urbs ampliffima, aliquando Per[fi]s fuit subdita. ... Frequentia hic sunt commercia, tum ex Cataya, India, Per[fi]a, alijsque orbis tractibus” (Рис. 8).

Перевод:

«Бухара самый большой город, в ранние годы он был подчинен персам [Сефевидам]. ... Там очень часто торгуют торговцы из Китая, Индии, Персии [Сефевидской империи] и других областей различных стран».

Рис. 8. Фрагмент карты *Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*”.

Как видно, несмотря на то, что почти весь XVI век запомнился в военно-политической истории Сефевидского государства военными действиями против узбекских ханов, Сефевиды, тем не менее, не прекращали вести тут торговлю.

Сведения политического и военно-исторического характера: карта Дженкинсона как источник по истории сефевидско-туркестанских, сефевидско-османских и англо-сефевидских взаимоотношений

Помимо сведений географического характера, о религиозной и экономической жизни и этнографических особенностях Сефевидского государства латинские надписи на подлинной карте Дженкинсона также содержат интересный дипломатический и военно-исторический материал. Карта Дженкинсона одновременно также может слу-

жить ценным историческим источником по истории взаимоотношений Сефевидского государства как с ханами Средней Азии, так отчасти и с Османской империей, а также с Англией. В данном отношении особый научный интерес для нас представляют следующие латинские надписи на карте:

1) *“Horu Vrgence Principem locum tenet. Incolae Mahumeticam sectam agnoscunt, uiuuntque iuxta Nagaiorum consuetudinem, ac cum Persarum Principe (uulgo Sophi nuncupato) continenter belligerantur”* (Рис. 9).

Перевод:

«Время и место княжества Ургенч. Жители исповедуют магометанскую религию и живут по ногайским обычаям и с князем персов [Сефевидским шахом] (так называемым Софи) они постоянно ведут войну».

Рис. 9. Фрагмент карты *Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*”.

2) “*Vrbs Corasón a Rege Persico adiuuantibus Tartaris anno 1558 expugnata fuit*” (Рис. 10).
Перевод:

«Город Хорасан был захвачен в 1558 г. персидским королем [Сефевидским шахом Тахмасибом I], которого поддержали тартары».

Рис. 10. Фрагмент карты *Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*”.

3) “*Boghar urbs amplissima, aliquando Persis fuit subdita. Ciues Mahumeticam herefim amplexantur, Persicaeque loquuntur. Frequentia hic sunt commercia, tum ex Cataya, India, Persia, aliisque orbis tractibus*” (Рис. 8).

Перевод:
«Бухара самый большой город, в ранние годы он был подчинен персам [Сефевидам]. Жители – еретики-мусульмане и говорят по-персидски. Там очень часто торгуют торговцы из Китая, Индии, Персии [Сефевидской империи] и других областей различных стран».

Отношения Сефевидов с ханствами Туркестана носили напряженный характер и характеризовались частыми военными действиями. Два соседских государства Шейбанидов (узбекская династия, правящая в Бухарском ханстве) и Сефевидов практически одновременно появились на политической карте мира. Оба ново созданных, молодых государства стремились к расширению своих территорий и сфер влияния, что, соответственно, не могло не отразиться на их взаимоотношениях и вскоре вылилось в военно-политическое столкновение двух государств. Основным объектом борьбы двух государств являлась именно провинция Хорасан, представляющая для обеих сторон как большую экономическую, так и стратегическую важность. Центр Хорасана – Герат – являлся резиденцией наследников Сефевидского шаха. Весь XVI век можно охарактеризовать веком активной сефевидско-шейбанидской борьбы за Хорасан. Как отмечает Р.Агаев, укрепление Сефевидов тут не отвечало интересам Шейбанидов, т.к. в этом случае для последних был бы закрыт торговый путь, как на запад, так и на юг, в Индию. Как известно, Герат, являвшийся одним из крупнейших городов Хорасана, был связующим звеном в транзитной торговле Центральной Азии с Индией (2, с. 98). Т.Наджафли также подчеркивает особую стратегическую и религиозную значимость Хорасана для Сефевидов. Согласно исследователю, с одной стороны, в этой провинции находилась гробница Имама Рзы, имевшая особое значение для шиитов (официальной религией Сефевидов был ислам шиитского направления), с другой стороны, эта провинция характеризовалась и стратегической значимостью. Установление контроля над Гератом, являвшимся центром этой провинции и самым крупным городом на востоке государства, гарантировало безопасность восточных границ государства. Поэтому правителем этой провинции шах Исмаил I сперва назначил своего сына Тахмасиб мирзу, потом другого сына – Сам Мирзу. Согласно Т.Наджафли, назначение правителями в данную провинцию детей шаха демонстрировало, какую важность шах

придавал охране и сохранению этой провинции под своим контролем (22, с. 31).

Как известно, основу Шейбанидского государства составлял союз узбекской знати и влиятельного мусульманского духовенства суннитского толка. Крупное суннитское духовенство Центральной Азии поощряло Шейбанидов на военные действия против Сефевидов. Как следствие, неудивительно, что Шейбаниды вели войну против Сефевидов под лозунгом «священной войны» против «еретиков шиитов» (см.: 9, с. 100). Энтони Дженкинсон в своем «Описании» также подтверждает, что войны между Сефевидами и Бухарой имели религиозный характер. Так, Дженкинсон отмечает, что *«Бухарская страна была когда-то под властью персов [Сефевидов], и теперь еще в ней говорят на персидском языке; однако теперь Бухара – независимое королевство, которое ведет жесточайшие религиозные войны с персами [Сефевидами], хотя все они магометане. Одним из поводов войн между ними служит то, что персы [Сефевиды] не стригут волос на верхней губе, как это делают бухарцы и прочие татары, которые считают это поведение персов [Сефевидов] великим грехом. Поэтому они зовут персов [Сефевидов] кафарами, т.е. неверными, как они называют христиан»* (3, с. 182-183). Однако религия была лишь ширмой для Шейбанидов. Как отмечает Р.Агаев, *«на первый взгляд эта борьба выглядела борьбой за Хорасан, на самом же деле за ней крылась борьба за первенство в исламском мире ... История взаимоотношений двух государств состояла лишь из военно-политических отношений»* (2, с. 100-101).

Территориальные претензии Шейбанидов к Сефевидам начались после того, как в 1507-1508 гг. Мухаммед хан Шейбани, воспользовавшись занятостью шаха Исмаила I внутригосударственными смутами, положил конец правлению династии Тимуридов и, захватив Хорасан, начал вторгаться в пределы Сефевидского государства. Война стала неизбежна. Одна из ключевых битв - Мервская - между двумя государствами произошла 1 декабря 1510 г., окончившаяся со-

крушительным разгромом Мухаммед хана Шейбани, которому Сефевиды отрубили голову и, наполнив скальп соломой, отправили османскому Султану Баязиду (подробнее см.: 13, с. 74-77), и установлением власти Сефевидов над всей территорией Хорасана вплоть до р. Амударьи. Даже приближение правителя Бухары Убейдуллы хана – племянника Мухаммед хана Шейбани – с 10-тысячным войском к крепости Мерв, не спасло ситуацию. Узнав, что Мухаммед хан Шейбани был убит, Убейдулла хан был вынужден отступить обратно в Бухару. В отличие от правителя Бухары, правитель Хорезма Ильбарс хан, согласно О.Экаеву, в период Мервской битвы между шахом Исмаилом и правителем Ургенча Ильбарсом существовали дипломатические отношения, и они даже состояли в секретном сговоре против Мухаммед хана Шейбани (цитирую по: 22, с. 28). Исмаил даже называл Ильбарса своим наибом (26, с. 821). Ильбарс даже приказал читать хутбу в честь шаха Исмаила в Хиве и Ургенче (цитирую по: 22, с. 28). Так, шах Исмаил I, захватив и Хорезм, расширил территорию вплоть до Мавераннахра.

В 1511 г. правитель Бухары Убейдулла хан и правитель Самарканда Теймур султан отправили своих послов к шаху Исмаилу I с дарами, выразив ему свою покорность. В результате между Сефевидами и Шейбанидами граница установилась по р. Амударья. Однако узбеки недолго оставались верны миру, уже в 1513 г. с целью реванша предприняли попытки вернуть земли, хотя и неудачно. В 1513 г. они опять направили шаху Исмаилу I посольскую миссию из 300 человек во главе с шейхом Нагшибандийа в Бухаре Ходжой Абдурахимом с предложением установления мирных отношений и предлагая р. Амударью в качестве межгосударственной границы. Шах Исмаил I согласился лишь после того, как по его требованию правитель Бухары Убейдулла хан пришел к нему на покаяние. Однако мир с Шейбанидами оказался иллюзорным. После смерти шаха Исмаила I Убейдулла хан вновь активировал свою деятельность в направлении возврата под свой контроль Хорасана. После восхождения на Сефевид-

ский трон шаха Тахмасиба I лишь в течение 12 лет узбеки по инициативе Бухарского хана Убейдуллы ровно 6 раз предпринимали попытки вернуть Хорасан (в 1524, 1526, два раза в 1528, 1532 и 1535 годах). Самая ожесточенная битва произошла 24 сентября 1528 г. у Джама, недалеко от Сарыгамыша. В ожесточенной битве столкнулись 120 тыс. узбекских и 24 тыс. Сефевидских войск. Отличившийся своей храбростью и талантом полководца, несмотря на свой юный возраст, 14-летний шах Тахмасиб I при наличии всего лишь оставшегося 3-тысячного войска разгромил численно превосходившего его Убейдуллу хана вместе с остальными 80 «падишахами туранских владений» (13, с. 105-113; 10, с. 233; 22, с. 41-44). Согласно Искендер беку Мюнши, произошла столь ожесточенная битва, что *«от копыт лошадей поднялась такая пылица, что солнце, озарявшее все вокруг, покрылось никабом»* (13, с. 109).

После смерти в 1539 г. Убейдуллы хана отношения Сефевидов с узбекскими ханами относительно нормализовались. Венецианский посол Микеле Мембре, находившийся в тот период в Сефевидской империи, стал свидетелем прибытия 1 апреля 1540 г. к шаху в Тебриз посла от правителя Хорезма Узбека, выразившего желание стать вассалом шаха Тахмасиба I (33, с. 66-67). Согласно Микеле Мембре, *«поэтому шах устроил праздник. По его приказу, в течение трех дней и ночей на площади звучали его накар...»* (33, с. 67; также см.: 27, с. 40-42). Новый бухарский правитель Абдулазиз также направил своего посла с дарами в Тебриз к шаху Тахмасибу I в 1541 г. В 1551 г. и правитель Хорезма Динмухаммед хан отправил к шаху посольство с ценными подарками с целью наладить отношения (22, с. 79). Однако после смерти Динмухаммед хана новый правитель Хорезма, его брат Али султан несколько раз совершал нападения на Хорасан. В 1558 г. шах Тахмасиб I с 15-тысячным войском послал карательную армию в Астрабадскую провинцию против туркмен, сплотившихся вокруг Али Султана. Несмотря на численное превосходство, некоторые Сефевидские полководцы погиб-

ли, некоторые потонули в реке, а остальные были пленены (подробнее см.: 13, с. 206-214; 22, с. 80). Тем не менее, это не привело к завоеванию Хорасана узбеками. В итоге, восстание было подавлено. Дженкинсон, находившийся в октябре 1558 г. в Ургенче, невольно стал свидетелем тех событий. Так Дженкинсон описывает происходившие события: «*Так как мы оставались здесь в течение месяца, ожидая времени дальнейшего путешествия, король этой страны по имени Али-Султан ... возвратился из города Хорасана, в пределах Персии [Сефевидской империи], завоеванного им у персов [Сефевидов], с которыми он и остальные короли Татарии ведут постоянно войны*» (3, с. 177). Как видно, латинская надпись на карте Дженкинсона не совпадает с изложением событий того периода в его же «*Описании*». Надпись на карте гласит, что «*город Хорасан был захвачен в 1558 г. персидским королем [Сефевидским шахом Тахмасибом I] ...*». В «*Описании*» же, наоборот, Дженкинсон указывает, что в 1558 г. Али Султан завоевал Хорасан у Сефевидов. 1558 год запомнился в истории противостояния Сефевидов с Туркестанскими ханствами как один из самых неудачных в военном плане для первых. События 1558 года нельзя характеризовать ни завоеванием Хорасана Сефевидами, т.к. он был завоеван ими намного ранее, ни завоеванием его Али Султаном. Астрабадские события подробно изложены в труде известного Сефевидского придворного хрониста Искендер бека Мюнши, в котором детально описаны как удачи, так и неудачи Сефевидов в военных действиях с узбекскими ханами на протяжении всего XVI века. Примечательно, что хронист не характеризует происходившее завоевание Хорасана той или иной из противных сторон, хотя и демонстрирует всю сложность ситуации для Сефевидской армии. Подсознательно возникает вопрос, как возможно такое расхождение информации одного и того же человека, тем более являвшегося свидетелем происходивших событий? Ответ может быть один: вероятнее всего, информация для составления карты была передана Дженкинсоном второму лицу, допустившему столь

грубую ошибку. Как отмечает И.А.Осипов, «*...надпись составлялась со слов, и авторы перепутали или неправильно расслышали рассказчика*» (24). Вероятно, именно поэтому карте свойственны анахронизмы: хотя надпись и гласит, что Хорасан был завоеван Сефевидами, тем не менее, он и Мерв изображены на карте принадлежащими туркменским ханствам. Более того, стал бы Али Султан совершать новые завоевательные походы в Хорасан в 1559 и 1563 годах, если бы Хорасан был им отвоеван у Сефевидов в 1558 г.? Конечно же, нет.

Кроме того, вероятнее всего, под завоеванием Хорасана Сефевидами в 1558 г. Энтони Дженкинсон подразумевал подавление ими Астрабадского восстания. Следует различать Хорасан малый (*Corason parua*) и Хорасан великий (*Corason magna*) на карте (Рис. 8). К.Мешкат предполагает, что «*Хорасан малый Дженкинсона, расположенный на его карте к югу от р. Амударьи (Oxus) и к западу от Мерва (Mare), почти наверняка может быть идентифицирован как Астрабад...*» (20, с. 49). Следовательно, отсюда и возникла путаница в вопросе завоевания Хорасана.

Тот факт, что в преамбуле письма Елизаветы I Тюдор к шаху Тахмасибу I, датированного от 25 апреля 1561 г., в титулатуре шаха королева не упоминает Хорасан, и в «*Описании*» самого Дженкинсона «*Хорасан*» уже перечисляется среди провинций Сефевидской империи, а в письме к шаху Мухаммеду Худабенде от 10 июня 1579 г. королева Елизавета обращается к шаху уже как и к «*королю Хорассана*» (см.: 3, с. 193, 212, 262), свидетельствует о том, что, вероятно, Энтони Дженкинсон действительно передал материал для составления карты еще до своего прибытия в Сефевидскую империю, не располагая подробными сведениями военно-политической истории империи. К тому же, видимо, именно по этой причине не случайно на карте Дженкинсона изображен именно прославившийся в европейских дворах великий шах Исмаил I, а не шах Тахмасиб I, к которому отправился Энтони и о котором он ничего не знал на тот момент.

К слову, одной из главных причин, почему в декабре 1558 г. Энтони не смог проехать дальше из Бухары в направлении Сефевидской империи, являлась именно опасная ситуация на путях, возникшая как следствие сефевидо-туркестанских военных действий. Как указывает Дженкинсон, «...только что начались большие войны между Суфием и королями Татарии...» (3, с. 185).

Все последующие попытки узбеков завоевать у Сефевидов Хорасан также завершились безрезультатно (см.: 1, с. 127).

Тот факт, что Дженкинсон неспроста на своей карте запечатлел многолетнюю вражду Сефевидов с узбекскими ханами, подтверждает точка зрения отечественного исследователя М.Агаларлы, согласно которому Амасийский мирный договор 1555 г., заключенный между Османской и Сефевидской империями, являлся договором, порожденным сложившейся политической необходимостью, т.к. борьба на два фронта (против Османов на западе и против узбеков на востоке) была сильным ударом по военно-политическому положению государства. Согласно М.Агаларлы, «османо-шейбанидский союз, который вел серьезную борьбу за прекращение политического присутствия Сефевидского государства, ставил под угрозу политическое существование государства. Именно по этим причинам заключение Амасийского мирного договора, не отвечавшего политическим интересам и завершившийся потерей территорий Сефевидского государства, был вынужденным историческим шагом для Сефевидов» (1, с. 120). Кроме того, источники свидетельствуют о наличии дипломатических переписок между османскими султанами и узбекскими ханами, в которых первые подстрекали последних на вступление в совместные военные действия против их общего врага – Сефевидской империи (подробнее см.: 10, с. 209, 228, 249). Некоторые источники даже указывают о предоставлении в 1554 г. султаном Сулейманом узбекскому хану Абдуллатиф хану военной помощи не только вооружением, но и войском численностью в

300 янычаров и отрядом пушкарей (см.: 10, с. 228, qeyd).

Более того, как ранее было отмечено, карта Дженкинсона также может служить источником по истории османо-сефевидских взаимоотношений. На южной части карты изображен сидящий шах Исмаил I, а слева от него, по всей видимости, конница Османской армии, вооруженная мечами и направлявшаяся на шаха (Рис. 11). Хотя рисунки и не сопровождаются текстовыми пояснениями, можно смело предположить, что автор карты, по-видимому, пытался изобразить известное всей Европе османо-сефевидское противостояние, хотя, как известно, после заключения шахом Тахмасибом I Амасийского мирного договора в 1555 г., положившего конец османо-сефевидским войнам, длившимся полвека, вплоть до 1578 г. между двумя государствами царили относительно мирные отношения, свидетелем чего явился и сам Энтони, находясь в Казвине. К слову, именно из-за приверженности мирному договору с Османской империей и желанию сохранить мир и спокойствие в своей стране шах Тахмасиб I отказался устанавливать какие бы то ни было отношения с Елизаветинской Англией. Тем не менее, на карте Дженкинсона османо-сефевидские отношения были представлены именно вражескими и в активной фазе военного противостояния.

Большой интерес не только для определения года составления самой карты, но и для изучения англо-сефевидских взаимоотношений представляет также следующая латинская надпись на ней:

“Cum Serenissima Regina privilegio” (Рис. 5).

Перевод:

«По привилегии светлейшей королевы».

Как известно, основной целью миссии Энтони Дженкинсона в Сефевидскую империю было именно получение торговых привилегий от Сефевидского шаха. Сефевидская империя, как отдельная единица, представляла для Англии ничуть не меньший коммерческий интерес, чем Индия. В памятной записке, врученной Энтони губернаторами Московской компании от 8 мая 1561

г., указано: «...Вы должны получить от названного Суфи [шаха Тахмасиба] и других государей привилегии и охранные грамоты в возможно широком объеме для твердого установления дальнейшей торговли товарами...» (3, с. 196). Хотя долгожданная для англичан аудиенция Энтони Дженкинсона у шаха Тахмасиба I, состоявшаяся 20 ноября 1562 г. в Казвине, и завершилась не столь плодотворно и «из этого скромного начала» не возникли «великие последствия» (3, с. 194), как на то надеялась английская королева Елизавета I Тюдор, тем не менее, Дженкинсону в апреле 1563 г. удалось добиться от ширванского правителя Абдаллахана определенных торговых привилегий. Из текста привилегий следует, что «вследствие настойчивого ходатайства и просьбы нашего любезного и возлюбленного Антония Дженкинсона» английским купцам-предпринимателям даровали «полную свободу, безопасный пропуск и разрешение приезжать или посылать своих агентов по торговле товарами в нашу страну, совершать покупки и продажи», «пребывать и обитать в нашей стране столько времени, сколько они пожелают, и уезжать, когда им будет угодно, без задержек, помех и препятствий как относительно их самих, так и их товаров», причем разрешалась торговля беспошлинная (3, с. 215).

Тот факт, что королева Елизавета адресовала также особое письмо русскому царю Ивану Грозному с просьбой пропустить через свои владения Дженкинсона с миссией к Сефевидскому шаху, составленное в тот же день, что и письмо шаху Тахмасибу, т.е. 25 апреля 1561 г., в качестве своего посланника в Сефевидскую империю избрала не кого-нибудь, а именно Э.Дженкинсона – одного из самых искусных английских купцов и путешественников, составила письмо Сефевидскому шаху на трех различных языках, со свойственной ей хитростью и дипломатической маневренностью убеждала шаха в выгоды установления взаимоотношений и

начала торговой деятельности между двумя государствами, лишней раз доказывает, насколько необходимым было для английской короны установление торговых отношений с Сефевидской империей (14, с. 35-36; 15, с. 215-219), о чем в свою очередь свидетельствует имеющаяся на карте надпись о привилегиях королевы. Отметим, что расширение и процветание Московской компании сами английские агенты связывали с приобретением торговых привилегий от Сефевидской империи. Как следует из письма Артура Эдвардса сэру Томасу Лоджу и секретарю Московской компании господину Томасу Никольсону, датированному 26 апреля 1566 г.: «Когда это будет достигнуто [торговые грамоты и привилегии от шаха], большие выгоды будет иметь компания и большое спокойствие настанет для тех, кто остается здесь... Я, однако, не сомневаюсь, что раз привилегия будет приобретена и получена, мы будем жить в спокойствии и отдыхать и скоро превратимся в большую фирму по торговле шелком-сырцом и шелковыми материями, всякими сортами пряностей и москательных товаров, а равно и другими здешними товарами» (3, с. 222). Неслучайно на протяжении долгих 20 лет Англия направила в Сефевидскую империю целых шесть торговых экспедиций (1561-1564, 1563-1565, 1565-1567, 1568-1569, 1568-1574, 1579-1581 гг.), даже несмотря на тяжелые условия путешествий. Спустя 17 лет после миссии Дженкинсона в Сефевидскую империю и получение торговых привилегий от Абдаллах-хана в своем письме шаху Мухаммеду Худабенде Елизавета оценила данное мероприятие как «почтенное посольство» (3, с. 262).

Кроме того, данная латинская надпись на карте, на которую ранее никто из исследователей данной карты не обратил внимания, подтверждает, что, несмотря на то, что на карте годом ее издания указан 1562 год, дополнения на ней производились и позже (!).

Рис. 11. Фрагмент карты *Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*?

Кроме того, тот факт, что на карте шах Исмаил I изображен один, без своей многочисленной армии, может косвенно свидетельствовать о мощи Сефевидской империи, в частности же самого шаха, на которого королевские дворы европейских государств возлагали большие надежды в борьбе с османской агрессией.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, анализ подлинника карты Энтони Дженкинсона выявил, насколько большое значение и историческую ценность она имеет не только для истории картографии России, Англии, Азербайджана, стран Средней Азии, но и для изучения в первую очередь истории, географии, топонимики, этнографии, экономики и др. сфер указанных государств. Согласно К.Сзыкуле, благодаря большой находке которой научный мир обрел шанс познакомиться с оригиналом карты Дженкинсона 1562 года, она представляет собою «...неисчерпаемый источник для исследования различных точек зрения» (32, с. 147). Кроме того, было доказано, что данная карта может служить и ценным историческим источником в деле изучения военно-

политической истории, религиозной и экономической жизни Сефевидской империи.

Данная карта не предназначалась для компасной навигации, а преследовала цель визуальной передачи увиденного при путешествиях в новые страны, включая Сефевидскую империю. Как подчеркивает Дж.Броттон, «каждая карта также выражает собою конкретную идею или проблему, которые и мотивировали ее создание, и запечатлела понимание мира ее современниками, начиная от науки, политики, религии и империи вплоть до национализма, торговли и глобализации» (7, с. 27). Согласно И.А.Осипову, «...предназначение карты было скорее познавательным. Это – карта-отчет, насыщенная богатой палитрой, масштабная, визуальная демонстрация новых знаний, а также самостоятельной работы от начала и до конца, а с учетом упоминавшейся линейки испанских миль, не исключено, что и карта-вызов, заявление о достижениях. Англичане хотели подчеркнуть ей свой несомненный приоритет в представлении картографических сведений о неизвестных северо-восточных и юго-восточных территориях; желание было

настолько сильным, что они вынуждены были растянуть свою работу на несколько лет, каждый раз добавляя все новые и новые материалы, поступающие от посылаемых в далекие страны экспедиций» (24).

Отметим, что Энтони Дженкинсон являлся первым англичанином – официальным лицом государства, побывавшим как в ханствах Средней Азии, так и в Сефевидской империи. Естественно, его обязанностью была передача английской короне и руководству Московской компании, чьим представителем он являлся тут, максимально подробной информации как об экономических возможностях указанных государств, так и геополитической обстановке в регионе, а также культуре, религии, быте и даже нравах местных народов, что также видно из подробных отчетов Дженкинсона о своих путешествиях и открытиях тут.

Особо следует подчеркнуть, что карта Дженкинсона сказала и на англо-сефевидских взаимоотношениях, хотя представленная на карте информация о Сефевидской империи и не отличалась обширностью и носила энциклопедический характер. Дженкинсон расширил политическую географию для английской элиты. Его карта оказала влияние на формирование географического, религиозного, геополитического, культурного, социального восприятия английской элитой неизведанного ею на тот момент Востока, мусульманского мира, в частности Сефевидской империи. Карта располагает как географической, военно-исторической, экономической, этнографической, так и религиозной информацией о государстве Сефевидов. Большой интерес вызывает попытка Энтони передать информацию об особенностях шиитского направления, исповедуемого Сефевидами. Как отмечает Дж.Броттон, *«взгляд на мир создал мировую карту, но мировая карта в свою очередь определяет взгляд своей культуры на мир. Это исключительный акт симбиотической алхимии» (7, с. 20).* Более того, если раньше англичане получали ту или иную информацию о Сефевидской империи из источников, представленных третьими лицами, главным образом не англичан, то Энто-

ни Дженкинсон именно благодаря своей карте 1562 года вписал свое имя в историю как первый англичанин, не только попытавшийся передать английскому обществу информацию о Сефевидской империи, основываясь на увиденном и услышанном им самим, но и как первый англичанин, передавший ее путем визуализации – отображением на карте. Карта Дженкинсона, являясь первым визуальным знакомством христианской Англии с мусульманским Востоком, в частности с Сефевидской империей, стала на сегодняшний день первой английской картой, на которой была изображена Сефевидская империя. К тому же, как отмечает У.Оукешотт, *«карта Дженкинсона – первая карта, выполненная англичанином и изданная в Англии» (23, с. 704).*

Как подчеркивает И.А.Осипов, *«при своем создании карта объединила многих людей, поставивших перед собой и с успехом решивших интеллектуальную задачу по представлению далеким; малоизученных или абсолютно неизвестных территорий. Вот и сегодня чудесным образом обретенная карта дает возможность соединить результаты исследований нескольких поколений отечественных и зарубежных ученых и дать ответы, если не на все, то на очень многие вопросы» (24).*

Так, проведенное исследование показало, что карта представляет собою не только графическую, визуальную этногеографическую репрезентацию и символизацию тех или иных территорий, но также помогает воссоздать историческую реальность, что в свою очередь делает ее ценным источником для изучения той или иной проблемы истории. Как отмечает Дж.Броттон, *«мы, конечно же, смотрим на карты визуально, но мы также можем читать их как серии различных историй» (7, с. 20).* Исходя из этого, карта Дженкинсона была нами впервые введена в научный оборот в качестве ценного источника по истории Сефевидской империи.

Список литературы

1. Ağalarlı, M. XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı: AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2013.
2. Ağayev, R.Ə. Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri (XV – XVI əsrlər). Bakı: “Kür” nəşriyyatı, 2004.
3. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Перевод: Ю.В. Готье. Ленинград: Печатный двор, 1937.
4. Barber, P. Mapmaking in England, ca. 1470-1650 / The History of Cartography, vol. III, part 2. Ed. by David Woodward. Chicago, London: The University of Chicago Press, 2007, pp. 1589-1669.
5. Baron, S.H. William Borough and the Jenkinson map of Russia, 1562 // Cartographica, №26(2), 1989, pp. 72-85.
6. Baron, S.H. The Lost Jenkinson Map of Russia (1562) Recovered, Redated and Retitled // Terrae Incognitae, №25(1), 1993, pp. 53-65.
7. Brotton, J. A history of the world in 12 maps. New York: Viking Penguin, 2013.
8. Early voyages and travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and other Englishmen. Vol. I. Ed. by E. Delmar Morgan and C. H. Coote. London: Printed for the Hakluyt Society, 1886.
9. Эфендиев, О. Азербайджанское государство Сефевидов. Баку: ЭЛМ, 1981.
10. Ferzelibeyli, Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı İmparatorluğu (XV – XVI yüzillər). İstanbul: TEAS Press, 2017.
11. Hakluyt, R. The Principal Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nation, made by Sea or ouer Land to the most remote and farthest distant Quarters of the earth at any time within the Compasse of these 1500 yeers: Devuided into three several parts, according to the positions of the Regions whereunto they were directed. London: Imprinted by George Bishop and Ralph Newberie, Deputies to Christopher Barker, Printer to the Queenes most excellent Majestie, 1589.
12. Houston, Ch. ‘Thou glorious kingdome, thou chiefe of Empires’: Persia in early seventeenth-century travel literature // Studies in travel writing, №13(2), 2009, pp. 141-152.
13. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmarayə-Abbasi). I cild. Çevirən: Ş.Fərzəliyev. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat evi, 2010.
14. Кафар-заде, Л.Р. Миссия Энтони Дженкинсона в Сефевидское государство: почему из «скромного начала» не возникли «великие последствия»? // КЛИО, №08(188), 2022, сс. 32-43.
15. Кафар-заде, Л.Р. Письма королевы Елизаветы I Тюдор в истории англо-сефевидских дипломатических отношений // Современная научная мысль, №4, 2022, сс. 212-224.
16. Keuning, Joh. Jenkinson's Map of Russia // Imago Mundi, Vol. 13, 1956, pp. 172-175
17. Кордт, В. Материалы по истории русской картографии. Вып. 1. Киев: Типография С.В. Кульженко, 1899.
18. Matar, N. The Renaissance England and the Turban / Images of Other: Europe and the Muslim World before 1700. Ed. by D. Blanks. Cairo: The American University in Cairo Press, 1996, pp. 39-55.
19. Mayers, K. The First English Explorer: The life of Anthony Jenkinson (1529-1611) and his adventures on route to the Orient. Croydon: Troubador Publishing Ltd, 2016.
20. Meshkat, K. The journey of Master Anthony Jenkinson to Persia (1562). A Thesis Presented to The Department of Literature, Area Studies and European Languages The University of Oslo in Partial Fulfilment of the Requirements for The Cand. Philo. Degree. Oslo: The University of Oslo, 2005.
21. Michele Membre. Mission to the Lord Sophy of Persia (1539-1542). Translated by A.H.Morton. London: School of Oriental and African Studies, 1993.
22. Nəcəfli, T.H. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Türkünstan xanlıqları ilə siyasi əlaqələri. Bakı: “İdeal-Print” MMC, 2021.

23. Oakeshott, W. A Tudor Explorer and His Map of Russia // Times Literary Supplement, June 22, 1984, pp. 703-704.
24. Осипов, И.А. Антоний Дженкинсон и карта России 1562 г. / URL: <https://www.kolamap.ru/library/txts/osipov.html>
25. Parks, G.B. Richard Hakluyt and the English Voyages. New York: American Geographical Society, 1928.
26. Пилипчук, Я.В. Узбекско-кызылбашские войны XVI-XVIII вв. / Prof. Dr. Talat Tekin Hatıra Kitabı. Cilt 2. İstanbul: Çantay, 2017, pp. 819-865.
27. Quliyev, Ə.S. XVI əsrin ortalarında Azərbaycanı Səfəvilər dövlətinin ictimai-siyasi vəziyyəti (Mikel Membrenin "Səyahətnamə"si əsasında). Bakı: "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2011.
28. Рыбаков, Б.А. Русские карты Московии XV - начала XVI века. Москва: Наука, 1974.
29. Szykula, K. Anthony Jenkinson's unique wall map of Russia (1562) and its influence on European Cartography // *Formatting Europe Mapping a Continent*. Brussels: Bibliothèque royale de Belgique, 2007, pp. 13-16.
30. Szykula, K. Anthony Jenkinson's unique wall map of Russia (1562) and its influence on European cartography // *Belgeo* [Online], №3-4, 2008, pp. 325-340. DOI: <https://doi.org/10.4000/belgeo.8827>
31. Szykula, K. The Jenkinson Map of Russia (1562). A Research Summary / *Polish Library Today. Foreign Collections in Polish Libraries*. V. 6. Ed. by J. Pasztaleniec-Jarzynska. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2005, pp. 57-69.
32. Szykula, K. Unexpected 16th Century Finding to Have Disappeared Just After Its Printing – Anthony Jenkinson's Map of Russia, 1562 / *Cartography - A Tool for Spatial Analysis*. Ed. by Carlos Bateira. London: IntechOpen, 2012, pp. 119-152.
33. Венецианцы во дворе Шаха Тахмасиба I (Микеле Мембре и Винченцо Алесандри) (Перевод: О.Эфендиев). Баку: Тахсил, 2005.

Xülasə

Lamiyə Qafar-zadə

Antoni Cenkinsonun orijinal xəritəsi Səfəvi imperiyası tarixinin qaynağı kimi

Məqalənin tədqiqat obyektini məşhur ingilis taciri, diplomatı və I Yelizaveta Tüdorun Səfəvilər dövlətindəki rəsmi səfiri Antoni Cenkinsonun müəllifi olduğu və 1562-ci ildə Londonda nəşr edilmiş "*Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*" xəritəsidir. Xəritənin orijinalının 1987-ci ildə tapılmasına və İngiltərə ilə Səfəvi İmperiyasının münasibətlərinə dair bir sıra əsərlər dərc olunmasına baxmayaraq, bu günə kimi Cenkinsonun xəritəsi istər Vətən, istərsə də Qərb tarixşünaslığında xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir və Səfəvi dövlətinin tarixinə və əsasən də İngilis-Səfəvi münasibətlərinə dair mənbə kimi araşdırılmamışdır. İlk dəfə olaraq Cenkinsonun xəritəsini Səfəvi İmperiyası ilə bağlı tarixi mənbə kimi araşdırmağa cəhd edilir. Cenkinsonun xəritəsi ona görə unikaldir ki, o, ingilis mənbələrində Səfəvi imperiyasının ən qədim və ilk vizual təsviri olmaqla yanaşı, həm də Avropa kartoqrafiyasının gələcək inkişafına təsir göstərmiş, 16-cı əsrin məşhur flamand kartoqrafı və coğrafiyaçısı Avraam Ortelius tərəfindən nəşr edilmiş dünyanın ilk müasir coğrafi atlası "*Theatrum Orbis Terrarum*"un tərkib hissəsinə çevrilmişdir (1570) və 1572-ci ildə məşhur dünya xəritəsini yenidən nəşr edərkən dövrünün ən məşhur və ən böyük, başqa bir Flaman kartoqrafı və coğrafiyaçısı Gerard Merkator tərəfindən istifadə edilmişdir. Xəritə Rusiya, İngiltərə, Azərbaycan, eləcə də Orta Asiya ölkələrinin kartoqrafiya tarixi üçün müstəsna dəyər və əhəmiyyət kəsb edir. Xəritənin tarixinə və müəllifliyinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Xəritənin cənub seqmentinin ətraflı təhlili göstərdi ki, bu xəritə Səfəvilər dövlətinin hərbi-tarixi, geosiyasi, coğrafi, toponi-

mik, dini, etnoqrafik və qismən iqtisadi tarixinə, eləcə də İngilis-Səfəvi münasibətlərinə dair qiymətli mənbə rolunu oynaya bilər.

Açar sözlər: *Cenkinsonun xəritəsi, 1562-ci il, Səfəvi imperiyası, İngilis-Səfəvi əlaqələri, Antoni Cenkinson, kartoqrafiya.*

Summary

Lamiya Gafar-zada

Anthony Jenkinson's original map as a source on the history of the Safavid Empire

This article examines the map published in London in 1562 and called “*Nova absolutaque Russiae, Moscoviae, et Tartariae descriptio*” published in London in 1562 the author of which was a famous trader, diplomat and Queen Elizabeth I Tudor's official ambassador to the Safavid Empire Anthony Jenkinson. Although the original version of the map was found in 1987 and since that time a number of works concerning Anglo-Safavid relations was published, so far this map hasn't been the object of special study as the source of the Safavid Empire and particularly Anglo-Safavid relations in both domestic and western historiography. An attempt is being taken for the first time to study Jenkinson's map as an historical source on the Safavid Empire. Jenkinson's map is unique in that it's not only the most ancient and first visual representation of the Safavid Empire in English sources, but also influenced the further development of the European cartography and became an integral part of the first modern geographical atlas in the world “*Theatrum Orbis Terrarum*” (1570) and Gerardus Mercator's world map (1572). The map is of exceptional value and importance for the history of cartography of Russia, Azerbaijan, England and the countries of Central Asia. Special attention was paid to the map's issues of dating and authorship. Detailed analysis of the map's southern segment revealed that this map may serve as the valuable source of military and historical, geopolitical, geographical, toponymical, religious, ethnographical and partly economical history of the Safavid Empire, as well as Anglo-Safavid relations.

Keywords: *Jenkinson's map, 1562, the Safavid Empire, Anglo-Safavid relations, Anthony Jenkinson, cartography*

UOT 94(470.67)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.91>

MƏTANƏT BƏHRƏMOVA

“Ümumi tarix” şöbəsinin böyük elmi işçisi

Azərbaycan

bahramova60@gmail.com

ORCID: 0000-0001-7531-3157

**ORTA ƏSR QAFQAZ ŞƏHƏRLƏRİNDƏ SƏNƏTKARLIQ
(orta əsr Dərbənd şəhərinin təmsalında)**

Açar sözlər: Dərbənd, sənətkarlıq, sənətkar birlikləri, ticarət, karxanalar.

Dərbənd şəhəri də daxil olmaqla orta əsr şəhərlərində sənətkarlığın təkamülünün öyrənilməsində çətinlik yaradan cəhət şəhərdaxili sənətkarlıq həyatı ilə bağlı olan yerli mənbələrin yoxluğu ilə əlaqədardır. Bu məsələnin tədqiqi zamanı biz əsasən Avropa səyyahlarının qeydlərindən istifadə edirik. Belə səyyahlardan Adam Olearini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Səyyah yol qeydlərində Azərbaycan şəhərləri, sənətkarlıq, ticarət, ictimai münasibətlər, əkinçilik, mənəvi mədəniyyət və dövlət quruluşu barədə dəyərli məlumat verir.

Orta əsr Azərbaycan şəhərlərində sənət sahələrində çalışan insanların xüsusi cəmiyyətləri mövcud olmuşdur. Bunlar həm dini, həm də peşəkar qardaşlıq (əxi) təşkilatları idi. Həmin təşkilatlar haqqında əsasən narrativ yazılı mənbələr, müxtəlif risalələrdə məlumat var. (Pir Ömər Xəlvətinin risalələri və s.). “Əxi” (“mənim qardaşım” mənasını verən ərəb sözüdür-M.B.) adlandırılan bu birliklər Azərbaycan ərazisində sufi-dərviş ordenlərinin (cəmiyyətlərinin, təriqətlərinin –M.B.) təsiri ilə yaranmışdı. Sufi-dərviş ordenləri sırf dini səciyyə daşıyırdısa, əxi birlikləri yarı dini, yarı peşəkar səciyyəli olmuş və daha çox aşağı təbəqələrin insanlarına yaxınlığı ilə fərqlənmişlər. Lakin, M.X.Heydərov *“bu cəmiyyətlər arasındakı əlaqənin danılmaz olduğunu”* qeyd etmişdir [9, s.18-19]. Həmin birliklər hələ XVI əsrin ortalarında bütünlükdə Azərbaycan şəhərlərində geniş yayılmışdı. XVI-XVIII əsrlərdə bu cəmiyyətlərin yerinə yeni tipli birliklər (sexlər, həmkarlar, əsnaflar) yaranmağa başladı.

Avropa və Rusiya qaynaqlarında “gildiya” anlayışı ilə qeyd olunan sənətkar birlikləri orta əsrlərin Şərqi, o cümlədən Azərbaycan mənbələrində “əsnaflar” (“siniflər”) istilahlı ilə xatırlanır. Əsnaflara (assosiasiya, gildiya, korporasiya və s.) irsi seçilən rəislər başçılıq edirdilər. Onları adətən “ustadi-rəis” adlandırırdılar. Məlumdur ki, rəislər hələ XV əsrə qədər olmuş və “məlik əs-sənət” adlandırılmışlar [9, s.48].

XII əsrdən XIII əsrin I rübünədək Şirvan şəhərləri iqtisadi, siyasi və mədəni çiçəklənmə dövrünü keçirmişdir. Şamaxı, Bakı, Beyləqan və Dərbənd həmin zaman ərzində İslam Şərqi tədqiqatçıları tərəfindən tanınmış, mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərinə çevrilmişdi [1, s.159].

Mənbələrdə XIII əsrdən etibarən sənətkar cəmiyyətləri barədə məlumatlara daha çox təsadüf edilir. XIII-XV əsrlərdə bu cəmiyyətlər əsasən “mötərifə” istilahlı (bəzən “əsnaflar”) ilə xatırlanırdı. Bu istilaha XVI əsrin rəsmi sənədlərində də rast gəlirik. Belə ki, Şah I Təhməsinin fərmanlarında və İsgəndər bəy Münşinin əsərində *mötərifə* anlayışına tez-tez təsadüf olunur. Bu anlayış XVIII əsr də daxil olmaqla *“əsnaflar”* (“siniflər” mənasını verən ərəb sözüdür - M.B.) istilahlı ilə yanaşı işlədilir. Dövrün rəsmi sənədləri, hökmdar fərmanları bunu təsdiq edir [9, s.50-51]. Bu iki anlayış arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, “mötərifə”dən fərqli olaraq “əsnaflar” bütün şəhər əhalisinə (yəni yalnız sənətkarlara deyil, din xadimlərinə, hərbcilərə, tacirlərə və hətta alimlərə) aid edilirdi.

XVIII əsrin 20-30-cu illərinə aid sənədlərlə yaxından tanışlıq bizə bəhs olunan dövrdə Xəzərboyu əyalətlərdə iqtisadi vəziyyət barədə

məlumat verməyə yardım edir. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətlərində təsərrüfat və ticarət gəlirləri artmışdı.

XVII əsrdən etibarən “əsnaflar” istilahlı mənbələrdə daha çox işlədilməyə başlandı. XVII-XVIII əsrlərdə bir çox dəyişikliklərə məruz qalmış bu söz bəhs olunan dövrdə yalnız “sənətkar korporasiyaları” mənasını verirdi [9, s.53]. Bununla yanaşı XVIII əsrin sonlarına doğru “həmkar” termininə təsadüf olunur. Lakin bu anlayış yalnız XIX əsrin əvvəlindən geniş yayılmağa başladı.

Mənbələrdən aydın görünür ki, bəhs olunan dövrdə bir sıra Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi Dərbənddə də “əsnaflar” istilahlından daha çox istifadə edilmişdir.

Bu dövrdə Dərbənd ölkənin mühüm iqtisadi mərkəzinə çevrilmişdi. Sənətkarlar əsasən yerli xammaldan istifadə edirdilər. Pambıqçılığın, maldarlığın inkişafı burada xalçaçılığın və toxuculuğun inkişafına da təkan vermişdi. Dərbənd əhalisi pambığı həm yetişdirir, həm də emal edirdi. Mənbə məlumatlarına görə, zəfərandan və “ruynas” bitkisindən rəng alınır [5, s.145]. Bu işə Dərbənddə xalçaçılığın inkişafına səbəb olmuşdu. Xalçaçılar yerli yundan istifadə edirdilər [7, s.183; 2, s.58-59]. Dərbənddə irilixirdalı xalı, xalça, gəbə toxuyan xeyli mahir usta var idi.

Dərbənd şəhəri əhalisinin əksəriyyəti sənətkarlıqla məşğul olurdu. Müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olan insanlar sənətkar cəmiyyətlərində birləşmişdilər [9, s.46]. Bu cəmiyyətlərdə birləşmiş müxtəlif sənətkarlıq sahələri daxilində də ixtisaslaşma baş verirdi. Bu ixtisaslaşma görülən işin keyfiyyətinin artırılmasına təkan verirdi. Məsələn, toxuculuq emalatxanasında sapların hazırlanması, rənglənməsi və müxtəlif növ parçaların toxunması işini ayrı-ayrı insanlar görürdülər.

Dərbənd şəhəri toxuculuq sənəti ilə tanınmışdı. Pambığın əkilib-becərilməsi burada külli miqdarda pambıq parça istehsalına səbəb olmuşdu. Səfəvi hakimiyyəti dövründə Dərbənd şəhərində də istehsal olunmuş pambıq, kətan parçalar ölkədaxili tələbatı tam təmin edirdi. Pambıq parça ilə yanaşı yuxarı təbəqənin tələbatını ödəyən ipək parçaların istehsalı geniş vüsət almışdı. Dərbənd sənətkarlarının toxuduğu ipəklər Qərbi Avropada məşhur idi. XVI əsrin

alman həkimi və səyyahı Adam Oleari bu barədə maraqlı məlumat vermişdir [15, s.324].

Qoyunçuluğun geniş yayıldığı Dərbənd bölgəsində yun sap və yun parça istehsalı xeyli inkişaf etmişdi [2, s.50-51]. Birkilərdən əldə edilmiş geniş rəng çalarları sayəsində pambıq, ipək və yun parçalar daha gözəl görünürdü. Həmin parçalar həm yerli əhalinin tələbatını ödəyir, həm də ixracat üçün nəzərdə tutulurdu.

Dərbənd sənətkarlarının məhərəti dəri emalında da nəzərə çarpırdı. Maldarlığın geniş yayılması bu sahənin inkişafını labüd etmişdi. M.X.Heydərov bu barədə qeyd etmişdir ki, Dərbənd sənətkarları emal etdikləri əla növ dəridən yəhərdən tutmuş müxtəlif cür ayaqqabılaradək istehsal edirdilər [7, s.183-186].

Şəhər əhalisi dulmuşluqla da məşğul idi. Dulmuşlar hazırladıqları məişət əşyalarının üzərinə rəngarəng bəzəklər vururdular [8, s.94].

Dərbənd zərgərləri sifariş əsasında qızıldan, gümüşdən, qiymətli daş-qaşlardan zərif bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Onların sifarişçiləri adətən cəmiyyətin yuxarı təbəqələrinin nümayəndələri olmuşdur. Dərbənd zərgərlərinin hazırladıqları zinət əşyaları ixrac olunan əmtəələr arasında xüsusi yer tuturdu.

Dərbənd şəhərində dəmirçi, misgər emalatxanaları çox olmuşdur. Şəhərdə metalışləmə sənəti özünün yüksək inkişaf səviyyəsi ilə nəzərə çarpırdı. Dəmirçilər, misgərlər, müxtəlif ev əşyaları (şamdan, qazan, kəfگیر, məcməyi və s.), mismar, araba təkərləri, balta və s. təsərrüfat alətləri istehsal edirdilər. Dəmirçilər, misgərlər silah istehsalı ilə də məşğul olurdular. Həmin dövrdə müxtəlif cür xəncərlər istehsal edilmişdir. Şəhərdə feodalların və yuxarı təbəqəyə mənsub olan insanların sifarişi ilə adətən üzərində müxtəlif heyvan təsvirli, nəfis bəzəkli xəncərlər hazırlanırdı [7, s.206-207; 13, s.119].

Dərbənd şəhərində zəif inkişaf etmiş sənət sahələr də olmuşdur. Kağız istehsalı buna misal ola bilər. Şəhərdə hazırlanan kağız çox keyfiyyətsiz idi. İnkişaf etməmiş sahələrdən biri də ağac emalı idi. Burada evlər əsasən daşdan tikilirdi. Buna görə də evlərin tərtibatında ağac məmulatından az istifadə olunurdu. Bənnalar məhz daş üzərində oyma, yonma sahələrində daha mahir idilər [3, s.132; 7, s.258-259].

Dərbənddə də müxtəlif sənətkarların birləşməsini zəruri etmiş obyektiv səbəblər olmuşdur.

Artıq ayrı-ayrı sənətkarlar artmış sifarişləri yerinə yetirə bilmirdilər. Bu ehtiyac, tələbat onların birləşməsinə zəruri edən başlıca amil olmuşdur. Sənətkarların əksəriyyəti əsasən bazarlarda, sənətkar məhəllələrində toplaşmışdılar.

Bu dövrdə Dərbənd şəhərində də əsnaflar mövcud olmuşdur. “Əsnaflar” eyni və yaxud birbirinə yaxın olan sənət sahələri ilə məşğul olan sənətkarların ictimai-iqtisadi birliyi idi. Onların fəaliyyətinin əsas mərkəzləri bazarlar və sənətkar məhəllələri olmuşdur. Bəzi mənbələrdə hətta bu məhəllələrin adları da çəkilir [9, s.56].

Məhəllələrdə çalışan sənətkarlar əsasən dükan və yaxud karxana (iri emalatxana) sahibləri idilər. Sənətkar məhəllələri adətən bazarlara yaxın yerdə yerləşirdi. Sənətkarlar öz emalatxanalarında hazırladıqları əşyaları bazarda satırdılar. Sənətkarın hazırladığı məhsulunu satması ilk baxışda təəccüblü görünə bilər. XII-XVII əsrlərdə Azərbaycanın bir çox şəhərlərində sənətkarlar bazarlarda bilavasitə satış işini də özləri yerinə yetirirdilər. Bu halı sənətkarlıqla ticarətin sıx əlaqəsi ilə izah etmək də olar. Eyni və yaxud birbirinə yaxın olan sənət sahələrinin nümayəndələri birləşərək mürəkkəb əsnaflar yaradırdılar. Karxanaları (iri emalatxanaları) öz ətrafında birləşdirən əsnafların əsas vəzifələri isə karxana başçıları təsdiqləmək, ustaları seçmək, vergi məsələlərini həll etmək, sənətkarların hüquqlarını müdafiə etmək və s. olmuşdur.

Qərbi Avropa “gildiyaları”ndan fərqli olaraq Şərqi “əsnafları” bir qədər qaydasız, nizamsız fəaliyyət göstərir, əsasən kələntərə (şəhər başçısına), vilayətin rəhbərliyinə tabe olurdular. Şərqi feodal dövlətlərinin özünəməxsusluğu əsnaflarda da özünü büruzə verirdi.

Karxanalar daxilində özünəməxsus idarəetmə sistemi mövcud olmuşdur. Bütün karxanalar feodallardan, şəhər sahiblərindən, tacirlərdən asılı idilər. Karxanalarda və əsnaflarda əmək alətləri əski zamanlardakı kimi qalmışdı [13, s.126-127]. XVIII əsrin sonlarında Dərbənd şəhərində 140-dan çox ipək və pambıq parça istehsal edən emalatxana fəaliyyət göstərirdi. Həmin karxanalarda hazırlanan parçalar öz keyfiyyəti ilə seçilirdi [3, s.198; 12, s.14-15].

1796-cı il məlumatlarına əsasən Dərbənddə 450 mağaza, 6 karvansaray, 30 ipək fabriki, 133 kağız fabriki, 1 zərbcəhana fəaliyyət göstərirdi [6, s.76; 13, s.127]. Əhalinin böyük əksəriyyəti də bu istehsalat sahələrində fəaliyyət göstərirdi. Digər hissəsi isə şəhər kənarında təsərrüfat və heyvandarlıq ilə məşğul olurdu.

yəti də bu istehsalat sahələrində fəaliyyət göstərirdi. Digər hissəsi isə şəhər kənarında təsərrüfat və heyvandarlıq ilə məşğul olurdu.

Dərbənd şəhərində sənətkarlıq məhsullarına olan tələbatın artması sənətkarları daha çox və daha keyfiyyətli məhsul istehsal etməyə məcbur edirdi. Həmin tələblər qarşısında aciz qalmış sənətkarlar birləşmək məcburiyyətini hiss edirdilər. Bu birlikləri təşkil edənlər adətən feodallar olmuşlar. Belə birləşmənin ən faydalı forması karxanalar idi [13, s.125]. Dərbənd şəhərində də bu cür karxanalar vardı. Karxanalarda azad sənətkarlar feodal üçün çalışırdılar. Çünki, sənətkarların çalışdıqları emalatxana, istifadə etdikləri əmək alətləri, hətta xammal həmin feodallara məxsus idi [3, s.197-200].

XVIII əsrin sonunda Dərbənd bölgəsində 195 karxana mövcud idi. Bu karxanalardan 30-u ipək parça istehsalı ilə məşğul idi. Həmin karxanalarda istehsal olunan parçalar elə keyfiyyətli olurdu ki, xarici ölkələrə ixrac edilirdi.

Dərbənd şəhərinin mərkəzi meydanı və karvansarayı Narınqalaya birləşirdi. Burada tacirlərin və sənətkarların yaşadığı məhəllələr (dulusçular, zərgərlər, xarratlar və b.) var idi. Sənətkarlar və bazarlar arasındakı vasitəçi rolunu əsnaflar yerinə yetirirdi [13, s.127].

Emalatxanalarda əsasən ustalar və şagirdlər fəaliyyət göstərirdilər. Əsnaflarda usta əsas rol oynayan sima olmuşdur. İstehsal olunmuş məhsulun keyfiyyətinə ustalar cavabdeh idilər, çünki şagirdlər əsnafların tamhüquqlu üzvləri deyildilər [3, s.195]. Hər bir usta öyrədə biləcəyi qədər şagird toplaya bilərdi. Usta yanına gəlmiş şagird öyrənmə müddətində (sənət sahəsindən asılı olaraq 2-4 il ərzində) ustasına pul ödəmirdi. Bu müddət ərzində usta öz şagirdini yalnız qida ilə təmin edirdi. Adətən bu öyrənmə prosesi ləng gedirdi. Şagird sənətin bütün sirlərinə yiyələndikdən sonra müvafiq vergini ödəyib özünə emalatxana açmağa bilərdi. Onu da qeyd edək ki, adətən sənətkarlar sənətlərini varislərinə ötürürdülər.

Dərbənd bölgəsində iki cür sənətkarlar var idi: fərdi şəkildə çalışan və karxanalarda işləyən sənətkarlar [13, s.129]. XVIII əsrin əvvəllərində Dərbənd şəhərində və Şirvanda olan karxanaların çoxu toxucuların payına düşürdü. Həmin karxanalar adətən iri feodallara məxsus olmuşdur [11, s.94].

Karxanalarda çox zaman dərin ixtisaslaşma nəzərə çarpırdı. Çünki bir usta bütün işi özü yerinə yetirə bilməzdi. Məsələn, sapı bir usta toxuyur, digər usta boyayırdı. Dərbənd şəhərində zərbxanalar mövcud olmuşdur və müxtəlif ölçüdə qızıl, gümüş və mis sikkələr zərb edilirdi. Bu, çox əziyyətli, dəqiqlik və peşəkarlıq tələb edən sahə idi [4, s.258].

Karxanaların müsbət cəhətlərindən biri bu idi ki, ustalara lazım olan xammal hazır gəlirdi. Çünki işin ən çox vaxt tələb edən hissəsi məhz xammal əldə edilməsi idi. Tədrisən xırda sənətkar emalxanaları iri karxanalarla rəqabətə tab gətirmir və sıradan çıxırdı.

Kiçik emalatxanalardan fərqli olaraq iri karxanalarda istehsal olunmuş məhsul ucuz başa gəlirdi. Buna görə də daxili bazarda onu satmaq asan olurdu. Bahalı qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş parçaları isə yalnız karxanalarda istehsal edirdilər. Çünki kiçik emalatxanalar bu məhsul üçün lazım olan xammalı tapa bilmirdilər. Karxanalar bahalı parçaları feodallara, saray əyanlarına satırdılar [10, s.235]. Azad sənətkarlar karxanalarla rəqabət apara bilmədiyi üçün iri karxanalara gəlir, bununla da feodallardan asılı vəziyyətə düşürdülər.

Əgər usta hazırladığı məhsulun qiymətini qaldırırdısa və ya hamı tərəfindən qəbul olunmuş qaydaları pozurdusa, ciddi surətdə cəzalandırılırdı [9, s.61]. Azərbaycanda usta-şagird münasibətləri haqqında məlumatlara əsasən fransız səyyahı Jan Şardenin (XVII əsr) qeydlərində rast gəlmək olar. Jan Şarden irsən zərgərliklə məşğul olmuş şəxs idi. O, Azərbaycanda “ustaların istədikləri qədər şagird topladıqlarını, şagirdlərin isə heç bir məsuliyyət daşmadıqlarını göstərmişdir [9, s.66].

Əsnaflar haqqında sənədlərdə, risalələrdə (“fütüvvatnamə”lərdə) məlumatlar var. Fütüvvatnamələr şagirdə şəriəti, təriqəti, mərifəti və sənətin sirlərini öyrətməli, şagirdlərə öhdəsindən gələ biləcəkləri işləri verməli və çox işlə yükləməməli, lazım gəldikdə onlara cəza verməlidirlər. Şagirdlər isə öz növbəsində ustanın sözündən çıxmamalı, onu aldatmamalı, əməyinin bəhrəsini oğurlamamalıdır. Usta razı qalmadıqda şagirdini qova bilər, şagird isə könüllü şəkildə gedə bilərdi. Münaqişələri isə onlar öz aralarında həll edirdilər [9, s.68; 3, s.194-195]. Övliya Çələbi də “Səyahətnamə”sində “mürid

(usta) və mürşid (şagird) münasibətləri”ndən bəhs etmişdir.

Şagird qəbulu zamanı yaşla bağlı olan müəyyən bir məhdudiyət yox idi. Səfəvi hakimiyyəti dövründə karxanalarda 12-15 yaşlı şagirdlər çalışırdılar. Şamaxıda olan toxuculuq emalatxanasında hətta 8-12 yaşlı şagirdlər də çalışmışlar. Şagirdin öyrəndiyi sənətə tam yiyələnib-yiyələnmədiyini yalnız usta müəyyən edə bilərdi [9, s.69]. Sənətin incəliklərini öyrənmiş şagird “qurşanma ayini”ndən keçirdi. Bundan sonra şagird müəyyən məbləğ ödəyib artıq özü usta vəzifəsində çalışa bilərdi.

Karxanalarda vacib vəzifələrdən biri də müşriflik olmuşdur. Müşrif əsasən xammalın axtarılması və alınması vəzifəsini yerinə yetirirdi.

XVII əsrin sonlarına doğru Dərbənd şəhərinin sənətkarlığı sahəsində, xüsusilə toxuculuq karxanalarında zəifləmə baş verdi. Çünki əsasən Azərbaycandan Arvopaya ixrac olunan bahalı parçalar artıq Arvopanın özündə istehsal olunurdu. Şərqi toxuculuq ənənələrinə, sirlərinə yiyələnmiş Avropa sənətkarları bu parçaları özləri istehsal edir və daxili bazarda ucuz qiymətə satırdılar [9, s.97-98].

Beləliklə, bu dövrdə Dərbənd sənətkarları müxtəlif sənət sahələrində mahir olmuş, onların istehsal etdikləri məhsullar daxili tələbatı təqribən ödəmişdir. Təxminən son 150 il ərzində inzibati bölgü kimi mövcud olan “Dağıstan” ərazisində ən mahir sənətkarlar da məhz Dərbənddə cəmləşmişdilər. Onlar əsasən yuxarı zümrənin tələbatlarını ödəmiş, onları razı sala bilmək üçün əllərindən gələni etmiş, bu isə onların sənətlərinin daim inkişaf etməsini təmin etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qasimov, X.S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti / X.S.Qasimov. - Bakı: Aspoliqraf, - 2008. - 448 s.
2. Mustafazadə, T.T. Quba xanlığı / T.T.Mustafazadə. - Bakı: Elm, - 2005. - 480 s.
3. Mustafayev, C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq / C.M.Mustafayev. - Bakı: Elm, - 2002. - 272 s.

4. Piriyeв, V.Z. Azərbaycan XIII - XIV əsrlərdə. / V.Z.Piriyeв. – Bakı Nurlan, - 2003. - 458 s.
5. Rəşidəddin Fəzlullah Həmədəni. Təsir və Dirçəliş. // Fars dilindən tərcümə, giriş məqaləsi, şərhlər, terminlər və göstəricilər tarix elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi Budad-Vaqif Piriyevidir. – Bakı: “İdeal Print” MMC, - 2021. – 192 s.
6. Şionozaki Şinya. Fətəli xan və Dərbəndin əhalisi. Azərbaycan Respublikası uğurlar və perspektivlər beynəlxalq elmi konfransın materialları / Bakı: Viktori, - 2012. - s. 75 - 79.
7. Гейдаров, М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана в XIII – XVIII вв. / М.Х.Гейдаров. - Баку: Элм, - 1982. - 282 с.
8. Гейдаров, М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. / М.Х.Гейдаров. - Баку: Элм, -1967.–199 с.
9. Гейдаров, М.Х. Социально – экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII – XVII вв. / М.Х.Гейдаров. - Баку: Элм, - 1987. - 212 с.
10. Егизаров, С.А. Исследования по истории учреждений в Закавказье. Част 2. Городские цехи. / С.А.Егизаров. – Казан: Типография Императорского Казанского Университета, - 1891. – 393 с.
11. История, география и этнография Дагестана XVIII - XIX вв. / Архивные материалы. Под редакцией М.О.Косвена и Х. - М.Хашаева. - Москва: Изд - во вост. Литературы, - 1958. - 371 с.
12. Курбанова, Ч.А. Шелк Азербайджана в торгово - дипломатических отношениях Сефевидского государства со странами Европы в I половине XVII в. / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку: – 1984 - 28 с.
13. Магомедов, Н.А. Дербент и Дербентское владение в XVIII - первой половине XIX в. (Политическое положение и экономическое развитие.) / Н.А.Магомедов. - Махачкала: Типография. ДНЦ РАН, - 1998. – 248 с
14. Магомедов, Н.А. Дербентское ханство в русско - иранских и русско - турецких взаимоотношениях во второй половине XVIII - начале XIX в. / Н.А.Магомедов. – Махачкала, - 2000. - 155 с.
15. Олеарий Адам. Подробное описание путешествия голыштинского по-сольства в Московию и Персию и обратно в 1633, 1636 и 1639 гг. Составленное секретарем посольства Адамом Олеарием, пер. с немец. П.Барсова. / Москва: Университетская типография, - 1870 - 1033 с.

Summary

Matanat Bahramova

Crafts in medieval Caucasian cities (on the example of the medieval city of Derbend)

The difficulty of studying the evolution of crafts in medieval cities, including the city of Derbend, is due to the lack of local sources that tell about the craft life of the city. In medieval Azerbaijani cities, there were special communities of people engaged in crafts.

From the 12th century to the first quarter of the 13th century, the cities of Shirvan experienced economic, political and cultural flourishing. During this time, Shamakhi, Baku, Beylagan and Derbend became famous and important handicraft and trade centers in the Islamic East.

During this period, Derbend became an important economic center of the country. Most of the population of Derbend was engaged in various crafts. They united in craft societies. During the reign of the Safavids, cotton and linen fabrics produced in the city of Derbend fully satisfied domes-

tic demand. Silks woven by Derbend craftsmen were known in Western Europe. Interesting information about this was also given by the 16th-century traveler Adam Oleari.

There were objective reasons that necessitated the unification of various artisans in Derbend. Individual artisans could no longer fulfill the increased number of orders. This necessitated their unification. Most of the artisans gathered mainly in the bazaars and in the artisan quarters.

During this period, Derbend artisans began to master various branches of art, and the products they produced practically satisfied domestic demand. The most skilled craftsmen were concentrated in Derbend. Basically, they satisfied the needs of the upper class and did everything possible to please them, which ensured the further development of their skills.

Keywords: *Derbent, craft, craft associations, trade, careers*

Резюме

Матанат Бахрамова

Ремесла в средневековых кавказских городах (на примере средневекового города Дербенд)

Сложность изучения эволюции ремесел в средневековых городах, в том числе и в городе Дербенд, связана с отсутствием местных источников, повествующих о ремесленной жизни города. В средневековых азербайджанских городах существовали особые общины людей, занимающихся ремеслами.

С XII века до первой четверти XIII века города Ширвана переживали экономический, политический и культурный расцвет. За это время Шамаха, Баку, Бейлаган и Дербенд стали известными и важными ремесленными и торговыми центрами на исламском Востоке.

В указанный период Дербенд стал важным экономическим центром страны. Большая часть населения Дербенда занималась различными ремеслами. Они объединялись в ремесленные общества. В период правления Сефевидов хлопчатобумажные и льняные ткани, производимые в городе Дербенде, полностью удовлетворяли внутренний спрос. Шелка, сотканые дербендскими мастерами, были известны в Западной Европе. Интересные сведения об этом приводил и путешественник XVI века Адам Олеари.

Существовали объективные причины, обусловившие необходимость объединения разных ремесленников в Дербенде. Отдельные ремесленники уже не могли выполнять возросшее количество заказов. Это вызвало необходимость их объединения. Большинство ремесленников собиралось в основном на базарах и в ремесленных кварталах.

В этот период дербендские ремесленники стали осваивать различные отрасли искусства, а производимая ими продукция практически удовлетворяла внутренний спрос. Наиболее искусные мастера были сосредоточены в Дербенде. В основном они удовлетворяли потребности высшего класса и делали все возможное, чтобы угодить им, что обеспечивало дальнейшее развитие их мастерства.

Ключевые слова: *Дербент, ремесло, ассоциации ремесленников, торговля, карьеры*

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.97>

NAZİLƏ MƏMMƏDOVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, "Azərbaycanın VII -XIV əsrlər tarixi"

şöbəsinin elmi işçisi

Azərbaycan

nazile_mamedova@inbox.ru

AZƏRBAYCANIN ERKƏN ORTA ƏSRLƏR TARİXİNİN TARİXŞÜNASLIĞININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: tarixşünaslıq, erkən orta əsrlər, Albaniya, Atropatena, feodal dövlətlər.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin ayrı-ayrı məsələləri XIX əsrin əvvəllərindən etibarən tarixçilərin diqqətini çəkməyə başlamış, Qafqazın və ümumilikdə Ön Asiyanın etnik, siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafında böyük rol oynamış Azərbaycan xalqının və Azərbaycanın orta əsr dövlətlərinin tarixinin öyrənilməsi zamanla böyük elmi aktuallıq qazanmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin araşdırılmasını zəruri edən elmi maraqla yanaşı, siyasi amillər də önəmli rol oynamış, Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalının ardından bölgənin daha geniş araşdırılması üçün xüsusi komissiyalar təşkil edilmiş, müxtəlif topluların nəşrinə başlanmışdır. Onların içərisində X əsrdən 1862-ci ilədək Qafqazın tarixini əks etdirən və Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının sədri A.P.Berjenin redaktəsi altında nəşr edilən 13 cildlik QAKA (Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları / Акты Кавказской Археографической Комиссии), Tiflisdəki Qafqaz Tədrisi Dairəsinin 1881-1915-ci illər ərzində nəşr etdiyi QƏXTMT (Qafqaz ərəzilərinin və xalqlarının təsvirinə dair Materiallar Topplusu / Сборник Материалов местностей и племен Кавказа) kimi topluların ayrı-ayrı saylarında Azərbaycan xalqının mənşəyi, dili, etnoqrafiyası, siyasi və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri, mədəniyyəti ilə bağlı səthi də olsa tədqiqatların təməli atılmışdır (31; 65).

Eyni zamanda bu dövrdə Qafqaz tarixi, o cümlədən Azərbaycanın orta əsrlər tarixi ilə bağlı mənbələrin tərcüməsi işi də geniş miqyas almışdır. Bu mənbələrin içərisində Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi məsələlərini bu və ya

digər dərəcədə əks etdirən alban, Bizans, erməni və ərəb mənbələri üstünlük təşkil etmişdir. Musa Kalankatuklu, Bizanslı Menandr, Bizanslı Feofan, Feofilakt Simokatta, Xorenli Musa, Taronlu Stepannos, Anetsi Samuil, yepiskop Sebeos kimi müəlliflərin əsrlərinin rus dilinə tərcümələri, həmçinin yuxarıda adı çəkilən "Qafqaz ərəzilərinin və xalqlarının təsvirinə dair Materiallar Topplusu"nun 1901-1908-ci illərdəki 29, 31, 32 və 38-ci cildlərində N.A.Karaulov tərəfindən klassik ərəb coğrafiya məktəbinin nümayəndələri olan əl-İstəxri, Qudama bin Cəfər, İbn əl-Fəqih, İbn Xordadbeh, bn Rusta, əl-Yəqubi, əl-Müqəddəsi, əl-Məsudi və İbn Havqəlin ərəb dilindən rus dilinə müxtəsər tərcümələri bu istiqamətdə görülən fəaliyyətə ümumən ola bilər (42; 43; 65).

Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin bəzi məsələləri görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanovun "Gülistan-i İrəm" əsərində araşdırılmış, o cümlədən Azərbaycanın coğrafi həddləri, əhalisinin mənşəyi, Xilafətin hakimiyyətindən monqol istilalarına qədər olan siyasi tarixi kitabın birinci və ikinci bölmələrində nəzərdən keçirilmişdir (6). Böyük sayda yazılı mənbələri, o cümlədən ərəb mənbələrinə əsaslanaraq yazdığı bu bölmələrdə Azərbaycan tarixçisi əslində bu kitabı ilə Azərbaycan tarixi üzrə ilk ümumiləşdirici əsər təqdim etmişdir, baxmayaraq ki, bölmələrin əksəriyyəti, o cümlədən erkən orta əsrlər tarixi ilə bağlı bölmələr daha çox icmal xarakteri daşıyır.

Ümumilikdə isə XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixi üzrə aparılan tədqiqatlar, istifadə etdiklərin yazılı və arxeoloji mənbələrin

kasadlığı və bölgə tarixini fraqmentar öyrənmələri səbəbindən, fundamental əsər səciyyəsi daşmamışdır. İstisna olaraq V.V.Bartoldun bəzi tədqiqatlarını göstərmək olar ki, onlar da Azərbaycan xalqının mənşəyi, mədəniyyəti, Azərbaycan dövlətlərinin etnik və milli mənsubiyyəti, Qafqaz tarixində oynadığı rolun müəyyən edilməsi üçün yetərsiz, bəzi hallarda qərəzli səciyyə daşmışdır (38-39).

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin araşdırılması istiqamətində yeni bir mərhələ başlamışdır. Bu mərhələnin əhəmiyyətli tərəfləri: Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin kompleks şəkildə araşdırılmasının başlaması, yerli tarixçilərin bu araşdırmalara cəlb edilməsi, tədqiqatların disiplinlərarası (arxeoloji, numizmatik, etnoqrafik, mənbəşünaslıq baxımından) səciyyə alması idi. Bu tədqiqatlar Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin səciyyəvi tərəflərini müəyyən etməyə, dövrlərə görə təsnif edilməsinə, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni inkişaf tarixinin önəmli hadisələrini izləməyə imkan vermişdir. İdeoloji məhdudiyyətlərə və metodoloji birtərəfliyinə baxmayaraq, 1930-1980-ci illərdə Azərbaycanın orta əsrlər tarixi üzrə bir sıra fundamental əsərlər yazılmış, sonrakı dönmənin araşdırmaları üçün nəzəri və faktoloji bazanı yaratmışdır. Eyni zamanda SSRİ EA sistemi daxilində Azərbaycan tarixi, o cümlədən orta əsrlər tarixi məsələlərini öyrənən sistemli bir akademik mühit – EA institutları (Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya, Şərqsünaslıq) yaradılmışdır.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin arxeoloji baxımdan tədqiqi geniş vüsət almış, Azərbaycan şəhərləri ilə bağlı sistsilə məqalə və monoqrafiyalar ortaya çıxmışdır (5; 10; 13; 16; 26; 33; 36; 37; 41; 50; 59). Eyni zamanda arxeoloji məlumatların yazılı mənbələrlə müqayisəli təhlili sayəsində Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişaf tarixinin bir sıra məsələləri tədqiq edilmiş, 1920-ci illərin ortalarından etibarən bu tədqiqatlara numizmatik materialların da cəlb edilməsinə başlanmışdır (62; 63). Sovet hakimiyyəti illərində universitetlərdə şərqsünaslıq fakültələrinin açılması geniş miqyas aldığı üçün, tarixçi-şərqsünasların yetişməsi də sürətlənmiş, Azərbaycanın orta əsrlər tarixi üzrə ərəb və fars dillərində mənbələrin tərcüməsi geniş vüsət almışdır. Həmin il-

lərdə yuxarıda adını çəkdiyimiz N.A.Karaulovun müxtəsər tərcümələrinin yerinə, ərəb və fars dillərində mənbələrin (İbn Xordadbeh, Əbu Duləf, İbn Fadlan və d.) tam tərcümələri yerinə yetirilmişdir (45; 49; 55).

Bütün bu nailiyyətlərlə yanaşı, Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin taleyüklü məsələlərini, o cümlədən Azərbaycan xalqının mənşəyi və etnogenezi, Albaniya və Atropatena dövlətlərinin milli mənsubiyyəti, eləcə də tarixi və siyasi coğrafiyasını araşdıran tarixçilər böyük məhdudiyyətlərlə üzləşmiş, rus sovet tarixçilərinin qurduğu məktəblərin və istiqamətlərin çərçivəsindən çıxmaq imkanından məhrum qalmışlar. M.X.Şərifli, Z.M.Bünyadov, F.M.Məmmədova, N.M.Vəlixanlı, S.B.Aşurbəyli, Y.M.Mahmudov kimi tarixçilərin əsərlərində bu məsələlər, bütün məhdudiyyətlərə və qadağalara baxmayaraq, tədqiq edilmiş (7; 19-20; 23; 25; 27-28; 35-36; 40; 56-58), eyni zamanda qərəzli rus, erməni və gürcü tarixçilərinin təmsalında böyük opponent ordusu ilə üzləşmişdir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra “Azərbaycan tarix elmi obyektivliyə, tərəqqiyə və milli məfkurəyə dayaqlanan nəzəri və praktiki istiqamətlərini müəyyən etmiş” (17, s.27), Azərbaycan tarixçilərinin marksist metodologiyadan, sovet elminin ideoloji və siyasi qərəzlərə dayanan məhdudiyyətlərindən, rus tarixçilərinin “inhisarçılığı”ndan xilas olaraq öz tarixlərini Azərbaycançılıq ruhunda araşdırmaları üçün imkan yaranmışdır. Xüsusilə Azərbaycan xalqının mənşəyi, etnogenezi, Albaniya və Atropatena dövlətlərinin milli mənsubiyyəti məsələsi, dövlətçilik tarixi, o cümlədən böyük bir fəsilədən sonra ilk dəfə Sacilərin tarixi Azərbaycan ərazisini vahid hakimiyyət altında birləşdirməsinin siyasi əhəmiyyəti, İslamın Azərbaycan xalqının təşəkkülündə rolu kimi məsələlər yenidən, milli ruhda araşdırılmağa başlamışdır. AMEA sistemində fəaliyyət göstərən Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya, Şərqsünaslıq İnstitutları tədqiqatlarını istər ayrı-ayrı elmi planlar, istərsə də birgə layihələr çərçivəsində qurmağa başlamışlar.

Bu baxımdan Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan XXI əsrin və Üçüncü minilliyin ayrıcında” adlı Müraciəti Azərbaycan tarix elminin inkişafı üçün konseptual təməl kimi qəbul ediləcək bir əsərdir (11). “Ulu keçmişimizin

və müasir tariximizin ensiklopedik şərhini, gələcək inkişafımızın elmi-nəzəri proqnozlarını verən bu əsərdə xalqımızın keçdiyi tarixi yola dərinlən nəzər salınır, mühüm tarixi proseslərə, hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərə obyektiv qiymət verilir, prinsiplial münasibət bildirilir” (21, s.108). Tarixçilər tərəfindən “Azərbaycan tarixinin Dirçəliş konsepsiyası” olaraq dəyərləndirilən bu konsepsiya çərçivəsində tədqiqatlar Vətən tarixşünaslığında orta əsrlər tarixi, o cümlədən erkən orta əsrlər tarixi məsələlərini də əhatə etməkdədir.

Hazırkı məqalədə Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığının bəzi ümumi məsələləri araşdırılmışdır. İlk olaraq qeyd etməliyə ki, tarixşünaslıqda Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin dövrləşdirilməsi, o cümlədən xronoloji mərhələlərinin hüdudları konkret tədqiqat obyektinə olmasa da, Azərbaycan tarixçilərinin böyük əksəriyyətinin əsərlərində, o cümlədən 7 cildlik “Azərbaycan tarixi” kimi akademik nəşrdə III-X əsrlər Azərbaycan tarixinin erkən orta əsrlər dövrü kimi müəyyən edilmişdir. Qəbul edilmiş bölgüyə görə, orta əsrlərin başlanğıc hüdudu (III-VII əsrlər) feodalizmin meydana gəlməsi və təşəkkülü dövrü kimi dəyərləndirilir, son hüdudu (IX-X əsrlər) isə Xilafətin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycanda müstəqil və yarımmüstəqil feodal dövlətlərinin yaranması və feodal pərakəndəliyi dövrü olaraq verilir (3, s.34-37, 193-226, 283-358 və s.).

Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin öyrənilməsi üçün yazılı və maddi mənbələrin birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməsi bu sahədə aparılan tədqiqatların istiqamətini də müəyyən etmişdir. Belə ki, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, Albaniya, Atropatena dövlətlərinin siyasi və sosial tarixi, ölkənin iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri, İslam öncəsi Azərbaycan mədəniyyəti, ərəb işğalları və nəticələri, Xilafətin zəiflədiyi dövrdə Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi və Sacilər, Salarilər, Şirvanşahlar, Tiflis və Dərbənd əmirlikləri kimi dövlətlərin Azərbaycanın siyasi tarixində yeri və rolu kimi məsələlərin tədqiqi üçün alban, erməni, gürcü, ərəb, süryani mənbələrinin araşdırılması ilə yanaşı, Azərbaycanın arxeoloji baxımdan tədqiqi də zərurət təşkil etmişdir. Bu baxımdan 1920-ci illərin ortalarından başlayaraq İ.M.Cəfərzadə, Y.A.Paxomov, Z.İ.Yampolski,

R.M.Vahidov kimi arxeoloqların tədqiqatları Azərbaycanın erkən orta əsrlər maddi mədəniyyətinin, dini həyatının, şəhərlərində sənətkarlıq və ticarətin inkişafının səciyyəvi tərəflərini müəyyən etməyə imkan vermişdir (26; 47; 61-63; 68).

Ümumiyyətlə, Albaniya tematikası Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi araşdırmalarının kvintessensiyasını təşkil edir, desək, yanlışdır. Bu səbəbdən də, 1960-1980-ci illərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar, o cümlədən Qarabağ bölgəsindəki tədqiqatlar (erməni işğalındak) təkcə Azərbaycan şəhərlərinin orta əsr tarixinin obyektiv mənzərəsini təqdim etmək üçün deyil, eyni zamanda Albaniya (Arran) siyasi varlığının və alban mədəniyyətinin Azərbaycan xalqına mənsubiyyətini ortaya çıxarmaq, tarixşünaslıqda erməni saxtakarlığının önünü almaq üçün də böyük əhəmiyyət daşımışdır. Bu baxımdan Q.M.Aslanov, İ.A.Babayev, F.L.Osmanov, Q.M.Əhmədov, A.B.Nuriyev, R.B.Göyüşov, T.M.Dostiyevin tədqiqatları xüsusi qeyd edilə bilər (5; 9; 10; 16; 24; 34; 46; 59). Bu tədqiqatlar eyni zamanda, erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda daşışləmə, bədii metal, monumental hekəltərəşliq, ağacışləmə, dulusçuluq, zərgərlik kimi sənət sahələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini də müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Tarixçilər arasında Albaniya tematikası, o cümlədən Albaniyanın siyasi və etnik coğrafiyası XIX əsrdə A.A.Bakıxanov və M.Əfəndiyevdən başlayaraq, XX əsrin birinci yarısında V.V.Bartold, A.Y.Krımski, S.V.Yuşkov, S.Y.Yeremyan, K.V.Trever, Z.İ.Yampolski, XX əsrin ortalarından isə Z.M.Bünyadov, K.Əliyev, F.Məmmədova, T.Məmmədov kimi tədqiqatçıların araşdırmalarının obyektinə olmuşdur. Bu baxımdan 1962-ci ildə Bakıda İ.Əliyevin redaktəsi ilə nəşr edilmiş “Qafqaz Albaniyasının tarixi məsələləri” adlı məqalələr toplusu da xüsusi qeyd edilməlidir, çünki topluda həmin dövrdə Albaniya tarixini araşdıran bir neçə məşhur tarixçinin və arxeoloqların, o cümlədən Z.İ.Yampolskinin, Q.M.Aslanovun, Z.M.Bünyadovun, R.Ə.Hüseynovun məqalələri toplanmışdır (44).

Yenə burada qeyd etməyə dəyər ki, Albaniyanın orta əsrlər tarixi son yarım əsrdə daha çox K.V.Trever, F.C.Məmmədova, Z.M.Bünya-

dov və T.Məmmədov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatların içərisində hazırkı məqalənin mövzu çərçivəsinə uyğun olaraq K.V.Treverin “Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyətinə dair öçerklər”i (66), F.Məmmədovanın Albaniyanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyasına həsr edilmiş monoqrafiyaları (56, 57), Z.M.Bünyadovun Albaniyanın VII-VIII əsr tarixinə həsr edilmiş məqaləsi (40) diqqəti çəkməkdədir. Z.M.Bünyadov, eyni zamanda, Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə mühüm mənbələrdən olan Musa Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” və Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi”ni də Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir (15).

Atropatena dövlətinin tarixi məsələləri Albaniyaya nisbətən daha zəif araşdırılmışdır ki, bu da ilk növbədə Azərbaycan tarixçisi üçün İran ərazisində arxeoloji, etnoqrafik, numizmatik tədqiqatların aparılmasının çətinliyi, əldə olan materialların isə əsasən yazılı qaynaqlardan alınması ilə bağlı olmuşdur. Bununla yanaşı, akad. İ.Əliyevin, A.Fazilinin, S.Qasımova-nın tədqiqatlarında Atropatenanın siyasi tarixi, sosial və iqtisadi inkişaf məsələləri bu və ya digər dərəcədə araşdırılmışdır (12; 32; 53-54). Eyni zamanda S.Qasımova tərəfindən yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi”nin ikinci cildində mevafiq bölmədə Atropatenanın Sasanilər dövlətinin tərkibində siyasi vəziyyəti, inzibati bölgüsü və idarə sistemi, məzdəkilər hərəkatı, Zərdüştilik və onun Cənubi Azərbaycanın dini həyatında rolu, Atropatena xristianlığın mövqeyi kimi məsələlərə nəzər yetirilmişdir (3, s.84-108).

Tarixşünaslıqda Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixini akad. Z.M.Bünyadov qədər hərtərəfli və geniş araşdırın başqa bir tarixçi yoxdur, desək, yanlışdır. Görkəmli tarixçinin istər ərəb istilaları öncəsi, istər Xilafətin hakimiyyəti dövrü istərsə də Xilafətin hakimiyyətinin zəifləyib Azərbaycanda yarımüstəqil və müstəqil dövlətlərin ortaya çıxdığı IX-X əsrlər tarixi ilə bağlı monoqrafiya və məqalələri aktuallığını saxlamaqda və bu gün Azərbaycan tarixi üzrə yazılan akademik nəşrlərin müvafiq bölmələrinin əsas materialını təşkil etməkdədir. 1950-ci illərin sonlarından etibarən nəşr etdirməyə başladığı məqalələrində Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi”nin mənbəşünaslıq baxımından əhəmiyyəti, VII-VIII əsrlərdə xəzərlərin Alba-

niyadakı fəaliyyəti, Azərbaycanın bəzi qədim şəhərlərinin lokallaşdırılması, alban katalikoslarının fəaliyyəti, Babək hərəkatı və xürrəmi-Bizans əlaqələri kimi məsələlər müəllifin ayrı-ayrı məqalələrinin mövzu obyektinə olmuşdur (məqalələrin siyahısı üçün bax: 7, s.321).

1965-ci ildə rus dilində, 1989-cu ildə Azərbaycan dilində (2007-ci ildə latın qrafikası ilə) nəşr edilmiş “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında akad. Z.M.Bünyadov ərəb istilası ərəfəsində Azərbaycanın siyasi vəziyyətini və sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmış, Əməvilər və Abbasilər dövründə Xilafətin Azərbaycanda həyata keçirdiyi inzibati siyasətə, şəhərlərin və ticarətin inkişafına, eləcə də ölkədə İslamın yayılması prosesinə və etnogenez probleminə müvafiq bölmələr ayırmışdır. Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə fundamental əsər səciyyəsi daşıyan bu monoqrafiyada ilk dəfə olaraq xəzərlərin Azərbaycan tarixindəki yeri, ərəb qəbilələrinin Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi, Babək hərəkatı, Xilafətin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan ərazisində yaranan Şəki və Beyləqan hakimləri, Şirvanşah Məzyədilər və Sacilərin tarixi orta əsr yazılı mənbələrinin, arxeoloji və numizmatik materialların müqayisəli təhlili əsasında geniş bir şəkildə araşdırılmışdır (7). Babək və xürrəmilər hərəkatı haqqında ərəb mənbələrindəki bəzi məlumatların tərcüməsi də kitab əlavə edilmişdir.

Xilafət dövrü, eləcə də IX-XI əsrlər Azərbaycan tarixi məsələləri M.X.Şərifli və N.M.Vəlixanlının əsərlərində də tədqiqat obyektinə olmuşdur. M.X.Şəriflinin 1940-cı illərin ortalarından etibarən apardığı elmi araşdırmaları 1978-ci ildə “IX əsrin ikinci yarısında - XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri” adlı monoqrafiyanın (yeni nəşri – 2013-cü ilə aiddir) yazılması ilə nəticələnmişdir (25). M.X.Şərifli istər ayrı-ayrı məqalələrində, istərsə də adı çəkilən monoqrafiyasında Şirvanın siyasi coğrafiyası, əhalisi, Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin, həmçinin Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətlərinin siyasi tarixini, rus yürüşlərinin Azərbaycan üçün nəticələrini tədqiq etmişdir. N.M.Vəlixanlı Azərbaycanın IX-XI əsrlər tarixi üzrə mənbələrin araşdırıcısı olaraq tanınır və bu əsərlərin içərisində 1974-cü ildə nəşr edilmiş “IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasla-

rı və səyyahları Azərbaycan haqqında” müxtəsr tərcümələri, İbn Xordadbehin “Yollar və məmləkətlər” kitabının 1986-cı ildə ərəb dilindən rus dilinə tərcüməsi, 1993-cü ildə nəşr edilən “Ərəb Xilafəti və Azərbaycan” adlı əsəri xüsusi qeyd edilə bilər (27-28; 49).

Qeyd edilən tədqiqatlarla yanaşı, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin erkən orta əsrlər tarixinin bəzi məsələləri də tədqiq edilmişdir ki, onların içərisində S.B.Aşurbəylinin Şirvanşahların və Bakı şəhərinin, Q.M.Əhmədovun Beyləqanın, Q.Hacıyevin Bərdə şəhərinin, N.M.Vəlixanlının Naxçıvanın orta əsrlər tarixinə həsr edilmiş iki monoqrafiyasını qeyd etmək lazımdır (10; 13; 29-30; 36-37). Eyni zamanda erkən orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının etnogenezi, İslamı qəbulu, Cənubi Qafqazda Türk-İslam mədəniyyətinin təşəkkülündə Azərbaycan dövrlərinin yeri kimi məsələlər akad. Y.M.Mahmudovun “Azərbaycan tarixi. Erkən İntibah dövrü” adlı kitabında tədqiq edilmişdir (19).

Son iki onillikdə Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə fundamental əsərlər ortaya çıxmışdır. Onların içərisində T.Məmmədovun “Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə” (22), Q.Cəbiyevin “Girdman tarixi. IV-IX əsrlər” (8), F.L.Osmanovun “Qafqaz Albaniyasının mədəniyyəti” (60, rus dilində) adlı monoqrafiyaları qeyd etmək yerinə düşər. T.M.Məmmədovun monoqrafiyası, əslində, Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixini konkret mövzu obyektı olaraq seçən ilk əsər olaraq dəyərləndirilə bilər. Monoqrafiyada ilk dəfə erkən orta əsrlər Albaniyasının sərhədləri, ərazisi, əhalisi, bölgədəki etnik proseslər, Albaniyanın iqtisadi həyatı, dövlət quruluşu, alban kilsəsinin vəziyyəti kimi məsələlər geniş şəkildə araşdırılmışdır. Q.Cəbiyevin də monoqrafiyası Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixini konkret mövzu obyektı olaraq seçməklə, erkən orta əsrlərdə Albaniyanın inzibati-siyasi vahidlərdən birinin - Girdiman vilayətinin tarixini araşdırır. Yazılı mənbələrin məlumatları, eləcə də arxeoloji və toponimik materiallar əsasında Girdiman vilayətinin təbii-coğrafi xarakteristikası və əhalinin məskunlaşma dinamikası verilir, maddi-mədəniyyət abidələri və təsərrüfat həyatından bəhs edilir. Q.Cəbiyevin əsəri Girdiman vilayətinin tarixinə həsr olunmuş ilk xüsusi tədqiqat əsəridir. F.L.Osmanovun monoqrafiyasında Azərbaycanın erkən orta

əsr mədəniyyətinin ayrı-ayrı məsələləri araşdırılır.

Məqalədə nəzərdən keçirdiyimiz qısa tarixşünaslıq icmalı bizə Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığı ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir: XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan tarixinin bu və ya digər məsələləri ayrı-ayrı tarixçilər tərəfindən araşdırılmağa başlanmış, 1920-ci illərin sonu – 1930-cu illərin əvvəllərinə doğru Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə əvvəlcə icmal xarakterli, daha sonra akademik nəşrlər ortaya çıxmışdır. Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərinin arxeoloji tədqiqi, numizmatik araşdırmaların genişlənməsi, orta əsr mənbələrindəki materialların elmi dövriyyəyə buraxılması sayəsində 1950-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə elmi istiqamətlər yaranmağa başlamış, bu sahədə aparılan araşdırmalar kompleks tədqiqat səciyyəsi almışdır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası öncəsi onilliklərdə Sasani dövrü Albaniya və Atropatena, Xilafət dövrü Azərbaycanın, eləcə də Xilafətin zəiflədiyi dövrdə yaranan yerli dövlətlərin siyasi tarixi, sosial-iqtisadi həyatı, mədəni inkişafı məsələləri üzrə fundamental əsərlər yazılmışdır. 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, milli dövlətçilik tarixinə və Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun bir şəkildə Azərbaycan tarixi məsələlərinə yenidən baxış həyata keçirilmiş, Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi də bu istiqamətdə tədqiq edilməyə başlanmışdır. Xüsusilə Azərbaycanın etno-siyasi tarixi, İslam mədəniyyəti və Türk dünyasındakı yeri məsələləri yenidən işlənmişdir.

Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə iri miqyaslı tədqiqatlar Azərbaycan ortaəsrşünaslığına böyük töhfə vermişdir. Bununla yanaşı, bu tarixin bəzi məsələləri hələ də elmi mübahisələrə və araşdırmaya açıqdır və öz tədqiqatçısını gözləyir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi. 3 cildə. I cild. Ən qədim zamanlardan Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqına qədər. (İ.A.Hüseynov və d. redaktəsi ilə). Bakı, Elm, 1958 – 448 s.

2. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. (akad. İ.H.Əliyevin redaktəsi ilə). Bakı, Elm, 1993 – 284 s.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild (III-XIII əsrin birinci rübü). Bakı, Elm, 1998 – 596 s.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, Çıraq, 2007 – 400 s.
5. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ (tarixi-arxeoloji öçerk). Bakı, Elm, 1981 – 67 s.
6. Bakıxanov A.A. Gülistani İrəm. Tərcümə edəni M.Əskərli. Bakı, Mınarə, 2000 – 224 s.
7. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərnəşr, 1989 – 336 s.
8. Cəbiyev Q. Girdman tarixi. IV-IX əsrlər. Bakı, Şərq-Qərb, 2010 – 616 s.
9. Dostiyev T.M. Şimal-Qərbi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001 – 396 s.
10. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, Elm, 1979 – 197 s.
11. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2001 – 56 s.
12. Fazili A.H. Ulusunu tanımayan tanrısını tanımaz (Atropatena e. ə. IV – e. VII əsri). Bakı, Elm, 1992 – 216 s.
13. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarixi. Bakı, Uniprint, 2008 – 250 s.
14. İbrahimov Z. Babək. Bakı, Azərnəşr, 1944 – 56 s.
15. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Qoş Mxitar. Alban salnaməsi. Tərcümə edəni, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi Z.Bünyadov. Bakı, Avrasiya Press, 2006 – 296 s.
16. Göyüşov R.B. Amaras Ağoğlan. Bakı, Elm, 1975 – 98 s.
17. Gözəlova Y.H. Tarix elmində Yaqub Mahmudov məktəbi. Bakı, Təhsil, 2013 – 648 s.
18. Mahmudov Y.M. Azərbaycan. Qısa dövlətçilik tarixi. Bakı, Təhsil, 2005 – 140 s.
19. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. Erkən İntibah dövrü (IX əsrin ikinci yarısı – XIII əsrin əvvəlləri). Bakı, Aspoliqraf, 2008 – 128 s.
20. Mahmudov Y.M. Azərbaycanlılar (etnik-siyasi tarixə ümumi baxış). Bakı, Aspoliqraf, 2008 – 64 s.
21. Mahmudov Y.M. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. Bakı, Təhsil, 2011 – 608 s.
22. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, Təhsil, 2006 – 400 s.
23. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, Azərnəşr, 1993 – 262 s.
24. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1982 – 157 s.
25. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycanda feodal dövlətləri. Bakı, Elm, 1978 – 344 s.
26. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı, AzSSR EA, 1961 – 160 s.
27. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasları və səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm, 1974 – 223 s.
28. Vəlixanlı N.M. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərnəşr, 1993 – 157 s.
29. Vəlixanlı N.M. Naxçıvan - ərəblərdən monqollaradək. Bakı, Elm, 2005 – 152 s.
30. Vəlixanlı N.M. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda. Naxçıvan, Əcəmi, 2015 – 179 s.
31. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией / Арх. Гл. Упр. Наместника Кавказа. Тифлис, Тип. Глав. Упр. Наместника Кав., 1866-1904.
32. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Баку, Азернешр, 1989 – 160 с.
33. Альтман М.М. Исторический очерк города Гянджи. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1949 – 112 с.
34. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыгзаде М.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку, Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1966 – 68 с.
35. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, Элм, 1983 – 341 с.
36. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку. Баку, Изд-во Ан Аз.ССР, 1964 – 333 с.
37. Ашурбейли С.Б. История города Баку. Период средневековья. Баку, Азернешр, 1993 – 408 с.

38. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. СПб., Типография Киришабаума, 1903 – 12+176 с.
39. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, б.изд., 1925 – 150 с.
40. Буниятов З.М. Из истории Кавказской Албании VII-VIII вв. // «Вопросы истории Кавказской Албании». Сборник статей, Баку, Элм, 1962, с.68-84.
41. Ваидов Р.М. Мингечаур в III-VIII вв. Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1961 – 160 с.
42. Византийские историки. Перевод с греч. С.Дестуниса. Менандр Византиец. СПб., Типография Леонида Демиса, 1860, с.311-470.
43. Византийские историки, переведенные с греческого при С. Петербургской духовной академии. Исторические записки Никифора Вриенния (976-1087). СПб., б.изд., 1858 – 156 с.
44. Вопросы истории Кавказской Албании. Сборник статей. Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1962 – 256 с.
45. Вторая записка Абу Дулафа. / Издание текста, перевод, введение и комментарии П.Г.Булгакова и А.Б.Халидова. Москва, Изд-во Восточной литературы, 1960 – 188 с.
46. Геюшев Р.Б. Христианство Кавказской Албании. Баку, Элм, 1984 – 192 с.
47. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1949 – 101 с.
48. Дорн Б.А. О походах русских в Табаристан. СПб., б.изд., 1875 – 718 с.
49. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Н.М.Велихановой. Баку, Элм, 1986 – 428 с.
50. Исмизаде О.Ш. Кабала – столица древней Кавказской Албании // «Вопросы истории Кавказской Албании». Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1962, с.29-37.
51. Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1956 – 130 с.
52. История Агван Моисея Каганкатвази. Перевод К.Патканова. СПб., 1861.
53. Касумова С.Ю, Азербайджан в III-VII вв. Этно-культурная и социально-экономическая история. Баку, Элм, 1993 – 140 с.
54. Касумова С.Ю, Южный Азербайджан в III-VII вв. Баку, Элм, 1983- 166 с.
55. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков, Изд-во ХГУ, 1956 – 347 с.
56. Мамедова.Дж. «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, Элм, 1977 – 198 с.
57. Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и албаны. Баку, ЦИКА, 2005 – 798 с.
58. Мамедова Ф.Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании III в. н.э. - VIII в. н.э. Баку, Элм, 1986 – 284 с.
59. Нуриев А.Б. Средневековый город Барда. Баку, Элм, 1981 – 25 с.
60. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, Təhsil, 2006 – 288 с.
61. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, Бакинский отдел народного образования, 1923 – 48 с.
62. Пахомов Е.А. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Вып. II. [Труды Института Истории, языка и литературы. Т. II/41]. – Баку: Изд-во АН АзССР, 1938. – 102 с. + 1 вкл.(карта).
63. Пахомов Е.А. Монеты Азербайджана. Вып. 1. Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1959. – 79 с.
64. Рзаев Н. И. Искусство Кавказской Албании (IV в. до н.э. - VII в. н.э.). Баку, Элм, 1976 – 256 с.
65. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа / СПб., 1881-1915.
66. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. - VII в. н.э. Москва-Ленинград, Издательство Академии наук СССР, 1959 – 389 с.
67. Якуби. История. Перевод выдержек П.К.Жузе. Баку, Изд-во О-ва обследования и изуч. Азербайджана, 1927 – 132 с.
68. Ямпольский З.И. Восстание Бабека. Баку, Изд-во АзФАН, 1941 – 28 с.

Summary

Nazilya Mammadova

Some questions of historiography of the early medieval history of Azerbaijan

The early medieval history of Azerbaijan is characterized by the political and cultural rise of local states such as Albania and Atropatene, on the one hand, and the country's entry into Islamic civilization and becoming part of Islamic culture, on the other. At the same time, the early medieval history of the country is rich in such important events as the formation of feudal relations, the rise of medieval urban culture, the emergence of states of political power of the Caliphate, the political rise of Shirvan. Since the beginning of the 19th century, these questions have been on the focus of attention of historians; during this almost two hundred years period, significant works on source studies, archaeology, numismatics appeared, scientific directions and schools associated with the early medieval history of Azerbaijan arose.

The article defines the main issues of the early medieval history of Azerbaijan and investigates the degree of study of these issues in historiography. The main attention is focused on the achievements of native historiography in this direction.

Keywords: *historiography, early Middle Ages, Albania, Atropatene, feudal states.*

Резюме

Назиля Мамедова

Некоторые вопросы историографии раннесредневековой истории Азербайджана

Раннесредневековая история Азербайджана характеризуется политическим и культурным подъемом местных государств, таких как Албания и Атропатена, с одной стороны, и вхождением страны в исламскую цивилизацию и становлением частью исламской культуры, с другой. В то же время раннесредневековая история страны богата такими важными событиями, как становление феодальных отношений, подъем средневековой городской культуры, возникновение государств политической власти Халифата, политический подъем Ширвана. С начала 19 века эти вопросы находятся в центре внимания историков; за этот почти двухсотлетний период появились значительные труды по источниковедению, археологии, нумизматике, возникли научные направления и школы, связанные с раннесредневековой историей Азербайджана.

В статье определяются основные вопросы раннесредневековой истории Азербайджана и изучается степень изученности этих вопросов в историографии. Основное внимание сосредоточено на достижениях отечественной историографии в этом направлении.

Ключевые слова: историография, раннее средневековье, Албания, Атропатена, феодальные государства.

УДК 94 (53)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.105>

СОЛТАНОВА НАЗИЛЯ

*Доцент, доктор философии по истории.
Институт истории им.А.А.Бакиханова НАНА
Азербайджан
physics_nas@rambler.ru*

**ИДЕИ БАХМАНЙАРА АЛ-АЗЕРБАЙДЖАНИ В ТЕОРИЯХ
УЧЕНЫХ XVII-XX ВВ.**

Ключевые слова: Ибн Сина, Шейх Раис, Кийа Раис, Бахманйар, физика.

В истории развития науки и культуры Востока, в частности Азербайджана, средневековые являются довольно плодотворным. В эти столетия жили и творили великие мудрецы, труды и имена которых вошли в мировую культуру человечества. В эпоху средневековья на Востоке были созданы богатые библиотеки, жили лучшие ученые того времени, достигнуты большие успехи в математике, естествознании, медицине, химии, философии, астрономии, географии, логике, праве, арабской и персидской литературе. Мудрецы того времени – Мухаммад ибн Муса аль-Хорезми (799 - 846), аль-Фараби (870-950), Закария ар-Рази (ум.925), аль-Ашари (ум.935), Ибн Сина (980 - 1037), Абурейхан Бируни (973 – 1048), Насир Хосров (ум.после1072), аль-Кирмани (ум.1021), Бахманйар аль-Азербайджани (993 - 1066), Абу-ль-Аля аль-Маарри (ум.1058), Эиналкузат Мийанеджи (1099 - 1131), Абу Хамид аль-Газали (ум. 1111), Ибн Рушд (1126 – 1198), Шихабалдин Яхья Сухраварди (1154 - 1191), Низами Гянджеви (ок.1141 - ок.1209), Сираджаддин Урмави (1193 - 1283), Махмуд Шабустари (1287 - 1320), Насираддин Туси (1201 - 1274), Имадеддин Насими (1369 - 1417) и другие – это плеяда знатоков, труды которых сыграли огромную роль в развитии мировой культуры. Имена этих ученых и их научное творчество отмечаются с большим уважением в трудах арабских авторов позднего средневековья [3; 9]. В эпоху раннего западного Ренессанса труды ученых Востока широко использовались, но европейские

ученые обходились без ссылок. Имена и труды ученых Востока исчезали или “растворялись” в истории науки. В библиотеках, архивах Запада сосредоточена большая часть трудов восточных ученых. Только в XVIII-XIX веках начались открытые исследования этих работ. В 1771 г. французским ученым Анкетилем-Дюперроном была переведена с древнеиранского языка «Авеста»; английские ученые У. Джонс и Г. Колбрук начали изучать санскрит в соответствии с европейскими языками; были расшифрованы: древнеперсидская (в 1802 г. немецкий ученый Г. Гротефенд, затем в 20— 30-х гг. XIX в. датский ученый Р. Раск, английский ученый Г. Роулинсон, французский ученый Э. Бюрнуф и др.), ассировавилонская клинопись (французский ученый П. Э. Ботта, ирландский ученый Э. Хинкс, английский ученый Г. Роулинсон), египетские иероглифы (французский ученый Ф. Шампольон в 1822 г.). Возникла огромная сеть различных азиатских обществ: Бенгальское азиатское общество в Калькутте (1784 г.), Азиатское общество в Париже (1822 г.), Королевское азиатское общество в Лондоне (1823 г.), Германское восточное общество в Лейпциге (1845 г.) и др. Были созданы специальные высшие учебные заведения по изучению восточных языков: в Вене — Академия восточных языков (1754 г.), в Париже — Школа домашних восточных языков (1795 г.). Появились капитальные исследования по древней и средневековой истории Востока. Среди культуры исследователей выделяются имена таких

ученых, как Г. Грюнебаум, Р. Бриффольт, У.М. Уотт, В.В. Бартольд, А. Блошер, А. Корбен, Ж. Лазар, Л. Массиньон, А. Массэ, М. Моле, Я. Рипка, Х. Риттер, М. Винтерниц; А. А. Кохзад, И. Х. Куреши, В. Рубен, Дж. Саркар, И. Хабиб, Г. Франке и др. Одним из наиболее выдающихся востоковедов в России XIX в. был Н. Я. Бичурин (Иакинф). Еще в 1754 г. М. В. Ломоносовым было учреждено университетское преподавание восточных языков, которое в 1804 г. утвердилось первым университетским уставом. В 1818 году в России было создано хранилище восточных рукописей и монет — Азиатский музей, ставший академическим восточным центром. В Азербайджане к этим проблемам с вниманием относились М.Ф.Ахундов, А.А. Бакиханов [17]. Участниками их исследований были такие ученые, как Г. Грюнебаум, А. Блошер, А. Корбен, Ж. Лазар, Л. Массиньон, А. Массэ, М. Моле, Я. Рипка, Х. Риттер, М. Винтерниц, А. А. Кохзад, И. Х. Куреши, В. Рубен, Дж. Саркар, И. Хабиб, Г. Франке и другие. В советское время В. В. Бартольд, Н. Я. Марр, С.Ф. Ольденбург, Ф. И. Щербатской, Б. Я. Владимирцов, И. Ю. Крачковский, П. К. Кокцов создали в этой области ценные труды. По-новому было поставлено изучение истории Древнего Востока трудами академика АН СССР В. В. Струве. Была организована подготовка востоковедов в специальных учебных заведениях (в Ленинградском институте домашних восточных языков им. А. С. Енукидзе, Московском институте востоковедения им. Н. Н. Нариманова и др.).

В эпоху раннего Возрождения в Азербайджане жили и творили такие выдающиеся личности, как Гусейн ал-Маранди, Абубакр аз-Зенджани, Ибрагим ат-Табризи, Мекки аль-Бардаи, Бахманйар ал-Азербайджани, Эйналгуззат Миянеджи, Хатиб Тебризи, Шихабдин Яхья Сухраварди, Низами Гянджеви, Сыраджадин Урмави, Махмуд Шабустари, Насирадин Туси, Имаддин Насими и другие. Известный филолог Хатиб Тебризи получил образование в Сирии, а затем в течении 40 лет преподавал в медресе в Багдаде. Он известный ученый мусульманского мира, обладавший энциклопедическими знаниями в области филоло-

гии и литературоведения. Выдающимся астрономом XII века был Фазиль Фаридаддин Ширвани. В IX в. в г. Барда — одном из древнейших городов Азербайджана жил Мекки ибн Ахмед ал-Бардаи — ученый и писатель, много путешествовавший по Ближнему и Среднему Востоку. Образование он получил в Багдаде. В своих многочисленных сочинениях он рассказывал о всех крупных городах, которые посетил [1, с.151-201]. Насирадин Туси своим творчеством, трудами, Марагинской обсерваторией и Марагинской революцией, которая изменила астрономические взгляды в науке, был великим творцом. Низами Гянджеви в своих произведениях в стихотворной форме излагал законы природы. Эта плеяда высоких имен оставила нам большое богатство — свои труды. В советский период было активное исследование трудов азербайджанских ученых средневековья. Среди исследователей этой проблемы были Е.Э.Бертельс, В.В.Бартольд, Г.П.Матвиевская, Б.А.Розенфельд, З.М. Бунятов, Г.Д. Мамедбейли, З.М. Мамедов, С.Рзакулиева, Ф.З.Зикриллаев, Ф.Садигзаде, Н.А. Алиева, Н.А. Абдулгасимова и другие.

Одним из выдающихся ученых Азербайджана средневекового периода можно назвать Бахманйара аль-Азербайджани, ученика ученого-энциклопедиста Ибн Сины. Сегодня имя Бахманйара знакомо в научной литературе. Труды Бахманйара аль-Азербайджани занимались многие исследователи [7; 8], но большое внимание принадлежит профессору Закир Мамедову [2]. В своих трудах он показывает исследование философии Бахманйара. Полное имя ученого Абу-ль-Гасан Бахманйар ибн аль-Марзбан аль-Азербайджани (993-1066). О жизни Бахманйара в литературе нет достаточной информации. Он был одним из крупных представителей Восточного перипатетизма. По некоторым источникам, исповедовал зороастризм, позже принял Ислам. Бахманйара аль-Азербайджани с уверенностью можно назвать одним из достойнейших учеников великого Авиценны - Ибн Сины (980-1037). Их знакомство относится к 1011 – 1037 годам (Тус, Рей, Хамадан, Исфахан). Ибн Сина так писал о Бахманйаре: “Он мне любим как сын и даже больше. Я

дал ему образование, воспитание и довел его до такого уровня” [10, с.100]. Ибн Сину называют Шейх Раисом. В переписках Ибн Сины и Бахманйара, которые сохранились в Санкт – Петербурге, Ташкенте, Милане, мы сталкиваемся с уважительным обращением Ибн Сины к своему любимому ученику Бахманйару со словами “Мевлаки вариси”, на языке фарси это звучит как “Кийа Раис”, что означает господин. В источниках его именуют и как Бахманйар ибн аль-Марзбан Кийа, что указывает на его марзбан семью. В сочинении аль Байхаки “Татимма “Диваналь-хикма” (Дополнение к “Хранилищу мудрости”), историко-биографической энциклопедии XII в, собрана информация об ученых - философах, врачах, астрономах, математиках, творивших в X-XII вв. В этом энциклопедическом справочнике Бахманйар отмечен как известный философ и мудрец - Абу-ль-Хасан Бахманйар аль-Марзбан – ученик Абу Али Ибн Сины. Имя Бахманйара известно научному миру также, как имя составителя и комментатора сочинения Ибн Сины “ат–Ташкилат”, написанного им со слов в период общения со своим учителем. Будучи учеником Авиценны Абу-ль-Гасан Бахманйар ибн ал-Марзбан ал-Азербайджани (993- 1066) являлся последователем философии и физики Аристотеля (384 – 322 до н.э.). Бахманйар, оставаясь верным философским традициям Аристотеля и Авиценны, своими трудами обогатил историю философии Азербайджана и стран Ближнего и Среднего Востока. Французский исследователь философии средневекового Ирана Анри Корбен в своем труде “La philosophie iranienne islamique aux XVII et XVIII siecles” (Paris, 1981) отмечает роль Бахманйара в истории философской мысли народов мусульманского Востока. Созданные им труды, вместе с сочинениями его учителя Ибн Сины и ученика ал-Лавраки, служили авторитетным источником научных знаний на протяжении ряда столетий – вплоть до Нового времени, что отмечается, в частности А.Корбеном. Известный просветитель Шихаб ад- Дин аль-Марджани (1818 - 1889) во II томе своего фундаментального труда о деятелях науки и культуры, представлявших цивилизацию мусульманского

мира в VII-XIX вв.- шести томный свод жизнеописаний выдающихся мусульманских деятелей – «Вафийат аль-аслафватахийат аль-ахлаф» («Достаточное о предках и приветствие потомкам»), Бахманйар характеризуется как “один из самых стойких единомышленников Шейха Раиса (Ибн Сины) в философских науках, превосходивший других изощренностью ума, пронизательностью мысли, писательским мастерством, основательностью и тщательностью исследований.” В вводном томе того же труда об ученых он пишет: “Крупнейшими и самыми великими среди них Абу Наср аль-Фараби, Абу Али Ибн Сина, кадий Абу-л- Валид Мухаммад ибн Ахмад Ибн Рушд и Бахманйар ибн аль-Марзбан” [10, с. 103]. Это место, которое получил Бахманйар в почетном ряду гениев арабо - мусульманской науки, говорит о роли этого ученого в философии того времени. В трудах Абу Али “Совместные обсуждения” и “Объяснения”, отражены беседы между учителем и учеником (Авиценна - Бахманйар), где обсуждаются вопросы метафизики, физики, логики, психологии. В Рукописном фонде Института Востоковедения Узбекистанской АН хранится письмо “Вопросы, заданные Бахманйаром и ответы, данные Шейх Раисом Ибн Синой”, где обсуждаются основные научные вопросы того времени - материя, форма, движение и т.д. Дошедшие до нас труды Бахманйара написаны на арабском языке. Среди них: “Познание”, “Украшение”, “Радость и счастье”, “Книга музыки”, “Метафизика”, “Иерархия существ” и другие. Эти труды хранятся в библиотеках и рукописных фондах Стамбула, Ватикана, Тегерана, Бейрута, Каира, Лейдена, Лондона и т.д. Позже они стали переводиться как на восточные (фарси), так и на европейские языки. В 1851 году “Метафизика” и “Иерархия существ” были изданы в Лейпциге на немецком и арабском языках. Саломон Попер, переводчик труда на немецкий язык, в введении отмечает, что перевод сделан с арабского оригинала. Автор перевода приводит сравнения нескольких переписанных рукописей этих работ, им отмечается имеющаяся разница между рукописями одной и той же работы. Арабские оригиналы

“Иерархии существ” и “Метафизики” Бахманйара были изданы в 1911г. в Каире. Лейпцигское и Каирское издания почти не отличаются друг от друга. Коронным трудом Абу-л-Гасан Бахманйара ибн аль-Марзбан ал-Азербайджани считается трактат “Ат-Тахсил” (“Познание”). В 1971 году работа “Китаб ат-Тахсил” издана в Тегеране на арабском, в 1983 г. – на персидском языках. Энциклопедический трактат “Ат-Тахсил” (“Познание”) состоит из 3 книг: I - “О логике”, II - “О науке именуемой Метафизика”, III - “О конкретно существующих вещах”. Этот трактат был переведен на русский язык востоковедом А.В.Сагадеевым и издан в Баку под редакторством академика Г.Б.Абдуллаева в 1983-1986 гг. в трех томах [4; 5; 6].

Научная и преподавательская деятельность Бахманйара сыграла свою роль в развитии философии и науки. Одним из последователей и учеников Бахманйара был Абул-Аббас ал-Лавраки, благодаря которому философские науки распространились в Хорасане.

Исследуя трактат “Ат-Тахсил”, мы получили очень интересные результаты, новости относительно предмета физики. Одним из существенных аспектов учения Бахманйара является признание существования общей закономерности, определяющей жизнь Вселенной и обуславливающей, в конечном счете, в той или иной степени, бытие отдельных явлений, вещей, индивидов [4, с. 24]. Бахманйар не находился под давлением авторитетов. Он мог спокойно отвечать на рожденные вопросы. Во время лекций Ибн Сины Бахманйар заявлял свое мнение относительно обсуждаемого вопроса. Шли обсуждения. Так зарождались новые идеи. Бахманйар разъяснял, в определенной мере, доказывал сказанное собой. В этом трактате Бахманйар освещает ряд вопросов, относящихся к предметам философии и физики. В вопросе о соотношении материи и формы Бахманйар разделяет позиции Фараби и Ибн Сины, но он более последователен в материалистической трактовке данного вопроса. Бахманйар отмечает, что “всему возникающему во времени предшествует материя...Тела подвержены возникновению

и уничтожению, ввиду чего у них должна быть общая материя, т.к. если бы у них не было общей материи, то возникновение во времени не было бы возможным...Форма может быть простой, как в случае с формой элементов, или составной, как в случае с душой и ее силами. Из их сочетания, в составном непременно должен образоваться какой-то тип соединения, после чего они существуют как материя” [6, с. 53]. Форма предшествует материи – эта идея от учителей, с которой согласен и Бахманйар. Материя актуализируется благодаря форме, а по-сему бытие первичным образом оказывается у формы и вторичным – у материи. Форма предшествует материи не во времени, а “по сущности”, т.е. форма выступает как внутренняя энергия материи, деятельная сила материи, в силу, что в соответствии с “закономерным порядком вещей” происходит ее актуализация, индивидуализация [5, с. 53].

В учении Бахманйара о категориях много места занимает категория движения. С точки зрения Бахманйара, механическое движение различается как по траектории – прямолинейное, криволинейное, так и по природе – естественное (равномерное) и насильственное (ускоренное). При этом Бахманйар приходит к логическому заключению, что прямолинейное движение бывает как естественное, так и насильственное. Однако, криволинейное движение не может быть естественным, заключает он. По Бахманйару “естественное движение – то, которое происходит от силы в теле, направляющемся к обусловленной его природой цели и соответствующим его природе способом, когда ему ничто не препятствует. Движение, осуществляющееся насильственно, - то, при котором движущее находится вне движущегося и которое не соответствует природе тела” [6, с. 22]. Покоящееся – это то, что не движется, но чему свойственно двигаться. Бахманйар пишет, что для появления насильственного движения необходимо постороннее действие. То есть, когда предмет, находящийся в покое, мы каким-то воздействием приводим в движение. Это воздействие и есть причина движения, которое не соответствует природе тела. Так происходит насильственное движение. Это логическое

заклучение делалось в то время, когда не были еще известны законы сохранения импульса.

Бахманйар ал-Азербайджани отмечал, что: “Всякое движение, не являющееся прямолинейным, не является и естественным” [6, с. 19]. В то время, как по Аристотелю вращательное движение (например, движение небесных тел) – естественно и вечно. Причиной всего существующего является движение. Без движения нет возникновения чего-то, имеющего начало во времени. Бахманйар ал-Азербайджани писал, что “возникновение всего этого (различные виды движений) определяется непрерывной цепью причин, возможной лишь благодаря непрерывному движению и чтобы движения могли существовать, им должно предшествовать какое-то непрерывное движение, а таким движением является круговое” [5, с. 139]. Именно круговое движение небесных сфер и является тем “безначальным и безостановочным движением, в котором может существовать непрерывность”. Форма подобного движения показывает себя бесконечной. “Что касается движения небесной сферы, то целью ее является постоянство движения. Там нет бесконечного ряда движений – движение небесной сферы ... едино в отношении непрерывности. Если бы небыло изменения, то небыло бы времени... Время существует всегда при постоянно обновляющемся состоянии. В противном случае времени не существует...” [5, с.139]. Изменение во времени и есть движение.

Бахманйар ал-Азербайджани писал: “...движения прямолинейного и уходящего в бесконечность, не бывает” [6, с. 107]. Из этого заключения становится так же зримым искривление пространства. Современная наука затронула этот характер пространства и времени в XX в. (Альберт Эйнштейн) [15, с. 45]. В мировой науке до XIX в. господствующее положение занимала геометрия, связанная с именем выдающегося греческого философа и математика Евклида. В одном из постулатов его говорится, что в данной плоскости, через данную точку можно провести только одну прямую, параллельную данной прямой. В XIXв. были созданы две системы неевклидовой геометрии. Первая –

это геометрия, связанная с именем выдающегося русского математика Н.И. Лобачевского, по мнению которого через данную точку можно провести множество прямых параллельных линий. Вторая – римановская геометрия – геометрия сферы. В этом случае нельзя провести ни одной прямой, параллельной данной. Ученые долгое время не могли определить, в каком пространстве мы живем – евклидовом или неевклидовом. В теории тяготения Исаака Ньютона пространство носит евклидовый характер, т. е. предполагается наличие абсолютных прямых линий. Однако в общей теории относительности, созданной А.Эйнштейном в начале XX в., показано, что пространство носит неевклидовый характер – все линии являются замкнутыми и отсутствуют абсолютные прямые линии [12, с. 140].

Уравнения А.Эйнштейна в общей теории относительности устанавливают связь между распределением материи и геометрическими свойствами пространства и времени – частицы и поля, находясь в пространстве, искривляют его. То есть, искривленные пространство и время, являются символом общей теории относительности. Бахманйар еще в XI в. принимает наличие кривизны пространства, он не приемлет понятия бесконечности. По словам Бахманйара “Бесконечное имеет природы небытия” [11, с.22].

Время есть мера движения и оно относится к непрерывному количеству, но лишено положения, поскольку части его, а именно прошлое и будущее, вместе не существуют. Вопрос пространства и времени обсуждался еще с античных времен и был довольно актуальным. Изменение во времени и пространстве приводит к движению. Бахманйар об этом ясно говорит. “Движение есть изменение” [6, с.40]. К вопросу о движении Бахманйар подошел очень тонко. Отмечая интуицию, мышление, мудрость он указывает опять на движение. “Интуиция – это движение души ... это быстрый переход от известного к неизвестному. Сообразительность – это предрасположенность к интуиции”. “Мышление – это движение ума человека к началам вопросов с тем, чтобы двигаться от них к самим вопросам” [4, с.37].

В XI в. Бахманйар ал-Азербайджани приходит к весьма удивительному заключению, что частицы (атомы), из которых состоит тело, сами делимы. “Из неделимых частиц не может составиться ни какая-либо величина, ни какое-либо тело... Первоатерия не может принять форму, не поддающуюся делению” [5, с.39]. Действительно, научные открытия XX в. (модель атома Резерфорда – Бора) показали, что атом делим – он состоит из положительно заряженных протонов, отрицательно заряженных электронов и не заряженных нейтронов. Предсказание Бахманйара ал-Азербайджани о том, что тело не может состоять из неделимых, одинаковых частиц подтвердилось. Во II - ой книге исследуется проблема о первоатерии, материи, форме. “...Следует знать, что материальная форма никогда не существует отрешенно от материи... Форма первее материи” [5, с.47]. Форма это потенциальная энергия создающейся материи. В трактате Бахманйар также рассматривает законы сохранения материи и энергии.

Говоря о теле, Бахманйар ал-Азербайджани считал, что положение и величина представляют собой неотъемлемые признаки тела. Он в XI в. говорит очень интересную и сильную мысль о пустоте. Пустота – это то, что есть, но мы не видим (воздушное и космическое пространство) и вакуум. Бахманйар пишет: “Пустота есть количество, обладающее положением. ... Пустота есть тело” [6, с.59]. Бахманйар, опережая столетиями ученых, говорил о пустоте как о материи. Современная наука только сегодня смотрит на космическую пустоту как на тело (темная материя) [14, с.50]. Эти гениальные идеи выдвинуты чудесным ученым средневекового Азербайджана в XI в..

Как отмечалось выше, движение – это актуальная проблема тех времен. Бахманйар подходил к данной проблеме очень интересно и со всех сторон. О движении он говорит во II-м и III-м томах. “Естественное движение – это то, которое совершает тело, оставленное при своей природе, а насильственное движение происходит тогда, когда тело приводится в движение в направлении, отличном от того, которого требует его природа, как, например, когда кто – то придает

камню движение вверх” [6, с.189]. В главе “О времени” автор пишет: “...Время есть число движения. ...Не было бы движения – не было бы и времени ...Оно (время) должно служить мерой для безначального и непрерывного движения, посредством которого измеряются величины других движений...” [6, с.196]. III том книги “Ат–Тахсил” (“Познание”) идет под названием “О конкретно существующих вещах”. Предмет науки “о конкретно существующих вещах” у Бахманйара соответствует предмету физики. III книга состоит из двух частей: Часть первая, Часть вторая: I раздел – 8 глав, II – 4 глав, III – 7 глав, IV – 15 глав. Первый раздел (8 глав) Бахманйар назвал книгой “Физики”. По словам Бахманйара “природа тела – это то, что служит началом для присущего ему самому изменения или покоя. Форма тела – это есть суть бытия, благодаря которому оно есть то, что есть. Материя тела – это нечто такое, что выступает в качестве носителя формы” [6, с.38].

С точки зрения Бахманйара, механическое движение различается как по траектории – прямолинейное, криволинейное, так и по природе – естественное (равномерное) и насильственное (ускоренное). При этом Бахманйар приходит к логическому заключению, что прямолинейное движение бывает как естественное, так и насильственное. Однако, криволинейное движение не может быть естественным, заключает он. По Бахманйару “естественное движение – то, которое происходит от силы в теле, направляющемся к обусловленной его природой цели и соответствующим его природе способом, когда ему ничто не препятствует. Движение, осуществляющееся насильственно, – то, при котором движущее находится вне движущегося и которое не соответствует природе тела” [13, с.118]. Бахманйар ал-Азербайджани писал: “Всякое движение, не являющееся прямолинейным, не является и естественным. В то время как Аристотель считал вращательное движение (например, движение небесных тел) – естественным и вечным. По Бахманйару “...то, к чему направлено круговое движение, тождественно точке, от которой происходит удаление” [6, с.139]. Если считать, что небесное тело со-

стоит из земного вещества, то согласно после галилеевской физики, его естественное движение состоит из движения по прямой линии с постоянной скоростью. Поэтому, чтобы заставить тело вращаться по кругу, к нему необходимо приложить силу. В аналитической форме значение и направление центростремительной силы определил голландский физик Христиан Гюйгенс (1629-1695), что и легло в основу созданной Исааком Ньютоном (1642–1727) теории движения планет. Проблема движения планет, занимавшая умы древних греков, астрологов Халдея и Вавилона, Н.Туси и его учеников, создателя геоцентрической системы Н. Коперника и, наконец, Г. Галилея, превратилась во время И. Ньютона в прикладную научную задачу. Она стала идеальной областью для применения законов И.Ньютона, и, можно сказать, что решение проблемы движения планет с помощью теории Ньютона было высшим достижением наук XVII в. и “Естественное и вечное”, по Аристотелю, движение планет оказалось требующим некоторой силы [15, с.44]. Логически чувствуя эту научную закономерность, еще в XVI в. Бахманйар в книге “Ат-Тахсил” писал: “...Круговое движение может существовать лишь потому, что есть какая-то причина ... У небесного кругового движения есть начало, отрешенное от материи, телесная сила, представляющая себе частные предметы, сила, связанная с его желанием, и движущая сила” [6, с.87].

В XI в. Бахманйар принимал наличие кривизны пространства, он не принимал понятия “бесконечности”. Анализируя явление происхождения движения под действием силы в промежутке времени в главе “О том, что действие любой телесной силы конечно” Бахманйар ал - Азербайджани писал, что “Одна сила ... отличается от другой в нескольких отношениях: по скорости действия, по продолжительности действия”. Он логически развивал вышеизложенное предположение. “... для приведения в насильственное или естественное движение ни одно тело не может располагать силой бесконечной интенсивности, поскольку для этого требовалось бы, чтобы его действие протекало во времени, тогда как движения, осу-

ществляющиеся не во времени, невозможно, а оно должно было бы осуществляться именно не во времени, ибо, чем интенсивнее сила, тем короче отрезок времени” [6, с.250]. Таким образом, с точки зрения Бахманйара ал – Азербайджани, при бесконечной силе двигателя время равнялось бы в пределе нулю, т. е. движения не было бы совсем. Это выдающееся научное изречение сказано Бахманйаром ал-Азербайджани в XI в.

Человек с древних времен, со времен появления (рождения) на Земле, хочет познать все окружающее и, конечно же, самого себя. Тогда на арену выходит проблема разума и умопостигаемости всего того, что происходит в нас и вокруг (в природе и во Вселенной вообще). В главе “О разуме и умопостигаемом” Бахманйар уделил этой проблеме особое внимание. Он писал: “Сильный умопостигаемый предмет – это тот, у которого сильное бытие.... умопостигаемость предмета и бытие его как умопостигаемого суть одно и то же. Самым сильным бытием обладает то сущее, у которого нет потребности в сути бытия, а самым слабым – то, реальная сущность которого заключается в потенциальности, и именно такова первоматерия. То сущее, у которого самое сильное бытие, является самым сильным в отношении умопостигаемости” [6, с. 290].

Энциклопедический труд “Ат-Тахсил” Бахманйара ал-Азербайджани оказался довольно богатым трактатом, содержащим в себе не только философскую мысль XI столетия, но и идеи, превратившиеся в XVII-XX веках в теории современной науки.

Список литературы

1. Qasimov Xeyirbəy. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: “Aspoliqraf”, 2008, 448 s.
2. Məmmədov Zakir. Azərbaycan fəlsəfi tarixi. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 328 s.
3. Алиева Наргиз.Ибн Макула о мухаддихах Азербайджана.Москва: НИИ ИЭП, 2016,123 с.
4. Бахманйар ал-Азербайджани. Ат-Тахсил. Баку: Том I, Элм, 1983, 196 с.

5. Бахманйар ал-Азербайджани. Ат-Тахсил. Баку: Том II, Элм, 1983, 260 с.
6. Бахманйар ал-Азербайджани. Ат-Тахсил. Баку: Том III, Элм, 1986, 297с.
7. Гусейнов Г.Н. Азербайджанский философ XI века Абуль Гасан Бахманяр. //Доклады АН Азерб.ССР. III, №5, 1947, с. 231-234.
8. Закуев А.К. Философские взгляды Бахманьяра. Баку: Елм,1958, 70 с.
9. Йакут ал-Хамави. Муджам ал-булдан (Сведения об Азербайджане). Баку: Елм,1983, 65с.
10. Сагадеев А.В. Ибн Сина (Авиценна). Москва: Мысль, 1980, 239с.
11. Солтанова Н.Б. Книга Физика в трактат "Ат – Тахсил" XI в. Бахманйара ал – Азербайджани. Баку: Şərq -Qərb, 2012, 28 с.
12. Солтанова Н.Б. Физика в трактате «Ат-Тахсил» («Познание») азербайджанского учёного XI в. Бахманйара ал-Азербайджани. //Баки: BDU-nin Xəbərləri, Fizika - riyaziyyat və texnika elmləri seriyası, №4, 2012, с.134-146.
13. Солтанова Н.Б. Яркий представитель школы Авиценны (Шейх Раиса) – Бахманйар ал-Азербайджани. //Душанбе: Вестник Авиценны, Таджикский ГМУ им. Ибн Сины, Июль-сентябрь 2013, №3, с. 117-123.
14. Солтанова Н.Б. Любимый ученик Авиценны – Бахманйар.//Уфа: Научная перспектива, 2012, № 7, с. 44- 51.
15. Солтанова Н.Б. Ученик великого Ибн Сины – Бахманйар аль-Азербайджани. // Баку: История науки и науковедение, Институт истории науки НАНА, 2022, № 4, с. 38-47.
16. <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=42838>
17. <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/006/786.htm>

Xülasə

Soltanova Nazilə

XVII-XX əsr alimlərinin nəzəriyyələrində Bəhmənyar al-Azərbaycanının ideyaları

Məqalədə Bəhmənyarın (XI əsr) əsərlərində təsadüf olunan, sonralar (XVI-XXI əsrlərdə) nəzəriyyə şəklində irəli sürülmüş fikirlərdən bəhs edilir. Bəhmənyar bir çox əsrlər öncə fizikanın gələcək inkişaf yollarından xəbərdar idi, Kainatın hərəkət və varlıq qanunlarını aydın görürdü. Naməlum səbəblər üzündən elm aləminin diqqətindən kənar qalmış bu faktlarla alimləri tanış etmək zəruridir.

Açar sözlər: İbn Sina, Şeyx Rəis, Kiya Rəis, Bəhmənyar, fizika

Summary

Soltanova Nazila

The ideas of Bahmanyar al-Azerbaijani in the theories of scientists XVII-XX centuries

The article deals with the ideas found in the works of Bahmanyar (XI century), which later (XVI-XXI centuries) were put forward in the form of theories. Bahmanyar was ahead of the development of science for centuries, clearly saw the laws of motion and existence of the Universe. It is necessary to acquaint the scientific world with similar facts that were not noticed for reasons unknown to us.

Keywords: Ibn Sina, Sheikh Rais, Kiya Rais, Bahmanyar, physics

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.113>

NƏRGİZ ZEYNALLI

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsi, kiçik elmi işçi,

Azərbaycan

nargizzeynalli41@gmail.com

XX ƏSR AZƏRBAYCAN İNCƏSƏNƏT TARİXİNDƏN: RƏSSAMLIQ SOSIAL- İDEOLOJİ KONTEKSTDƏ

Açar sözlər: Azərbaycan, rəssamlıq, rəsm əsərləri, mənəvi irs, sənət və ideologiya.

Giriş. Mədəniyyətin, o cümlədən incəsənətin tarixən inkişafı bütün cəmiyyətlərdə aktual olmuşdur. Azərbaycan tarixinin XX əsr dövrü bu baxımdan tariximizin ibrətamiz və keşməkeşli dövrlərindən biri hesab olunur. Buna baxmayaraq dövrün ideoloji-siyasi istiqamətindən asılı olaraq burada fərdlərin, yaranmış müxtəlif məktəblərin, sənət, elm və digər sahələrin inkişaf xüsusiyyətləri özünəməxsus şəkildə inkişaf etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrdə sovetlər birliyinin tərkibində olsa da ölkəmizin ideoloji, siyasi, mədəni, və s. həyatında basqılarla bərabər ciddi inkişaf mərhələləri də olmuşdur. Bu baxımdan XX əsr Azərbaycan incəsənət tarixinin, xüsusilə firçanın diliylə insanlara, cəmiyyətə, tarix və onu ideoloji-siyasi bölgülərə ayıranlara rəssamlıq sənətinin “münasibəti” çox maraqlıdır. Belə ki, Azərbaycanda ciddi rəssamlıq sənət və məktəblərin yaranması da məhz keçən əsrə təsadüf edir. Bu baxımdan XX əsr Azərbaycanında rəssamlıqda xüsusi nümayəndələrin yetişməsi və şöhrət tapması məntiqidir.

1. XX əsr Azərbaycan incəsənət tarixindən: Tarixinin demək olar ki, bütün dövrlərində müəyyən ziddiyyətlərə baxmayaraq, incəsənət insan nəslinin idrakında özünəməxsus yer tutmuş ictimai şüur forması kimi aktual olmuşdur. Mədəniyyətin xüsusi bir sahəsi kimi çıxış edən incəsənət bütün cəmiyyətlərin, dövlətlərin həyatında özünəməxsus şəkildə rol oynamışdır. Tarixən bəllidir ki, cəmiyyətdə sosial siniflər dəyişdikcə bu və ya digər şəkildə inkişaf etdikcə incəsənət nümunələrinin də məzmununda dəyişikliklər baş vermiş və hər bir dövrün stixiyası incəsənət əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, incəsənət xüsusi estetik təfəkkür hadisəsidir. Burada əsas etibarını ilə müəllif yaradıcılığa, tərənnümə, estetik tərbiyəyə, hətta sosial, siyasi-ideoloji məzmununa münasibətini bu və ya digər şəkildə bildirir. Elə bu səbəbdən də incəsənət əsərləri insanlarda cəmiyyətdə yalnız estetik həzz, obrazlı ifadə və s. deyil, həm də sosial həyatın tərənnüm edilməsində bir vasitə kimi çıxış edir.

Sözün əsl mənasında, incəsənət bilavasitə mənəviyyat hadisəsidir və bu hadisə geniş anlamda xalqın, dar çərçivədə isə fərdin yaradıcılıq təfəkküründən gəlir [7]. Təsadüfi deyildir ki, mənəvi sərəvətlərdən bəhs olunarkən dahi İngilis filosofu Bertran Rassel (1872 -1970) qeyd edirdi: “Əgər, hətta (cəmiyyətdə –N. Z.) bütün insanlar maddi baxımdan yaxşı yaşasaydılar yoxsulluq və xəstəliklər minimuma endirilsə idi, bütün bunlardan sonra da, toplum üçün əsl dəyəri olan mənəvi sərəvətlərin yaradılması ehtiyacı aradan qalxmayacaqdı [2]. Tarixdən bəllidir ki, mənəvi sənət sahələrilə məşğul olan dahilərin taleləri heç də həmişə rəvan olmamışdır. Məsələn, Orta əsrlərdə elm və sənət adamlarına Avropada kilsə tərəfindən edilmiş cəza tədbirlərini xatırlatmaq kifayət edir ki, sənət, elm və yaradıcı insanların taleyinin hansı mərhələlərdən keçdiyini dərk edə bilək. Bu onu göstərir ki, bədi təfəkkür, sənət, yaradıcılıq dövrün ab-havasından onun ideoloji xəttindən ciddi şəkildə asılı olur.

Bütövlükdə sovetlər birliyi dövründə mədəniyyət və incəsənət sahəsində böyük əsərlərin yaranmasına baxmayaraq ideoloji xəttədən kənara çıxan əsərlər yaradan insanlara, ədiblərə, incəsənət xadimlərinə, yazarlara və digər mənəvi

sənət sahiblərinə qarşı ciddi repressiyalar aparılmışdır. Bu baxımdan sovet Azərbaycanı da baş verən total proseslərdən kənar qalmamışdır. Lakin “1937 il xofu” uzun müddət cəmiyyətin bütün təbəqələrinə siraət etsə də, istər incəsənət, istər mədəniyyətin digər sahələrində insanların ruhunda sənət vasitəsi ilə insan azadlığının, insan mənəviyyatının tərənnümü rəssamlıqda da özünü müxtəlif üsullarla göstərmişdir. Bu onu göstərir ki, yaradıcılıq ideologiyaya xidmət etsə də, o öz mənəvi birlik ideyalarını tarixən olduğu kimi qoruya bilir. Bu baxımdan tarixdən insan nəslinə məlumdur ki, “estetik hiss insan fəaliyyəti zamanı dünyanın ahəngindən uzaqlaşmamaq üçün bir oriyentir. Əslində insan bütövlükdə dünyanı ehtiva edə bilmədiyinə görə öz lokal dünyasını yaradır və ona adekvat bir model qurmağa çalışır” [7]. Ona görə də, tarixin bütün dövrlərində ən ciddi qadağalar, represiyalar dövründə də insanlar yaradıcı sahələrlə məşğul olmuşlar. Bu baxımdan Azərbaycan tarixinin inkişaf mərhələsində XX əsrin özünə məxsus inkişaf dövrü kimi xarakterizə edilməkdədir. Bu baxımdan dövrün müsbət və mənfi tərəfləri barədə həm geniş müzakirə aparmaq, həm də onun təzadları və xoş məramları haqqda müxtəlif diskussiya və fikir mübadilələri etmək olar. Ancaq məsələ ondadır ki, hazırda elə bil ki, müasir insan üçün sənətin, xüsusilə incəsənətin, bədi obrazın bir növ əhəmiyyəti azalmaqdadır. Ona görə də, müasir filosof və mütəxəssislər incəsənətdən, istərsə də bədii təfəkkürün digər sahələrindən bəhs edərkən onun real durumuna o qədər də nikbin yanaşmırlar. Prosesə sənət və sənətkar təfəkkürününə yanaşdıqda məlum olur ki, filosofların tənqid obyektini kimi yanaşdığı müasir inkişaf hazırda o qədər də sadə və asan üsullarla dərk edilən deyildir. Bütün bunları bəzən mütəxəssislər elmi-texniki tərəqqinin insan həyatına geniş müdaxiləsiylə bağlayırlar. Fakt odur ki, indi “elmin texnikanın inkişafı insanın həyatına müdaxilə edir, onu dünya vəhdətindən ayırır. Yəni “rasional düşüncə estetik hissi sıxışdırıb çıxarır. Halbu ki, insanın həyatı yalnız estetik hiss sayəsində vahid bir proses olur [7]. Buna baxmayaraq incəsənətə hal-hazırda maraq azalmır əksinə, kütləvi olmasa da ayrı-ayrı fərdlər, qurumlar tərəfindən, o cümlədən dövlətin bu sahəyə marağı və qayğısı artmaqdadır.

Bununla bərabər qeyd etmək lazımdır ki, incəsənətin xüsusi bir növü olan rəssamlıq sənəti də, tarixən cəmiyyətin ideoloji həyatını birbaşa təsbit etməsə də, dolayısıyla, onunla üzvü surətdə bağlı olmuş və yeri gəldikcə insanlara şüurlaltı mesajlar verməklə dövrün çatışmayan cəhətlərini tənqid etmişdir.

Bildiyimiz kimi ötən əsr Azərbaycan incəsənəti tarixi bir neçə mərhələ ilə müəyyənləşir. XX əsr incəsənət tariximizdən məlumdur ki, 1940-cı ilə qədərki təsviri sənət sahəsində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Mütərəqqi hadisələrdən biri bu idi ki, həmin dövrdə Bakıda Rəssamlıq Məktəbi yaranmış və bu məktəbin yetirmələri fəaliyyətə başlamışdılar. 1920-ci ildə rəssam Əzim Əzimzadənin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda ilk rəsmi rəssam məktəbi yaradılmışdır. Təhsil müəssisəsi əvvəlcə Ali Bədii Emalatxana, sonralar Azərbaycan Ali Rəssamlıq Məktəbi adlanmış, 1929-cu ildən Rəssamlıq Pedaqoji Texnikumu, 1937-ci ildən Dövlət Rəssamlıq Məktəbi adı ilə fəaliyyət göstərmişdir. Bu onu sübut edir ki, XX əsrdə Azərbaycanda rəssamlıq sənətinə maraq xüsusi olaraq artmaqda inkişaf etməkdə idi. 1943-cü ildə həmin məktəbə məhz öz yaradıcısının şərəfinə Əzim Əzimzadənin adı verilmişdir. Bildiyimiz kimi sovetlər birliyi həm iqtisadi, siyasi, ideoloji və s. cəhətdən, həm də yaradıcılığın müxtəlif sahələrində yaratma imkanlarına “limit qoyulan”, hər şeyin senzurdan keçdiyi bir dövlət idi. Burada siyasi istiqamət və ideologiyaya cavab verməyən nəyinsə inkişaf etməsi bir xülya idi. Bu baxımdan həmişə mədəniyyət, incəsənət, o cümlədən təsviri sənət sahələri də xüsusi mərkəzlərin diqqətində olur və senzuranın tələbləri çərçivəsində “azadlıq” qazanırdılar.

Bu və müxtəlif səbəblərdən həmin dövrlərdə demək olar ki, sənətin yüksək sirlərinə, o cümlədən rəssamlıqda ali təhsilə yiyənənmək üçün Azərbaycandan kənara Moskva və Sankt-Peterburqa getmək həmin dövr üçün xüsusi status sayılırdı. Həmin dövrlərdə rəssamlar SSRİ-nin müxtəlif ali məktəblərində ali rəssamlıq məktəbini bitirərək Azərbaycana qayıdılar və onlar burada Azərbaycan rəssamlıq sənətinin inkişafına öz töhvələrini verirdilər. Belə ki, mübaliğəsiz qeyd etmək olar ki, bir əsrdən artıq yaşlı olan müasir Azərbaycan rəssamlıq sənəti özünəməxsus və şərəfli bir yol keçərək indiki yük-

sək mərhələyə yüksəlmişdir. Məsələn, Azərbaycanca karikatura sənətinin banisi, Azərbaycan rəssamı cəmiyyətin sosial təzadlar, adətlərimizi və xalqın məişətini rəsm əsərində ustalıqla təsvir edən Əzim Əzimzadənin (1880-1943), XX əsr Azərbaycan təsviri sənətinin inkişafında imzasını təsviri sənət salnaməsinə yüksək istedadla yazdıran mədəniyyət tariximizdə “kiçik əsərlərin böyük ustası” Bəhrüz bəy Kəngərli-nin (1892-1922) [3], Azərbaycanın ilk qadın rəssamı məişət, mənzərə janrlarında işləmiş, müxtəlif natürmortlar və çəkdiyi mənzərə rəsmlərində Abşeron təbiətinin təsviri xüsusi yer tutan Reyhan Topçubaşovanın(1905-1970), öz böyük yaradıcılığında tarixi mövzular və tarixi şəxsiyyətlərin təsvirini yüksək sənətkarlıqla verən “Babək üsyanı”, “Fətəli xan” və s. kimi tarixi şəxsiyyətlərin rəsmini, obrazlarını yaradan böyük sənət korifeylərinin adlarını qeyd edə bilərik. Həmçinin, əsərlərində doğma Abşeron neft mədənlərini, bağ və kəndlərini təsvir edən, mənzərə janrında daha bitkin əsərlər yaradan Səttar Bəhlulzadənin (1909-1974), Abşeron məktəbinin məşhur nümayəndəsi Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan rəssamlığının müasir istiqamətinin banisi və novatoru Cavad Mirhəşim oğlu Mircavadovun (1923-1992), və adını burada qeyd etmədiyimiz onlarla rəssamlarımız sənət sahəsində çox böyük əsərlər və məktəblər yaratmaqla, XX əsr Azərbaycan təsviri sənətində, rəssamlıqda böyük bir tendensiyanın təməllərini qoydular [1]. Bu rəssamlar içərisində talenin və ideologiyanın basqıları altında uğurlu həyat hekayətləri olanlar da, olmayanlar da vardır. İkincilərin sırasında sənət adamları tərəfindən nisgillik və şövqlə xatırlanan rəssamlardan biri də Əşrəf Muradovdur. Sevindirici və təqdirəlayiq hal budur ki, həmin böyük sənətkarların hamısının əsərlərinin hər biri mədəni irsimizin sərvəti kimi hazırda Azərbaycan xalqının ixtiyarındadır və dövlət tərəfində xüsusi qayğıyla qorunur. Bu baxımdan Əşrəf Muradovun incəsənət tariximizdə özünəməxsus sənətkarlığı və rəsm ustalığı Azərbaycan rəssamlıq tarixində xüsusi hörmətə layiq bir yer tutur. Təsədüfi deyil ki, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən yaradılmış, Dövlət Bayrağı Meydanının yaxınlığında yerləşən XX-XXI əsrlər Azərbaycan Rəngkarlığı Muzeyində Əşrəf Muradovlunun “Məhəbbət və

etiraz” adlı sərgisi keçirildi. 2019-cu il mart-iyun aylarında keçirilən bu sərgi rəssamın ilk irimiqyaslı sərgisi kimi tarixə düşdü. Murad Əşrəfin sərgisi Yarat Müasir İncəsənət Məkanında könüllü kimi fəaliyyət göstərdiyim zamanlarda təşkil olunmuşdu və eyni zamanda orada bələdçi kimi fəaliyyət göstərmək kimi bir şansım oldu. Bu zaman dövlətin sənətə, sənət adamlarına yüksək qayğısının əyani şahidi olmaqla yanaşı, insanların Murad Əşrəfin həyat və yaradıcılığına göstərdiyi maraq və diqqətin bir daha şahid oldum. Burada yalnız onu bildirmək istərdim ki, Murad Əşrəfin əsərlərinə baxarkən insanın heyratlənmeməyi sadəcə qeyri-mümkündür. Bu sərginin təşkilatçılığı və yüksək şəkildə keçirilməsi bir daha sübut etdi ki, Azərbaycanda bütün sahələrdə ciddi inkişaf olduğu kimi, mədəniyyət sahəsinə də yüksəliş davam etməkdədir. Bütün bunlar isə məhz müasir incəsənətimizə dövlət rəhbərliyinin yüksək diqqət və qayğının təzahürüdür.

2. Murad Əşrəf firçası sənət və ideoloji kontekstdə

Azərbaycan Rəssamlıq məktəbinin XX əsr nümayəndələrindən biri kimi Murad Əşrəfin yaradıcılığı xüsusi seçilməkdədir. Əşrəf Murad oğlu Muradov(1925-1979) 1925-ci il oktyabr ayının 26-da Bakıda anadan olub. Uşaqlıq illəri Abşeron saillərində keçən Ə. Muradoğlu əvvəlcə Ə. Əzimzadə adına Dövlət Rəssamlıq məktəbində təhsil almış, sonra isə (1948-ci ildə) İ.E.Repin adına Leninqrad Rəssamlıq, Heykəltəraşlıq və Memarlıq İnstitutuna daxil olmuş və institutun rəssamlıq fakültəsini 1954-cü ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdi.

Ciddi yaradıcılığı və çəkdiyi əsərlərində ustalıqlığına görə o, 1959-cu ildə SSRİ Rəssamlar İttifaqının üzvü olmuşdur. Hələ 1954-cü ildə bitirdiyi Leninqrad Təsviri İncəsənət, Heykəltəraşlıq və Memarlıq İnstitutunda oxuyarkən müəllimləri Ə. Muradovun istedadına böyük qiymət verirdilər. Xüsusən də, tanınmış pedoqoq B.V.İoqanson təəccübünü gizlətməyərək soruşurdu: “bu gəncdə belə incə rəng hissi haradan yaranıb?” [8]. Təhsil aldığı illərdə Əşrəf Muradov yay tətili və bayram günlərində Leninqrad-dan Bakıya gələrək xalça sənətcisi kimi çalışmışdır. Əşrəfin şəxsi istedadını həmişə böyük sənət adamları yüksək şəkildə qiymətləndirirdilər. Hətta onun haqqında Azərbaycanın mahir

xalça ustası professor Kamil Əliyev deyirdi ki, Əşrəf bir işi götürdüsə, hamıdan yaxşı görürdü. Yay tətilində Leninqraddan Bakıya gələn Əşrəf ən çox sifariş alan rəssamlardan idi. O, bu sifarişlər üzərində yay tətilində işləyərək yoxsullaşan valideynlərinin bir illik pula təminatını həyata keçirirdi. Əslində istəsəydi, Əşrəf ən varlı insan ola bilərdi, çünki ona sifariş olunan rəsmləri asanlıqla, sanki zəhmət çəkmədən, eyni zamanda ən yüksək səviyyədə çəkirdi. Amma çoxlarından fərqli olaraq, zənginləşməkdənsə, yaradıcılıq yolunu seçdi [8].

Ə. Muradov həyat və yaradıcılıqla tanış olarkən görürük ki, o, xüsusi istedadla, fərqli baxış bucağına, bəzən də öz tərkidünyalığı ilə baş-başa qalan və zamanın standartlarına şablonuna sığmayan bir istedad idi. “Əşrəfin etdiyi hər şey qeyri-adi idi və buna görə də diqqəti cəlb edirdi. Belə ki, məsələn, xalq rəssamı Fərhad Xəlilovun xatirələrinə görə, Əşrəf rəsmlərini adətən rəssamlar kimi rulonlara yuvarlamırdı, qatlayır, sonra isə artıq dördə qatlanmış kətan üzərində yeni rəsm çəkə bilirdi.” [8]. Əşrəfin yaradıcılığı rəngarəng idi. Əsl həqiqətdə o, dövrünün sosial sifarişinə uyğun olaraq rəsmlər çəkib, sifarişlər qəbul edib, var-dövlət sahibi ola bilərdi. Gənlik illərində hətta o bütün bunları yüksək istedadla edir, çoxlu sifarişləri qısa zaman kəsində həyata keçirirdi. Əşrəfi tanıyanlar onun yaradıcılığına bələd olanlar qeyd edirdilər ki, Əşrəf çox da böyük səy göstərmədən qısa bir zaman kəsiyində gözəl əsərlər çəkə bilirdi. Bu isə onu göstəyir ki, əsl həqiqətdə Ə. Muradov həm böyük esteist, həm də yaradıcılıq və fəhm baxımından bəxti gətirmiş sənətkarlardan idi. Lakin həyat hekayəsindən məlumdur ki, o sonradan, bütövlükdə, bu imtiyazlardan imtina edərək daha çox azad yaradıcılığa və tənqidi üsluba üstünlük verdi. Bu baxımdan onun yaradıcılığında, çəkdiyi tabloları yanaşma üslubunda rejimə qarşı bir etiraz əlaməti var idi. Məhz bu səbəbdən də “təəssüf ki, Əşrəf Murad heç vaxt sərgilənmədi, baxmayaraq ki, bir çox tanınmış rəssamlar ona köməklik göstərdilər. Xüsusilə, Tahir Salahov. Rəssamlar dairəsində o, yüksək qiymətləndirilib və Toğrul Nərimanbəyov ümumilikdə hesab edir ki, Ə. Murad Azərbaycanda rəng baxımından ən güclü rəssamlarından olub” [8]. Rəssamın ilk fərdi sərgisi ölümündən sonra Bakıda Azərbay-

can Rəssamlar İttifaqının V. Səmədova adına sərgi salonunda 1984-cü ildə keçirilmişdir.

Ə. Muradoğlunun yaradıcılığının birinci dövrü o qədər geniş, şən və ekspressiv olmuşdur ki, hətta bəzən bir təsviri sənət yaradıcısı üçün daha nə lazımdır ki, kimi sual insanın beynindən keçir. Lakin bütün böyük istedadların həyatı kimi, Ə. Muradovun da xoşbəxtliyi heç də uzun çəkmədi. Uğurların statistik təfsiri göstərir ki, həmin illərdə Əşrəfin həyatının ən parlaq və hamı tərəfindən diqqətdə olan dövrü idi. Məsələn, o, Bakıda keçirilən 1958-ci ildə Respublika bədii sərgisində, Moskvada isə 1959-cü il Azərbaycan incəsənəti və ədəbiyyatı ongünlüyündəki sərgidə iştirak etmişdir. Bundan başqa Bakıda keçirilən digər sərgilərdə də məsələn, 1960-cü il Respublika bədii sərgisində, 1961-ci il “Bizim müasirimiz” respublika sərgisində, 1963-cü il Respublika payız sərgisində, 1965-ci il “Sülhün keşiyində” respublika sərgisində, 1966-cı il Respublika payız sərgisində iştirak edib, 1970-ci il V.İ. Leninin anadan olmasının 100-illiyinə həsr edilmiş respublika sərgisində, 1975-ci il “Qələbənin 30-illiyi”nə həsr olunmuş respublika sərgisində; 1976-cı ildə yenədə Bakıda keçirilən “Əməyə eşq olsun” respublika sərgisində iştirak edib [4]. Lakin bütün bu uğurlara, yuxarıda verilmiş xronoloji ardıcılığa baxmayaraq Əşrəf Muradov bir çox sərgilərdə iştirak etsə də, onun sağlığında bir dənə də olsun onun öz sərgisi olmayıb. Bunun birinci səbəbi əgər Əşrəfin çəkdiyi rəsmlərdə tənqidi meyilliyyətin və ideoloqların tablolarına yanaşma tərzidir idisə də, digər səbəb kimi, onun məhz avanqard üslubundan gələn Qərbə meyilliyyəti göstərmək olar.

Sənət adamları adətən tənqiddən azad insanlar olurlar. Ə. Muradov da belə sənətkarlardan idi. Əşrəfin əsərləriylə tanışlıq göstərir ki, öz azad düşüncələrini kətanə köçürməkdən çəkinmirdi. Zəhmət bir insanın hər şeyi əlindən alınsa belə, azad düşüncələrini əlindən almaq mümkün olan şey deyildi. Murad Əşrəf ustalıqla dövrün rejiminə meydan oxumuş bir rəssam kimi adını tarixə yazdırdı. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, ustalıqla görülən bu iş Əşrəfə baha başa gələcəkdi [6].

Əşrəf Muradın yaradıcılığında xüsusi diqqətçəkən məqamlardan biri budur ki, onun çəkdiyi əsərlərin personajları gah sənəmləri, gah

yarımallahları, gah da yarımiblisləri xatırladır. Müəllifin əsərləriylə tanışlıq göstərir ki, yaratdığı obrazlarda olduğu kimi, onun öz qəlbində mübarizə gedir, bu – işıq və qaranlıq, xeyr və şər arasında sürən əbədi mübarizədir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, Əşrəfin tablolarında yeraltı dünyanın qara qüvvələri zəfər çalır, ancaq bu tablolar qaranlıq qüvvələri darmadağın edən elə bir işıq saçır ki, onu heç cür izah etmək olmur [4]. Bu sənətkarın qüdrəti onun daxili aləmindən gələn azad ruhun nümunəsi idi.

Paradoksal olsa da, Əşrəf Muradın natürmortları öz rəng orijinallığı ilə başqalarından ilk əvvəl fərqlənməsə də, diqqətlə baxdıqda əslində, onların fərqlənməsinin birmənalı şahidi olursan, bu isə rəssamın təzadlı daxili dünyası ilə heç də həmahəng deyildir. Belə ki, onun çəkdiyi qovunlar günəş işığı ilə doludur, günbatanın rənglərinə boyanmış qarqızlar isə sanki isti bir enerji saçır! Bu əsərlər yetişmiş meyvələrdən damlayan şirə kimi ətirli və qatı rənglərlə çəkilmişdir [4].

Əşrəf Muradoğlunun əsərləri rəssamın uzaqgörənliyi, avanqard kompozisiya ustalıqı, fırça vuruşlarının plastikliyi ilə heyran edir. Rus realist məktəbinin ən yaxşı ənənələrində işləyən rəssamın rəngkarlıq tərzini müəllimləri tərəfindən məmnunluqla qarşılanırdı. Onun 1957-60-cı illərdə yaratdığı bir sıra böyük ölçülü tarixi mövzulu tabloları (“Qriboyedov və Bakıxanov”, “Vətənimiz”, “Azadlığa cəhd”) Azərbaycanın geosiyasi mühitində faciəvi rol oynamış, bir xalqı iki yerə parçalamış Türkmənçay müqaviləsini vurğulayan, vətənpərvərlik əhval-ruhiyyəsinə bəhs edir. Sənətkarın 1960-cı illərdə yaratdığı tablolarında, Ə. Muradov gözəl səlqi texniki bacarıqlarından əlavə, yüksək rəng duyumu və dövrü üçün qeyri-adi olan müəllif mövqeyini ifadə edirdilər. 1970-ci illərin əvvəlində Əşrəf Muradın həyatında baş vermiş faciəli hadisə onun gələcək yaradıcılıq yolunu dəyişmiş oldu (İçkili olduğuna görə milis əməkdaşıyla mübahisə edir və ağır şəkildə döyülür). Rəssamın bundan sonrakı iztirablı və qapalı həyatı birbaşa olaraq yaradıcılığına da təsir edir. Rejim üçün səciyyəvi, işıqla dolu, parlaq süjettematik rəsm əsərləri, indi melanxolik və dramatik çalarlara boyandı [6]. Bu dövrdə əsasən iki janr – portret və natürmort – üzərində işlə-

yən rəssamın kompozisiyaları yüksək daxili gərginlik hissi, sırr qalan mistik qüvvə və dəhşətli soyuqluq təəssüratı yaradırlar. Bu əsərlərdəki əvvəli sənət eşqi əvvəlki kimi təzahür etsə də, sovet ideoloqlarının portretləri, idmançı obrazları və müxtəlif natürmortları sovet mövzularına aid olsa da, əsl həqiqətdə, sovet tərənnümündən çox uzaq olmaqla yanaşı bir növ tənqidin zirvəsinə qalxırdı.

Onun monumental tablolarına baxanda adama bəzən elə gəlir ki, sonsuz dərinlikdən bir qüvvə çıxır və realist təsvirlərin arxasında olan ikinci plandakı işığı udur. Burada “Tehran konfransı”, “Lenin Smolmda”, “Tereşkovanın portreti”, “Krupskayanın portreti” kimi tabloları misal çəkmək olar. Bu əsərlərdə rəssam bir növ firçanın qüdrətilə bir tərəfdən sənəti nümayiş etdirir, o biri tərəfdən isə sovet liderlərinin siyasi tablolarını yaratmaqla yanaşı həm də tabloda bədheybət bir obrazların da yaradılmasına nail olurdu [4]. Rəssamın yaratdığı, sanki zülmətdən “səssiz” yüksələn rejim və ideologiya liderlərinin portretləri mütləq sensor mövzuları ətrafında birləşirdi. Bununla da, bir növ sənətkar sovet həyatının qaranlıq tərəfini əks etdirərək, sənət adamlarının üzərinə ağır yük kimi qoyulmuş sosial realizmin repressiv ehkamlarına qarşı itaətsizliyini bildirirdi. Məhz bu əsərlərlə tanışlıq göstərir ki, rəssamın mövzularındakı gizli eyhamları ideologiya, rejim və onun əsaslarına qarşı etirazlar kimi qiymətləndirilməsi tamamilə məntiqidir. Bununla da, XX əsrin Azərbaycan rəssamlarından olan Əşrəf Murad incəsənətin inkişafına əvəzsiz töhfələr verdi və növbəti nəsillər rəssamlar üçün əsl ilham mənbəyinə çevrildi [6].

Bu gün Azərbaycan Respublikasında mədəniyyət, sənət, yaradıcılıq azad şəkildə inkişaf edir, sənət adamlarına daima dövlət qayğısı, mənəvi dəstəklər yüksək şəkildə hiss olunmaqdadır. Bu onu sübut edir ki, müstəqillikdən böyük nemət yoxdur. İkinci Qarabağ savaşında Azərbaycan Ordusunun Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Böyük Zəfər qazanması bütün sənət adamları üçün yeni bir yaradıcılıq mənbəsi olduğu kimi bu tarixi Zəfər, rəssamların da yaradıcılığında hazırda yüksək şəkildə əks olunmaqdadır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan təsviri sənəti // URL: <https://az.wikipedia.org>
2. Bertran Rassel. Fəlsəfinin problemləri. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2017, 168 s.
3. Bəhrüz bəy Kəngərli yaradıcılığına yeni baxış // URL: <https://medeniyyet.az/page/news/39452/>
4. Əşrəf Murad // URL: <http://nar-gallery.com/az>
5. Əşrəf Muradoğlu // URL: <https://az.wikipedia.org>
6. Əşrəf Murad “Sevgi və etiraz” retrospektiv sərgi // URL: <https://eduonline.az/2019>
7. Xəlilov S.S. Elm haqqında elm. Bakı: "Azərbaycan" Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 752 s.
8. Ашраф Мурадоглы: Мастер кисти которого не хотели понимать // URL: <https://azerhistory.com/?p=20070>

Summary

Nargiz Zeynalli

20th century art history of Azerbaijan: Painting in socio-ideological context

The art of painting, which is of special importance in our 20th century art history, is studied in the article as a spiritual heritage. It is noted that despite certain contradictions and ideological pressures in any society, art has historically been relevant as a form of social consciousness that has a special place in the understanding of the human race. It is noted here that currently art and paintings are not only aesthetic pleasure and figurative expression in the society, but also act as a means of glorifying social life.

In this work, a brief summary of the 20th century Azerbaijani school of painting was given, and the specific features of the artist Ashraf Muradov's work were discussed.

Keywords: Azerbaijan, painting, paintings, spiritual heritage, art and ideology.

Резюме

Наргиз Зейналлы

ИЗ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ИСКУССТВА XX ВЕКА: ЖИВОПИСЬ В СОЦИАЛЬНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Искусство живописи, имеющее особое значение в истории нашего искусства XX века, рассматривается в статье как духовное наследие. Отмечается, что, несмотря на определенные противоречия и идеологические давления в любом обществе, искусство исторически было актуальным как форма общественного сознания, занимающая особое место в понимании человеческого рода. Здесь отмечается, что в настоящее время искусство и живопись являются не только эстетическим наслаждением и образным выражением в обществе, но и выступают средством прославления общественной жизни.

В этой работе был дан краткий обзор азербайджанской школы живописи XX века, рассмотрены особенности творчества художника Ашрафа Мурадова.

Ключевые слова: Азербайджан, живопись, живопись, духовное наследие, искусство и идеология.

UOT 94 [479.24]

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.119>

RAMİL AĞAYEV

*AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın VII – XIV əsrlər tarixi”
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan
ramilmahir@gmail.com*

AZƏRBAYCANIN ETNİK TARİXİ İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏR AXC DÖVLƏT XADİMLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ

Açar sözlər: Azərbaycan, Qafqaz, xəzərlər, türk, etnos.

GİRİŞ

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin bir sıra məsələləri dövlətçilik və mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi baxımından həm elmi, həm də siyasi aktuallıq kəsb edir. Bu baxımdan qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan problemlərin tədqiqi Vətən tarix elmi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Bu problem Azərbaycan tarix elmində öyrənilməmiş və yaxud zəif öyrənilmiş məsələlərdən biridir. Həmin məsələlərin ətraflı surətdə araşdırılması müasir dövrdə meydana çıxan və yaxud süni şəkildə yaradılan bəzi problemlərin həllinə yardım edə bilər.

Müasir dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələr, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi geopolitik məkan, onun müxtəlif bəhanələrlə cəlb edildiyi müharibə əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı olan mövzuların tədqiq olunmasını daha da aktuallaşdırır. Unutmaq olmaz ki, bu problem təkcə elmi-nəzəri deyil, həm də mühüm praktiki və siyasi əhəmiyyətə malikdir. Bu fikrin nə dərəcədə doğru olduğunu əsaslandırmaq üçün müasir tarixi şəraitə, yaşadığımız regionun yaxın hədudlarında baş verən etnik, dini məzmunlu qarşıdurmalara diqqət yetirmək kifayətdir. Odur ki, problemin elmi şəkildə araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu araşdırma Azərbaycanın qədim əhalisinin etnik tərkibinin öyrənilməsi sahəsindəki mövcud boşluğu aradan qaldırmağa töhfə verə bilər.

Azərbaycan türkləri Yaxın və Orta Şərqi ən çoxsaylı xalqlarından biridir. Qafqaz regionunda mütləq üstünlüyə malik olan Azərbaycan türkləri, qədim dövrlərdən etibarən indiki Şima-

li və Cənubi Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan və hazırda Ermənistan adlanan tarixi Azərbaycan torpaqlarında əhəmiyyətli dərəcədə məskunlaşmışdır. Azərbaycan türklərinin belə bir geniş ərazidə yayılması təsadüfi deyil və tarixi köklərə bağlıdır.

Lakin təəssüflər olsun ki, XIX-XX əsrlərdə tarixi ədəbiyyatda Azərbaycanın özünəməxsus etnik mənzərəsini təhrif edərək onu öz bildikləri kimi təqdim etmək cəhdləri olmuşdur. Özü də maraqlıdır ki, bu cəhdlər etnik azlıqlara qarşı deyil, çoxluq təşkil edən türklərə qarşı həyata keçirilmişdir. Belə ki, türklərin Azərbaycana sonradan gəlməsi, yerli əhalinin necə deyirlər, türkləşməsi və son nəticədə səlcuqların gəlişi ilə Qafqaz və irandilli əhalinin türklərə çevrilməsi kimi uydurma mülahizələr ortaya atılmış və guya “problemin həlli yolunda” araşdırmalar aparılmışdır. Eyni cəhdlər Azərbaycan türk dilinə münasibətdə də həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanın qədim və orta əsrlər dövrü taixi coğrafiyası, əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) xadimlərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Onların bir çoxunun həm Cümhuriyyət dövründə, həm də onun devrilməsindən sonrakı dövrdə yazmış olduqları əsərlərində ölkəmizin siyasi və mədəniyyət tarixi ilə yanaşı, etnik tariximizlə bağlı materiallara da rast gəlinir. Həmin materialların bir çoxu mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları və fəallarından M.Ə.Rəsulzadənin “Qafqaz türkləri”, “Azərbaycan cümhuriyyəti”, “Azərbaycan şairi Nizami”, “Əsrimi-

zin Səyavuşu”, M.B.Məmmədzađanın “Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya”, K.Odərin “Azərbaycan”, M.H.Vəliyevin (Baharlı) “Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)”, C.Zeynaloğlunun “Müxtəsər Azərbaycan tarixi” və “Şirvanşahlar yurdu” kimi əsərləri, xüsusilə, qeyd edilməlidir.

Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağılı məsələlər M.Ə.Rəsulzađanın təsvirində

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu M.Ə.Rəsulzađa (1884-1955) özünün bir sıra əsərlərində yalnız siyasi məsələlərdən deyil, eləcə də Azərbaycan tarixinin dövlətçilik, mədəniyyət və etnik tarixi ilə bağılı məsələlərdən də bəhs etmişdir. Onun 1928-ci ildə çap etdirdiyi “Qafqaz türkləri” adlı əsərində Qafqazın etnosiyasi xəritəsi, türklərin burada məskunlaşması, eləcə də Qafqazdakı türk elləri haqqında maraqlı fikirlər səsləndirilmişdir. Burada Xəzər sahillərinin qədim dövrlərdən başlayaraq türk soyları tərəfindən məskunlaşdırıldığı göstərilmişdir [12, s.15-16].

M.Ə.Rəsulzađa türklərin indi yaşadıkları Cənubi Qafqaz torpaqlarının qədim sakinlərinin türk soyundanmı, yoxsa başqa bir soydan olması haqqında suala hələ tam şəkildə cavab verilmədiyini yazır. O, öz əsərində şumerlərin, midiyalıların, hetlərin türk olması haqqında “Turan nəzəriyyəsi”nə, akademik Marrın “Yafəs nəzəriyyəsi”nə də öteri münasibət bildirir [12, s.16-17]. Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtı ilə linqvistik materiallara əsaslanan N.Y.Marr (baxmayaraq ki, onun nəzəriyyəsində bir sıra nöqsanlar vardır) türk xalqlarının ata yurdunu Ön Asiyada müəyyənləşdirmişdir. Lakin elmdə ortaya atılan bir sıra nəzəriyyələr, o cümlədən “Altay” nəzəriyyəsi türkologiyada bu fikrin inkişaf etdirilməsinə mane olmuşdur. Çünki həmin nəzəriyyələrin tərəfdarları türk xalqlarının mənşəyini və onların əzəli yurdunu yalnız şərqdə axtarırlar. Halbuki, qədim dil əlaqələrini əks etdirən faktlar türk xalqlarının ata yurdunu Ön Asiyada lokallaşdırır [4, s.92].

M.Ə.Rəsulzađa qeyd edir ki, qafqazmənşəli xalqların dillərində rast gəlinən türkmənşəli sözlər də türk ellərinin böyüklüyünü və gücünü göstərir. Müəllif miladdan sonra V yüzilliyin ortalarında yeni-yeni türk ellərinin – hunlar, sa-

birdər və xəzərlərin Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaza daxil olaraq, Azərbaycanın şimal torpaqlarında məskən saldıqlarını, bir sıra hallarda Arazın o biri tayına, yəni indiki Cənubi Azərbaycan ərazisinə də keçdiklərini, Azərbaycan türk xalqının formalaşmasında mühüm rol oynadıqlarını qeyd etmişdir [12, s.17].

M.Ə.Rəsulzađa daha güclü türk axınının VII yüzilliyin başlanğıcında olduğunu bildirir və qeyd edir ki, ərəblərin Azərbaycana ələ keçirməsi quzeydən gələn türk axınlarını bir qədər zəiflətməmişdir. O, Sasanilər kimi ərəblərin də Dərbənddə türklərə qarşı müdafiə tədbirlərinə böyük önəm verdiklərini də qeyd etmişdir [12, s.18].

M.Ə.Rəsulzađa öz əsərində ərəblərin köçürmə siyasətindən də bəhs etmişdir. Həm Əməvilər, həm də Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycana yalnız ərəblər deyil, digər xalqlar da köçürülürdülər. Onların arasında türklər üstünlük təşkil edirdi. M.Ə.Rəsulzađa həmin köçürülənlərin nəslindən olan Afşinin, Böyük Buğanın xəzərlərlə əlaqəsindən, hətta Afşinin Azərbaycanda müstəqil türk hakimiyyəti qurmaq cəhdindən də bəhs etmişdir [12, s.18]. Müəllif Böyük Buğanın Şəmkir şəhərini yenidən bərpa etdirərək, xəzərləri burada yerləşdirdiklərini qeyd etmişdir [12, 18].

M.Ə.Rəsulzađa öz əsərində Səlcuqların Azərbaycana axınlarından da bəhs etmiş, onların türkmən-oğuz ellərindən olduğunu göstərmişdir [12, s.19]. Türklərin Qafqaz dağlarındakı varlığını bu günədək qalmaqda olan türk el-tayfa adları da sübut edir.

M.Ə.Rəsulzađa “Kitabi Dədə Qorqud” boylarının Azərbaycanda yaranması fikrinin ağırlıq qazandığını qeyd edərək, dastanda Anadolu, Azərbaycan, Qaqaz türklərinin bir soydan gəldiklərini, bir el, mədəniyyət ortamında yaşadıklarını ön plana çəkmişdir [12, s.21-22]. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya qorqudsünaslığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un istər etnik mənşə, dil və məfkurə, istərsə də tarixi-coğrafi baxımından Azərbaycan türklərinə mənsub olması fikrini qəti şəkildə qəbul etmişdir. Dastan Azərbaycan türklərinin etnik tarixi və tarixi coğrafiyasıdır. O, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə əks etdirən bir mənbə olaraq Azərbaycan türklərinin etnik yaddaşının və arxaik təfəkkürünün öyrənilməsi baxımından olduqca qiymətli. Bu qiymətli

mətli məxəzdəki tarixi faktlar, hadisə və proseslər başqa mənbələrdəki faktlarla tutuşdurulduqda, müqayisəli təhlil süzgəcindən keçirildikdə Azərbaycan tarixinin bir çox məsələlərinin necə təhrif olunduğu tədqiqatçıda heyrət doğurur [8, s.19].

M.Ə.Rəsulzadə 1923-cü ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan cümhuriyyəti" adlı əsərinin "Azərbaycan xəlqi" adlı birinci və "Ədəbi və milli intibah" adlı ikinci paragraflarında Azərbaycan xalqının formalaşması, onların yayılma arealı və dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. O, xalqımızı bütün dünyaya belə təqdim etmişdir: "Azərbaycanlılar milliyyət etibarilə türk, din etibarilə islam, mədəniyyəti-əsasiiyyə etibarilə şərqlidir" [13, s.12]. Müəllif Azərbaycan ərazisinin böyük türk dünyasının bir hissəsi, Azərbaycan türkünün isə "böyük türk ağacının bir dalı" olduğunu, xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Azəri türklərinin hal-hazırda yaşadıkları torpaqların türklərin qədim vətəni olduğuna işarə edən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan ərazisində türklər tərəfindən irili-xırdalı bir çox dövlətlərin qurulduğunu və "bu yerlərin daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı" olduğunu, xüsusilə vurğulamışdır [13, s.12].

M.Ə.Rəsulzadə xəzərlərin Azərbaycan ərazisində uzunmüddətli hökmranlığına da diqqət yönəltmiş, sonrakı türk axınlarının isə ölkəni qəti olaraq bir türk məmləkətinə çevirdiyini göstərmişdir. O, diqqəti belə bir məqama yönəldir: Azərbaycan torpaqlarında hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan sülalələr türk olmuş və son nəticədə məğlub olanlar ölkəni başqalarına deyil, yenə də türk sülalələrinə tərk etmişlər [13, s.12].

M.Ə.Rəsulzadə haqqında bəhs olunan əsərində də Azərbaycan türklərinin yayılma arealına diqqət yönəltmişdir. O, azəri türklərinin Azərbaycanı ikiyə bölən Araz çayının hər iki tərəfində məhkum deyil, hakim bir millət kimi məskən saldıqlarını, xüsusi olaraq qeyd etmişdir. M.Ə.Rəsulzadə əlavə edir ki, əsrlərdən bəri İranda hakim millət də türklər olmuşdur [13, s.14].

M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800-cü ildönümü münasibətilə 1941-ci ildə yazmış olduğu, lakin 1951-ci ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan şairi Nizami" əsərində də ölkə əhalisinin etnik tərkibi, Azərbaycan türkləri

ri və onların dili haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin bu əsəri filoloji baxımdan kifayət qədər araşdırılmış və layiqincə qiymətləndirilmişdir [5, s.167-176; 3; 6; 16]. Lakin əsərdəki dövlətçilik və etnik tariximizlə bağlı məsələlər diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır.

Müəllif adı çəkilən əsərində tarixi Azərbaycan torpaqlarının İran və Turan çəkişməsinin mərkəzi olduğunu göstərmiş, tarixi hadisələrin təsiri ilə baş verən qaynayıb-qarışma prosesi nəticəsində əski mədəniyyətlər yatağı olan bu yerlərdə keyfiyyətcə yeni bir mədəniyyətin – Şərq İslam mədəniyyətinin meydana gəlməsini ön plana çəkmişdir. İbn Xəldunun qeyd etdiyi kimi, "İslam mədəniyyəti yalnız ərəblərin yaratdığı bir abidə deyil, İslam dinini qəbul etmiş bütün xalqların birlikdə tikdiyi bir binadır" [14, s.6]. Müəllif qeyd edir ki, "ümmət dövründə millət və irq fərqlərinə əhəmiyyət verilmədiyi üçün çox da axtarılmayan "mədəniyyət ortaqlığı payı" millət dövründə aranmağa başlanmış və hər xalq İslam mədəniyyəti və ürfanında öz nümayəndələrinin xidmətlərini müəyyənləşdirməkdən zövq duymuşdur" [14, s.8]. Türk olmaları etibarilə azərbaycanlıların İslam mədəniyyətinə xidmət etmiş türklər arasında yerləri olduğu kimi, bir Şərq İslam məmləkəti olmaq üzrə də Azərbaycanın bu işdə mühüm bir roludur. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, min ildən bəri İslam Şərqində siyasi hakimiyyət ümumiyyətlə, türklərə məxsusu olmuşdur [14, s.19]. İslamdan sonrakı fars dili türk hakimiyyəti, himayəsi altında doğulmuşdur. O, türk ədəbi dilinin gec formalaşmasının səbəblərini də izah etməyə çalışmış, bir millətə məxsus olub, ancaq başqa dildə yazan şairlər haqqında dünya ədəbiyyatında örnəklər də vermişdir [5, s.171]. Türklərin farsca şeir yazmasının məsələnin mahiyyətinin dəyişmədiyini qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə Nizami Gəncəvinin Azərbaycan türk şairi olduğunu, türklər arasında boya-başa çatdığını qeyd edir, onun türk milli kimliyini təsdiq edən bir sıra faktlar ortaya qoyur. Təsadüfi deyildir ki, Nizami "Yeddi gözəl" poemasının bir yerində özünün türk olmasının qiymətləndirilməməsindən şikayət edir. Müəllif burada "türklüyü" həm də "yüksək söz" mənasında işlətməmişdir [14, s.28]. O, türk sözünü "gözəllik", "qüvvət", "qəhrəmanlıq", "rəhbər" mənalarında da işlətməmişdir

[14, s.140-144]. M.Ə.Rəsulzadə türkə xas olan sifətləri canlandırmaq üçün Nizaminin “Xəmsə”sindən belə bir nümunə gətirir:

Türklərin çün yüksəldi dövlətləri,
Ədalətlə bəzəndi bütün elləri.
Madam ki, sən zülmə qulluq edirsən,
Türk deyil, qarətəkar bir hindusan!

[14, s.140].

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, heç bir yerdə və farsca yazılmış heç bir əsərdə “türk” məfhumu Nizamidə olduğu qədər sevgi və məntiqi bir silsilə ilə ifadə edilməmişdir [14, s.141]. Təsədüfi deyildir ki, o, öz əsərində qəhrəmanlıqlarla bağlı epizodlarda əsl igidin “türk kimi” (“torkvar”) meydan atılmasından dönə-dönə bəhs etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə özünün 1925-ci ildə yazmış olduğu “Əsrimizin Səyavuşu” əsərində də Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı məsələlərə toxunulmuşdur. Müəllif qeyd edir ki, “Tarixin pəhləvanlıq dövrü deyilən əski bir qismi vardır. Hər bir millətin tarixi buradan başlayır. Bu dövr tarixində millətlərdən, millətin əsil kütləsini təşkil edən xalqdan, xalqın adət və əxlaqından bəhs olunur” [15, s.28].

Şumerlərin “Turani” irqə mənsub olduğunun şübhə doğurmadığını yazan müəllif əlavə edir ki, midiyalıların etnik mənsubiyyəti isə mübahisəlidir və onların əski iranlılar olduğunu inkar edənlər də yox deyildir. O, fransız şərqşünası Le Normanın Midiyanı “Turan Midiyası” adlandırmasına diqqət yönəltmişdir [15, s.29]. M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, İran tarixinin Midyada axtardığı aryanilər (arilər) yerlilər deyildir. Onlar buraya Şərqdən gəldilər. Buradakı yerlilər qismən sıxışdırdılar. Yerlilər birdən-birə təslim olmadılar. İllərlə müqavimət göstərmiş, mövcudiyyətlərini müdafiə və mühafizə etmişdilər. Arilər yerləşdikdən sonra buralar təkrar Turanilərin hücumuna məruz qalmışdır. İran-Turan savaşlarının mühüm qismi indiki Şimali İran ilə Cənub-Şərqi Qafqazdan ibarət olan bu ərazi (Azərbaycan) üzərində cərəyan etmişdir. İskitlərin, xəzərlərin hücumuna məruz qalan farslar Dərbənddə müdafiə səddi çəkməli olmuşdur. Müəllif əlavə edir ki, Əhəməni hökmdarı Keyxosrovun (II Kirin) Tomris tərəfindən qətlə yetirilməsi də Azərbaycanda baş

vermişdir. Azərbaycan ərazisi İran-Turan çəkişməsinin bilavasitə əks-səda yeri olmuşdur. Buradan Nizami, Xaqani, Fələki kimi hərəratli, farsca şeir yazan azərbaycanlı türk şairləri yetişdiyi kimi, əsərlərini türkcə yazan Füzuli, Nəsimi, Xətai kimi türk şairləri də çıxmışdır [15, s.29].

M.Ə.Rəsulzadə qeyd edir ki, indiki Azərbaycan əhalisinin türkmü, yoxsa, farsmı olması çox zaman mübahisə obyektinə olmuşdur. İnsanlarına, xalq ədəbiyyatına, aşiq dastanları ilə çoban türklərinə, ənənə və adətlərinə baxanlar onlara türk, rəsmi yazılarına baxanlar isə fars demişlər. Kimisi bunları türkləşmiş fars, kimisi farslaşmış türk deyər qəbul etmişdir [15, s.29]. O, əlavə edir ki, bir çox zaman azərbaycanlılar öz türklüklərini və türk soyundan gəldiklərini bilməyərək özlərini xalis iranlı kimi hiss etdilər. İranlı kimi düşünüb, iranlı kimi yaşadılar. Bu, o zaman idi ki, bütün Türk aləmi az-çox İran təsirində idi, o zaman idi ki, sultan Səlim farsca şeirlər yazıb oxuyur, az qalırdı bunu rəsmi dil elan etsin [15, s.30].

Azərbaycanın etnik tarixi ilə bağlı məsələlər digər AXC dövlət xadimlərinin əsərlərində

Müsavət partiyasının fəal üzvlərindən sayılan M.B.Məmmədzadə (1898-1959) Azərbaycan tarixinin müxtəlif məsələləri ilə bağlı bir çox məqalələrin və “Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya” adlı əsərin müəllifidir [9, s.118-130].

1951-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan tarixində türk Albaniya” əsəri kiçik həcmli olmasına baxmayaraq, böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Əsər giriş və dörd hissədən ibarətdir. Müəllif əsərin girişində qeyd edir ki, Midiya həm də “Turan Midiyası” adlanmışdır [9, s.119]. O, Heradotun özünün “Tarix” əsərində miladdan öncə VI əsrin ortalarında Midiyanın şimal hüdudlarında, Xəzər dənizi hövzəsində göstərdiyi massagetləri türk hesab edir.

Müəllif həm əsərinin girişində, həm də onun son qisminə “alban” etnosu və “Albaniya” ölkə adının mənasını açmağa çalışmışdır. O, bu istiqamətdə bir çox şərhələrin olduğuna diqqət yönəldir. Apardığı araşdırmalar nəticəsində müəllif belə qərara gəlir ki, Albaniya adı “dağlıq”, “yürsəklik”, “bəyazlıq”, “parlaqlıq”,

“qəhrəmanlıq”, “hürriyyət” və “hakimiyyət” kimi bir çox mənalara ifadə edən xalis türkcə bir kəlmədir. Lakin o, əlavə edir ki, Albaniyaya “Türk Albaniya” deməyimizin səbəbi yalnız bu deyildir: Albaniyanın etnik təşəkkülü, təkamülü və tarixi müqəddəratı tədqiq edildiyi zaman bu məmləkətin “Türk” ünvanına tuş gəldiyi daha çox anlaşılır [9, s.121].

Müəllif əsərinin birinci hissəsində Albaniyanın coğrafi hədudlarından bəhs etmişdir. O, Albaniyanın hədudları məsələsində antik müəlliflərin (Plini, Strabon və başqaları) məlumatı ilə erməni müəlliflərin məlumatının uyğun gəldiyini göstərir, Albaniyanın Sunik, Paytakaran, Uti, Kaspiana vilayətləri haqqında nisbətən ətraflı şəkildə bəhs edir. Müəllif Kür və Araz çayları arasındakı ərazinin Aran adlandığını, bir müddət Azərbaycanı da idarə etmiş Arşakilərin əsliində türk mənşəli sülaləsi olduğunu bildirir [9, s.121]. O, apardığı araşdırmalar nəticəsində belə qərara gəlir ki, Albaniyanın hədudları demək olar ki, bu günkü Şimali Azərbaycan ərazisi ilə üst-üstə düşürdü [9, s.122].

M.B.Məmmədşadə əsərinin ikinci hissəsini “Albaniyanın etnik təşəkkülü” adlandırmışdır. O, qeyd edir ki, Araz çayından Dərbəndə qədər geniş bir ərazidə məskunlaşmış albanlar hun, sabir, bulqar, xəzər və sair türk tayfalarının təzyiqi altında Dərbənddən Kür-Araz vadisinə çəkilməmişdir. VII yüzilliyin 30-40-cı illərində xəzərlərin rəhbərliyi altında Şimali Qafqazdan Şimali Azərbaycana-Cənubi Qafqaza türk boylarının yeni axınları başladı və bu axınlar artıq əvvəlki dövrlərdə tarixi Azərbaycan torpaqlarını özünə daimi məskən seçmiş türk xalqlarının xüsusi çəkisini daha da artırdı. Bu zaman Albaniya tamamilə “xəzərləşmişdi” və Şimali Azərbaycan uzun müddət xəzərlərin əlində olduğuna və onların içərisində türklər mühüm yer tutduğuna görə ərəblər bəzən onu “Xəzərlər məmləkəti” adlandırdılar [9, s.122].

Ərəbdilli ilkin yazılı qaynaqların məlumatları və arxeoloji qazıntılar M.B.Məmmədşadəni haqlı olduğunu göstərməkdədir. Məsələn, Ət-Təbəri I Xosrovun dövründə yaradılmış Azərbaycan səpəhbudluğundan bəhs edərkən onu “Xəzər ölkəsi” (هي بلاد الخزر – “o, Xəzər ölkəsidir”) adlandırır [17, s.92]. Əl-Bəlazuri də bəzən Şimali Azərbaycan ərazisinə münasibətdə “Xəzərlər ölkəsi” ifadəsinə yer verir [1, s.173]. O, Qəbələ şəhərini belə təqdim edir: “Qəbələ şəhəri,

o, (elə) Xəzərdir” (ومدينة قبة وهي الخزر) [2, s.120].

Göründüyü kimi xəzərlərin tarixi Azərbaycan türklərinin tarixi ilə sıx şəkildə bağlıdır və bu faktı Azərbaycan torpaqlarındakı toponimik materiallar da sübut edir. Keçmişdə Qəbələ və qonşu vilayətlərin ərazisində “Xəzəri” adlı kəndlər mövcud olmuşdur [1, s.55]. Bundan başqa, Azərbaycan ərazisində “Xəzərdağ” (Füzuli rayonu), “Xəzəryurd” (Ordubad rayonu), “Xəzəryaylaq” (Lerik rayonu), “Xəzərsəngər”, “Xəzərtəpə” kimi toponimlər də “Xəzər” etnonimini özlərində qoruyub saxlamışlar [7, s.204].

A.A.İessen tərəfindən Azərbaycan ərazisindəki Üçtəpədə Xəzər hökmdarına məxsus VI əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərinə aid qəbir abidəsi də aşkar edilmişdir [21, s.64-65]. Həmin abidə xəzərlərin Azərbaycan torpaqlarında uzun müddət varlığını bariz nümunəsidir.

M.B.Məmmədşadəyə görə, ərəbdilli müəlliflərdən əl-Müqəddəsi Azərbaycan ərazisində əhali arasında işlədilən dillərin fars dilindən fərqli dillər olduğunu göstərmiş, Əsəm əl-Kufi isə Araz çayı ətrafındakı bölgələrdə, xüsusilə Beyləqan zonasında xəzər türkcəsinin yayıldığını qeyd etmişdir [9, s.122]. O, “Şirvan” adının mənasının fars dilinin materialları əsasında izah olunmasına etiraz edərək, bu cəhdlərin əsassız olduğunu göstərmişdir. Müəllifə görə, Azərbaycanın şimal hissəsindəki “Şirvan” şəhəri xəzərlərə aid bir türk şəhəri olmuş, şəhər öz adını “şirvan” tayfasından, bölgə isə Şirvan şəhərindən almışdır. Belə ki, erməni tarixçisi Moisey Xoranetsi, öz əsərində indiki, Şimali Qafqaz, Volqa-Don hövzəsini əhatə edən, hökmdarlarına xaqaq deyən “Asiya Sarmatiyası” birliyinə daxil olan 53 tayfadan bəhs edərkən hun, xəzər, barsil, massaget türklərindən sonra, 44-cü tayfa olaraq “şirvan” tayfasının adını çəkir [9, s.122]. M.B.Məmmədşadə yazır ki, “Şirvan” adının “əbədi ruhlu” mənası verən Ənuşirvanla heç bir əlaqəsi yoxdur. O, Şabran adı ilə Şirvan adı arasında bir əlaqənin olmasını da mümkün sayır.

M.B.Məmmədşadə əski qaynaqların Şabranı Əfrasiyabın paytaxtı kimi göstərdiyini də əlavə edir və bu adın sabirlərlə bağlı olması ehtimalına da diqqət yönəldir [9, s.122]. Müəllif sabir türklərinin Azərbaycan tarixində mühüm rol oynadığını və əsasən Uti vilayətində məskunlaşdıqların qeyd edir

Albaniyada yaşayan tayfalardan biri də barslı (barsil) tayfası idi. M.B.Məmmədzadə “hökmədar iskitlərə” bir müddət barslı tayfasının başçılıq etdiyini bildirir [9, s.123]. Mövcud yazılı qaynaqlar barslı tayfasını müxtəlif şəkildə o cümlədən, barsil şəklində təqdim edirlər. Barsillər və bu adın müxtəlif formaları haqqında bir çox fikirlər mövcuddur. Kəngərlər kimi, barsillər də mənbələrdə həm ayrıca tayfa, həm də hunların qollarından biri kimi təqdim edilir. Mənbələrdə barsillə yanaşı bəncər və bələncər tayfalarının adlarına da rast gəlinir. Bir sıra tədqiqatçılar (İ. Markvart, V.F. Minorski, M.İ. Artamonov) bəncər və bələncər etnonimlərinin barsil və bulqar etnonimləri ilə eyni olması haqqında fikirlər səsləndirmişlər. Z.V.Toğan da ilkin qaynaqlarda barsillərin bulqarların bir qolu olması və həm də Xarəzmdə məskunlaşması haqqında faktlara rast gəldiyini bildirir [18, s.404].

M.B.Məmmədzadəyə görə, Şəki adı “saklar yurdu” mənası verən Sakasenin qısaldılmış formasıdır. O, sakların və kimmerlərin türk olması və kimmerlərin indiki bulqarların əcdadı olması ehtimalına da yer verir. Müəllif yazır ki Moisey Xorenatsi “İskitya” kəlməsinin yanında, “yəni türklər” qeydini də əlavə etməyi unutmamışdır [9, 123-124]. O, kaspiləri də bu və ya digər şəkildə türklərlə bağlayır.

Müəllif əsərinin üçüncü hissəsində Albaniyanın siyasi tarixindən bəhs edir və hətta Urartu yazılarında rast gəlinən “Kukha Alban” (“Kuh Albaniya”) ifadəsinin Albaniyaya aid olması haqqında fikirlərin mövcudluğuna da diqqət yönəldir [9, s.126].

Müəllif əsərinin dördüncü hissəsində bir daha yazılı qaynaqlarda və elmi ədəbiyyatda alban etnosu və Albaniya adının mənşəyi ilə bağlı olan fikirlərdən bəhs etmiş və fikirlərini yekunlaşdıraraq Albaniyanın bir türk ölkəsi olması qənaətinə gəlmişdir [9, s.12-129].

Gənc yaşlarından AXC xarici işlər nazirliyində fəaliyyətə başlayan Kərim Odərin (1901-1981) 1982-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan” adlı əsəri giriş və 16 paragrafdan ibarətdir. Əsərin müxtəlif paragraflarında Azərbaycan xalqının etnik tarixi ilə bağlı bir sıra maraqlı fikirlərə rast gəlinir.

Əsərin birinci paragrafında “Azərbaycan” adının mənası və onun tarixi sərhədləri haqqında məlumatlara da yer verilmişdir [11, s.17-23].

K.Oder Azərbaycanın coğrafi mövqeyinin tayfaların axınları və ticarət yollarının buradan keçməsi üçün əlverişli şərait yaratdığını qeyd etmişdir. Burada Azərbaycan dedikdə yalnız indiki Cənubi Azərbaycan deyil, həm də Şimali Azərbaycan ərazisinin başa düşüldüyü vurğulanmış və bölgə uğrunda xəzərlərin əvvəlcə sasanilərlə, sonra isə ərəblərlə uzun müddətli mübarizə apardığı göstərilmişdir [11, s.16-17].

Əsərin “Siyasi tarix” adlanan dördüncü paragrafında əsasən qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda mövcud olmuş dövlətlərdən bəhs edilmiş, qismən də etnik məsələlərə toxunulmuşdur. Müəllif burada Parfiya dövlətini əvəz edən Sasanilərin Azərbaycanda həyata keçirdiyi köçürmə siyasətinə də diqqət yönəltmiş və I Xosrov Ənuşirvanın xəzərlərə qarşı gördüyü müdafiə tədbirlərindən də bəhs etmişdir [11, s.33].

Sasanilər dövlətinin süqutundan sonra Azərbaycan ərazisi Ərəb xilafəti ilə Xəzər xaqanlığı arasında uzunmüddətli mübarizə meydanına çevrilmişdir. Müəllifə görə, ərəblər xəzərlər üzərində, əsasən, VIII əsrin 30-cu illərində üstünlük qazandılar və bu zaman ərəblər xəzərlərdən aldığı əsirləri də Dəbənddən cənubdakı ərazilərdə, Şimali Azərbaycanda yerləşdirdilər. Bu əsirlərin çoxu xəzərlərə yardım etmiş bulqarlardan ibarət idi. Beləliklə, uzun müddət Azərbaycanı əldə saxlamış Xəzər xaqanlığının hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda məskunlaşmış xəzərlər və ərəblər tərəfindən əsir alınaraq burada yerləşdirilmiş xəzərlərlə birlikdə bulqarlar Azərbaycanın etnik xəritəsinin mühüm bir ünsürünə çevrilmişlər [11, s.30]. Müəllif doğru olaraq, qeyd edir ki, ərəblər VIII əsrin 30-cu illərində üstünlük qazansalar da Ərəb xilafəti ilə Xəzər xaqanlığı arasında mübarizə Harun ər-Rəşidin (786-809) hakimiyyəti dövründə davam etmişdir. Ərəb xilafətinin tənəzzülü dövründə türkmənşəli Sacoğulları (Sacilər) isə bir müddət Azərbaycanda müstəqil dövlət qurmuşlar.

Müəllif oğuzmənşəli Səlcuqların türkmən adlandığını, xüsusilə, qeyd etmişdir. Səlcuqlar dövründə türkmənlər Azərbaycanın bir sıra bölgələrində məskunlaşaraq bölgədə türklərin xüsusi çəkisini daha da artırmışlar. O, həmçinin qeyd edir ki, səlcuqlar, əsasən, imperatorluğun ucqar bölgələrində yerləşdiklərindən onlara

həm də “uc türkmənləri” deyilirdi [11, s.32].

Əsərin altıncı paragrafi “Etnoqrafiya tarixi” adlanır və tamamilə etnik məsələlərə həsr olunmuşdur. Müəllif Azərbaycanın həm cənub hissəsində, həm də şimal hissəsində yaşayan xalqın, əsasən, azəri türklərindən ibarət olduğunu qeyd edir. Başqa sözlə, Azərbaycanın tarixi həudurları azəri türkcəsinin yayıldığı ərazilərlə üst-üstə düşür [11, s.89]. O, Atropatena və Albaniya adlarının siyasi mahiyyət kəsb etdiyini bildirir. Dil və antropologiyaya aid doğru və aydın məlumat olmadığına görə albanların etnik mənşəyi haqqında qəti fikir söyləmək çətinidir. K.Odər “albanlar” adı altında toplu tayfalar birliyinin başa düşüldüyünü və bu birliyə daxil olan xalqlardan birinin də kaspilər olduğunu göstərir. Albaniyada yaşayan tayfalardan biri də utilər idi. Utilər udinlərlə eyniləşdirən müəllif onların indi də Şimali Azərbaycanda məskunlaşdığını, lakin türk dilində danışdıklarını qeyd edir. Azərbaycanın yerləşdiyi mövqeyə diqqət yönəldən müəllif ərazidən şimal və cənub istiqamətdə hərəkət edən tayfaların Azərbaycanın etnik xəritəsində müəyyən iz buraxdıklarını da nəzərə çatdırır.

Miladdan öncə III əsrdə Atropatenanın Parfiya Arşakiləri tərəfindən idarə olunduğunu qeyd edən müəllif yazır ki, bu sülalə iranmənşəli olmamışdır. Parfiyalılar əsil farsların gözündə yabançı bir hakimiyyət olmuşdur. Fransız tarixçisi Rene Qrosset Firdofsinin özünün “Şahnamə” əsərində Parfiya Arşakilərindən bəhs etməməsini onların etnik mənsubiyyəti ilə bağlamışdır. Onun apardığı araşdırmalara görə, parfiyalılar Turani bir xalq olmuşdur. Parfiya dövləti Azərbaycanın müəyyən bir hissəsini də əhatə etmiş və bu zaman yeni türk tayfalarının Azərbaycana axını güclənmişdir [11, s.91].

Ümumi şəkildə İskitlər adı altında tarixə daxil olan tayfalar birliyinin daxilində türk tayfaları üstünlük təşkil etmişdir. K.Odərə görə, bu, türklərin Azərbaycanda miladdan daha əvvəl məskunlaşdığını söyləməyə əsas verir. O, əlavə edir ki, Muğan və Qarabağdakı kurqanlar da onların Azərbaycanda məskunlaşmış olduğunun göstəricisidir [11, s.92].

Mənbələrdə skiflərlə bağlı məlumatlar qarışıqdır. Onların iranmənşəli olması haqqında fikir söyləyən tədqiqatçılar, əsasən, konkret faktlara deyil, məntiqi mühakimələrə istinad

edirlər. Bəzi mənbələrdə skiflərin arasında türk-mənşəli etnosların da olmasına işarə edirlər. Məsələn, Feofilakt Simokatta yazır ki, biz şərq skiflərini adətən, türk adlandırırıq [22, s.106]. O, daha sonra əlavə edir ki, onlar Qafqazın ətəklərində yaşayırlar [22, s.159].

K.Odər erməni mənbələrinə istinad edərək hunların Azərbaycana daha öncə gəldiklərini, IV–V əsrlərdə isə Azərbaycanın etnik xəritəsində mühüm yer tutduqlarını qeyd edir. Hun tayfaları arasında haylandurlar mühüm yer tuturdu. Müəllif onları Haylanduruk adlandırır və ağ hunlarla eyniləşdirir. Onun fikrinə görə, buradakı “duruk” kəlməsi “türk” adına açıq bir işarədir və Markvart “İransəhr” əsərinə yazdığı qeydlərdə Muğandakı Balasaqun şəhərini “Ağ hun şəhəri” adlandırmışdır [11, s.92].

K.Odərə görə, sabirlər və xəzərlər çox erkən çağlardan Azərbaycanda məskunlaşmışdır. Erməni qaynaqlarına istinad edən müəllif bulqarların miladdan əvvəl Azərbaycan gəldiyini və indiki Qars vilayətində məskunlaşdıklarını da bildirir. O, öz əsərində barsillərdən də bəhs etmişdir. Müəllif sarı uyğurların (sarağur) eramızın ilk əsrlərində Cənubi Qafqazda məskən saldıqlarını bildirir və qeyd edir ki, sasanilər dövrünə aid edilən Payqulu kitabəsində türk tayfalarından olan “Akacərilərin xaqanı” mənasına gələn bir ifadə vardır [11, s.93].

Sabirlər uzun müddət Azərbaycanda məskunlaşmış, sasanilərlə həm vuruşmuş, həm də müttəfiq olmuş, Anadoluya da daxil olaraq Kapadokiya və Konyaya qədər getmişlər. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, I Qubadın dövründə (488-531) Arranın böyük bir hissəsi sabirlərin əlində idi. Sabirləri əvəz edən xəzərlər VII yüzilliyin əvvəlində Bizans imperatoru İraklinin müttəfiqi kimi sasanilərə qarşı vuruşmuş və ərəblərə qədər bölgəni öz əllərində saxlamışlar [11, s.93-94].

K.Odər qeyd edir ki, Ərəb fəthi ərafəsində Azərbaycanda türk ünsürləri olduqca geniş bir şəkildə təmsil olunmuşdu. Müəllif burada “Kitab ət-Tican” əsərindəki xəlifə I Müaviyənin (661-680) Şəriyyə əl-Curhumi ilə məşhur dialoqunu da vermişdir [11, s.95]. Z.M.Bünyadov da öz əsərində həmin dialoqdan bəhs etmiş və onun geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasını təmin etmişdir. Burada I Müaviyə qədim tarixə bələd olan yəmənli Abid (Ubeyd) ibn Şəriyyə adlı şəxsdən soruşur: “ Türklər və

Azərbaycan nə deməkdir?” Abid cavab verir: “Azərbaycan qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir” [1, s.14].

K.Odər öz əsərində ərəblərin Azərbaycanı fəth etdikdən sonra burada həyata keçirdiyi köçürmə siyasətindən də bəhs etmiş və bir çox ərəb qəbilələrinin ölkəmizin ərazisində yerləşdirildiyini göstərmişdir. Ərəb istilasını və onların burada həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti Azərbaycanın iqtisadi-siyasi, etnik-mədəni və dini həyatında dərin iz buraxdı və bir sıra nəticələrə gətirib çıxardı. Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibində az-çox dəyişikliyə səbəb oldu və yeni dil ailəsinin nümayəndələri – sami dil ailəsinin nümayəndələri olan ərəblər ölkənin etnik xəritəsində müəyyən yer tutmağa başladılar. Lakin ərəb xilafəti dövründə çoxsaylı ərəb qəbilə və tayfalarının Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi və ərəb dilinin yayılması əhalinin ərəbləşməsinə gətirib çıxara bilmədi. Əksinə, K.Odər qeyd etdiyi kimi, Azərbaycanda möhkəmlənən ərəblər özlərinin ərəb mənşəyini itirərək yerli əhali ilə qaynayıb-qarıxdılar. Bununla belə, ərəblərdən olan iki sülalə ölkəmizin tarixində mühüm rol oynamış, Rəvvadilər və Şeybanilər kimi Azərbaycan dövlətlərinin əsasını qoymuşlar [11, s.95-96].

Müəllif qeyd edir ki, ərəblər tərəfindən Azərbaycanda müəyyən qədər farsmənşəli əhali də yerləşdirilmişdir. Digər tərəfdən Abbasilər dövründə Azərbaycana yeni türk tayfaları da köçürülmüşdür. Abbasi valilərinin bir çoxunun əsgəri hissələri türklərdən ibarət idi. Müəllif türk sərkərdələri sırasında Afşin, Əbu Sac Divdad, Buğa kimilərinin adlarını çəkir və Buğanın xəzərləri Şəmkirdə yerləşdirməsindən bəhs edir. K.Odər əsərində kəngərlər haqqında öləri məlumat vermişdir [11, s.96]. O, siyavurdilər tayfasını oğurlar kimi təqdim edir və bəzi tədqiqatçıların onları macar və qaraxəzər adlandırdığını da bildirir [11, s.97].

Müəllif belə qənaətə gəlir ki, hər halda Səlcuqlardan əvvəl Azərbaycandakı türk ünsürü, əsasən, xəzərlərdən ibarət olmuş və onlar Qəbələ, Borçalı, Qazax kimi bölgələrdə məskunlaşmışdılar.

Səlcuqların Azərbaycan axınlarının XI əsrdə Rəvvadilər dövründə başladığını yazan müəllif onların daha çox “türkmən” adı ilə tanındığını da qeyd edir [11, s.9-98].

AXC ordusunun zabiti Cahangir Zeynalöglü (1892-1944) 1924-cü ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Müxtəsər Azərbaycan tarixi” adlı əsərində Şimali Azərbaycan ərazisində yaşamış əhalinin etnik mənsubiyyəti ilə bağlı müəyyən fikirlər söyləmişdir. C. Zeynalöglüyə görə, Albaniya yunanca “dağlar məmləkəti” deməkdir [20, s.6].

C.Zeynalöglü qeyd edir ki, türklər Şimali Azərbaycanda qədim dövrlərdən etibarən məskunlaşmışdır. Ərəblər Azərbaycana gələndə də əhalinin əksəriyyətini türklər təşkil edirdi. Müəllifə görə, h.22-ci (642) ildə Azərbaycandakı türklərin bir hissəsi ilk dəfə İslam dinini qəbul etmişdir [20, s.11-12].

C.Zeynalöglü Ərəb xilafəti dövründə həyata keçirilən köçürmə siyasəti və onun etnik nəticələrindən də öləri şəkildə bəhs etmişdir. Əməvilər dövründə həyata keçirilən köçürmə siyasəti və ərəb döyüşçülərinin xəzərlərə qarşı müharibələrdə rolu Azərbaycan əhalisinin yaddaşında dərin iz buraxmışdır. Onlardan bəzilərinin qəbirləri son zamanlara kimi qalmaqdadır. Hal-hazırda Dərbənd ətrafındakı “Qırqlar” adlı məşhur ziyarətəh xəzərlərlə müharibədə həlak olmuş ərəb şəhidlərinin məzarları hesab edilir [20, s.15]. C.Zeynalöglü İslam dininin Azərbaycan yayılmasına da münasibət bildirmişdir. Müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, İslamı bütün dünyada yaymaq istəyən ərəblər bunu məcburi şəkildə həyata keçirmirdilər. Hətta gürcülər etiraf edirlər ki, Gürcüstanda xristianlıq ərəblərin zamanında daha çox yayılmışdı [20, s.17].

C.Zeynalöglü 1931-ci ildə çap etdirdiyi “Şirvanşahlar yurdu” adlı digər əsərində də Azərbaycanın əhalisi, xüsusilə Şirvan bölgəsində məskunlaşmış əhali haqqında bəhs etmişdir. Əsərin qədim dövrdən bəhs edən birinci bölümündə Albaniyanın sərhədləri, şəhərləri, əhalisi o cümlədən, kaspilər haqqında ətraflı məlumat verilmişdir [10, s.73]. Həmin əsərində o, Şirvanı Albaniyanın tərkibində vermiş və Albaniyanı “yenilməz ölkə” kimi dəyərləndirmişdir. Yunan coğrafiyaşünası Eratosfenin yurdumuzu “Albaniya” adlandırmasını xatırladan müəllif, Strabonun və Ptolomeyin bu ölkə haqqında daha geniş məlumat verdiyini qeyd edir. C. Zeynalöglü yazır ki, Albaniyanın Qafqaz Azərbaycanında, yoxsa Dağıstanda olması haqqında mübahisələr uzun müddət davam etmiş, yalnız 1846-cı ildə

rus şərqsünası M.Yanovskinin tədqiqatlarından sonra Albaniyanın Azərbaycan olduğu bütün dünyaya bəyan edilmişdir. M.Yanovskinin bu mövqeyi B. Dorn tərəfindən də qəbul olunmuşdur. Beləliklə, Albaniyanın Dağıstan deyil, məhz “Qafqaz Azərbaycanı”, yəni Şimali Azərbaycan olması təsdiqlənmişdir [10, s.75].

C.Zeynalıoğlu bu əsərində də ərəblərin Azərbaycanda məskunlaşdırılmasından bəhs etmiş və Şirvanşahlar dövlətinin əsasını qoymuş Məzyədilərin ərəbmənşəli olduğunu göstərmişdir [10, s.76].

AXC Dövlət Bankının müdiri vəzifəsində çalışmış, Sovet hakimiyyəti dövründə repressiyaya məruz qalmış M.H.Vəliyev (Baharlı) (1896-1937) 1921-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk)” adlı əsərində Azərbaycanın polietnik mənzərəyə malik olduğunu ön plana çəkərək onu “etnoqrafik xəzinələr muzeyi” adlandırmışdır [19, s.20].

M.H.Vəliyev (Baharlı) qeyd edir ki, qarqarların mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Qarqarları türklərə yaxın buraxmaq istəməyənlər onların dilində “boğaz səslərinin” üstün olmasını” əsas götürürlər. M.H. Vəliyev (Baharlı) da qarqarların (qarqaryerlərin) “dilinin boğaz səsləri ilə zəngin olmasını” əsas götürərək bu dilin Qafqaz dillərindən, xüsusilə, ləzgi dillərindən ola biləcəyini ehtimal edir. Əlbəttə, bu tamamilə yolverilməzdir. Lakin o, əlavə edir ki, indi bizə məlum olan “Qarqar” adı daşıyan beş kənddə türklər yaşayır [19, s.21].

Xəzərlərin Azərbaycan tarixində böyük rol oynadığını qeyd edən müəllif “xəzər” sözünün mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər olduğunu bildirir. O, əlavə edir ki, “xəzər” (“xozar”, “kazar”) sözünün “qazax” (“qazak”, “kasoq”, “kazaq”) sözləri ilə bağlı olması və “qaçaq” türk sözündən yaranması haqqında ehtimallar da mövcuddur [19, s.33].

Sabirlər haqqında məlumat verən M.H.Vəliyev (Baharlı) qeyd edir ki, elmi ədəbiyyatda Şabran şəhərinin adının da sabirlərlə bağlı olması haqqında fikirlər mövcuddur [19, s.36].

M.H.Vəliyev (Baharlı) kəngərlər haqqında ətraflı şəkildə bəhs etmişdir. Kəngərlərin adı, mənşəyi və Azərbaycanda məskunlaşması haqqında müxtəlif fikirlər, hətta rəvayət və əfsanələr də mövcuddur. M.H.Vəliyev (Baharlı) hesab

edir ki, tarixi mənbələrdə onlar həm də qanqarlar adlandırılmışdır. Sonrakı dövrlərdə qanqarlar bir neçə nəslə bölünmüşlər və onların əsas qolları Kəngərli, Qarapapaqlılar (Qarabörlər), Cəirli və başqalarıdır [19, s.38-39]. Müəllifin yazdığına görə, XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhər əhalisi əsasən peçeneqlərdən (kəngərlərdən) ibarət idi.

Müəllif öz əsərində bulqarlar haqqında da məlumat vermiş, Azərbaycan ərazisindəki bulqarlarla bağlı bir çox yer adlarını da qeydə alndığını göstərmişdir. Hal-hazırda da Azərbaycan ərazisində bulqarmənşəli toponimlərə rast gəlinir. Bunların sırasında “Bulqarçay”, “Bolqar”, “Bulqar”, “Bolqarkənd”, “Bolqar-Göytəpə” yer adlarını misal göstərmək olar [19, s.32].

M.H.Vəliyev (Baharlı) öz əsərində qafqazdilli xalqlardan da bəhs etmişdir. “Avar” adının mənası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Bu sözün “narahat”, “qızgın”, “davakar” “veyl” mənalı verən türk sözündən yarandığı ehtimal edilir. Bu adın mənasının bir çox qeyri-elmi izahları da məlumdur. M.H.Vəliyev (Baharlı) yazır ki, “xalqların böyük köçünün avarları ilə indiki avarların adının uyğun gəlməsi diqqətə cəlb edir” [19, s.24]. Avarların bir hissəsinin I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Azərbaycana köçürməsi haqqında fikirlər də mövcuddur [19, s.24].

M.H.Vəliyev (Baharlı) yazır ki, orta əsrlərdə ləzgilər də ölkəmizin etnik xəritəsində özünəməxsus yer tutmuşdur və “ləzgi” sözünün xüsusi mənasını tapmaq çətindir, ona “dağ sakinini”, “quldur” mənası da verilmişdir. Lakin o, əlavə edir ki, Qafqazın dağlı xalqlarının məşhur bilicisi Uslara görə, bu adı onlara ərəblər verib və mənası “qeyri-müsəlman” deməkdir. Çünki ləzgilər uzun müddət ərəblərə qarşı çıxmışlar [19, s.23-24].

M.H.Vəliyev (Baharlı) buduqluları “xüsusi Qafqaz xalqları” ailəsinə daxil edərək yazırdı ki, buduqluların, eləcə də, qırız, cək, xınalıq və haput etnik qruplarının ləzgi xalqları ilə yaxın qohumluqları, hələlik qəti olaraq müəyyənləşdirilməmişdir [19, s.24-25].

Müəllif qafqazdilli etnoslar sırasında udinlərin də adını çəkir. M.H. Vəliyev (Baharlı) belə hesab edir ki, Nuxa və Ağdaş qəzalarının əhalisinin bir hissəsi türkləşmiş və müsəlmanlaşmış udinlərdən ibarətdir [19, s.50].

M.H.Vəliyev (Baharlı) qeyd edir ki, ingiloyların etnik mənsubiyyəti və dili ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. O, ingiloyların “müsəlmanlaşdırılmış gürcülər” və dillərinin isə gürcü dilinin şərq qrupuna daxil olması haqqında mövcud konsepsiya ilə qismən razılaşıır [19, s.53].

M.H.Vəliyev (Baharlı) talışlar haqqında da məlumat vermişdir. O, bəzi alimlərin talışları Moisey Xorenatsinin əsərində adı çəkilən çoqinlərlə bağlamaq cəhdlərindən də bəhs etmişdir [19, s.57].

M.H.Vəliyev (Baharlı) belə hesab edir ki, “tat” adı əslində müəyyən xalq deyil, həyat tərzi və sosial vəziyyəti göstərir. Belə ki, türk dilinin cığatay (cağatay) ləhcəsində bu söz əyanların yanında yaşayan, “təbəə - rəiyyət” mənasını verir. M.H. Vəliyev (Baharlı) əlavə edir ki, tatlar onlarla qonşuluqda yaşayan massagetlərə, yəhudilərə, hətta ərəblərə də bu və ya digər şəkildə təsir göstərmək iqtidarında olmuşlar [19, s.58]. Tat dili İran dil ailəsinə daxil olan dialektlərdən biri sayılır. Lakin bu dilin lüğət tərkibində türk dillərinə məxsus çoxlu sözlərə rast gəlinir. Tatlar hal-hazırda Abşeronda, Şamaxıda, Xızıda, Dəvəçidə, Qubada, İsmayılıda yaşamaqda davam edirlər. İranda da tatlar yaşayan kəndlərə rast gəlinir. Azərbaycanda məskunlaşmış tatların bir qismi türkləşməyə məruz qalmışdır.

Azərbaycan ərazisində yəhudilərin də məskunlaşdığını qeyd edən M.H.Vəliyev (Baharlı) onların bir qisminin sonralar çar Rusiyası tərəfindən köçürüldüyünü göstərir. Belə güman edilir ki, Azərbaycan yəhudiləri başqa bir qrupu Assuriya hökmdarları tərəfindən əsir alınmış, əvvəlcə Assuriyada, sonra isə Midiyada məskunlaşmış yəhudilərin qalıqlarıdır [19, s.28-29].

M.H.Vəliyev (Baharlı) öz əsərində ərəblərin Azərbaycanda həyata keçiridiyi köçürmə siyasətindən və bu siyasətin etnik nəticələrindən də bəhs etmişdir. O, bu köçürmənin nəticəsi olaraq indiyədək ölkəmizin ərazisində özündə “ərəb” sözünü əks etdirən kəndlərin olduğunu göstərir. “Seyidlər” kimi tanınan kəndlər də bu və ya digər şəkildə ərəblərlə əlaqələndirilir. Lakin M.H.Vəliyev (Baharlı) yazır ki, onların bir çoxunun ərəblərlə heç bir əlaqəsi yoxdur [19, s.51-52].

NƏTİCƏ

Azərbaycan tarixinin qədim və orta əsrlər dövrü haqqında məlumat verən AXC dövlət xadimlərinin əsərlərinin araşdırılması, müqayisəsi və ümumiləşdirilməsi əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ərazisi coğrafi və strateji mövqeyinə görə mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan torpaqları antik yunan-Roma, erməni, Suriya, Bizans və ərəb tarixçilərinin və coğrafiyaçıların diqqətindən kənar qalmamışdır.

AXC dövlət xadimlərinin əsərlərindəki, eləcə də onların istifadə etmiş olduqları yazılı qaynaqlardakı materialları təhlil və müqayisə etdikdən sonra Azərbaycanın hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi tarixinə, eləcə də, əhalinin etnik tərkibinə aid müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür.

AXC qurucuları və fəallarının əsərlərində qeyd edildiyi kimi, ilkin yazılı qaynaqların əhalinin etnik tərkibi və yerdəyişməsi ilə bağlı verdiyi məlumatlar bir sıra hallarda ziddiyyətli və qarmaqarıışıqdır. Bu problem araşdırılarkən tədqiqatçının işini çətinləşdirən əsas məsələ müəlliflərin hər hansı bir ərazinin əhalisindən bəhs edərkən coğrafi və dini faktorları ön plana çəkməsidir. Bununla belə, həmin müəlliflərin əsərlərində bəhs edilən bir sıra hərbi-siyasi səhnələr müəyyən mülahizələr irəli sürməyə imkan verir.

AXC dövlət xadimlərinin və onların istifadə etmiş olduqları mənbələrin təhlili əsasında qədim və orta əsrlər dövrü Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Həmin dövrdə Azərbaycan dedikdə, həm Arazdan cənubdakı, həm də Arran və Şirvan torpaqları da daxil olmaqla Dərbəndə qədər uzanan Arazdan şimaldakı ərazilər başa düşülürdü. Beləliklə, tarixi Azərbaycan torpaqları cənubda Zəncandan başlayaraq, şimalda Dərbəndə qədər, şərqdə Xəzər dənizi sahillərindən başlayaraq, qərbdə Tiflis şəhəri, Van gölü, Dəclə çayı yaxınlığınadək olan əraziləri əhatə edirdi. Başqa sözlə, “Azərbaycan” tarixi-coğrafi anlayışı adı altında təqdim olunan ərazinin coğrafi həudları onun türkmənşəli əhalisinin məskunlaşdığı etnik sərhədlərlə demək olar ki, üst-üstə düşürdü.

2. Erkən orta əsrlərdə şimal istiqamətindən Azərbaycan torpaqlarına daxil olan türkmənşəli tayfaların (hunlar, sabirlər, xəzərlər, bulqarlar)

bir hissəsi burada məskunlaşaraq yerli əhali adlanan əhali qaynayıb-qarışaraq regionda türk-mənşəli əhalinin xüsusi çəkisini daha da artırmışdır.

3. Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhali əsasən, üç dil ailəsinin (türk, İran və Qafqaz) təmsilçiləri idi. Onların arasında ümumi şəkildə “türklər” adlandırılan xalqlar mütləq üstünlük təşkil edirdi. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın həm şimalında, həm də cənubunda baş vermiş döyüş səhnələrində ərəblərə qarşı vurulan başlıca qüvvə türkmənşəli əhali olmuşdur.

4. Türklər Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən başlayaraq məskunlaşmış, erkən orta əsrlərdə hunların, sabirlərin və xəzərlərin, XI əsrdə isə səlcuqların axınları ilə onların rolu daha da artmışdır.

5. Bugünkü Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibinin rəngarəngliyi həm onun geosiyasi mövqeyi, həm də müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş imperiyaların köçürmə siyasəti ilə izah oluna bilər. Belə ki, Azərbaycan Sasani imperiyasının tərkibində olanda fars elementlərinin, Ərəb xilafətinin təsir dairəsində olanda isə ərəbdilli əhalinin ölkə ərazisinə köçürülməsi siyasəti yeridilmişdir. Bu isə öz növbəsində əvvəl iranmənşəli əhalinin, sonra isə ərəbdilli əhalinin Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində məskunlaşması ilə nəticələnmişdir.

AXC dövlət xadimlərinin əsərlərindəki qədim və orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşamış əhalinin etnik tərkibi ilə bağlı materialların öyrənilməsi həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bu, bəhs olunan dövrlə bağlı tarix elmində hələ də qalmaqda olan bəzi boşluqları doldurmaqla yanaşı, müasir dövrdə meydana çıxan və ya süni şəkildə yaradılan etnik xarakterli problemlərin həllində və aradan qaldırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Əlbəttə, yuxarıda söylənilən fikirlər qeydşertsiz qəbul oluna bilməz. Şübhəsiz, gələcək tədqiqatlar bu məsələ ilə bağlı daha konkret nəticələrin ortaya çıxarılmasına gətirib çıxara bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, Elm, 1989, 336 s.
2. Əl-Bəlazuri, Futuh əl-buldan. Beyrut, Daru-l-kutub-u-ilmiiyyə, 1420, 286 s.
3. Cabbarlı N. Mühacirət və klassik ədəbi irs, Bakı, Elm, 2003, 172 s.
4. Cəlilov Firudin, Praazərbaycan teonimləri / Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri, Bakı, BDU nəşriyyatı, 1988, s.92-105.
5. Hacı S. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi məsələsi (Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” monoqrafiyası əsasında) /Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Reallıqlar, Problemlər, Vəzifələr, II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2016, s.167-176.
6. İbrahimli X. Azərbaycan siyasi mühacirəti, Bakı, Elm, 1996, 229 s.
7. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, Azərənəşr, 1994, 248 s.
8. Mahmudov Y. M. “Dədə Qorqud kitabı” – xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix / Dədə Qorqud dünyası, Bakı, 2004, s.18-35.
9. Məmmədzadə M. B. Azərbaycan tarixində qədim türk Albaniya / “Azərbaycan” jurnalı, 1989, № 10, s.118-130.
10. Nəcəfli T.H. Cahangir Zeynaloglunun “Şirvanşahlar yurdu” əsəri haqqında // AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi əsərləri. XXXIII c. Bakı: 2009, s.73-78.
11. Oder K. Azərbaycan, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1982, 180 s.
12. Rəsulzadə, M. Ə. Qafqaz türkləri, Bakı, Təknur, 2012, 112 s.
13. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, Elm, 1990, 116 s.
14. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan şairi Nizami, Bakı, Azərənəşr, 1991, 232 s.
15. Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan Tarixi, Bakı, Gənclik, 1991, 112 s.
16. Rüstəmov A. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan şairi Nizami” əsəri // Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil, incəsənət seriyası, 1998, sayı 1-2, s.3-10.
17. Ət-Təbəri, Tarix əl-uməm və muluk. II c. Qahirə, (nəşr ili göstəriməmişdir).

18. Toğan Z. V. Ümumi türk tarihine giriş. C.1. En eski devirlerden 16. Asra kadar. 3. Baskı. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, 538 s.
19. Vəliyev M. H. (Baharlı). Azərbaycan: (Fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
20. Zeynalöglü. C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi, Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.
21. Федоров Я., Федоров Г. Ранние тюрки на Северном Кавказе, Москва, Издательство Московского университета, 1978, 296 s.
22. Феофилакт С. История. Перевод С.П. Кондратьева, Москва, Наука, 1957, 224 s.

Summary

Ramil Aghayev

Problems of ethnic history of Azerbaijan in the works of ADR'S statesmen

Issues related to the ethnic composition of the Azerbaijan population are one of the most interesting and at the same time, one of the most difficult issues in history science, waiting for their solution.

Although many works about the history of ancient and medieval history of Azerbaijan have been written, some questions about the ethnic composition and language of the country's population have not yet been answered and no specific works have been written in this area. Although in some monographs and articles in the Soviet period were touched upon this issue, the historical facts were not taken into account, the ethnic composition and language of the population were distorted and clarified in conformity with a predetermined ideology and concept.

From this point of view, the study of the views of the ADR's statesmen on the ethnic history of Azerbaijan is of great interest and can contribute to illuminate these weakly studied issues as much as possible and to eliminate the existing gap in the study of ethnic composition of the Azerbaijani population.

Keywords: *Azerbaijan, Caucasus, Kaspis, Turk, ethnos.*

Резюме

Рамил Агаев

Проблемы этнической истории Азербайджана в трудах государственных деятелей АДР

Вопросы, связанные с этническим составом населения Азербайджана, являются одними из самых интересных и в то же время одними из самых сложных вопросов в исторической науке, ожидающих своего решения.

Не смотря что, по истории древней и средневековой истории Азербайджана написано много работ, некоторые вопросы об этническом составе и языке населения страны до настоящего времени не решены и в этой области не написано конкретных работ. Хотя в советский период в некоторых монографиях и статьях этот вопрос затрагивался, однако реальные исторические факты не учитывались, этнический состав и язык населения искажались и уточнялись в соответствии с заранее заданной идеологией и концепцией.

С этой точки зрения изучение взглядов государственных деятелей АДР по этническую историю Азербайджана представляет большой интерес и может способствовать более конкретному освещению этих малоизученных вопросов и устранению существующего пробела в изучении этнического состава населения Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, Кавказ, хазары тюрк, этнос.

UOT 94

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.131>

RAUF MAMMADOV

*Institute of Oriental Studies named after Academician Ziya Bunyadov, ANAS
Azerbaijan*

ISLAMOPHOBIC TRENDS IN THE MODERN LIBERAL WORLD (EXAMPLE OF FRANCE)

Keywords: *Smart colonialism, Islamophobia, Islam, France, Macron, Muslim, Diaspora, Euroislam, French revolution*

As a result of the intensification of migration processes in the 20-th and 21st centuries, Islamic religion and its values, has gone far beyond its traditional area of distribution established over the centuries. Of course, at certain stages of history Islam reached the Far East and the Iberian Peninsula, where there were Muslim communities and even states, but generally dominated the Middle East.

The industrial leap of Europe in the twentieth century served as an impetus for the mass migration of cheap labor from the so-called third world countries, as a result of which diasporas began to form in developed European countries. It is these diasporas, consisting of people from the traditional Muslim area, that serve as the locomotive of the process of globalization of Islam. [13]

The history of each of these Muslim diasporas of Western Europe is different and has its own historical background which can be traced back to the colonial period of each region. According to some estimates, the European country with the highest percentage of the Muslim population in 2002 was France (4/5 million to 56 million, that is, 8/9%), [21] which is why political trends in France are a special subject worthy of observation and are extremely important for Muslim communities in particular and in the relationship between Western and Muslim civilizations in general.

The background of muslim diaspora formation in France

France is one of the first Western European countries to import foreign labor. Initially, the state focused on the import of migrants from

neighboring states. The reason for this was two factors: firstly, the ban on the mass migration of the so-called "colored" population from the colonies, and secondly, the need to increase the working population of the country at the expense of migrants who have similar linguistic and cultural similarities to the French. But with the beginning of the colonial war waged by France in Algeria in 1954-1962, the situation with immigration changed. After Algeria gained independence in 1962, the structure of immigration to France began to change; In this period sometimes called post-colonial immigration, in addition to able-bodied men, the families of former French soldiers of Algerian origin, the so-called "harks" have been added to the list of migrants. In addition to migrants from Algeria, people from other countries of the Maghreb, such as Morocco and Tunisia, also rushed to France. Mass flow of Maghrebians in the 1950s-1970s became the reason for the formation of the largest French diasporas. Algerian, Tunisian and Moroccan. [23;14]

Of course, the desire to control certain processes did not begin today. In general, the course of France's policy towards the newly formed Muslim community can be divided into 2 stages. The first is an unsuccessful attempt to stop migration made back in the 70s. The second is a partially unsuccessful attempt to bring Muslim communities under the full control of the state through local Muslim organizations. This process continues to this da

(In July 1974, the French government decided to stop immigration, and since 1978 a five-year immigrant repatriation program has

been introduced. It was assumed that during this time about 500 thousand people would leave France. However, just like in Great Britain and Germany, these measures did not bring the desired result to the French government: their families began to come to the immigrants.) [19]

French political secularism and problems of adaptation of religious and ethnic minorities.

In addition to measures to curb immigration, European countries have different approaches to the adaptation of immigrants.

The French model seems to be more complex. Here, at first glance, we also see ethnic "ghettos", but these are not Londonistans, but working-class neighborhoods and outskirts with cheap municipal housing. In France, there is no targeted policy or concept for the preservation and cultivation of national, confessional and cultural characteristics., on the contrary, there is a course towards the unification of the French nation, the propaganda of French civic identity, the basis of which is laicisms, where the state plays a more active role in excluding religious visibility from the public domain. It can be noted that this French secularism traces back to the traditions of French revolution of secular totalitarianism and preceding many today's concepts and values historically has little to do with 20-th century concept of freedom of religion declared in the Human rights declaration.

The specifics of the policy of the French state for the unification of the nation can also be explained from a historical point of view. The fact is that one of the results of the French Revolution was the formation of the national idea of France around the concept of citizenship. Ethnicity and self-identification of the country's indigenous peoples (Picardians, Flemings, Burgundians, Gascons, Bretons, Provençals, etc.) were excluded from the political lexicon. Minorities themselves were not recognized as potential subjects of political law, they were citizens of the emerging French state. That is to say, French political philosophy denies to perceives a member of French society in a way other than, as an individual, and denies to recognize it as a part of any ethnic group. Belonging to French society is realized through adherence to the

universalist values of the republic, the basis of which is secularism and is defined as a civil national identity. [22;14]

As a result, of imposed secularism and the rejection of ethnic identity when declaring internationalism, national integration, we see the emergence of modernized ghettos, from which the traditionalist system of positive values is withdrawn, lumpenization is taking place indifferent confessional and cultural environment, which automatically turns out to be more conflictogenic.

Conflictogenic society

Since the 1980s, French-born children of Maghribin immigrants began to declare themselves as Muslims more often, for many of whom the return to Islam was a compensation for their inability to integrate into French society, a reaction to manifestations of hidden or overt xenophobia. The riots that swept France in November 2005 in the suburbs inhabited by immigrants from Africa and the Middle East indicated that the French model of adaptation did not help many immigrants properly adapt to life in France and integrate harmoniously into French society.[11;20] Small excesses also become an integral part of everyday life. So as the result of failure of political course to push the secular philosophy to at least a part of society there is a situation where the part of society refuses to accept those values ,but the state finds nothing better than to continue to force it, provoking potential future conflicts

Muslim organizations and politization of Islam

As already mentioned, unlike many EU countries in France, secularism is the official ideology of the state and that is why the presence of a large number of religious people and their gaining political rights runs counter to the political ideology of the state and poses a direct ideological threat to it. The pronounced secular course of the French state, continuing with some interruptions since the French Revolution, was originally aimed at combating Catholicism, the acute phase of which lasted until 1924, until the Vatican recognized the law of 1905, and the French Republic, in turn, recognized the hierarchy of the Vatican .[4;9] And only in the 80s of the twentieth century, with the advent of such

concepts as "Christian democracy" in the position of the European clergy and the French authorities, some rapprochement began to emerge. All this cannot be said about Islam, which penetrates much deeper into the everyday life of its bearers. Moreover, the French authorities are always wary of organizations, one way or another openly with foreign countries, especially Muslim ones.

After the victory of the Islamic revolution in Iran in 1979-80s, the French government, in which representatives of the traditionally loyal party to migrants, the FSP (French Socialist Party), played a leading role, increasingly faced demands from Muslim migrants to recognize them the right to practice their religion. This began to worry the authorities. The first alarm bells sounded in the early 80s.

The French authorities began to seriously deal with the "Muslim issue" from March 1989, when, in response to the demands of Muslim migrants, and in order to "discuss the organization of the Muslim community of France", the Minister of the Interior, Pierre Joxe, initiated the convening of the "Public Collegium", consisting of the most famous and respected representatives of the Muslim community from the French cities with the largest percentage of Muslims. On the basis of discussions and proposals, in March 1990, the "Council for the Discussion of the Question of Islam in France" (Conseil de réflexion sur l'islam en France - CORIF) was created.[13]

The creation of CORIF is a clear example of how the French authorities tried to limit the influence of Muslim organizations associated with abroad, in particular the Grand Mosque of Paris, which had close ties with the Algerian authorities and most of the Muslim organizations, in particular the Grand Mosque of Paris accepted the creation of CORIF as an attempt to "control the Muslim religion."

After the opposition forces led by Jacques Chirac, who were allies of the BPM, won the parliamentary elections in 1993, the new Minister of the Interior, Charles Pasqua, being an opponent of CORIF, maintained a privileged relationship with the BPM and proposed his project for the integration of Muslim society which is known as .[1;7]

"Charter of the Muslim cult in France", which was developed on the initiative of Pasca.

The "Representative Council of Muslims of France" (Conseil représentatif des musulmans de France - CRMF) was also created. Pasca tried to use the historical experience of Napoleon I in relation to the French Jews, as a result of which the Jewish community was given the right to organize itself under certain state supervision. The new Minister of the Interior, Jean-Pierre Chevènement, who took office in 1997, continued to deal closely with the "Muslim question" and contributed to the opening in Paris of the Institute for the Study of Islam and Societies of the Muslim World (French: L'Institut des études de l'islam et des sociétés du monde musulman - IISMM). Subsequently, IISMM became part of the Higher School for the Study of Social Sciences (French: L'École des hautes études en sciences sociales - EHESS) In October 1999, Chevènement invited the heads of the most famous Muslim organizations and imams of major mosques to consultation process.[18;22]. In January 2000, all participants in the consultation process signed the final document "Principles and legal bases governing relations between the administrative power and the Muslim cult in France." On March 15, 2004, France passed a law on the "secular nature of society", which prohibits the wearing of signs demonstrating religious affiliation in public institutions and schools. And although on paper this applied to all religions, in fact it was part of the deliberate policy of the French state to counteract the spread of Muslim education. The adoption of this law, which essentially restricts the rights of believers and carries elements of religious intolerance, then caused a storm of discontent in the Muslim community.

Emmanuel Macron's l'islamophobie institutionnalisé (institutionalized islamophobia)

The so-called "law of separatism", later renamed the "Law strengthening respect for the principles of the republic", announced by President Emmanuel Macron on October 2, 2020. From December 2020, just a week before presenting to the Council of Ministers the draft of what would later become the law "consolidat-

ing respect for the principles of the Republic", the French Minister of the Interior Gérald Darmanin announced in the media "to launch a massive and strong action" against 76 mosques. In parallel with this bill, Macron called on the leaders of Muslim organizations to sign the "Charter of the Principles of Islam", which, among other things, rejected the use of Islam for political purposes, as well as enforcing state interference in the practice of Muslim religion.

After the adoption of the law on July 23, 2021 by the deputies of the National Assembly by a majority of votes, it was redirected to the Constitutional Council due to criticism. Where are articles 16 (suspension of the activities of religious associations if they failed to prove their adherence to national values) and 26 (according to which any foreigner may be denied issuance or renewal of a residence permit or a residence permit may be revoked if the person "expresses opposition" to the law in question.) were found to be inconsistent with the principles of the republic

This law to which French Muslims gave the name *l'islamophobie institutionnalisé* (institutionalized islamophobia) entered into force in France on August 24, 2021. [7;14]

The law has been criticized by the international community, non-governmental and human rights organizations, mainly the UN, on the grounds that it targets Muslims and promotes discrimination.

It was planned that the law should become Emmanuel Macron's main trump card in the election race for the presidency in 2022. It is worth noting that the promulgation of the text came at a time when a dispute flared up about whether or not France should let in refugees from Afghanistan. The world community demanded that the president provide asylum to the Afghans, persecuted by representatives of the Taliban movement. The head of the Fifth Republic himself, on the contrary, called for protecting the EU "from significant irregular migration flows", emphasizing that "destabilization in Afghanistan threatens the emergence of unregulated migration flows to Europe" and the Old World must "secure itself in advance." Almost simultaneously with the promulgation of the bill, Macron's government took action.

As part of the anti-Islamic campaign launched by the French Minister of the Interior Gérald Darmanin, according to his own interview to the Italian publication *La Figaro* a third part of the 89 mosques in France has been closed since November 2020, when subjected to police checks during this period. In general, according to Darmanin, 650 Muslim religious worship places were closed, and 24,000 were inspected by the security forces for "extremism". In addition, bank accounts of 205 still legal Muslim organizations were seized, and two imams were deported. As part of the anti-Islamic policy, France has limited the number of visas that may be issued to citizens of Morocco, Algeria and Tunisia. In late 2020, the French government's decision to dissolve two of the most prominent and respected Muslim NGOs in the country, *Baraka City*, and the *CCIF* (Collective Against Islamophobia in France) by decree, shocked both French and European Muslims. While unknown at the time, this decision was to be the opening salvo for a draconian crackdown on Muslims and Muslim civil society in France. [1;5]

CCIF, which was declared an "enemy of the French Republic" and liquidated in 2020 by the Macron government. *CCIF* (Collectif contre l'islamophobie en France), established in 2003 and has become one of the most popular Muslim organizations in the country. In 2011, the UN Economic and Social Council (ECOSOC) gave *CCIF* the status of an official consultant. The leaders and members of the Committee like Sami Deba and Marouane Muhamma have worked closely with European democratic institutions. To promote their ideas, *CCIF* activists actively used both French-language and English-language media, from CNN to the BBC. [10;11] The Committee enjoyed a strong reputation in international organizations such as the OSCE, whose leaders were annually invited to human rights conferences organized by the Committee. Critics, including researcher Jean-Christophe Moreau, emphasized that the French Penal Code does not provide for articles for blasphemy or insulting religious feelings. On the contrary, they accused the activists of the Committee of using the term "Islamophobia" as an instrument in the fight against Islamic fun-

damentalism. Baraka City, liquidated by the Macron government was an international humanitarian organization founded in 2008 by Idris Siamedi and which was helping the poorest Muslim populations around the world.[23;3]

They are the latest examples of state sponsored crackdown on Islam and Muslims that has been accelerated under the Presidency of Macron. A total 718 Muslim organisations have been closed or dissolved by the French State (including schools, mosques and businesses). As much as €46,000,000 (\$51,089,670) millions of pounds worth of property has been seized, indicating the stringent restriction of Muslims' right to asset according to CAGE, an independent advocacy organisation that seeks to empower communities impacted by the War on Terror policies worldwide, the recent French politics against muslims fits the definition of "Persecution" under international law, as set out in Article 7 of the Rome Statute treaty, which established International Criminal Court. It is commonly mentioned by french-speaking muslim communities that the closures of associations, schools, mosques, recurrent intrusions into Muslim worship, repressive measures against imams that followed by Emmanuel Macron's, so-called "separatism" law marks a clear decline in freedom of worship, conscience and association in France. There is a big concern held by muslim societies that many shops, businesses, associations identified, targeted and harassed by French state services, not because of subversive activities or links with terrorism, but probably because run by Muslims[8;4].

Contacted by journalist Camille Polloni, the Commission for Access to Administrative Documents (CADA) considered "that the Ministry of the Interior did not have to transmit [17] the list of hundreds of places suspected of "separatism" "having been closed by the authorities". This obstruction, voluntary and assumed, suits the government, which can thus continue to unfold its communication without giving any account or allowing journalists in the first place to verify the results of this "anti-separatism" struggle. Yet so quick to criminalize and repress a whole section of society, Emmanuel Macron like his most zealous ministers, Gérald Darmanin, Jean-Michel Blanquer and Marlène Schiappa, have hardly given a voice against the

violent actions of a uninhibited extreme right or historical separatists who ostensibly claim their desire to secede from France.[20; 6]

Smart-colonialism and traditional values

European civilization, now called Western, has achieved undeniable success in scientific progress. Scientific and technological progress as well as rich colonial experience helps Western civilization to maintain its first place in the world political arena. However, judging by the trends in world politics, little has changed in terms of the essence of Western politics since the colonial era. The flows of refugees from East to West as a result are caused by the expansion of the West to the East in the past, and the ongoing manipulations in the present, and not vice versa, but this fact is never taken into account by those who are dissatisfied with the influx of refugees into their countries. Today France does not play the leading political role, but historically

France left great impact on political processes which formed today's reality and the birth to many "new values" of today was given by French revolution and spread to other countries with the Napoleonic expansion. Mentioning colonialism, it should be noted that although it is officially considered that the era of colonialism has gone, the methods of modern hegemonic countries seem to be copied from the methods of the colonial era.[14; 13]. Therefore, calling modern society post-colonial is not always correct, since the main signs of colonialism in our era are not only present, but also intensified. Only the tools have changed, becoming more sophisticated, the essence has remained unchanged.

The merger of trading companies (regulated and joint-stock partnerships) with the ruling elites was a characteristic feature of the politics of the colonial era. Today, the era of transnational companies can be called smart colonialism, which captures not only commercial and industrial but also educational, medical, research and other areas with financial embraces. Traditional cultural and religious values stand in the way of new forcibly introduced values, against which an undeclared war is being waged. And one of the clearest examples of this undeclared hybrid war is the anti-Islamic campaign in France.

References

1. Abduh M. "The Theology of Unity". "Publisher George Allen & Unwin Ltd". London, 1966. p. 164.
2. Ahmad Khurshid. *America and Unrest in the Muslim World*. Islamabad, 2002, p. 308.
3. Al-Alwani Taha Jabir, *Towards a Fiqh for Minorities*, The International Institute of Islamic Thought, 2013. p. 59.
4. Black A. *The History of Islamic Political Thought: from the Prophet to the present*. Edinburgh University Press Ltd., 2001. p. 416.
5. Byrd D.J., Javad Miri S. (ed.) *Ali Shariati and the Future of Social Theory: Religion, Revolution, and the Role of the Intellectual*, Leiden—Boston: Brill, 2018. p. 182
6. Cooper, John. "The Limits of the Sacred: the Epistemology of 'Abdolkarim Soroush.'" In *Islam and Modernity: Muslim Intellectuals Respond*. Edited by John Cooper, Ronald L. Nettler, and Mohamed Mahmoud. London: I. B. Tauris, 1998. p.38-56.
7. Dalacoura Katerina. *Islam, Liberalism and Human Rights* London, I.B.Tauris, 2007 (third edition), p.238.
8. Duderija Adis, Rane Halim. *Islam and Muslims in the West: Major Issues and Debates*, Palgrave Macmillan, 2019. p. 267.
9. Hoodbhoy P., *Islam and Science: Religious Orthodoxy and the Battle for Rationality*. London: Zed Books, 1991, p. 66 .
10. Khader, Naser. *Modsætninger mødes* Forum, Denmark. discussions with the former Jewish rabbi Bent Melchior. 2003, p. 246.
11. Kettani Houssain, *Muslim Population in Europe: 1950 – 2020*, *International Journal of Environmental Science and Development*, Vol. 1, No. 2, 2010, p.154-164.
12. Kurzman Ch. Ed.: *Modernist Islam 1840 - 1940, A Sourcebook*. Oxford University Press, 2002. p.75
13. Linjakumpu A. *Political islam in the Globalized World*, Ithaca Press, 2008. – p.86
14. Maréchal, B. (Coord.) *A Guidebook on Islam and Muslims in the Wide Contemporary Europe*. Louvain-la-Neuve: Academia Bruylant. 2004, p.63
15. Mitchell D. Silber, *The Al Qaeda Factor: Ilots Against the West* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012). p.189.
16. Nikki R. Keddie. "Sayyid Jamal ad-Din 'Al-Afghani'. *A Political Biography*". Los Angeles, 1972. p.479.
17. Pankhurst R. *The Inevitable Caliphate? A History of the Struggle for Global Islamic Union, 1924 to the Present*, Oxford University Press, 2013. p. 194
18. Ramadan Tariq. "To be a European Muslim". *The Islamic Foundation*, 2015.p. 128
19. Ramadan Tariq *Western Muslims and the Future of Islam*. Oxford University Press, 2004 p. 272.
20. Roy Olivier, *Globalized Islam: The Search for a New Ummah*. New York: «Columbia University Press», 2004, p. 320.
21. Schacht J., Macdonald D. *Idjtihād // The Encyclopaedia of Islam*. Leiden—New York/ 1986. Vol. 3. p.19
22. Wadud A. *Inside The Gender Jihad: Women's Reform in Islam (Islam in the Twenty-First Century)*. Publisher One World Publications. 2006, 325 pages.
23. Wade Nicholas. *A Troublesome Inheritance: Genes, Race and Human History*. New York: Penguin Press, 2014. p. 278.

Xülasə

Rauf Məmmədov

Müasir Liberal Dünyada İslamofobiya cərəyanları (Fransa nümunəsi)

Məqalədə Fransa dövləti ilə 20-ci əsrin ortalarında Fransada formalaşmış müsəlman diasporları arasında münasibətlərin tarixinə qısa baxış verilmişdir. Məqalədə bu münasibətlərdəki problemlər həm islamofobiya nöqtəyi-nəzərindən, həm də bu cür siyasətin səbəblərini laisizm nöqtəyi-nəzərindən araşdırılıb, eləcə də ənənəvilərin və sekularizmin arasında qarşıdurma nöqtəyi-nəzərindən ax-tarmağa cəhd edilir.

Açar sözlər: Smart müstəmləkəçilik, islamofobiya, İslam, Fransa, Makron, müsəlman, diaspora, Avroislam, Fransız inqilabı

Резюме

Рауф Мамедов

Исламофобские течения в современном либеральном мире (на примере Франции)

Статья включает в себя краткий обзор истории взаимоотношений Французского государства с мусульманскими диаспорами, сформированными во Франции в середине 20-го века. В статье не только рассмотрены проблемы в этих отношениях с точки зрения исламофобии, но и проведена попытка найти причины подобной политике с точки зрения лаицизма, а также с точки зрения противостояния традиционализма и секуляризма.

Ключевые слова: Smart колониализм, исламофобия, Ислам, Франция, Макрон, мусульмане, diaspora, евроислам, французская революция

УДК- 93/94

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.138>

ТАМИЛЛА КЕРИМОВА-КОДЖАЕВА

Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА, доктор философии по истории,

ведущий научный сотрудник

Азербайджан

tomakerimova50@gmail.com

**ОБЩЕСТВО ОБСЛЕДОВАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА И
СТАНОВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НАУЧНОГО СООБЩЕСТВА В РЕСПУБЛИКЕ
(К 100 ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ)**

Ключевые слова: научные исследования, конференции, съезды, археологические раскопки, экспедиции, комиссии, интеллигенция

Введение

История первого научного учреждения республики – Общества обследования и изучения Азербайджана, 100-летие которого мы отмечаем в 2023 г., заложившего фундамент Академии наук республики, сыграло исключительно важную роль в развертывании научных исследований и формировании национального научного сообщества в республике, концентрации творческих сил ее научной интеллигенции.

Первые шаги организации и развития молодой азербайджанской науки начинаются с 20-х годов XX столетия. С первых же дней установления новой власти проводилась большая организаторская работа по развитию науки в республике, по практическому созданию важных научных учреждений и проведения исследований в разных областях науки, подготовке национальных научных кадров. Качественно новая система организация науки, последовательная организаторская работа правительства Азербайджана позволили создать в республике ряд научно-исследовательских учреждений. В силу слабой научной базы и острой нехватки национальных кадров, в республике с помощью русских ученых, специалистов приступили к планомерному изучению истории Азербайджана. Несмотря на экономические трудности периода, нехватки научных кадров, правительство республики из года в год увеличивало ассигнования из гос-

бюджета на нужды научных учреждений, на улучшение условий труда и жизни научных работников. Для научных учреждений были выделены лучшие здания города Баку.

Идея создания в Азербайджане единого центра научной мысли, вокруг которого сгруппировались бы научные работники, изучающие историю, культуру и природные богатства республики, возникла среди интеллигенции ещё в начале 1923 года.

Общество это было создано группой ученых и общественных деятелей. Инициативная группа учёных обратилась в АзЦИК с предложением об учреждении «**Общества обследования и изучения Азербайджана**». «... Неисчерпаемые природные и исторические богатства Азербайджана, – писали авторы записки, – настоятельнейшим образом требуют самого точного научного и скорейшего изучения. Азербайджан имеет очень много выдающихся памятников старины, которые требуют к себе большого внимания, самые широкие горизонты для научной работы открываются в области естественных богатств страны: нефть, рыба, рудные залежи и т.п. Все это требует изучения в самых широких размерах» [32, с. 27-28]. Подчеркивая огромное научное и практическое значение общества, его первый председатель и председатель ЦИКа Азербайджанской ССР Самедага Агамалиоглы отмечал: «Мы считаем существование Общества обследования и изучения Азербай-

джана и каждый этап его деятельности крупным событием в истории развития нашей республики. Но оно же и доказывает, что Азербайджан настолько сильно продвинулся вперед от былой культурной парализованности и затхлости по пути к возрождению, что явилась потребность иметь в Азербайджане уже своё научное общество, быть участником мировой научной деятельности, без чего ни один народ не вправе считать свою миссию исторической... Правильную линию высшего национального развития можно определить лишь путем поднятия на должную высоту научных исследований» [4, с.3-4].

По поручению правительства республики, коллегия Народного Комиссариата Просвещения Азербайджанской ССР приняла 5 мая 1923 г. постановление об учреждении «Общества обследования и изучения Азербайджана» – первого научного центра республики [1, с. 233.]. Инициаторами создания Общества выступили видные общественные и государственные деятели Азербайджана Н.Нариманов, С.Агамалыоглы, писатель и публицист А.Ахвердов, а также ряд профессоров университета, взявшие на себя инициативу составления ходатайства перед АзЦИКом об организации этого Общества. 2 ноября 1923 г. по инициативе редактора газеты «Коммунист» Габиба Джабиева было созвано в «Доме просвещения» организационное собрание, на котором собралось около 40 человек. Почётным Председателем организуемого Общества был избран председатель правительства Самедага Агамали-оглы. Почётными членами Общества были избраны и другие видные государственные деятели Азербайджана – председатель СНК республики Г.Мусабеков, нарком земледелия Д.Буният-заде, а также видные учёные, такие как В.В.Бартольд (профессор Ленинградского Университета), академик Н.Я.Март (директор Академии Материальной культуры), академик С.Ф.Ольденбург (Непременный Секретарь Академии наук СССР), профессор М.Ф.Кепрюлю-заде (декан филологического факультета Константинопольского университета), профессор И.И.Мещанинов (проф. Ленинградского

университета и др. Избранные общим собранием действительными членами общества являлись видные общественные деятели Рухулла Ахундов, Гамид Султанов, Султан Меджид Эфендиев, Таги Шахбази, Чингиз Ильдырым, профессора – М.В.Абрамович, Н.И.Ашмарин, Е.И.Байбаков, А.И.Багрий, Г.С.Губайдуллин, Х.Мелик-Асланов, И.Г.Есьман, В.П.Смирнов-Логоинов, П.К.Жузе, Бекир Чобан-заде, П.П.Фридолин, И.В.Фигуровский, доценты – А.Везир-заде, И.Датиев, Е.А.Пахомов, В.М.Сысоев, этнограф – А.К.Алекперов, археолог – Исак Джафар-заде и др. [24, с. 127-129].

В состав действительных членов Общества были избраны также нарком просвещения республики Мустафа Кулиев, писатели – Абдуррагим Ахвердов, Сулейман Сани Ахундов, Джалил Мамедкулизаде, директор бакинского музыкального техникума Узеир Гаджибеков, директор «Азернешра» Ханафи Зейналлы, директор Азгосархива Абдулла Субханвердиханов, редактор журнала «Экономический вестник Азербайджана» Мамедгасан Бахарлы (Велиев), редактор журнала «Нефтяное хозяйство Азербайджана» И.Ф.Блинов, председатель Республиканского комитета профсоюза работников просвещения Панах Касумов и др. Председателем президиума центрального совета Общества являлся редактор республиканской газеты «Коммунист» Габиб Джабиев. Работой Общества руководил писатель А.Ахвердов, который с 1924 г. являлся членом-корреспондентом Краеведческого бюро Академии наук СССР. Заместителями председателя президиума был Гамид Султанов, учёным секретарем президиума Общества был назначен А.Р.Зифельдт-Симумяги – член контрольной комиссии ЦК АКП(б).

Правительство Азербайджана всячески содействовало работе Общества обследования и изучения Азербайджана. Помощь Обществу в разные годы оказывали СНК Азербайджана во главе с Н.Наримановым, а также Наркомпрос, редакция газеты «Коммунист», ВСНХ Азербайджанской ССР, Азсельбанк, Азнефть и др. организации.

Таким образом, впервые в многовековой истории азербайджанского народа был создан научный центр, изучающий республику в историко-этнографическом, археологическом, экономическом, геологическом и общественно-культурном аспектах. Она стала главной научной организацией науки в республике. Для выполнения своей задачи оно проводило научные экспедиции, которые вели почвенные, ботанические, геологические исследования, вело археологические раскопки, проводило представительные конференции и диспуты, публиковало научные работы, устраивало заседания, экскурсии, чтения, совещания, публичные лекции, содействовало распространению знаний об Азербайджане, организовывало выставки, музеи, библиотеки. И всей своей работой способствовали зарождению и развитию ряда важнейших отраслей науки в республике, а также вырабатывало научно-аргументированные рекомендации по развитию и укреплению научного потенциала республики.

В соответствии с поставленными целями Общества первоначально имело в своём составе три секции: историко-этнографическую, экономическую и естественно-научную. В 1925 г. из историко-этнографической секции выделилась самостоятельная тюркологическая секция.

Для проведения глубоких и целенаправленных исследований по конкретным областям знания при секциях были созданы комиссии и подкомиссии: историческая, этнографическая, историко-литературная, лингвистическая, советского строительства, юридическая, словарная, промышленная, инженерно-строительная, сельскохозяйственная, ботаническая, физико-географическая, изучения Каспийского моря, изобразительного искусства, театральная, музыки и другие. Было образовано ряд бюро Ближнего Востока, изданий и информации, помощи школам, библиотечно-библиографическое. С каждым годом расширялся диапазон и росли масштабы исследований. В начале мая 1925 г. Общество в виду его исключительно важного общественного

значения перешло в ведение азербайджанского правительства – АзЦИКа [5, с. 22].

С 1925 г. по результатам работы Общество издавало специальный орган «Известия Общества обследования и изучения Азербайджана», вышло 7 номеров сначала на русском, а с 1928 г. на азербайджанском языках. Издание этих журналов на русском языке объясняется тем, что на первых порах Общество собрало вокруг себя русскоязычную интеллигенцию и самое главное, не достаточно разработанной научной терминологией азербайджанского языка [18, л. 4].

Эти труды вызывали большой интерес не только в Союзе, но и за рубежом. Об этом в частности свидетельствуют функционирующие в Париже институты: Национальная школа живых восточных языков и Французское общество по изучению Азии, которые просили установить с Обществом Азербайджана контакты и прислать его издания по азербайджановедению и востоковедению [7, с. 55; 19, л. 11]. Многие экземпляры книги брошюр Общества, получивших известность в СССР и за границей, посылались в порядке книгообмена. В кратчайший срок в 1926-1929 гг. с помощью членов общества было собрано 25.000 книг и ценных рукописей, было издано около 100 различных материалов и научных трудов по археологии, истории, языкознанию, экономике и природе республики [18, л. 4].

В интересах планомерного и обстоятельного обследования и изучения Азербайджана, для вовлечения в работу широкой общественности и оказания содействия осуществлению стоящих перед ним задач, Общество на основании Устава Общества, организовывало в 1924 г. местные отделения в уездах республики: Загатальское, Шамахинское, Губинское, Лянкяранское, Нухинское, Гянджинское, Сальянское, Курдистанское (Лачин) и в районах: Сураханском, Фабрично-заводском, Ленинском, Гала-Маштагинском и Бинагадинском, а также в Нахчыванской АССР и Нагорно-Гарабахской АО (ныне – нагорная часть Гарабахского региона Азербайджана) [Научный архив Института истории НАНА. [34, л. 70; 23, с. 125]. Тем самым Общество координиро-

вало и направляло всю научно-исследовательскую деятельность в республике, создавало серьёзную научную базу и фактически превращаясь в крупный научный центр. Общество разработало специальные программы деятельности для уездных отделений. Местные отделения Общества устраивали открытые заседания, совещания, публичные лекции по все вопросам изучения республики в целом, и в частности своего уезда, устраивали экскурсии, выставки, а также содействовали Центральному Совету Общества в организации научных экспедиций и экскурсий и в других видах научного исследования.

С первых своих шагов Общество установило тесные связи с Союзной Академией наук, со многими научными и вузовскими учреждениями России, от которых получала практическую помощь и поддержку. При некоторых из них были созданы отделения Общества, среди которых особенно выделялись московское и ленинградское, созданные в 1923-1924 гг., с которыми азербайджанское Общество поддерживало тесные контакты и осуществляло совместные научные исследования, особенно в области разработки природных ресурсов, историко-этнографических и языковых проблем, организовывало научные экспедиции по районам Азербайджана, которые вели почвенные геологические и ботанические изыскания, а также археологические раскопки.

Ленинградское отделение возглавлял академик В.В.Бартольд, а председателем Московского отделения был утвержден Н.Тагиев, председателем Нахчыванского отделения – Гусейн Мусаев, затем Вагаб Гасанзаде, Гянджинского отделения – Джавадбек Рафибеков, Губинского – Мамеднаби Эфендизаде, Лянкяранского – Алиашраф Исмаилов, Ханларского – Яков Гуммель, Нухинского отделения – Рашид-бек Эфендиев и др. Наряду с видными учеными возглавляли отделения и энтузиасты: педагоги, врачи и т.д. Связано это было с тем, что Общество максимально приближало свою работу к объектам изучения и привлекало уездную интеллигенцию к своим исследованиям. В середине 20-х годов по инициативе

Общества и его региональных отделений были открыты краеведческие музеи в Нухе, Губе, Лянкяране, Шамахе, Сальяне. К концу 1927 г. в состав Общества входило уже более 1000 членов – от видных учёных республики до представителей уездной и сельской интеллигенции [7, с. 61].

Правительство республики контролировало обеспечение Общества научными кадрами. В 1925 г. в связи с переездом в Москву, Московское отделение возглавляли Дж.Мамедзаде и А.Р.Зифельдт-Симумяги. Там велась работа с азербайджанскими студентами, обучающимися в вузах столицы. Было организовано 5 отделений, куда привлекали студентов и других молодых научных кадров для изучения и исследования Азербайджана [8, л. 97; 17, л. 3-5].

С первых своих шагов Общество установило тесные связи с союзной Академией наук, многими научными и образовательными учреждениями России, от которых получало практическую помощь и поддержку. При Академии наук СССР был создан Комитет по исследованию союзных и автономных республик, возглавляемый А.Е.Ферсманом. В республику систематически приезжали виднейшие деятели науки Москвы и Ленинграда и других крупных научных центров страны академики: Д.В.Голубятников, В.А.Гордлевский, И.М.Губкин, Н.Я.Марр, И.И.Мещанинов, В.В.Бартольд, С.Ф.Олденбург, профессора: П.К.Жузе, Е.А.Пахомов, В.И.Смирнов-Логинов, В.М.Сысоев, В.Б.Томашевский, А.В.Багрий и др.

Историко-этнографическая секция Общества, являлась инициатором проведения на основе постановлений правительства различных конференций и съездов, ряда крупных мероприятий, имевших всесоюзное значение. Так, 21-24 сентября 1924 г. в Баку, в здании Дворца Просвещения (ныне Президиум Национальной Академии наук Азербайджана) был проведен Первый Всеазербайджанский краеведческий съезд, в работе которого приняли участие Председатель ЦИК СССР Н.Нариманов, учёный секретарь АН СССР академик С.Ф.Ольденбург, группа видных учёных Всесоюзной Ассоциации

востоковедения и Бюро краеведения РСФСР во главе с проф. А.Н.Самойловичем, деятели науки и культуры республики, представители уездных отделений Общества, делегации краеведов Грузии, Дагестана и северокавказских автономных республик. На съезде было заслушано 30 докладов. Решения съезда явились значительным толчком в разработке ряда важных вопросов в области истории, краеведения и музейного строительства в республике. На съезде была создана тюркологическая подсекция, впоследствии превратившаяся в секцию, изучающую историю, этнографию, фольклор и т.д. тюркских народов.

Большая работа, проводимая обществом в первые годы организации поставила на повестку дня вопрос о подготовке и созыве тюркологического съезда в Азербайджане. По докладу Н.Нариманова съезд краеведов принял решение о необходимости созыва в Баку Всесоюзного тюркологического съезда, образовал в этих целях специальную комиссию по новому алфавиту под председательством С.А.Агамалиоглы [8, л. 97; 17, л. 3-5]. Все секции Общества были мобилизованы на подготовку и проведение этого съезда. Организация съезда была поручена организационной комиссии под председательством С.Агамалиоглы. 3-4 января 1926 г., накануне съезда в Баку, активное участие наряду с местными комитетами содействия (в Баку, Казани, Самарканде, Симферополе и др. городах), принимала и Всесоюзная Академия наук [7, с. 64].

Важной вехой культурной жизни тюркских народов явилось проведение по инициативе Общества обследования и изучения Азербайджана Первого Всесоюзного тюркологического съезда в г. Баку в феврале 1926 г. по вопросу о реформировании арабского алфавита на латинской основе и другим историко-этнографическим проблемам тюркских народов. Это свидетельствовало о сложившейся в Азербайджане базы этого направления науки и ведущей роли в ней азербайджанских учёных и специалистов.

Съезд проходил в Баку во Дворце тюркской культуры с 26 февраля по 5 марта 1926 г. На съезд из всех союзных тюркоязычных

республик, областей страны приехал 131 делегат с решающим голосом. Кроме них собралось около 600 делегатов научной общности республик и областей бывшего СССР, а также 30 зарубежных ученых. Вопрос о новом алфавите, несомненно, был самым важным среди вопросов, стоящих на повестке дня съезда [10, с. 190].

В Президиум съезда были избраны: С.А.Агамалиоглы, Р.А.Ахундов, В.В.Бартольд, А.Е.Крымский, Г.П.Джабиев, М.Ф.Кепрюлюзаде, Дж.Коркмасов, С.Ф.Ольденбург, М.П.Павлович, Б.В.Чобанзаде, Т.Менцель, А.Б.Байтурсун, И.Н.Бороздин, А.Н.Самойлович и др. (всего 22 чел.) О значимости съезда свидетельствует список учреждений, проводивших его по Союзу: Академия наук СССР, Ассоциация востоковедения, Московский институт востоковедения им. Н.Нариманова, Ленинский институт восточных языков, Казанский, Ташкентский, Бакинский, Ленинградский, Крымский университеты и др.. Среди иностранных депутатов, приглашенных на съезд были: Ф.Кепрюлюзаде, Алибек Гусейнзаде, Менцель, Мейсарош, Омар Техсин, Гортен, Конуш Игнатий, Меджид Солтанэ, Дени, Мункачи, Бонели, Сетелэ, Томсон, Банк, Джавадзаде, Обергуммер и другие [36, с. 423-426].

Съезд открыл в торжественной обстановке председатель азербайджанского Комитета Нового тюркского алфавита (НТА) С.А.Агамалиоглы. Было заслушано 40 докладов и содокладов видных зарубежных и советских ученых-востоковедов: В.В.Бартольда, С.Ольденбурга, А.Н.Самойловича, Г.Ф.Чурсина, Н.Н.Ашмарина, А.Н.Генко, Б.В.Чобанзаде, Ф.Р.Агазаде, А.Б.Байтурсуна, Г.С.Губайдуллина, Л.И.Жиркова, А.А.Миллера, Х.Б.Зейналлы и других, посвященных изучению истории, этнографии, тюркских языков, краеведческой работы, научной терминологии и орфографии, исторической литературы, изобразительного искусства тюркских народов.

На съезде имели место резкие столкновения мнений по обсуждению принципиальных вопросов, касающихся путей

культурного развития тюркских народов, а также создания единой письменности на основе латинской графики для всех тюркоязычных народов страны. Десять дней продолжался этот невиданный в мире международный форум тюрко-татарских народов, имевший огромное культурно-историческое значение не только для тюрко-татарских народов, населяющих СССР, но и для Турции, Ирана, и Афганистана, а также для всего научного мира. Съезд вызвал большой интерес в СССР и в других странах.

На съезде был заслушаны 13 докладов видных учёных-востоковедов страны, большинство которых высказались за переход на латинизированный алфавит [36, с.1]. Наряду с решением съезда о переводе письменности с арабского на латинскую графику и разработкой ряда важных языковых и историко-этнографических проблем для тюркских народов, этот форум также определил перспективы культурного развития тюркоязычных народов бывшего СССР.

Вслед за тюркологическим съездом, 7 марта 1926 г. в Баку состоялось совещание Азербайджанского комитета нового тюркского алфавита совместно представителями восточных республик Союза по вопросу практического введения нового латинизированного алфавита. Совещание постановило перейти на новый алфавит во всех республиках и областях советского Востока с признанием Азербайджана комитета нового тюркского алфавита руководящим центром и с переименованием его во Всесоюзный Центральный комитет нового тюркского алфавита. Председателем этого Комитета являлся видный государственный деятель Азербайджана С.А.Агамалиоглы. В состав комитета входили известные учёные востоковеды и языковеды. Столица Азербайджана г. Баку была признана печатным центром для всех тюркско-татарских республик СССР по изданию книг, брошюр, газет и на новом тюркском алфавите [33, с. 89]. В целях координации усилий по введению нового алфавита в 1926 г. был создан Всесоюзный Центральный комитет нового тюркского алфавита (ВЦКНТА) под председательством С.А.Агамалиоглы. От Азербайджан-

ской ССР в его состав вошли Р.Ахундов, Т.Гусейнов, Г.Джабиев и М.Кулиев [11, л. 1-5]. За короткий срок новый алфавит был принят всеми тюркоязычными республиками и областями СССР. В этой связи азербайджанские учёные выезжали в Казахскую, Узбекскую, Туркменскую, Таджикскую республики, в Крым, Татарию, Башкирию для оказания им практической помощи.

Постановлением АзЦИКа от 29 декабря 1928 г. этот день – перехода всей республики на новый алфавит – был объявлен днём культурной революции в Азербайджане. С 1 января 1929 г. Азербайджан перешёл на новый латинизированный алфавит [34, л. 62].

При переходе от 20-х к 30-м гг. сменился не только сам курс языковой политики, сколько методы его проведения. Резко возросла централизация языковой политики (перевод ВЦКНА из Баку в Москву – характерный пример), от участия в нем были отстранены «попутчики» в лице национально ориентированной интеллигенции, принятие решений целиком находилось в руках партийно-государственного руководства. В 1937 г. ВЦКНА был распущен, его административные руководители – Г.Мусабеков, С. Диманштейн, Г.Коркмасов и др. погибли. Постановлением Президиума ЦИК СССР от 27 декабря 1937 г. Всесоюзный Центральный Комитет нового (латинизированного) алфавита был ликвидирован как выполнивший свою задачу [34, л. 73].

Первый период жизни Общества был весьма оживленным. На заседаниях секции были прочитаны и обсуждены десятки содержательных докладов, явившихся большей частью результатом предыдущих индивидуальных работ членов Общества [23, с.108].

Наиболее значительной была работа историко-этнографической секции Общества, образованная 9 ноября 1923 г. объединившая 204 специалиста по истории, этнографии, археологии и языку (пред. комиссии – Таги Шахбази). Эта секция стала первой ячейкой по изучению истории, археологии и этнографии в республике. В состав исторической комиссии входили следующие лица:

проф. Е.И.Байбаков, проф. Благовидов, проф. П.К.Жузе, А.Р.Зифельдт, В.М.Сысоев, В.А.Рюмин, Р.Измайлов, Ризель, П.П.Яблонко, И. Ахунд-заде, С.Ага-заде, А.Ахмедов и другие [12, л. 24]. Работу исторической комиссии возглавил Бекир Чобан-заде.

Работа эта осуществлялась совместно с соответствующими факультетами Азербайджанского государственного университета, Азербайджанским государственным музеем, Археологическим комитетом и другими научными ячейками. Крупнейшие ученые Н.Я.Март, И.И.Мещанинов, В.В.Бартольд и другие уделяли большое внимание разработке отдельных проблем истории и языка Азербайджана, а также направлению деятельности возникавших научных учреждений. Благодаря их помощи, Общество и Азгосуниверситет стали главной кузницей, где выковывались первые национальные кадры научных работников в различных областях науки [5, с. 22-23].

Деятельность членов Общества в эти годы была разносторонней. Они активно участвовали в её деятельности, а также преподавали различные предметы во вновь организуемых вузах, в других научных ячейках, в археологических раскопках, ведущихся в республике и т.д.

Одной из заслуг Общества и ее исторической комиссии явилась инициатива по созданию истории азербайджанского народа. Первостепенной задачей секции на начальном этапе деятельности Общества было написание сводной истории, обобщающих трудов, изучение и опубликование источников по истории Азербайджана с древнейших времен, а также извлечений из греческих, латинских, арабских и других источников, касающихся Азербайджана, объединив в этих целях исследования ученых – арабистов, ирановедов, тюркологов и других специалистов; разработка истории средневекового и современного Азербайджана и т.д. [5, с. 22-24].

Для научно-исследовательской работы по истории Азербайджана внутри секции была создана историческая комиссия. Была составлена широкая программа деятельно-

сти этой комиссии, касающаяся изучения таких неразработанных периодов истории республики, как древняя история Азербайджана, история Азербайджана в монгольскую эпоху (XIII-XIV вв.), в XVII-XVIII вв., проблема феодализма в Азербайджане, история революционных движений и др.

В начале XX столетия появилось несколько сводных работ, написанных азербайджанцами, им принадлежит первенство в изучении различных проблем истории Азербайджана. Это работы Мамед Гасана Велили (Бахарлы) – «Азербайджан: физико-географический и экономический очерк» (1920), Рашид бека Измайлова «Azərbaycan tarixi» («История Азербайджана») (1923), Джахангира Зейнал оглу «Müxtəsər Azərbaycan tarixi» («Краткая история Азербайджана») (1924) и «Şirvanşahlar yurdu» («Родина Ширваншахов») (1931), Ахмеда Ахмедова «Положение в Азербайджане в 1918-1920 гг. и образование Азербайджанской Коммунистической партии», «Азербайджанские тюрки в революции 1905 года», а также книга про события в Зангезуре, которая была утеряна. Научная деятельность этих ученых не нашла должного отражения в азербайджанской литературе. Долгое время их труды и сведения о них находились под запретом в архивах как «националистические по духу» и не упоминались в азербайджанской советской историографии, а сами они были репрессированы [33, с. 93]. Вышеперечисленные работы по своему содержанию и методам исследования явились первой попыткой освещения истории Отечества с древнейших времен до 1920 г., они и поныне представляют несомненный интерес. Безусловно, их теоретический уровень был еще сравнительно невысок, содержал методологические ошибки, целый ряд неточностей, ошибочных положений и выводов, что объясняется уровнем развития исторической науки того времени. Тем не менее, они сделали немало для разработки единой концепции истории азербайджанского народа – с древнейших времен до 20-х годов XX века. Их работы являются одними из первых обобщающих исследований, по-

священных развитию истории Азербайджана указанного периода.

В 20-х годах Обществом были изданы первые краткие очерковые работы по истории средневекового Азербайджана. Большой вклад в написание этих работ принадлежит Е.А.Пахомову, автору работы «Краткий курс истории Азербайджана. С приложением экскурсии по истории ширваншахов XI-XIV вв.» (1923), В.М.Сысоеву – «Краткий очерк истории Азербайджана (Северного)» (1925), Г.С.Губайдуллину – «Развитие исторических наук в Азербайджане за 10 лет» (1930), Вели Хулуфлу – «К внутреннему строению сельджукского государства» (1930), В.И.Иванову «Дионис и прадионисийство» (1923), Р.Гусейнову – «Очерки революционного движения в Азербайджане» (1926), А.Субханвердиханову (Диванбекоглу) – «Муштегид феодал (О тебризском муштегиде Агамир-Фаттахе Таба Табаи)» (1928) и др. [33, с. 94; 7, с.125].

Большое значение имело издание в 1926 г. труда выдающегося азербайджанского историка XIX в. А.Бакиханова. «Гюлистан Ирам» (История Ширвана и Дагестана) на русском языке, а также работа Абдул-Латиф-эфенди «История шекинских ханов (текст и перевод), выдержки из «Истории» Якуби и «Завоеваний стран» Баладзори. Кроме того, была переведена летопись – «Гарабах-наме». Обществом были изданы «Монетные клады Азербайджана и Закавказья», «О сословно-подземельном вопросе в Азербайджане» Е.А.Пахомова, «Халдоведение» (История древнего Вана), «Доисторический Азербайджан и Ураратская культура», «Египет и Кавказ» И.И.Мещанинова, «Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира» В.В.Бартольда, В.М.Сысоева – «К вопросу об издании» «Гюлистан-Ирам» А.К.Бакиханова, «Азербайджан» в I томе «Большой Советской Энциклопедии» (1928), Я.С.Зевакина «Прикаспийские провинции в эпоху русской оккупации XVIII в.» – «Азербайджан в начале XVIII в.», «Азербайджано-русские отношения в XVIII в.», А.Е.Крымского «Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана. Габала» и «Страницы из ис-

тории Северного или Кавказского Азербайджана. Шеки», А.С.Губайдуллина – «Об общественно-экономических отношениях в Азербайджане в XIX в.», В.А.Гордлевского – «Кара-коюнлу: Из поездки в Макинское ханство», Т.Пассек, Б.Латынина «Очерк по истории Северного Азербайджана», А.П.Фитуни – «История народных легенд о кладе Александра Македонского в Ширване» и другие [23, с. 248]. Эти и ряд других изданных работ сыграли важную роль в исследовании проблемных вопросов истории Азербайджана, содержали ценные сведения, почерпнутые из литературных источников. В работах имелись некоторые недочёты и погрешности. Тем не менее, данные работы и по своему содержанию и методам исследования представляли лишь первые шаги по пути изучения истории Азербайджана.

Начало XX века было интенсивным периодом систематизации старых и добывания (по преимуществу путем археологических раскопок) новых фактов древней истории республики, этапом, так сказать, построения, воссоздания древней истории Азербайджана. В исследовательских трудах по древней истории Азербайджана, как в работах археологической направленности, так и общеполитических очерках, история республики впервые рассматривается в контексте относительно широкого фона древней цивилизации в целом, в более или менее тесной связи с историей соседних и отдаленных стран. Следствием большой проделанной работы явилось то, что древняя история Азербайджана, воссоздаваемая благодаря усилиям плеяды ученых 20-х годов, начинала входить в круг истории стран Переднеазиатского древнего Востока, становясь ее составной частью.

Общество обследования и изучения Азербайджана основное место в своей деятельности отводило археологическому обследованию территории республики. Археологическая работа до 1920 г. проводилась в Азербайджане без определенного плана и в большинстве случаев велась не с целью научного изучения, и разрешения какой-нибудь проблемы, а носила кладоискательский и любительский характер. Это

приводило к тому, что раскапывалось и расхищалось большое количество погребений, курганов, многие из которых не подвергались научному исследованию и в результате факторы, имеющие важное значение, оставались незафиксированными. Все археологические находки и предметы искусства не оставались в Азербайджане, они распылялись и вывозились не только в Москву и Петербург, но и значительные партии их перебрасывались в Германию и другие европейские страны.

Основа археологических работ в Азербайджане была заложена академиком И.И.Мещаниновым, положившим много труда для выращивания кадров молодых ученых Азербайджана. Первая археологическая экспедиция в Азербайджане, организованная Обществом обследования и изучения Азербайджана в 1926 году, проводилась под руководством акад. И.И.Мещанинова в двух районах на Ходжалинском курганом поле близ города Шуши, в Зангезуре и в Нахчыванской АССР в окрестностях Кызыл-Ванкского (Гызыл Бурун) монастыря (по имени монастыря, вблизи которого находились раскопанные древние погребения) [29, с.136; 6, с.51]. В этих экспедициях рядом с ленинградскими учёными принимали участие и местные азербайджанские археологи: А.Г.Алекперов, И.М.Джафарзаде, С.Казиев, Д.Шарифов, Кулизаде и др.

Результаты работ экспедиции были опубликованы в «Известиях Общества» и в первом выпуске Сообщении Государственной академии истории материальной культуры» [22, с. 127], привлекли внимание учёных не только в СССР, но и в Западной Европе.

Инвентарь этих захоронений открыл новый для Азербайджана вид древней культуры эпохи бронзы – с крашеной керамикой, датированной примерно началом или серединой II-I тысячелетия до н.э. Обнаруженные впоследствии на территории Азербайджана погребения такого же типа позволили выделить особые археологические культуры – Нахчыванскую и Кызылванкскую. Большой интерес вызвала к себе Ялойлу-Тепинская культура (III в. до н.э. – II н.э.), фактически

ознаменовавшая открытие нового вида археологической культуры, характерного для оседлого населения.

Отсутствие местных письменных источников эпохи древности и раннего средневековья было причиной того, что исследовательская работа в области древней истории Азербайджана носила в начальный период по преимуществу археологическую направленность. Сведениям, которые имелись в клинописных и других восточных источниках и сообщениях античных авторов, в ту пору не уделялось должного внимания. Восточные источники еще не являлись объектом специального исследования с точки зрения изучения истории Азербайджана. Богатые археологические находки проливали свет на древнейшие периоды истории Азербайджана, о которых нет сведений в письменных источниках.

При историко-этнографической секции были созданы различные комиссии. На собрании этой секции 2 января 1924 г. была образована этнографическая комиссия и был утвержден состав рабочей группы этой комиссии в составе: проф. В.Б.Томашевского, проф. В.А.Удинцева, А.А.Ахвердова, Л.Ханагова, М.Н.Авдеева, А.Н.Самойловича, А.Р.Зифельдта, П.П.Яблонко, Н.И.Ашмарина. Основной задачей этой комиссии являлось исследование духовной культуры азербайджанского народа. Была выработана и специальная программа по сбору и систематизации памятников духовной культуры: народной литературы азербайджанцев и других народов республики, диалектологии народов, населяющих республику, включая и работу по составлению словарей местных говоров и наречий, народных верований и обрядов, обычного права, музыки, пения и танцев, форм народного поэтического творчества и т.д.

Важным событием в развитии этнографии было издание этнографических карт по лингвистическому, культурно-бытовому и религиозному признакам отдельных областей Азербайджана. Секция поставила задачу – подготовить к печати предварительный этнографический очерк Азербайджана с приложением этнографической карты, а

также приступить к организации популярных лекций по этнографии республики, подготовке учебников по этнографии, литературе и экономике. Появление карт способствовало выяснению этнической территории, состава населения Азербайджана, определению этнических границ, распределению национальностей, языков и религий [12, л. 2].

Обществом была проведена определенная работа в области исследования диалектов, наречий и говоров азербайджанского языка. Под руководством крупных ученых-тюркологов и этнографов И.Мещанинова, Н.Ашмарина, Б.Миллера, Л.Жиркова и др. совместно с азербайджанскими учеными А.Алекперовым, Д.Шарифовым, И.Джафарзаде, И.Гасановым были осуществлены глубокие изыскания в области изучения языков народов, населяющих республику. В указанные годы параллельно с особенностями азербайджанского народа изучались и отдельные этнические, этнографические группы, проживающие на территории республики: татов, талышей, лезгин, горских евреев, удин и др., что послужило серьезной базой для последующих разработок этнических процессов в Азербайджане. Всю эту работу направлял известный учёный Н.И.Ашмарин, а также специальная словарно-языковая комиссия Общества, организованная в 1924 г. Комиссией были собраны богатейшие материалы по городам Шеки, Гянджа, Газах и Шуша для составления словаря.

Под руководством этих учёных в Обществе выросли кадры местной научной интеллигенции, впоследствии изучавшие отдельные отрасли истории и этнографии Азербайджана. Обществом было собрано большое количество этнографических полевых материалов и издан ряд научных трудов по истории, археологии и этнографии Азербайджана. По истории других тюркских народов в «Известиях» Общества были опубликованы исследования об аvaraх, чувашах и хазарах, участии поволжских (казанских) татар в восстании Е.Пугачёва в XVIII в. Истории литовских татар были посвящены две статьи Д.Александровича –

«Литовские татары. Краткий историко-этнографический очерк» и «Литовские татары как часть тюркского Востока», А.Н.Самойловича – «Литовские татары и арабский алфавит» и Ю.В.Чемеземинли – «История литовских татар». В 1926 г. Обществом был издан труд проф. Б.Чобанзаде по вопросам смежного с тюркским языком – кумыкского, а также «Сравнительная грамматика османского, узбекского и казахского языков» Халида Саида Ходжаева. Шла работа в области сравнительного изучения урало-алтайских языков (тюркских, монгольских, тунгусских, финно-угорских). А.Р.Зифельдтом – Симумяги в 1928 г. была опубликована работа «Урало-Алтаика».

Из этнографических групп наиболее подробно были исследованы айрумы, шахсеваны и талыши. В связи с этим большой интерес представляют работы А.Г.Алекперова «У айрумов», К.Каракашлы – «Об айрумах», Г.Ф.Чурсина – «Талыши» (этнографические заметки), М.Мирбагирзаде – «В Советском Азербайджане. Талыши», «В Советском Азербайджане. Удины», «В Советском Азербайджане. Ингилои», «Этнографические сведения о национальностях и племенах, проживающих в Советском Азербайджане», «Географические, этнографические, экономические и исторические сведения о бакинских деревнях (сел. Баладжары)» и др. В эти годы были созданы обобщающие характеристики народов Азербайджана в форме сводных работ, историко-этнографических атласов, этнических карт. Этногенетические исследования в этот период главным образом ограничивались изучением на основе лингвистических данных и сводились, по существу, к осмыслению истории языков, их происхождения и распространения. При этом преимущественное внимание уделялось народной культуре и быту, в которых обычно наиболее отчетливо проявляются отличительные черты отдельных народов. Все это способствовало освещению ряда неизученных или мало разработанных ранее вопросов истории Азербайджана.

За период 1923-1929 гг. появилось большое число специальных исследований

по истории материальной культуры, сельскохозяйственной техники, поселений, жилищ, одежды, пищи, обрядов, обычаев, народных нравов, веры народов, населяющих Азербайджан. Эти исследования позволили внести существенное уточнение в освещение как истории возникновения у азербайджанцев, так и этнической истории других народностей, живущих в республике, некоторых видов культурно-хозяйственной деятельности. Что касается духовной культуры, то внимание этнографов, прежде всего, привлекало массовое народное творчество, изучаемое ими наряду с фольклористами и искусствоведами. В 20-е годы XX века положено было начало этно – и социолингвистическому исследованию народов, населяющих Азербайджан. Сегодня без них невозможно было бы уяснить многие весьма существенные аспекты современных этнических процессов

В научной программе историко-этнографической секции Общества большая роль отводилась вопросам классической и современной литературы, фольклору. Результаты работ фольклорной комиссии, изучающей устную народную словесность, были представлены объемным собранием «Пословицы» такими изданиями, как «Песни о Кероглы», «Песни ашугов», «Сборник азербайджанских тюркских сказок», «Собрание загадок» и др., а также отдельными работами видных азербайджанских учёных. Среди них – «Азербайджанские пословицы» (около 4 тысяч), «Азербайджанские загадки», «Анекдоты Моллы Насреддина» (Х.Зейналлы), «Народные поэты» в 2-х томах, «Сары Ашыг», «Ашыг Абдулла» (Салман Мумтаз (Аскеров), «История литературы азербайджанских тюрков» в 3-х томах (Эмин Абид Ахмедов) и др. [33, с. 137]. Известный литературовед и библиограф А.В.Багрий создал объемный труд «Фольклор Азербайджана и прилегающих стран», а также многотомную «Азербайджанскую библиографию» – справочную книгу, в которой был собран богатейший библиографический материал по фольклору азербайджанского народа.

Значительными успехами была отмечена публикация произведений азербайджанской классической литературы. С.Мумтазом, А.Шаигом, А.А.Сеидзаде, Эмином Абидом и другими был собран и опубликован ряд произведений И.Насими, М.П.Вагифа, К.Закира, М.Ф.Ахундова, Х.Натаван, вариант эпоса «Кероглы». Вышло из печати дополненное иллюстрированное издание сборника стихотворений М.А.Сабира «Хоп-Хоп наме». В 1925-1926 гг. был опубликован труд Ф.Кочарли «Материалы по истории азербайджанской литературы».

Проводившиеся в Обществе научные исследования в области тюркологии, диалектологии, элементарной грамматики азербайджанского языка содействовали успехам языкознания в республике.

В области общественных наук, исследуемых Обществом, важное значение имела разработка востоковедческих проблем. В октябре 1928 г. СНК республики принял решение об организации при Обществе бюро Зарубежного Востока, которое ставило своей основной задачей всестороннее изучение близлежащих к Азербайджану стран Востока, значительно расширившее сферу деятельности Общества. При Бюро Зарубежного Востока существовала турецкая, персидская, индийская, афганская, арабская секции, которые занимались изучением экономического положения стран, финансового, торгового, религиозного, развития научной мысли, национального движения, дорожного строительства, отношения между государствами, женского движения, географии, истории, вопросы этнологии, прессы, печати, народного образования [71, л. 1-5].

Новые социальные условия в республике, благоприятствовавшие бурному развитию, возрождению национальной культуры, сделали возможным приобщение народа к ранее неизвестным областям духовной культуры и художественного творчества. Шел процесс формирования и становления национальных искусствоведческой, музыкальной, художественной, изобразительной школ, создания национальных творческих кадров. 20 февраля 1921 г. при Наркомпросе

был учрежден Совет искусства для осуществления руководства всей деятельностью в области развития культуры и искусства в Азербайджане. В 1923 г. в Обществе обследования и изучения Азербайджана была создана комиссия искусства. Были созданы необходимые условия для развития азербайджанской архитектуры, скульптуры, музыки, изобразительного искусства, широко изучались проблемы архитектурных стилей, тенденции в их развитии и т.д. В 20-е годы искусствознание в Азербайджане перестает быть просто размышлением об искусстве, главным результатом его развития стало рождение национальной школы исторического искусствознания, поставившей перед собой задачу создания истории искусства Азербайджана. Изданные за период 1923-1930 гг. труды членов подкомиссии искусства Общества сыграли важную роль в исследовании проблемных вопросов архитектуры, изобразительного и прикладного искусства, танцев, пластики, музыкальной культуры Азербайджана.

Естественно-научная секция Общества была организована 25 февраля 1924 г. и имела в своём составе сельскохозяйственную подсекцию и комиссии: социальной медицины и гигиены, химическую, зоологическую, антропологическую, ботаническую, геологию, физической географии и астрономическую. Все эти комиссии и подсекции объединялись Советов секций из представителей от них. Председателем был И.М.Датиев, заместителем профессора И.В.Фигуровский, О.А.Байрашевский, П.И.Кузнецов, Г.С.Елпатьевский, Н.И.Ансеров, А.А.Михеев, А.Вердизаде, С.Л.Берцелиус [14, л. 30].

Физико-географическое обследование озера Гек-Геля проводилась силами нескольких комиссий. Первой на место отправилась экспедиция из двенадцати участников различных специальностей во главе с зоологом С.Я.Вейсигом, пробывшая на месте около месяца, затем туда прибыл председатель ботанической комиссии проф. А.А.Михеев, руководитель геологической комиссии проф. В.В.Богачев и член комиссии социальной гигиены и медицины, проф.

Н.Г.Ушинский. Силами этих учёных были изучены геология местности, флора и фауны, климат, исправлены неточности старой карты, сделаны промеры глубин, анализы воды на различных глубинах, значение озера и его окрестностей как возможной климатической станции высокого качества.

В области палеонтологии чрезвычайно интересны результаты разведочных раскопок проф. В.В.Богачева и С.Л.Берцелиуса-Налчагарова в равнинах Эльдара и близ берегов Куры, недалеко от постройки Кара-Сахкальского канала: обнаружены кости ряда третичных (миоценовых) млекопитающих – гигантской гиены, носорога, антилопы и слона и отпечатки растений и таким образом намечен весьма важный район, в котором предстояла раскопная работа в течении ряда лет [16, л.2].

Ботанической комиссией (пред. проф. А.А.Михеева) проводилось обследование и изучение растительности Гек-геля, лесных пород Азербайджана, яйлагов Малого Кавказского хребта, а также Шванн-Гурейское – геоботаническое обследование Кубинского уезда, его лекофлоры и дикорастущих, технических растений, флора Нухинского уезда, изучение лесных сообществ и их значение в лесном хозяйстве республики. После постановления ЦИК СССР «Об охране природы и государственных ботанических садах», большое значение придавалось защите природы в Азербайджане, охране государственных заповедников и ботанических садов охране перелетной птицы в Азербайджане.

Зоологическая комиссия занималась в 1928/29 гг. организацией планомерной исследовательской работой в Кызыл-Агачском заливе (физико-географическое, гидробиологическое и ихтиологическое и орнитологическое обследование залива; почвенно-химические исследования и изучение водного режима рисовых полей и их фауны Ленкоранского уезда (проф. Елпатьевский); гидро-биологическое обследование озёр в Азербайджане (проф. Вейсиг); Энтомологические работы по Азербайджану, работы Морозова по изучению птиц Азербайджана, Скрепинского по сбору пресмыкающихся на

островах Абшерона, Трофимова по работе над бабочками, Джафарова по гнездованию птиц на озере Аджикабул [16, л.10].

По физико-географической комиссии, председателем которого был проф. И.В.Фигуровский работы проводились в русле исследования ветровой энергии, исследование землетрясений изучение грязевых вулканов Азербайджана и выделяемых вулканами газов на радиоактивность и гелий, а также проведение экспедиции на гору Шагдаг для определения высоты снеговой линии и состояния ледников. По геологической комиссии проделаны следующие работы: «Почвенная экспедиция в Нагорный Гарабах» (проф. Смирнов-Логинов); «Влияние минеральных удобрений на химизм местных почв» (проф. Смирнов-Логинов); «Геологическое обследование бассейна Акера и Баргушеты, южной части Гарабаха и Джебраильского уезда» (проф. Богачев); «Геологическое обследование в районе Эльдара» (проф. Богачев); «Геологическое изучение соляных озёр Азербайджана» (Берцелиус С.Л.); «Минералогия Курдистанского уезда и меловые отложения там же» (Везир-заде и Берцелиус) [9, л. 76].

В декабре 1924 г. были заслушаны доклады проф. И.В.Фигуровский – «Гидрография Азербайджана», А.Далавассера – «Азербайджан и его изучение», Абрамович «Геология нефти», проф. Смирнов-Логинов – «Почвы Азербайджана», Гухман – «Переработка нефти», проф. Лебедев «Физические условия сельского хозяйства в АССР», А.Р.Зифельдт-Симумяги «Методы краеведческой работы в школе 1 ступени», проф. И.В.Фигуровского «Причины снежной метели» и т.д. [9, л. 33]

Естественно-научная секция в 1924 г. положила начало Антропометрическому Бюро, столь необходимому в Азербайджане, ввиду полной неразработанности вопросов антропологии, совершила частичные обследования ядовитых пресмыкающихся АССР, собрала коллекцию ядов (проф. П.Ю.Ростовцев) и 3 экспедиции: 1. Для почвенного обследования южной части Гарабаха, причём привезена солидная коллекция образцов почв (проф. Смирнов-Логинов); 2.

Обследования минеральных источников Губинского уезда, откуда взяты образцы вод (проф. П.Ю.Ростовцев); 3. Ботанического обследования южной части Гарабаха, откуда было привезено около 600 видов растений (Трофимов).

Секцией составлен ряд инструкций для собирания научного материала на местах. Затем в ее составе появились ряд комиссий: химическая (пред. П.И.Кузнецов), являвшийся по существу, первым научным центром химиков республики, [28, с.15] геологическая, ботаническая, зоологическая, социальной гигиены и медицины, антропологическая и сельскохозяйственная подсекция.

Химическая комиссия занималась вопросами о ковровых красках, о составе воды и т.д. По химической комиссии были проведены работы под руководством проф. Кузнецова по определению радиоактивности источников и минеральных вод и воздухе, природных пород, Гольберга – обследование лекарственных растений на содержание в них фармацевтических средств, разработка методов извлечения их и изучение фармакологического их действия [14, л.10]. В «Известиях» Общества и отдельными выпусками напечатаны труды, по геологии: «О загликском месторождении алунита и о квасцовом производстве», по почвоведению: «Исследование почв южной части Нагорного Гарабаха» и «Почвы Азербайджана», по ботанике: «Флора Азербайджана». Заметка об эльдарской сосне, имеющей большое значение для обеспечения Абшеронского полуострова, «Материалы к познанию флоры Губинского уезда». Летом 1927 г., состоялась гидрогеологическая экспедиция Общества на озеро Гек-Гель (Гянджинский уезд), исправившая неточности на старой карте озера, измерившая глубину его, исследовавшая химический состав воды, животный мир озера, растительность и геологию окрестностей озера. Труды этой экспедиции были опубликованы [31, с. 118].

Обществом были предприняты шаги по изучению природных богатств Азербайджана. Так, в области геологии проводились исследования загликских месторождений алунитов и квасцового производства в Азер-

байджане разведывалось М.Бушуевым и М.А.Кашкай Дашкесан – Загликское месторождение алунитов по запасам руды наиболее крупное в мире, после китайского. Начиная с 1927 г. Геологический комитет начал систематическое исследование, в результате, которых был опубликован ряд работ Д.Л.Ортенберга и К.Н.Паффенгольца, опубликовавших также геологическую карту Дашкесана в масштабе 1:42000 [26, с. 272]. На естественнонаучной секции Общества С.Л.Берцелиус-Налчагаров выступил с докладом «Загликское месторождение алунита и квасцовое производство», а также «Исследование серного кочедана и оценка его добычи» – инженера Дементьева [5, с. 25].

Первая почвенная экспедиция была направлена Обществом летом 1924 г. в Гарабах, под руководством проф. В.П.Смирнова-Логина. Она подтвердила правильность в конкретных природных условиях Гарабаха закона вертикальных почвенных зон, установленного В.В.Докучаевым на примерах почв других областей Кавказа [37, с.10]. В дальнейшем были предприняты почвенные исследования районов Малого Кавказа, Талыша, Нахчыванской АССР.

Ряд работ осуществлялся Обществом по изучению растительного покрова Азербайджана. На основе проведенных исследований в «Известиях» Общества была опубликована работа проф. А.А.Михеева «Флора Азербайджана», вышли в свет «Материалы по флоре Губинского уезда» и другие. Начиная с 1924 г. благодаря проведенным Обществом научным исследованиям была изучена ботаника южного района и собрано свыше 600 образцов растений. В 1927 г. Обществом была снаряжена экспедиция в Гянджинский уезд для обследования озера Гек-Гель, которая провела работу по уточнению. Карты озера, определению глубины и химического состава воды, изучению флоры и фауны в районе озера [20, л. 4].

Весьма ценным в деятельности Общества было то, что результаты наиболее важных исследований широко обсуждались на заседаниях секции, их комиссий и подкомиссий, а также общих собраниях Обще-

ства. Так, только за время деятельности Общества с ноября 1923 г. по июль 1925 г. было сделано 146 таких докладов [23, с. 109].

Наиболее интересной и плодотворной была работа комиссии Социальной медицины и гигиены. Задачей комиссии, намеченной осенью 1926 г. в докладе пред. проф. Байрашевского О.А. являлось изучение здоровья азербайджанского населения, выработка мероприятий государственного и общественного характера в целях оздоровления населения, пропаганда среди широких кругов населения мер по борьбе с ними. Так например, был заслушан доклад проф. О.А.Байрашевского «Оздоровление Азербайджана и школа». Была создана специальная комиссия социальной медицины и гигиены [16, л. 3]. Этой комиссией было произведено 19 работ, в том числе в области изучения малярийного вопроса, курортных возможностей Азербайджана, санитарно-бытовых условий жизни кочевников-скотоводов, [31, с. 118] изучение ветровой энергии и радиоактивности вод и воздухе, а также произведены промеры затонувшего поселка на Биби-Эйбате [35, с.338].

Большой интерес представляла секция социально-экономическая (пред. Г.Гаджикасумов). В связи с принятием нового устава Общества в 1925 г. были образованы следующие комиссии: по промышленности (пред. Г.Гаджикасумов), сельскому хозяйству (И.Датиев и А.Алекперов), финансовом (А.М.Алиев и А.С.Ибрагимов, кооперативной торговле (А.Н.Букреев и А.Фараджзаде), Демографии (И.Ф.Блинов), историко-экономическая, советского строительства и по изучению кочевничества. В 1923-1929 гг. членами этой секции были известные в то время экономисты: И.Свиридов, А.С.Ибрагимов, А.Н.Букреев, И.Ф.Блинов, А.Алекперов, А.Фараджзаде, И.М.Датиев, Гамид Султанов, И.Макаровский, П.Лактионов, Д.Кязимов, А.Шахбазов, С.Везиров, Гулам Султанов, М.Авдеев, Ф.Ордубадский, М.Михельсон, Г.Дадашев, Ф.Ордубадский, Чилингаров, Зере, Мехмандаров, Ибрагимов и другие [15, л.4;17, л. 4].

Задачей экономической секции было изучение экономики районов Азербайджана, образа жизни населения, размещения производительных сил и их особенностей. Для выполнения этих задач секцией были организованы экспедиции в города и уезды республики. Первая экспедиция была направлена летом 1924 г. в Гарабах, были собраны ценные данные по экономике и демографии населения Гарабаха. Число экспедиций неуклонно росло. Так, только за 1923-1924 гг. секция направила в районы республики шесть экспедиций. В 1926 г. секция помогла Центральному Статистическому Управлению Азербайджанской ССР в проведении переписи и в подсчете населения, в разработке демографической переписи в кустарной промышленности [3, с. 76-79].

В рассматриваемые годы секция занималась вопросами перестройки деревни. Также секцией были проведены исследования по проблемам производительности труда в нефтяной промышленности, расширения производства чалтыка, перспектив виноделия и др. Социально-экономической секцией произведена работа по составлению коллективного труда по экономической географии Азербайджана.

На заседаниях экономической и естественно-научной секции были обсуждены доклады учёных, связанных с восстановлением в Азербайджане хлопководства, почвенными и ботаническими обследованиями республики, изучением рыбных богатств и минеральных источников, экономики Гарабаха и Нахчыванского края, устройством заповедников и др.

За годы функционирования секции ее сотрудниками в соответствии с проведенными исследованиями был опубликован ряд произведений и были прочитаны лекции в различных организациях. Например, в 1923-1929 гг. публиковались работы секции «Нагорный Карабах», работы М.Н.Авдеева «Мугань и Сальянская степь. Население и землепользование», «Мильско-Карабахская степь. Кочевое и оседлое хозяйство. Территория, население, экономика», «Азербайджанские беки и подвластные им крестьяне», Г.Султанова «Маслобойная промыш-

ленность и ее перспективы по различным проблемам экономической жизни» и др.

Проводилась большая работа по созданию научной библиотеки с отделом рукописных и старопечатных изданий, организации школы для подготовки кадров по азербайджановедению, учреждение издательства по выпуску научных книг и литературы. Общий итог книг библиотеки за 1926 г. превышал 15 тыс., из коих приблизительно 70% – на русском языке, 20% – на арабском, персидском, на азербайджанском и 10% на иностранных языках: французском, немецком, английском, латинском, голландском, испанском [21, л. 3].

Пополнение библиотеки происходило главным образом путем систематической пересылки Азербайджанской книжной палаты, путем обмена изданиями с некоторыми научными центрами: с Академией наук СССР, Комиссией по изучению племенного состава населения СССР, Институтом языка, Центральным Бюро краеведения, Географическим институтом живых восточных языков, Государственным Русским музеем, центральным музеем Тебриза, Бюро краеведения при Академическом центре Татарского Наркомпроса, Обществом изучения Киргизского края, Главным средне-азиатским музеем, через ВОКС «Международная книга» из заграницы и др. [21, л. 3].

В 1929 г. Общество обменивалось изданиями с различными научными организациями и обществами СССР и с различными научными центрами Европы и Америки: Королевским азиатским обществом (Лондон), Римской археологической ассоциацией (Рим), Нью-Йоркской публичной библиотекой (США), Германским Восточным Обществом, основанным в 1844 г. в Дрездене и др.

Летом 1924 г. в историко-этнографической секции стихийно родились силы, полной энтузиазма молодежи и стихийно стала проявляться работа по популяризации знаний об Азербайджане. Работа Бюро популяризации знаний и помощи школе (пред. А.Р.Зифельдт-Симумяги) началась с массовых и групповых экскурсий к памятникам старины, сопровождающихся лекциями. Всего было 52 экскурсии с 15861 участни-

ком. При Бюро стихийно образовались курсы азербайджановедения, имевшие летом 1924 г. 132 лекции (главным образом на историко-этнографические темы) со средней посещаемостью 40-60 человек. [31, с. 115]

Фотографическим бюро общества, организованным в 1925 г., по инициативе А.Алекперова, прекрасного фотографа, было сделано более чем 1000 снимков, воспроизводящих памятники старины, типы разноплеменного – населения Азербайджана, картины быта городского и сельского жителя. Фотографии были обучены десятки молодых краеведов, проникающих в самые отдаленные уголки республики [31, с. 115].

Общество также вступило инициатором создания астрономической обсерватории под председательством проф. И.В.Фигуровского (1929 г.), установления научных контактов с Тулковской обсерваторией России, выбора места для обсерватории. Так, на съезде астрономов в Нижнем Новгороде, куда были приглашены и учёные из Азербайджана была отмечена необходимость постройки Астрономической обсерватории [13, л. 5]. Были прочитаны лекции в «Доме Тюркской культуры» 5 марта 1928 г. Судаковым Н.И. «Астрономия у народов Востока», а также «Новейшие данные о планете Марс». Практическое осуществление этого вопроса получило уже в период организации и деятельности Азербайджанской Академии наук созданием Шамахинской астрофизической обсерватории [7, с. 55].

Юридическая комиссия при историко-этнографической секции была создана в октябре 1925 г. Председателем юридической комиссии был избран Б.Талыблы. Было поручено проф. Удинцеву, Аскерову, Мамедову, Мусабекову и проф. Жузе наметить программу работы комиссии. Задачей юридической комиссии являлось: изучить не только народное право и обычаи, но также и шариат и особенности советского права в Азербайджане. Нужно было проследить отражение местных обычаев в народных судах. Главное внимание юридической комиссии было направлено на изучение и разработку вопросов гражданского права в новых социальных реалиях. В ней рассматривались

также теоретические вопросы юриспруденции. Проф. П.К.Жузе предлагал проследить, как применяется шариатское право в Азербайджане, которое здесь имело большое распространение. К этой новой для Общества работы нужно было привлечь как научных, так и практических деятелей. В Азербайджане не было ни одной ячейки юристов, где они могли бы иногда обмениваться мнениями и поделиться опытом, и появление этой комиссии объединило бы всех юристов Азербайджана.

При обществе существовало и издательство как отдел, а затем в последующие годы оно продолжало свою деятельность и при АзГНИИ, АзОЗФАНе, АзФАНе и Академии наук ССР, которая существует и по сей день – издательство «Элм».

В деятельности Общества активное участие принимали и женщины. В 20-е годы, женщины – азербайджанки начали работать в вузах, в научных учреждениях. Так, в различных секциях подкомиссиях и подкомиссиях Общества работали: Алибекова Мина, Н.Абдусалимова, А.Алиакберова, Кулиева Мария, Муфтахиддинова Зейнаб, Партаханова Салтанат, Н.А.Пепинова, Ш.Киясбекова, А.Лукиянова, Гаврилова, Ш.Феттахова, С.Дадашева, Ф.Гусейнова, Х.Садикова [12, л.6], (историко-тюркологическая и этнографическая комиссия): Х.Гаибова, Е.Баранова, А.Далавассера, Довлатова Сарах-ханум, В.Квитко, Сапарова (подкомиссия пластики, музыки, изобразительная); С.Гусейнова, С.Мухарамова, С.Мамедова, Тальшская (подкомиссия), А.Дей-Караханова, Д.Гольдберг (химическая комиссия). В деятельности исторической комиссии принимала участие и известный ученый историк С.Ашурбейли. Ещё будучи студенткой, работая в Обществе она перевела книгу «U.de Morqan Ja Mission Scientitique en Pesse» с французского языка на русский, те главы, которые в основном касались Азербайджана.

В 30-е годы наука Азербайджана начала развиваться более масштабно, приступила к комплексному изучению отдельных отраслей науки. И именно в эти годы был нанесен ощутимый удар по национальным кадрам,

подвергшим необоснованным репрессиям в условиях культа личности. Среди них были представители первого поколения научной интеллигенции: Аскеров Салман Мумтаз, Вели Хулуфлу, Идрис Гасанов, Зейналлы Ханефи, Балабек Гасанов, Бекир Чобанзаде, Газис (Азиз) Губайдуллин, Самойлович, Мамедага Бахарлы, Абдулла Тагизаде, Гулам Багиров, Халид Сеид Ходжаев, Абдулазиз Саламзаде, Абдулла Шарифов, Агамир Мамедов, Таги Шахбази, Юсиф Везиров (Юсиф Везир Чеменземли, Гейдар Гусейнов) и многие другие [2, с.80-209]. Лишь в одном из отчетов, направленных в 1937 г. в Москву, указывалось, что в Азербайджане из 232 человек арестованных было 8 профессоров [27, с. 40].

Невосполнимые утраты понесла азербайджанская наука, сотни научных и руководящих сотрудников были репрессированы, а тысячи страниц научных трудов и изысканий безвозвратно утеряны. В основном это были члены Общества обследования и изучения Азербайджана. Лучшие представители интеллигенции народа стали жертвами тоталитарной системы, были вырваны и расстреляны, те которые активно служили на благо своего народа. Был уничтожен генофонд азербайджанского народа [30, с. 128]. Если в 20-е годы шел процесс формирования организационных основ азербайджанской науки – создавались первые научно-исследовательские ячейки, научные общества, то в 30-х годах потребности науки обусловили активным поиск и создание более совершенных форм ее организации. К концу второго этапа развития науки республики завершился процесс становления новой системы организации азербайджанской науки – стали формироваться профильные научно – исследовательские институты, филиалы АН СССР, которые в 1945 г. превратились в республиканскую Академию наук со своими институтами и научными организационными подразделениями [25, с. 146].

Научные кадры собранные вокруг Общества считались представителями старой научной интеллигенции, люди далекие от идей большевизма, советской системы, не потерявшими способности свободно мыс-

лить. По мере укрепления советского режима, его политической и экономической мощи и силы, вместе с другими сферами деятельности и наука становится под контролем государства, устраняя всякое свободомыслие. А в деятельности Общества в постановке и решении проблем, в выборе тем исследований чувствовалась определенная самостоятельность и лояльность.

По истечении семи лет деятельности этого научного учреждения (1923-1929 гг.) его полномочия были переданы в 1929 г. Азербайджанскому научно-исследовательскому институту (АзГНИИ), основанному на советских принципах, и оснащенных чисто советскими научными кадрами. Это было не только организационные изменения, это означало в то же время взятие под идеологический контроль научной мысли и науки Азербайджана.

Заключение

Подводя итоги можно с уверенностью констатировать, что велика заслуга Общества обследования и изучения республики Азербайджана в становлении и развитии науки в Азербайджане в 20-е годы. Оно создало на базе секций и комиссий различные отрасли науки и культуры, объединило сотни научных работников в области естественных наук, истории, этнографии, археологии, лингвистики; воспитало молодые кадры научных работников из коренного населения; издало на русском и азербайджанском языках сотни книг и брошюр, получивших известность в стране и за границей; сыграло определенную роль в истории международного научного и культурного сотрудничества с соседними государствами и республиками.

Общество обследования и изучения Азербайджана, став единым научным центром в республике в 20-е годы, с успехом выполнило свою уставную задачу «по планомерному обследованию и изучению Азербайджана в социально-историческом, этнографическом, экономическом, археологическом и лингвистическом, а также распространению знаний об Азербайджане». Об-

щество с самого начала своей деятельности рассматривало себя как прообраз будущей Академии наук. Об этом говорит тот факт, что нарком просвещения Мустафа Кулиев, выступая на торжественном мероприятии по случаю празднования двухлетия Общества 8 ноября 1925 г., приветствовав, молодое научное общество, указал, что Азербайджан видит в Обществе будущую Академию наук республики.

Список литературы

1. Azərbaycan tarixi: [7 cilddə] / Məsul red. S.V.Quliyev. – Bakı: Elm, – c. VI. – 2000. – 568 s.
2. Bünyadov, Z. Qırmızı terror / Z.Bünyadov. – Bakı: Azərənəşr, -1993. – 329 s.
3. Qəribov, Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatının öyrənən ilk elmi ocaq // – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, – 1972. №1, – s. 76-79.
4. Агамали-оглы С. К №1 «Известий Общества Обследования и изучения Азербайджана» // Известия Общества Обследования и изучения Азербайджана, 1925, №1, – с. 3-4.
5. Академия наук Азербайджанской ССР. 20 лет / Под ред. академика З.И.Халилова. – Баку: Элм, – 1966. – 221 с.
6. Алекперов, А. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана / А.Алекперов. – Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, – 1960. – 249 с.
7. Арзуманлы, В. Страницы азербайджано-российского сотрудничества в области науки и высшего образования (1920-1940-е годы) / В.Арзуманлы, И.Гассиев; – Баку: Гартал, – 2002. – 120 с.
8. Архив Центра научного наследия Президиума НАНА (АЦНН НАНА), ф. 1, оп. 1, д. 1, л. 9, 97.
9. АЦНН НАНА, ф. 1, оп. 1, д. 14, кор. 1, л. 76.
10. Багиров, Г., Чобанзаде Б. Языковое строительство в АССР / Наука АССР за 15 лет // Труды АзФАН СССР. – Баку: – 1936. №30, – с.173-208.
11. Государственный Архив Азербайджанской Республики (далее ГААР), ф. 389, оп. 1, д. 70, л. 1-5.
12. ГААР. ф. 389. оп. 1, д. 1, л. 6, 24.
13. ГААР, ф. 389, оп. 1, д. 6, л. 5, 31 (об.).
14. ГААР, ф. 389, оп. 1, д. 9, л.10, 30, 33.
15. ГААР, ф. 389, оп. 1, д. 12, л. 4.
16. ГААР, ф. 389, оп. 1, д. 15, л. 2, 3.
17. ГААР, ф. 389, оп. 1, д. 30, л. 1-6.
18. ГААР, ф. 389, оп. 1, д. 32, л. 1-4.
19. ГААР, ф. 387, оп. 1, д. 40, л. 11
20. ГААР, ф. 389, оп. 1, д. 50, л. 4.
21. ГААР, ф. 389, оп. 1, д. 72, л. 3.
22. Джафарзаде, И.М. Развитие археологических работ в Азербайджанской ССР // Известия Академии наук Азербайджанской ССР, – Баку: – 1945. № 6, – с. 125-137.
23. Зифельдт, А.Р. Деятельность «Общества обследования и изучения Азербайджана» за два года. 2 ноября 1923 г. – 8 ноября 1925 г.: Доклад, читанный на торжественном заседании по случаю 2-летия общества, состоявшегося 8 ноября 1925 г. // Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. – Баку: – 1925. №1, – с. 107-139.
24. Известия Общества обследования и изучения Азербайджана, -1925, -№1,- 138 с.
25. История Азербайджана: [в 3 томах] / Под ред. академика И.А.Гусейнова [и др.] – Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, – т.3, ч.2. – 1963. – 529 с.
26. Кашкай, М.А. Основные этапы развития геологии в Азербайджанской ССР // Ученые записки АГУ им.С.М.Кирова, – Баку: – 1957. №10, – с. 263-277.
27. Мамедов, Р.Д. Интеллигенция в социалистическом обществе / Р.Д.Мамедов. – Баку: Азернешр, – 1989, – 212 с.
28. Мамедов, Ф.Т. Вклад учёных-химиков в развитие народного хозяйства СССР. 1920-1959 г. (на материалах Азерб. ССР.): / Автореф. дис...докт. ист. наук./ – Баку, 1985. – 34 с.
29. Мещанинов И.И., Алекперов А. История материальной культуры за 15 лет. Наука АССР за 15 лет. Азербайджанский филиал Академии наук СССР

- // Труды АзФАН СССР. – Баку: – 1936. №30, – 246 с.
30. Мусаева Т.А. Исторический опыт культурного сотрудничества в Азербайджане (20-30-е годы) // Азербайджан в международных, экономических взаимосвязях. Баку: - 1995. – 165 с.
31. Народное образование в Советском Азербайджане (1920-1927 гг.). – Баку: Издание НКП АССР, – 1928. – 176 с.
32. Наука в АССР за 15 лет. Азербайджанский филиал Академии наук СССР // Труды АзФАН СССР. – Баку: – 1936. №30, – 246 с.
33. Наука и техника Советского Азербайджана. Летопись важнейших событий (1920-1987 гг.). / ред. акад. Т.Н.Шахтагинский [и др.]. – Баку: Элм, – 1987. – 252 с.
34. Научный архив Института истории НАНА, ф. 1, оп. 18, д. 8333, л. 62, 70, 73.
35. Обзор деятельности правительства за 1927-1928 гг. Отчет VI азербайджанскому съезду Советов. – Баку: Издание делами Совнаркома и ВЭСа, – 1929. – 464 с.
36. Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля – 6 марта 1926. Стенографический отчет. – Баку: Изд-во «Бакинский рабочий», 1926. – 550 с.
37. Смирнов-Логинов В.П. Почвоведение в АССР. Наука в АССР за 15 лет. Азербайджанский филиал Академии наук СССР // Труды АзФАН СССР. – Баку: – 1936. №30, – 246 с.

Xülasə

Tamilla Kərimova-Kocayeva

Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti və respublikada Milli Elmi Birliyin təşəkkül edilməsi (100 illiyinə)

Məqalədə XX əsrin 20-ci illərdə elmi tədqiqatların genişləndirilməsində və milli elmi birliyin formalaşdırılmasında Azərbaycanın ilk elmi qurumu - Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin (1923-1929) fəaliyyəti işıqlandırılır. Tarix elminin yaranması, arxeologiya, etnoqrafiya, folklor, numuzmatika, epiqrafika, incəsənət, memarlığın inkişafı, bu sahədə milli elmi kadrların hazırlanması, çoxsaylı elmi ekspedisiyaların təşkili və s. problemlər öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *elmi tədqiqatlar, konfranslar, qurultaylar, arxeoloji qazıntılar, ekspedisiyalar, komissiyalar, ziyalılar*

Summary

Tamilla Kerimova-Kodjayeva

Society of Survey and Study of Azerbaijan and the formation of The National Scientific Community in the republic (on the 100th anniversary)

The article highlights the activity of the first scientific institution of Azerbaijan Survey and Study Society of Azerbaijan (1923-1929), which played the constructive role in the preservation and development of national science, in the expansion of scientific research and formation of the national scientific association in the 20s of the XX century. Here was reflected new opinion about emergence of the historical science, archeology, ethnography, folklore, numismatics, epigraphy, art, architecture, numismatics, epigraphy and architecture, training of relevant national specialists, organization of numerous scientific expeditions.

Keywords: *scientific research, conferences, congresses, archaeological excavations, expeditions, commissions, intellectuals*

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.157>

TOFIQ NƏCƏFLİ

AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın XV-XVIII əsrlər tarixi" şöbəsinin müdiri, t.e.d., dos.

Azərbaycan

tofignajafl@gmail.com

NADİR XAN ƏFŞARIN SƏFƏVİ İMPERİYASININ ƏRAZİNİ İŞĞALDAN AZAD ETMƏK UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Səfəvilər, II Şah Təhmasib, Nadir xan Əfşar, Osmanlı sultanı.

Giriş

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və dövlətin tənzül dövrünü yaşaması onun beynəlxalq əlaqələrinə də öz təsirini göstərdi. Bu vəziyyət qonşu dövlətlərin işğalçılıq planlarını gerçəkləşdirmək üçün əlverişli şərait yaratdı. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin siyasi böhranını dərinləşdirən və onun ərazilərinin parçalanmasını sürətləndirən amillərdən biri də Səfəvi – Osmanlı münasibətləri idi. Bölgədə təşəkkül tapmış beynəlxalq münasibətlər Osmanlı dövlətindən müəyyən önləyici tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi, bu isə zəifləməkdə olan Səfəvi dövlətinin vəziyyətini daha da mürəkkəbləşdirirdi [50,106].

Uzun müddət ərzində Səfəvilərlə normal qonşuluq münasibətlərini qoruyub saxlayan Osmanlı sultanı Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək Qərbdəki uğursuzluqlarının əvəzini Şərqdə çıxmaq niyyətində idi. Buna görə də Avropada fəal xarici siyasət yeritmək imkanını itirmiş Osmanlı sultanı nəzərlərini Azərbaycana – Səfəvi dövlətinə yönəltdi.

Bu dövrdə əfqan üsyançılarının İsfahan yaxınlığında Şah Sultan Hüseynin qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratması Osmanlı sultanını qəti tədbirlər görməyə sövq etdi. Baş vəzir İbrahim paşa 1722-ci il mayın 15-də dövlət adamlarını böyük divana topladı, Səfəvi dövləti ilə bağlı olan məsələni müzakirə edərək belə qərara gəldi ki, şərq sərhədlərindəki Rəvan, Təbriz, Gəncə və Tiflis kimi bəzi şəhər və qalalar yenidən Osmanlı imperiyasının sərhədləri daxilinə alınсын, dövlətin şərq sərhədlərinin mühafizəsi təmin edilsin [4,13-14; 2,74-75; 6,85].

Osmanlı sultanı bu qərara uyğun olaraq Bağdad, Bəsrə, Mosul, Van və Ərzurum valilərinin müharibə üçün hazır olmaları barəsində əmrlər göndərdi [37,174-175; 4,14-15].

Osmanlı imperiyasının Səfəvi dövlətinə qarşı müharibə qərarına baxmayaraq, III Sultan Əhməd hərbi əməliyyatlara başlamadan çəkiniirdi. 1722-ci ilin oktyabr ayında Osmanlı sultanı Ərzurum valisi İbrahim paşanı Tiflis üzərinə göndərdi. Dekabr ayında o, Dərviş Mehmed ağa vasitəsilə Hacı Davuda da sultanın məktubunu çatdırdı. O, Hacı Davudu Şirvan xanı kimi tanıdı. Osmanlı sultanı Hacı Davudun Şirvan xanı təyin edildiyini və Osmanlı dövlətinin himayəsi altına alındığını elçisi qarçıbaşı Nişli Mehmed ağa vasitəsilə Rusiya çarı I Pyotra (1672-1721) bildirdi [4,16-17; 37,176-177].

Osmanlı sultanının Səfəvi dövlətinə qarşı müharibəyə başlamaqda daha tədbirli davranmağa vadar edən amillərdən biri də Səfəvi şahı II Təhmasibin vəziyyəti idi. İsfahan Mahmud tərəfindən mühasirəyə alındığı zaman Qəzvinə qaçmağa nail olan Təhmasib Təbrizə gələrək özünü şah elan etdi. II Şah Təhmasib vəziyyəti Osmanlı sultanına bildirmək üçün öz elçisini İstanbula göndərmək istədi. O, Van valisi vasitəsilə Ərzurum hakimi İbrahim paşaya məktub göndərdi [37,175]. Lakin Osmanlı hökuməti Şah Hüseynin ölümü ilə bağlı dəqiq məlumat alınmadığı üçün oğlunun şah seçildiyini qəbul etməyəcəyini İbrahim paşa vasitəsilə II Təhmasibə bildirdiyinə görə, onun göndərmək istədiyi elçi Ərzurumda saxlandı [37,175; 4,17-18]. Bununla yanaşı, Rusiyanın Qafqazda atacağı addımlar Osmanlı dövlətinə məlum olmadığına

görə, sultan Səfəvilərlə müəyyən münasibətdə olmaq istəmirdi. Buna görə də, o, Səfəvilərə qarşı müharibə qərarı verməsinə baxmayaraq, tərəddüd edirdi [4,18].

Bu dövrdə Səfəvi dövlətinin siyasi vəziyyəti daha da kəskinləşdi. Belə ki, 1722-ci il oktyabrın 23-də, səkkiz aylıq mühasirədən sonra əfqanların başçısı Mir Mahmud İsfahani ələ keçirdi. Şah Sultan Hüseyn onun xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkdi. Belə bir vəziyyətdə Səfəvi dövləti ilə uzun müddət normal qonşuluq münasibətlərini qoruyub saxlayan Osmanlı sultanı Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək Qərbdəki uğursuzluqlarının əvəzini Şərqdə çıxmaq niyyətində idi [8,106; 14,108].

1. Səfəvi ərazilərinin Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında bölüşdürülməsi. İstanbul müqaviləsi

1722-ci ilin sonlarına doğru Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqaza qoşun çıxarmaq niyyəti xeyli gücləndi. Yalnız I Pyotrun Dərbənddən Həştərxana, oradan isə Moskvaya qayıtması Osmanlı sarayını bir qədər sakitləşdirdi və bölgədəki gərginlik nisbətən səngidi. Bununla belə, 1722-ci ilin sonlarında Şirvan Osmanlı sultanının himayəsi altına alındı və Hacı Davud Kırım xanı səviyyəsində səlahiyyətlərə malik oldu. Şirvanın Osmanlı himayəsinə alınmasından sonra sultan sarayı Rusiyaya öz səfirini göndərdi. Sultan tələb edirdi ki, Moskva sülhün tərəfdarıdırsa, onda gərək qoşunlarını Dağıstandan çıxarsın, orada ucaltdığı qalaları uçursun və niyyətindən əl çəksin [Bax: 29,63-66; 49,109]. Moskvanın cavabında Osmanlı dövləti ilə sülhün davam etməsinin vacibliyinə toxunulur və eyni zamanda Səfəvi dövlətinin Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında bölüşdürülməsi təklif olunurdu. Lakin iki dövlət arasında məsləhətləşmələr və müzakirələr zamanı Osmanlı dövləti öz mövqeyində ısrarlı ola bilmədi. Çünki İsfahan əfqanlar tərəfindən işğal edilsə də, Səfəvi dövləti ərazisində təkhakimiyyətlik təmin edilmədi. Mahmud İsfahanda taxta oturduğu halda, II Təhmasib də özünü ölkənin şimalında şah elan etdi. Səfəvi ərazilərinin bölüşdürülməsi üstündə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında müzakirələr fasilələrlə 1723-cü il boyu davam etdi [33,109-110]. 1723-cü ildə Osmanlı-Rusiya danışıqlarının davam etdiyi dövrdə II Şah Təhmasib Rzaqulu Mirzə adlı elçisini İstanbula

göndərdi və sultandan yardım istədi. Lakin Osmanlı sultanı bu xahişi cavabsız qoyaraq Rusiya ilə müzakirələri davam etdirməyə üstünlük verdi [33,110].

Rusiyanın Xəzərsahili vilayətlərdəki uğurlarına diqqətsiz qala bilməyən Osmanlı sultanı müzakirə masası arxasında əldə edə bilmədiyini silah gücünə əldə etmək istəyirdi. Buna görə də 1723-cü ilin yazında Osmanlı sultanı öz ordusunu Cənubi Qafqaza göndərdi. Osmanlı şeyxülislamı Abdullah Əfəndinin verdiyi fətveyə uyğun olaraq Osmanlı ordusu üç istiqamətdən hərbi yürüşü başladı. Ərzurum valisi İbrahim paşa yanında Diyarbəkər valisi Arifi Əhməd paşa ilə Qars bəylərbəyi İshaq paşa və Şəbinqarahisar mutəsərrifi İbrahim paşa olmaqla Tiflis üzərinə yürüşə başladı. İyul ayında İbrahim paşa Tiflisə daxil olaraq orada Osmanlı qarnizonunu yerləşdirdi [37,177; 4,18]. Osmanlı ordusunun Cənubi Qafqazda hərbi əməliyyatlara başlaması Osmanlı-Rusiya münasibətlərini xeyli gərginləşdirdi.

1723-cü il iyulun sonlarında Bakının ruslar tərəfindən ələ keçirilməsi Osmanlı hakim dairələrinin qəzəbinə səbəb oldu. Osmanlı hökuməti Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün maksimum qüvvə sərf edərək ilk zərbəni Gəncəyə yönəltdi. Osmanlı ordusu Gəncəni tutmaq üçün artıq Osmanlı himayəsini qəbul etmiş Hacı Davudun qüvvələri ilə birləşməyə çalışırdı. 1723-cü ilin oktyabrında Ərzurumlu İbrahim paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusunun Gəncə üzərinə yürüşü başlandı. Osmanlı ordusunun ön dəstələri şəhərə daxil olsa da, məğlubiyyətə uğradı [26,52].

Bu dövrdə II Şah Təhmasibin Osmanlı dövləti ilə münasibətləri nizama salmaq üçün 1723-cü ilin martında göndərdiyi elçisi Bərxudar xan İstanbula göndərilməyərək öncə Şəhrizor və Ərzurumda saxlandı, 1723-cü ilin noyabrında isə İrəvana Arifi Əhməd paşanın yanına qaytarıldı. Həmin ilin oktyabrında İstanbula gəlməsinə icazə verilən Murtuzaqulu xanın gətirdiyi məktub ciddi qarşılanmadı. O, Səfəvi dövlətinin düşmüş olduğu ağır vəziyyət, siyasi uğursuzluqlarla bağlı təcili İstanbuldan geri göndərildi. Murtuzaqulu xana açıqca bildirildi ki, Səfəvi dövlətinin süqut etdiyi, Dərbənd, Bakı, Gilan, Mazandaran və Astrabad artıq rus çarının, İsfahan Mahmudun, Qəndəhar isə Mir

Qasımın əlinə keçdiyindən Osmanlı imperiyası da Təbriz və İrəvan ətrafındakı torpaqları nə qədər ki, onlar düşmən əlində deyil, tutmaq qərarına gəlib. Osmanlı hökuməti II Təhmasibə bu torpaqları Osmanlı imperiyasına könüllü güzəştə getməyi təklif edib, əvəzində isə İranın qalan torpaqları üzərində onun hakimiyyətini tanıyacağını vəd etdi [2,78; 4,21; 19,320; 37, 175 qeyd 3; 6,94; 18,155; 25,927; 26,54-55].

1722-ci ildə Səfəvi mirasının bölüşdürülməsi uğrunda başlayan Osmanlı-Rusiya diplomatik danışıqları rusların Dağıstana hücumu ilə bağlı dayandırılrsa da, 1723-cü ildə Fransanın İstanbuldakı səfiri de Bonakın vasitəçiliyi ilə yenidən davam etdirildi. Rusiya elçi İ.İ.Nepliyuevlə Ali divanda aparılan danışıqlar nəticəsində Səfəvi mirasının bölüşdürülməsi ilə bağlı 1724-cü il iyunun 24-də İstanbul müqaviləsi bağlandı. Osmanlı dövləti tərəfdən müqaviləni sədrəzəm Damad İbrahim paşa ilə rəisül-küttab Mehmed Əfəndi və dəftər Əmini Hacı Mustafa Əfəndi, Rusiya tərəfindən isə İ.İ.Nepliyuev imzaladı [38,522-523; 9,184; 28,379]. Altı maddə və bir əlavədən ibarət olan müqaviləyə görə, Səfəvi imperiyası, o cümlədən Azərbaycan torpaqları iki dövlət arasında bölüşdürüldü, Kür çayı sərhəd elan olundu. Osmanlı dövlətinin himayəsi altında qalan və Hacı Davudun nəzarətində olan Şirvan yarımüstəqil xanlıq elan edildi. Qəzvinə şah elan edilən II Təhmasibə tax-tacı geri almaqda yardım etmək şərti ilə Bakı və Dərbəndlə yanaşı, digər Xəzərsahili ərazilər – Gilan, Mazandaran və Astrabad da Rusiyaya verildi. Şərqi Gürcüstan, Şirvan, Gəncə, İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan, İraqi-Əcəm Osmanlı dövlətinə çatdı [Bax: 29,29-37; 37,193; 38,523; 9,184-185].

Bağlanmış müqaviləyə görə, Osmanlı imperiyası Azərbaycanın çox hissəsinə nəzarət hüququ əldə etdi, eyni zamanda Bakı, Dərbənd və digər Xəzərsahili məntəqələrin Rusiyaya keçməsinə razı oldu. İstanbul müqaviləsi Rusiya üçün diplomatik qələbə idi. Çünki, Səfəvilərə məxsus Cənubi Qafqaz və Qərbi İranın böyük bir hissəsinin Osmanlılar tərəfindən işğal edilməsinə razılıq verilməsi qarşılığında Xəzər dənizi sahillərinə sahib olmağı Osmanlı dövlətinə qəbul etdirdi [35,114; 9,185; 28,379-380].

İstanbul müqaviləsi ilə Səfəvi dövlətinin şimal-qərb hissəsini ilhaq etməyə Rusiyanın razı-

lığını alan Osmanlı hökuməti müqavilənin şərtlərini həyata keçirməyə girişdi. Dağılmaqda olan Səfəvi dövləti hücum keçmiş Osmanlı qoşunlarına müqavimət göstərmək iqtidarında deyildi [26,65].

İstanbul danışıqlarının sonlarına yaxın Osmanlı ordusu Azərbaycana və dağıdılmış Səfəvi dövlətinin digər bölgələrində hücum əməliyyatlarını yenidən genişləndirdi. 1724-cü ilin aprelinə Van sərəsgəri Abdulla paşa, may ayında isə Şərq cəbhəsi sərəsgəri Arifi Əhməd paşa Tiflisdən İrəvana doğru hərəkət etdi [9,185-186]. İrəvanın mühasirəsi üç ay davam etdi. İrəvan hakimi Əliqulu xanın rəhbərlik etdiyi qala müdafiəçiləri təslim olmaqdan imtina etdilər. İyunun 24-də mühasirəyə alınan İrəvan qalası sentyabrın 28-ə kimi müqavimət göstərdi. Yalnız oktyabrın 7-də Osmanlı əsgərləri iç qalaya daxil ola bildilər. Qala müdafiəçiləri on min nəfər itki verdilər, 15 min nəfərə yaxın qadın və uşaq əsir alındı [Bax: 4,47; 36,178; 9,185; 26,65-66].

1724-cü ilin yayında Köprülü Abdulla paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu Salmas, Xoy, Çors, Tasuc və Mərəndi ələ keçirərək Təbriz üzərinə hərəkət etdi [35,179]. Osmanlı ordusu avqust ayında Təbrizi mühasirəyə aldı. Təbriz sakinlərinin sona qədər mübarizə aparmaq qətiyyəti, mühasirəyə ciddi hazırlıq görməsi öz müsbət nəticəsini verdi. 1724-cü ilin avqustun 31-də Təbrizin Osmanlı qoşunları tərəfindən ilk mühasirəsi uğursuz oldu [12,15].

Qışın başlanması ilə Osmanlı komandanlığı Səfəvi dövlətinin ərazisində hücum əməliyyatlarını təxirə saldı. Osmanlılar mövsümi fasilədən istifadə edərək sıraları seyrəlmiş olan ordunu yenidən komplektləşdirilməyə başladılar. 1725-ci ilin fevralında İrəvandakı qoşunlar Təbriz istiqamətində irəliləməyə başladı. Osmanlı ordusu ciddi müqavimətdən sonra Xoyu ələ keçirsə də, Şahbaz xanın rəhbərliyi altında daxili qalanın müdafiəçiləri mayın 1-nə kimi müqavimət göstərdi. Xoyu və ardınca da Mərəndi ələ keçirən Abdulla paşa iyulun ortalarında Təbriz şəhərinə yaxınlaşdı. Təbrizin müdafiəsinə rəhbərlik edən Abdulla xan Osmanlılarla döyüşdə məğlub olaraq geri çəkildi. İyulun 17-də Osmanlı qoşunları Təbrizi mühasirəyə aldılar. Köprülü Abdulla paşa 1725-ci il avqustun 3-də Təbrizi ələ keçirdi [9,186; 28,383].

1725-ci ildə Osmanlı ordusunun hücumlarının digər daha mühüm strateji obyektı Gəncə şəhəri idi. Sultan hökuməti Gəncənin ələ keçirilməsi üçün Ərzurum bəylərbəyi Sarı Mustafa paşanın komandanlığı altında ordu göndərdi. Sarı Mustafa paşanın ordusu Krım xanının oğlu və qardaşının Gəncəyə yaxınlaşan qoşunları ilə möhkəmləndirildi [26,71]. İki aylıq mühasirədən sonra sentyabrın 6-da Sarı Mustafa paşanın qoşunları Gəncəni ələ keçirdi. Həmin il dekabrın sonlarında 1724-cü il İstanbul müqaviləsinə görə Səfəvilərə qalması olan Ərdəbil tutuldu. Təbriz hakimi Abdulla paşa 1726-cı ilin əvvəllərində general Levaşova məktubunda yazırdı ki, Ərdəbili onlar II Təhmasibin özünü osmanlıların düşməni kimi aparmasına cavab olaraq ələ keçirmişlər [26,73].

Beləliklə, 1723-1725-ci illərdə Osmanlı imperiyası Luristan dağ silsilələrindən İrəvana, Gəncə və Muğan düzünə qədər ərazini işğal etdi. Bununla da, Osmanlılar Səfəvi imperiyasının 300 min km² ərazisini ələ keçirdilər [13,115; 26,928].

İsfahanı Əşrəf şahdan azad etməyə çalışan II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə barışıq imzalamaq niyyətində olduğunu, osmanlıların işğal etdikləri ərazilərə hücum etməmək şərti ilə üç illik bir saziş bağlamaq təklifini Təbriz sərsərgəri Köprülü Abdulla paşa vasitəsilə Osmanlı hökumətinə bildirdi [33,186-187]. İstanbula gələn II Şah Təhmasibin elçisi Osmanlı dövlətinin nəzarətində olan Səfəvi torpaqlarının sultanın hakimiyyəti altında qalacağı şərti ilə üç illik atəşkəsin əldə olunmasına çalışdı. Səfəvi elçisi Şah Təhmasibin atası Şah Sultan Hüseyin dövründə olduğu kimi Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi bağlamağa hazır olduğunu bildirdi. Osmanlı sarayı bu təklif qarşısında ələ keçirilən Səfəvi ərazilərinin Osmanlı dövlətində qalması şərti ilə II Şah Təhmasibin şahlığının təsdiq edilməsi ilə bağlı müqavilə bağlamağa razılıq verdi. Bu məqsədlə ruznaməçi Mustafa Əfəndi may ayında Təbrizə göndərildi [18,191].

Osmanlı hökumətinin birdən-birə II Şah Təhmasibə ciddi maraq göstərməsi səbəbsiz deyildi. Belə ki, Əşrəf şahın Osmanlı dövlətinə meydan oxuması və müharibəyə hazırlaşması III Sultan Əhməd II Təhmasiblə ittifaqda ona qarşı mübarizə aparmağa sövq etdi. Hər halda II Təhmasib Əşrəf şahı məğlub olaraq Mazan-

darana çəkilsə də, yaxın günlərdə onun necə addım atacağı bəlli deyildi. Buna görə də II Təhmasiblə əlaqələrin tamamilə kəsilməsi diplomatik baxımdan uyğun görülmədi. Osmanlı sarayı üçün kimin Səfəvi şahı olacağı önəmli deyildi. Osmanlı dövləti əldə etdiyi torpaqları təsdiq etməyə hazır olan şəxsi şah kimi qəbul etməyə hazır idi. 1726-cı ilin iyun ayında II Təhmasibin nümayəndəsi ilə danışıqlar aparmaq üçün Təbrizə gələn Mustafa Əfəndinin, iyul ayında isə Raqib Əfəndinin apardığı danışıqlar bir nəticə vermədi [18,191-192; 28,386].

Buna görə də, Osmanlı hökuməti Əşrəflə sülh danışıqlarına başladı. 1727-ci ilin iyulunda Həmədan qazısı Abdullah Əfəndi ilə Əşrəf şahın elçisi Molla Nüsrət arasında başlanan danışıqlar oktyabrın 3-də 12 maddəlik Həmədan müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatdı [33,186; 25,929; 26,79]. Müqaviləyə görə, Osmanlı imperiyası Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan şəhərlərini əfqanlara güzəştə getməyə və onların əlindən aldığı topları qaytarmağa borclu idi [25,929; 26,79]. Eyni zamanda, Əşrəf şah Səfəvi dövlətinə daxil olan Cənubi Qafqaz əraziləri (Xəzəryanı ərazilər istisna olmaqla) üzərində, həmçinin Təbriz, Həmədan və Kirmanşah üzərində Osmanlı imperiyasının hakimiyyətini tanıyırdı [25,929; 26,79].

2. Nadir xan Əfşarın Səfəvi imperiyasının işğal olunmuş ərazilərini azad etmək uğrunda mübarizəsi

Əfqanların ölkədən qovulması, Səfəvi taxt-tacının bərpa olunması. Bu zaman II Şah Təhmasibin hakimiyyəti altında yalnız Mazandaran vilayəti qalmışdı. Burada da onun hakimiyyəti möhkəm deyildi. Astrabad hakimi Fəthəli xan Qacar şahın mövqeyinin zəif olmasından yararlanaraq onu təsir altına almışdı. 1726-cı ildə o, öz hakimiyyətini qonşu ərazilərə yaymaq üçün II Şah Təhmasiblə Xorasana yürüş etdi. Bu zaman burada hakimiyyət uğrunda Məlik Mahmud Sistani ilə Əfşar tayfasından olan Nadir xan arasında mübarizə gedirdi. Rəqibinin üstün olduğunu bilən Nadir xan Fəthəli xan Qacarın təsirindən xilas olmaq istəyən II Şah Təhmasiblə birləşdi. Məşhədə yürüş zamanı Fəthəli xan Qacar Məlik Mahmudla gizli ittifaqa girdiyi nəzərə alınaraq qətl edildi [24,929; 26,388]. Şah ordusunun baş komandanı təyin edilən Nadir xan Təhmasibqulu xan adını qəbul etdi.

Tezliklə Məlik Mahmud məğlub edildi və Məşhəd azad edildi, ardınca da Herat tutuldu [33,197].

1726-1728-ci illərdə II Şah Təhmasib Nadirlə birlikdə Xorasan uğrunda əfqanlara qarşı mübarizə apardığı üçün Osmanlı dövləti ilə hər hansı diplomatik əlaqə saxlamadı. Lakin Nadir Xorasanda öz mövqeyini möhkəmləndirərək Əsrəf şahı qarşı mübarizəyə başlayan zaman əsas diqqət yenidən Osmanlı işğalı altında olan torpaqlara yönəldildi. Bu andan etibarən II Şah Təhmasib Osmanlı dövlətinə elçilər göndərməyə başladı [18,208]. 1728-ci ilin iyulunda II Şah Təhmasibin elçisi Vəli Məhəmməd xan Beydili Təbrizə gəldi. Bu haqda məlumat İstanbula bildirildiyindən, Osmanlı sultanı elçinin Vana göndərilməsini və hansı təkliflə gəldiyinin öyrənilməsini tələb etdi. Səfəvi elçisi ilə görüşmək üçün maliyyə məmuru Süleyman Əfəndi Təbrizə göndərildi. Lakin sentyabrda sultan elçinin Vana deyil, Gəncəyə, vəzir Mustafa paşanın yanına göndərilməsi və oradan da İstanbula yola salınması haqda göstəriş verdi. Mustafa paşa elçinin hansı təkliflərlə gəldiyini öyrənərək İstanbula çatdırdığı üçün onun paytaxta gəlməsinə lüzum qalmadı. 1729-cu ilin yanvarında elçinin Ərzuruma göndərilməsinə qərar verildi [18,208-209; 28,388-389].

Osmanlı dövləti əldə etdiyi uğurları Əsrəf şahı qəbul etdirdiyi üçün II Şah Təhmasibin elçisinə xüsusi əhəmiyyət vermədi. Lakin Nadirin Əsrəf şahı qarşı mübarizəyə başlaması xəbəri alındıqdan sonra Osmanlı sultanı fikrini dəyişərək Səfəvi elçisinin İstanbula göndərilməsinə göstəriş verdi. Noyabr ayında İstanbula çatan Vəli Məhəmməd xan Beydili şahın məktubunu sultana təqdim etdi. II Şah Təhmasib məktubda Səfəvi taxt-tacında oturduğunu, tezliklə əfqanlarla məsələni həll edəcəyini və əvvəllər olduğu kimi Osmanlı dövləti ilə dost münasibətdə olmağı arzuladığını bildirirdi. Nadir xan isə göndərdiyi məktubunda Osmanlı sultanını günahlandıraraq bildirirdi ki, əgər Osmanlı dövləti əfqanları müdafiə edərək onlara üz verməsəydi, onlar bu qədər azğınlaşmazdı [18,209; 28,389].

1729-cu il sentyabrın 29-da Nadir xan Mehmandustə Əsrəf şahı məğlub edərək Damğana gəldi və oktyabrın əvvəllərində öz elçisini Osmanlı sarayına göndərdi. Elçi Azərbaycan torpaqlarının qaytarılmasını sultandan tələb

edəcəkdi. Lakin o, Təbrizdə öldüyü üçün tələblər İstanbula çatdırılmadı [18,210; 33,163]. Osmanlı sultanı Əsrəf şahla Həmədan müqaviləsini bağlayaraq fəth etdiyi ərazilərin toxunulmazlığına təminat aldığı üçün II Şah Təhmasibin və Nadir xanın fəaliyyəti ilə heç maraqlanmadı [18,210].

1729-cu ilin noyabrında Səfəvi ordusunun İsfahana yaxınlaşdığını görə Əsrəf şah Qəndəhara qaçmağa məcbur qaldı. O, qaçmaq ərafəsində dustaq olan Şah Sultan Hüseyni və oğlu Səfi Mirzəni edam etdirdi. Çox keçmədən Əsrəf şah yaxın adamları tərəfindən öldürüldü [25,929-930]. İsfahanın qapıları Nadir xanın üzünə açıldı. O, Səfəvi varislərinin görə bilmədiyi bir işi gördü və bu şəhəri düşmən tapdığından azad etdi. Sonuncu Səfəvi şahını alçalıcı təhqirlərə məruz qoyan, Səfəvi xanədanının axırına çıxmaq istəyən gilzayi əfqanları indi özləri oxşar taleni yaşadılar. Onların bir neçə il sürən hakimiyyəti Nadir xanın qüdrəti qarşısında parça-parça oldu. Bununla da, Nadir xan Əfşar Səfəvi hakimiyyətini bərpa etməklə fəthlik tarixinin ən yadda qalan səhifələrindən birini yazdı [28,390].

Nadir xanın İsfahanı almasından iki həftə sonra 1729-cu ilin noyabr ayının 29-da II Təhmasib böyük təntənə ilə şəhərə daxil oldu. Onun adına xütbə oxundu və sikkə zərb olundu. Nadir xan öz əlləri ilə onun başına tac qoydu. İsfahan azad edildikdən və II Şah Təhmasib taxta çıxdıqdan sonra onun tapşırığı ilə Rzaqulu xan Şamlı Osmanlı sarayına elçi göndərildi [33,175].

Osmanlı dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatların başlanması. 1730-cu il iyunun əvvəllərində II Şah Təhmasibin elçisi Rzaqulu xan Şamlı İstanbula gəldi və təmtəraqla qarşılandı. O, iyunun 18-də III Sultan Əhməd tərəfindən qəbul olundu. Onun təklifləri Osmanlı sarayına bəlli olduğu üçün İbrahim paşa onunla danışıqlara başlayaraq II Şah Təhmasiblə müharibəyə başlamadan mövcud siyasi anlaşılmazlığı həll etməyə çalışdı. Maliyyə çatışmazlığı sədr-əzəmi Səfəvilərlə məsələni danışıqlar yolu ilə həll etməyə məcbur edən başlıca səbəblərdən biri idi. Əldə olunmuş razılığa görə, Kirmanşah, Həmədan, Ərdəlan, Luristan, Huveyzə və Təbriz Səfəvi dövlətinə qaytarılır, Tiflis, İrəvan və Kaxeti Osmanlı dövlətində qalırdı. Tiflis və Şirvan

xanlığı Kırım xanlığı kimi yarım müstəqil şəkildə idarə olunacaqdı [1,25; 37,201-203; 17,183; 23,1459; 18,216; 6,128,129].

Osmanlı sultanı əldə olunmuş barışıqın təsdiq edilməsini arzuladığı üçün Səfəvi torpaqlarına qarətqar yürüşlər təşkil edən Zəncan və Sultaniyyə sancaqlarının mütəsərrifi Teymur paşaya Səfəvi dövləti ilə barışıqın əldə olunduğunu bildirərək, bir daha iki dövlət arasındakı barışıqı poza biləcək hərəkətdən çəkinməsini əmr etdi [18,216].

Lakin ələ keçirilən əraziləri osmanlılardan diplomatik yolla geri almaq üçün göstərilən cəhd bir nəticə vermədiyini görəndə Nadir xan 1730-cu il martın 8-də 25-30 minlik qüvvə ilə Həmədana doğru yürüşə başladı. O, Həmədandakı sərəsgər Osman paşaya məktub göndərərək tutduğu Səfəvi ərazilərindən çəkilməsini tələb etdi və əks-təqdirdə osmanlıların "toppuz" adlandırdıqları əmudla Osmanlı qoşunlarını məhv edəcəyi ilə hədələdi. Osmanlılarla döyüşdə təbərzin və əmuddan çox istifadə etdiyi üçün Nadir xana "Toppuz xan" ləqəbi verilmişdi. Hətta onun üçün xüsusi sifariş əsasında qızıldan altı qanadı olan əmud (şəşpər) hazırlanmışdı [51,127].

Həmədan yaxınlığında Məlayir düzündə baş verən döyüş Nadir xanın şəxsi igidliyi və şücaəti nəticəsində qələbə ilə başa çatdı, osmanlı döyüşçüləri kütləvi şəkildə qaçmağa üz qoydular, lakin bir-birlərinə bağlanmış dəvələrin "səddinə" tuş gəldiklərindən qaça bilmədilər və çoxusu onları təqib edən Nadirin döyüşçüləri tərəfindən məhv edildilər. Çoxlu Osmanlı döyüşçüsü, o cümlədən bir neçə sərkərdə əsir alındı. Nadir xan xeyli qənimət ələ keçirdi [51,132].

Nadir xan Əfşar 1730-cu il iyulun 7-də Həmədanı, iyulun 15-də isə Kirmanşahi azad etdi. O, Nəhavənd döyüşündə əsir alınan Osman ağanı xüsusi məktubla iyulun 12-də Bağdad valisi Əhməd paşanın yanına göndərdi [18,219-220; 26,392].

Osmanlılarla müəyyən razılıq əldə edildiyi bir dövrdə Nadir xan Əfşar Köprülü Abdulla paşanı məğlub edərək Həmədanı və Kirmanşahi ələ keçirdiyi üçün əldə olunmuş razılıq pozuldu və Səfəvi elçisi Rzaqulu xan Şamlı 1730-cu ilin iyulunda Limnos adasına sürgün edildi [37,198-199].

Təbrizi Osmanlı qüvvələrindən azad etmək üçün Həmədandan hərəkət edən Nadir xan Sa-

vucbulağı, Urmiyanı, Marağanı, Dehqarqanı azad etdi. Avqustun 12-də o, Osmanlı qüvvələrini məğlub edərək Təbriz şəhərə daxil oldu [18,221; 33,189]. 1731-ci ilin yanvarında Osmanlı ordusunun tərək etdiyi Ərdəbil şəhəri də Səfəvilərin nəzarətinə keçdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1730-cu il sentyabrın 14-də Səfəvi ordusunun Təbrizi azad etməsi xəbəri İstanbulda daxili siyasi vəziyyətin kəskinləşməsinə, üsyana səbəb oldu. Üsyan nəticəsində baş vəzir İbrahim paşa öldürüldü və III Əhmədin yerinə hakimiyyətə qardaşı oğlu I Mahmud (1730-1754) gətirildi [37,200-201; 17,182].

II Şah Təhmasib Sultan I Mahmudu hakimiyyətə keçməsindən beş ay sonra təbrik etmək üçün elçisi Vəli Qulu Kəngərini İstanbula göndərdi. O, 1731-ci il fevralın ayının sonunda İstanbula gəldi. O, II Şah Təhmasibin yeni təkliflərini İstanbulda olan Səfəvi elçilərinə çatdırdı. Bir müddədir İstanbulda saxlanılan II Şah Təhmasibin elçiləri Rzaqulu xan Şamlı və Vəli Məhəmməd Beydili ilə Osmanlı rəsmiləri arasında görüşlər başlandı. Ancaq yeni elçinin gətirdiyi təkliflər Rzaqulu xanla əvvəllər əldə olunmuş sülh şərtlərindən fərqləndiyi üçün müəyyən razılıq əldə olunmadı. Bağdad valisi olan Əhməd paşa Səfəvilərlə bağlı məsələlərdə müəyyən təcrübəyə malik olduğu üçün Səfəvi elçiləri onun yanına göndərildi. Lakin elçilər Diyarbəkəre yetişmədən öncə II Şah Təhmasibin Təbrizdən İrəvan üzərinə hərəkət etməsi barədə xəbər alındığından Osmanlı hakim dairələri Səfəvi şahının sülh haqqında danışıqlarla yalnız diqqəti yayındırmaq və vaxt qazanmaq istədiyini düşündü. Buna görə də, Rzaqulu xan Şamlı İstanbula qaytarılaraq Bozacadaya sürgün edildi, Vəli Məhəmməd xan Şamlı və onu müşayiət edənlər həbs olunaraq Mardin qalasına salındı [37,218-219; 17, 183; 18,229-230].

Osmanlı imperiyasından bütün Cənubi Azərbaycanı və Səfəvilər dövlətinin digər qərb torpaqlarını geri alan Nadir xan, osmanlıların Cənubi Qafqazdakı dayaq nöqtələrindən biri olan İrəvan istiqamətində yürüşə hazırlaşdı. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi osmanlılara qarşı uğurlu mübarizə aparmağa imkan vermədi [50,182; 33,192-193].

1731-ci ildə Osmanlı imperiyasında daxili siyasi vəziyyət müəyyən dərəcədə sabitləşdiyi

üçün hökumət Bağdad və Azərbaycan cəbhəsində Səfəvilərə qarşı fəal addımlar atdı. 1731-ci ilin martında Nadir xan Xorasan qiyamının yatırılması ilə məşğul olduğu zaman II Təhmasib öz nüfuzunu qaldırmaqdan ötrü İrəvan üzərinə yürüş etdi. Şəhər mühasirəyə alındı. 1731-ci il martın 23-də Həkimoğlu Əli paşa ilə Teymur Mehmed paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusu Üçkilsə yaxınlığında II Təhmasibin qoşununu məğlub etdi. Səfəvi ordusunun bütün silah-sursatı osmanlıların əlinə keçdi. II Təhmasib Xoy və Salmas üzərindən Təbrizə çəkildi [27,30-32; 17,184; 26,397]. II Təhmasib az sonra Həkimoğlu Əli paşanın hücum xəbərini alaraq Qəzvinə çəkildi. Osmanlı ordusu iyulun 30-da Kirmanşahı, noyabrın 15-də 65 günlük müqavimətdən sonra Urmiya qalasını, dekabrın 4-də isə Təbrizi yenidən ələ keçirdi. Bu münasibətlə İstanbulda üç gün atəşfəşanlıq keçirildi. Təbrizin alınması ilə əlaqədar Sultan I Mahmud da fəxri qazi adı verildi [37,221; 17,184; 25,930-931; 26,120-121].

1731-ci ilin sentyabr ayında Qəzvinə olan II Təhmasibdən Həmədana olan Əhməd paşaya barışıq təklifi yazılmış məktublar gəldi. Sülh təklifi qəbul edilmədiyi üçün Səfəvi şahı 40 min nəfərlik qoşunla Həmədana doğru hərəkət etdi. Həmədandan 6 saatlıq məsafədə yerləşən Kurican kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə Səfəvi ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı. II Şah Təhmasib beş yüz nəfərlik qüvvə ilə qaça bildi. Sentyabrın 18-də Həmədana irəliləyən Əhməd paşa Səfəvi ordusunun tərk etdiyi bu bölgəni nəzarət altına aldı [37,220; 17,185]. Əhməd paşa II Təhmasibi sülhə vadar etmək üçün Mardin hakimi Sadıq ağanı İsfahan istiqamətində göndərərək qarşısına çıxan hər şeyi talan etdirdi. Kirmanşah və Həmədanla yanaşı azad edilmiş Azərbaycan torpaqlarının itirilməsi siyasi vəziyyəti gərginləşdirdi. Biabırçı məğlubiyyətə düşərək, hakimiyyəti tamamilə itirmək qorxusu ilə üzələn II Təhmasib Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur qaldı. 1731-ci ilin dekabrında II Təhmasibin elçiləri Məhəmməd Rzaqulu xan Qorçubaşı, Mustafa xan Bekdilli və Şahqulu Becan bəy Əhməd paşanın Həmədan yaxınlığındakı qərargahına gəldi. Onlar Bağdad və Kirmanşah arasındakı və daha sonra Araz çayı boyu xətti sərhəd kimi təsdiq edərək, sülh bağlamağı təklif etdilər [37,221; 17,185; 18,235, 25,931; 26,121].

Əhməd paşa ilə Məhəmməd Rzaqulu xan arasında Kirmanşahda davam edən danışıqlarda müəyyən razılıq əldə olundu. Razılığa görə, Araz çayı sərhəd qəbul edildi, Şirvan, İrəvan, Naxçıvan, Dağıstan, Kartli və Kaxeti kimi müharibədən əvvəl Səfəvilərə aid olan ərazilər Osmanlılarda qaldı. Təbriz, Ərdəbil, Kirmanşah, Həmədan, Ərdəlan, Luristan və Huveyzə ərazisi Səfəvilərə qaytarıldı. Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazı əlində saxlamaq üçün əldə olunan üstünlüyə baxmayaraq güzəştə getmək məcburiyyətində qaldı [22,23; 9,192; 28,398].

Əhməd paşa öz hökumətinin rəsmi razılığını gözləməyərək, təklif olunmuş şərtləri qəbul etdi və 1732-ci il yanvarın 16-da II Təhmasibin elçisi ilə müqavilə bağladı. Bu müqavilənin şərtlərinə görə, Osmanlı imperiyası Həmədan, Kirmanşah, Ərdəlan, Luristan, Huveyzə, Ərdəbil və Təbrizi şaha qaytarmağı öhdəsinə götürdü. Şah isə Gəncə, Tiflis, Naxçıvan, Dağıstan və Şirvanın Osmanlı hakimiyyətində qalmasını qəbul edirdi [37,222; 17,186; 25,931; 26,122].

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər arasında imzalanan sülh Osmanlı dövlətini təmin etmədiyi üçün baş vəzirin dəyişdirilməsinə səbəb oldu [36,222; 17,186-187]. Sülh müqaviləsi eyni zamanda 1723-cü ildən bəri Osmanlıların işğal etdiyi bütün əraziləri geri almağı düşünən Səfəviləri də razı salmadı [23,2479; 17,187].

Nadir xan Herat kampaniyası zamanı Osmanlı dövləti ilə bağlanan ağır sülh şərtləri haqqında xəbər tutdu və Məşhəddə olan Osmanlı elçisi Məhəmməd ağanı yanına çağırdı. O, imzalanmış sülh şərtləri ilə razı olmadığını, vaxtı ilə Səfəvi dövləti sərhədləri daxilində olan və hazırda Osmanlı nəzarəti altına düşmüş bütün ərazilərin qeyri-şərtsiz geri qaytarılmasını tələb etdi. Nadir xan bəyan etdi ki, Osmanlı sarayı ya bu əraziləri geri qaytarmalı, ya da müharibəyə hazır olmalıdır. Bu tələblər həm Osmanlı sarayına, həm də Bağdad hakimi Əhməd paşaya çatdırıldı [51,232; 43,209-210]. Xorasandan qayıdan Nadir, şah hökuməti ilə Əhməd paşa arasında bağlanmış müqaviləni tanımaqdan imtina etdi. O, Əhməd paşaya II Təhmasiblə imzaladığı sülhü tanımadığını, müharibəni davam etdirəcəyini bildirdi [31,2479; 5,160; 17,187; 18,237-238].

Nadirin Osmanlı dövləti ilə imzalanan müqaviləni tanımaması, onun II Şah Təhmasibin iradəsini qəbul etməməsi demək idi. Onun bu müqaviləyə qarşı barışmaz mövqeyi istər II Şah Təhmasibi, istərsə də onun ətrafını dərin təşvişə saldı. Bununla da, Nadirlə II Şah Təhmasib arasındakı ixtilaf və narazılıq daha da artmış oldu [26,401].

Nadir xanın bütün səylərinə baxmayaraq, II Şah Təhmasib Osmanlı dövləti ilə bağlanmış sülhü təsdiq etdi. O, sülhün şərtlərini müdafiə etmək istədiyini Bağdad valisi Əhməd paşaya bildirdi [18,238].

Bu dövrdə Səfəvi dövlətində hərbi-siyasi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi və Nadirlə II Şah Təhmasib arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə daha da kəskinləşdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Nadir 1732-ci il sentyabrın 2-də İsfahanda II Təhmasibi həbs etdi və onun səkkiz aylıq oğlunu III Abbas adı altında şah, özünü isə vəkil elan etdi [37,223; 25,933; 26,127].

Nadir xan Əfşar II Şah Təhmasibi hakimiyyətdən devirdikdən sonra öz mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə Osmanlı imperiyasına qarşı hərbi əməliyyatları genişləndirdi. O, Uğurlu xan Qacarı Gəncəyə göndərdi, özü isə yüz minlik ordu ilə İraqa tərəf hərəkət etdi. 1732-ci ilin dekabrında Nadir xan Kirmanşahı, ardınca isə Ərbil və Kərkük şəhərlərini azad edərək Bağdada yaxınlaşdı. 1733-cü il yanvarın 12-də Nadir xan tərəfindən Bağdad mühasirəyə alındı [5,160; 32,339; 37,223-224; 17,187; 9,193]. Bağdad valisi Əhməd paşa yardım gəlincəyə qədər vaxt qazanmaq məqsədi ilə Mehmed Ragıp Əfəndini və Mehmed ağanı danışıqlar aparmaq üçün Nadirin düşərgəsinə göndərdi [22,23; 17,188].

Yaranmış vəziyyəti öz hökuməti ilə müzakirə etmək istəyən Osmanlı komandanlığı barışıq təklifi ilə çıxış etdi və 1733-cü ilin fevralında Nadirlə Əhməd paşa arasında hərbi əməliyyatların müvəqqəti dayandırılması haqqında barışıq imzalandı [41,106; 14,157].

Bu zaman Topal Osman paşanın rəhbərliyi altında Osmanlı ordusunun bağdadlıların yardımına gəlməsi və Samirəyə kimi irəliləməsi, Nadiri 12 minlik qüvvəni Bağdadın mühasirəsində qoyaraq Osmanlı ordusunun hücumunu dəf etmək üçün hərəkət etməsinə səbəb oldu. 1733-cü

il iyulun 20-də Bağdaddan iki saatlıq məsafədə olan Duçum adlı yerdə Səfəvi və Osmanlı ordusu arasında doqquz saatdan artıq davam edən döyüşdə Nadir xan məğlub oldu, ordunun bütün döyüş sursatı Osmanlıların əlinə keçdi. Qırx minə yaxın qüvvə itirən Nadir xan yaralı vəziyyətdə döyüş mövqeyini tərk etdi. Bağdadı 6-7 ay ərzində mühasirədə saxlayan Səfəvi qoşunları da Nadirin məğlubiyyətini eşitdikdən sonra geri çəkilməyə məcbur oldular [37,224; 17,188; 9,193; 14,158].

Məğlubiyyətlə barışmayan Nadir xan Osmanlı ordusuna zərbə vurmaq üçün əlverişli məqam gözləyirdi. O, oktyabr ayında Mosul yaxınlığında Mehmed paşa ilə döyüşdə məğlub olmasına baxmayaraq, 1733-cü il noyabrın 9-da Kərkükdən bir qədər aralıda, "Leylan" adlı yerdə Osmanlı ordusunu məğlub etdi və Topal Osman paşa öldürüldü. Kərkük, Dərnə və Şəhrizor ələ keçirildi [17,189; 18,257].

Bununla da, Nadir xan nəinki özünə inamı tamamilə bərpa etdi, eləcə də Mosul ətrafındakı məğlubiyyətin əvəzini çıxdı və Osmanlı ordusuna sarsıdıcı zərbə vurmuş oldu.

1733-cü ilin dekabr ayının 4-də Nadir xanın ordusu Bağdadı yenidən mühasirəyə aldığı üçün çıxılmaz vəziyyətə düşən Əhməd paşa öz elçilərini dekabrın 7-də onun yanına göndərdi və Qəsri-Şirin müqaviləsində nəzərdə tutulan sərhədlərə uyğun olaraq sülh bağlamaq təklifini İstanbula göndərdiyini bildirdi. Bu təklif Nadir tərəfindən razılıqla qarşılandı. Dekabrın 9-da sülh bağlanması üçün ilkin razılıq əldə edildi və protokol imzalandı. Protokola görə, Osmanlı sarayı son on il ərzində ələ keçirdiyi torpaqları geri qaytarmalı və 1639-cu ildə Osmanlı dövləti ilə Səfəvi dövləti arasında imzalanmış müqavilədə göstərilən sərhəd xətti bərpa edilməli idi. İkincisi, döyüşlərin gedişində əsir götürülmüş döyüşçülər və ələ keçirilmiş artilleriya geri qaytarılmalı idi. Nəhayət üçüncüsü, Osmanlı nəzarəti altında olan ərazilərdəki müqəddəs yerləri ziyarətə gedən insanlara müəyyən güzəştlər edilməli idi [46,92; 18,260; 33,251; 26,404].

Əhməd paşa söz verdi ki, bu razılıq İstanbula göndəriləcək və iki ay ərzində Osmanlı sultanı tərəfindən imzalanacaqdır. O, eyni zamanda Qafqazdakı Osmanlı paşalarına məktub göndərdi, onlara Nadirlə əldə edilmiş razılıq haqqında məlumat verdi və onlardan tələb etdi

ki, Gəncə, Şirvan, İrəvan və Tiflis Osmanlı qoşunları tərəfindən tərk edilsin. Həmin vilayətlər Nadirin ixtiyarına verilsin [46,92; 33,251].

Nadir xan Bağdad ətrafını tərk etməzdən əvvəl Osmanlı sədr-əzəminə Kərkük döyüşündə əsir alınan ordu qazısı Əbdülkərim əfəndi vasitəsilə məktub göndərdi. O, çox güman ki, əldə edilmiş razılaşmanın sədr-əzəm tərəfindən tezliklə imzalanmasına nail olmaq istəyirdi. Məktubda Nadir türkman olduğunu və Osmanlı türkləri ilə eyni kökə malik olduqlarını da xatırladır və məhz buna görə də sülhə razı olduğunu bildirirdi. Amma istər Osmanlı sarayı, istərsə də Əhməd paşa əldə olunmuş razılaşmanın təsdiqinə tərəfdar deyildi [46,93; 33,251-252].

Nadir xanın təklifinin Osmanlı hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyi sərhəd valilərinə və İran sərəsgəri Abdulla paşaya bildirildi. Nadirin sultana, baş vəzir Həkimoğlu Əli paşaya və şeyxülislama göndəriləyi məktublar da bir nəticə vermədi. Məktubda özünün türk olduğuna və iki tərəf arasındakı qohumluq münasibətlərinə toxunan Nadir, Kərkük döyüşündə əsir aldığı ordu qazısı Ərzincanlı Əbdülkərim əfəndi vasitəsilə sülh təklif etdi [17,190].

1733-cü ilin yazında Nadir xan İsfahanda olan zaman Qazi Əbdülkərim əfəndi Osmanlı sarayının sədr-əzəmindən ona məktub gətirdi. Məktubda sülh danışıqlarının davam etdirilməsi təklif olunurdu. Sədr-əzəm xəbər verirdi ki, müharibə və sülh ilə bağlı danışıqların aparılması Diyarbəkrdə mənzil-qəragahı olan Köprülü Abdullah paşaya həvalə edilmişdir. Nadir xana təklif olunurdu ki, o da öz nümayəndələrini Diyarbəkrdə göndərsin və orada danışıqlara başlansın [50,296; 18,261-262; 33,256].

Nadir xan may ayının əvvəllərində öz elçisini Qazi Əbdülkərim əfəndi ilə Abdulla paşanın yanına göndərdi və Osmanlı dövlətinin Səfəvi torpaqlarından tamamilə çıxmasını tələb etdi [18,261-262; 46,99].

Əslində, Osmanlı sarayının məqsədi danışıqları uzatmaq və vaxt qazanmaq idi. Bunu Nadir xan da yaxşı başa düşürdü ki, Osmanlı sarayı Cənubi Qafqazdakı əraziləri boşaltmaq niyyətində deyil. Danışıqların uzadılması isə Nadirlə döyüşlərdə ağır zərbə almış qoşunların bərpa edilməsi, onların təkmilləşdirilməsi üçün lazım idi [46,99; 33,256; 28,407].

Osmanlı dövləti ilə müharibənin yeni mərhələsi. Nadir xan Diyarbəkrdə Osmanlı nümayəndəsi ilə aparılan danışıqlarda mühüm nəticə əldə ediləcəyinə ümid bəsləmədiyi üçün Azərbaycana doğru yürüşə başlamaq haqqında əmr verdi. Knyaz S.Qolitsının öz dövləti adından Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəyə başlayacağı təqdirdə kömək göstərmək vədləri verməsi və ya Bakı ilə Dərbəndin təhvil verilməsinin Osmanlı qüvvələrinin Cənubi Qafqazdan qovulması ilə bağlaması Nadiri sülh danışıqlarının nəticəsini gözləmədən yürüşə başlamağa sövq etdi [33,257].

Nadir xan Osmanlı və Rusiya elçiləri ilə görüşdən sonra 1733-cü il iyunun 14-də Azərbaycan məsələsini həll etmək üçün İsfahandan Həmədan istiqamətində hərəkət etdi. O, Həmədanda olarkən Abdulla paşaya xəbər göndərdi və Osmanlı elçiləri ilə Sinnədə görüşməyə hazır olduğunu bildirdi. Abdulla paşa bu təklifi bəyəndi, Osmanlı sultanı da bu görüşə müsbət cavab verdi. Nadirin məqsədi danışıqlar aparmaq məqsədilə görüşmək deyil, Osmanlı ordusunun Azərbaycan istiqamətində gec hərəkət etməsinə nail olmaq idi [18,263].

Osmanlı sarayının Səfəvi elçiləri ilə apardığı sülh danışıqlarının daha çox vaxt udulmasına hesablandıqı Nadir xana bəlli idi. İsfahandan hərəkətə başlayıb Həmədan-Sənəndac-Sayınqala-Marağa marşrutu ilə Ərdəbilə çatan Nadir xana Abdulla paşanın məktubu çatdırıldı. Məktubda bildirilirdi ki, Arazdan şimalda olan vilayətlərin boşaldılması iki ildən sonra mümkündür. İki ildən sonra Osmanlı sarayına gələcək elçi ilə bu barədə danışıqlar aparıla bilərdi [51,302; 33,257-258; 26,409]. Bu bir daha göstərdi ki, Osmanlı dövləti vaxtı ilə Əhməd paşa ilə əldə olunmuş razılıq əsasında Səfəvi dövləti ilə sülh bağlamaq fikrində deyil.

Belə bir cavab sözsüz ki, Nadir xanı qane etmirdi. Buna görə də, Osmanlı qüvvələrinə qarşı hərbi yürüşün davam etdirilməsi qərarına gəldi. O, ilkin olaraq Osmanlı himayəsində olan Şirvan xanına zərbə vurmağı məqsəduyğun bildi.

1733-cü ilin iyununda Sultan I Mahmud Nadir xana məktub göndərərək Şərq sərəsgəri Köprülü Abdulla paşanın sülh müqaviləsi imzalamasına səlahiyyətli olduğunu bildirdi. Nadir xan I Mahmuda göndərdiyi məktubunda Os-

manlı dövlətinin işğalı altında saxlanılan ərazilərin geri qaytarılmasını, Şirvan və Dağıstan bəylərbəyi təyin olunmuş Surxay xanın Şirvanı tərk etməsini tələb etdi. Osmanlı dövlətinin bu tələbləri rədd etməsi Nadir xanın Şirvana yürüş etməsinə səbəb oldu [9,196; 26,410].

1733-cü il avqustun 19-da Ərdəbilə gələn Nadir xan Astara hakimi Musa xana tapşırırdı ki, Əhməd paşa ilə əldə edilmiş razılışmanı Surxay xana göndərsin. Şirvan hakimi Surxay xan Musa xanın elçisini çox qəzəbli şəkildə qarşıladı və onu qətlə yetirdi. Sonra isə Musa xana xəbər göndərdi ki, mən Şirvanı qılınc gücünə əldə etmişəm, Əhməd paşanın və digərlərinin haqqı yoxdur ki, Şirvanı məndən tələb etsin [50,303; 33,258].

Surxay xanın bu hərəkəti Nadir xanın Şirvana yürüş əmri verməsinə səbəb oldu. 1733-cü il avqustun 24-də Nadir xanın ordusu Kür çayını keçdi, Surxay xanın Dağıstana çəkilməsindən istifadə edərək Şamaxı əhalisinin yardımı ilə avqustun 29-da şəhəri ələ keçirdi [37,228; 17,190; 9,196].

Nadir xan Şamaxını aldıqdan bir neçə gün sonra Qazıqumıqa yürüş etdi. Oktyabr ayının ortalarında Surxay xan dağlara qaçdığı üçün bölgə ələ keçirilərək qarət olundu. Nadir xan oktyabr ayının 13-də Qəbələyə gəldi və oktyabrın 22-də Gəncə üzərinə hərəkət etdi. O, Gəncə hakimi Gəncəli paşaya məktub göndərdi və bildirdi ki, əfqan işğalı zamanı Səfəvi dövlətinin çətin vəziyyətə düşməsindən istifadə edən Osmanlı dövləti 200 ildən artıqdır Səfəvi dövlətinə məxsus olan Azərbaycan torpaqlarını bağlanmış sülhə zidd olaraq işğal etmişdir. Buna görə də, Osmanlı ordusu bu əraziləri tərk etmədiyi təqdirdə, o, silah gücünə buna nail olacaqdır. [18,264-265]. Noyabrın 3-də Nadir Gəncə yaxınlığındakı Kilisəkənddə düşərgə saldı. Nadir Şamaxını azad etdikdən sonra Hüseyin xanı Rusiyaya göndərərək çardan Bakı və Dərbəndin azad olunmasını tələb etdi. Hüseyin xan dekabrın ortalarında Peterburqa çatdı. Rusiya hökuməti osmanlıların Cənubi Qafqazdan çıxarılması barədə əvvəl irəli sürdüyü ön şərtini götürüb Bakı və Dərbəndi Nadirə verməyə razı olduğunu bildirdi. Dekabrın 27-də S.Qolitsin Peterburqdan gələn göstəriş əsasən Nadirə bildirdi ki, imperatriçə onun osmanlıları Cənubi Qafqazdan tamamilə sıxışdırıb çıxaracağına əmin-

dir və buna görə də Rusiyanın ələ keçirdiyi bütün əraziləri qaytarmağa hazırdır; bu şərtlə ki, Nadir bu əraziləri heç vaxt Osmanlı dövlətinə verməmək barədə öhdəlik götürsün, Rusiyanın düşmənlərinə öz düşmənləri kimi yanaşsın. Nadir bu təklifdən çox sevindi və həmin şərtləri yerinə yetirməyə söz verdi [49,106-107; 21,69-70].

Nadir xanın Gəncə qaləsindəki Osmanlı qarnizonunun dinc yolla qalanı boşaltmaq üçün Gəncəli paşaya göndərdiyi məktuba müsbət cavab verilmədi. Buna görə də Gəncə qaləsi mühasirəyə alındı. Lakin dörd tərəfdən qala üzərinə hücum bir nəticə vermədi [18,265; 24,568; 33,268].

Rusiya Gəncə qaləsinin mühasirəsinin tezliklə başa çatdırılmasını istəyirdi. Gəncənin alınması və Osmanlı qüvvələrinin buradan qərbə doğru sıxışdırılması Rusiyanın maraqlarına cavab verirdi. Rusiya əmin idi ki, Gəncənin ardınca İrəvan, Naxçıvan və Tiflis də Osmanlı qüvvələrindən təmizlənəcəkdir. Buna görə də Rusiya Gəncə ətrafında Nadir xana mümkün olan yardım da göstərməyə çalışırdı.

Məhz bu dövrdə Abdulla paşanın Gəncə qarnizonunun yardımına gəlməsi ilə bağlı olan xəbərlərin alınması Rusiyanı əvvəlki iddialardan əl çəkərək Osmanlı qüvvələri Cənubi Qafqazdan çıxarılmazdan əvvəl Bakı və Dərbəndi təhvil verməyə vadar etdi. 1735-ci il martın 21-də Nadirin Gəncə yaxınlığındakı düşərgəsində Rusiya səfiri Qolitsinlə müqavilə imzalandı. Rusiya 1722-ci ildən sonra Xəzərboyu vilayətlərdə ələ keçirdiyi əraziləri geri qaytardı. Müqavilənin bağlanmasından iki həftə sonra Bakı, 2 ay sonra isə Dərbənd təhvil verilməli idi. Nadir öz üzərinə öhdəlik götürürdü ki, Bakı və Dərbəndi üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcək, Rusiyadan xəbərsiz Osmanlı dövləti ilə danışıqlara getməyəcəkdir [46,105; 33,269; 21,70].

1735-ci il mayın 24-də Nadir xan Baba xanın rəhbərliyi altında dəstəni mühasirəsinə davam etdirmək üçün Gəncədə qoyaraq öz qoşunu ilə Qarsa doğru hərəkət etdi. 1735-ci il iyunun 19-da İrəvan yaxınlığında Üçkilsə kəndində baş verən döyüş Nadirin yeni bir tarixi qələbəsi ilə başa çatdı. Abdulla paşa öldürüldü. Osmanlı qüvvələrinə ağır zərbə endirildi və bu qələbə ilə əslində Nadir xan Cənubi Qafqazın nəzarət altına alınmasını təmin etdi. Abdulla paşa-

nın məğlub olması Gəncə, İrəvan və Tiflisdəki Osmanlı qüvvələrinin gələcəyini müəyyən etmişdir [46,109; 26,413-414; 21,71].

Nadir xan İrəvan, Gəncə və Tiflis hakimlə-rindən şəhərləri təhvil verməyi tələb etdi. Nadir xan Gəncəli paşanı Gəncə şəhərini boşaltmağa vadar etmək üçün Zəngi döyüşündən sonra öz ordusunu Qars üzərinə yeritdi. Bu dövrdə Qars öz qalası ilə məşhur idi. Nadir xan qala qarnizonunu xaricdən ərzaq almaq ümidindən məhrum etmək məqsədi ilə Ərzurum və Çaldır istiqamətində güclü dəstələr göndərdi. Ancaq qala uzun müddət üçün ərzaqla təmin olunmuşdu. Nadir xan qarnizonu təslim etməyə məcbur etmək üçün şəhərin ortasından keçən Qars çayının axarını dəyişdirdi [21,72]. Qars qalasının bir aylıq mühasirəsi Osmanlı sarayını Gəncə, İrəvan və Tiflis qalalarını təhvil verməyə razı saldığı üçün Nadir xan mühasirəni dayandırdı. 1735-ci il iyulun 9-da Gəncə, sentyabrın 17-də Tiflis və oktyabrın 3-də İrəvan Osmanlı qüvvələri tərəfindən tərk edildi [22,24; 9,198; 33,277].

Nəticə

Bununla da Nadir xanın Osmanlı qüvvələri ilə apardığı müharibənin yeni bir mərhələsinə də son qoyuldu. Bu mərhələni uğurla başa vuran Nadir xan işğal olunan Səfəvi ərazilərini, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarını tam nəzarəti altına aldı. Osmanlı ordusu ilə aparılan döyüşlərin nəticələri Tiflisdə Osmanlı nümayəndələri ilə imzalanan barışıqla təsbit olundu. Həmin anlaşmaya əsasən Səfəvi dövlətinin qərb sərhədləri Gürcüstandan keçməklə Qara dəniz sahili, Ağrı dağı, Kürdüstan dağları və Zaqros xətti üzrə keçməklə Bəsrə körfəzinə çıxırdı. Əldə olunan razılaşmaya əsasən Nadir də öz qoşunlarını Bağdad ətrafından geri çəkdi.

Nadir xan Əfşar öz sərkərdəlik istedadı ilə Şərqi böyük imperiyalarından olan Osmanlı imperiyasının və Rusiyanın qoşunlarını geri çəkilməyə məcbur etdi, iradəsi və əzmkarlığı ilə fəthlik tarixinin daha bir zirvəsini fəth etdi. O, Səfəvi imperiyasının işğal olunmuş ərazilərini azad etməklə, I Şah İsmayıl Səfəvi dövründə imperiyanın malik olduğu nüfuzu və qüdrəti özünə qaytardı və onu bölgənin söz sahibinə çevirdi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdi Efendi. Abdi tarihi. Sadeleşdiren Faik Reşat Unat. Ankara: 1999.
2. Aktepe M. Patrona isyanı (1730). İstanbul: 1958.
3. Aktepe M. Dürri Ahmed efendinin İran Sefareti //Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, İstanbul, 1967-68, sayı 1, s. 56-84.
4. Aktepe M. 1720-1724 Osmanlı-İran münasibetleri. İÜ Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul:, 1970.
5. Aktepe M. Mahmud I //İslam Ansiklopedisi, c. VII. MEB, İstanbul: 1993, s. 158-165.
6. Ateş A. Osmanlı-İran siyasi ilişkileri. (1720-1747). Altınpost Yayınları, İstanbul: 2012.
7. Aydoğmuşoğlu C. "Safevi çağına ait üç Türkçe mektup ve değerlendirilmesi" //Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya fakültesi Dergisi 53 (2). Ankara: 2013, s.411-420.
8. Bilge S.M. Osmanlı devleti ve Kafkasya. Eren Yayıncılık, İstanbul: 2005.
9. Bilge S.M. Osmanlı çağında Kafkasya 1454-1829. (Tarih-Toplum-Ekonomi). Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2012.
10. Cevdet Paşa A. Tarih-i Cevdet. Osmanlı tarihi. Üçdal Neşriyat, İstanbul: 1994.
11. Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü. Bakı: Nurlan, 2003.
12. Danişmend İ.H. Osmanlı tarihi kronolojisi. IV c. Türkiye Yayınevi, İstanbul: 1956.
13. Erendil M. Tarihte Türk-İran ilişkileri. Genelkurmay Basımevi, Ankara: 1976.
14. Əlizadə O. XVIII əsrin birinci yarısında Osmanlı-Səfəvi münasibətləri. Bakı: Elm, 2009, 208 s.
15. Karadeniz Y. İran tarihi (1700-1925). Selenge, İstanbul: 2012.
16. Kruşinski Y.T. Xristian səyyahın tarixi. Farscadan tərcümə edən və çapa hazırlayanı Şahin Fazil. Bakı: Azər nəşr, 1993.
17. Kurtaran U. Yeni kaynakların ışığında Sultan I. Mahmud dönemi Osmanlı-İran ilişkileri (1731-1747). //History Studies, Volume 3/3, 2011, s.177-213.
18. Külbilge İ. 18. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı-İran siyasi ilişkileri (1703-1747). Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir: 2010.

19. Kütükoğlu B. "II. Şah Tahmasb" /Vekayinüvis Makaleler. İstanbul: 1994, s. 319-332.
20. 1733-1735 Osmanlı-İran savaşı Mühimme Defteri (ramazan 1146-zilhicce 1147). Yayınlayan Kemal Erkan. Camlıca Yayınları, İstanbul: 2011.
21. Mahmudov Y.M., Mustafazadə T.T. Nadir şah Əfşar . Tarixin gedişini dəyişdirən dahi sərkərdə. Bakı: Turxan, 2019.
22. Minorski V. Nadir. //İslam Ansiklopedisi, cilt 9. MEB, İstanbul: 1988, s. 12-31.
23. Mustafa C., Sertoğlu M. Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi, c. 5, Güven Yayınevi, İstanbul: 1971.
24. Mustafazade T.T. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kafkaslarda Osmanlı-Rus İlişkileri. / *Osmanlı*, c. I. Ankara, 1999, s.561-569.
25. Mustafazade T.T. Safevi Hanedanının son yılları//Türkler, c.6. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 925-935
26. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002.
27. Nevres A. Tarihçe-i Nevres. Haz. Hüseyin Akkaya. Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2004.
28. Nəcəfli T.H. Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Bakı: Turxan, 2014.
29. Osmanlı Belgelerinde Karabağ. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul: 2009.
30. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri I, (1578-1914). Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara: 1992.
31. Özcan A. "Mahmud I". //DİA, c. XXVII, İstanbul: 2000, s. 338-352.
32. Öztuna Y. Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi. c.11. Hayat Yayınları, Ankara: 1967.
33. Süleymanov M. Nadir şah. Tehran: 2010.
34. Şabani R. Efsariye ve Zendiye döneminde (h. 1135-1210/M.1723-1796) İran-Osmanlı ilişkileri. //Tarihten günümüze Türk-İran Sempozyumu, 16-17 aralık 2002, Konya. Konya: 2002, s.78-87.
35. Toğan Z.V. "Azerbaycan", İslam Ansiklopedisi. C. II. MEB, İstanbul: 1979, s. 91-118.
36. Unat F.R. Osmanlı Sefirleri ve Sefaret-nameleri. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1987.
37. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı tarihi, IV c. I Bölüm, TTK Basımevi, Ankara: 1988.
38. Uzunçarşılı İ.H. XVIII. Asırda Osmanlı-İran münasebetleri. /Türkler, c. XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, s. 512-524.
39. Yücel Y., Sevim A. Türkiye tarihi. Osmanlı dönemi (1566-1730). Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara: 1991
40. Savory R.M. Iran under the Safavids. Cambridge University Press, Cambridge: 1980.
41. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в первой половине XVIII в. Баку: 1975.
42. Арунова М.Р., Ашрафян К.З. Государство Надир-шаха Афшара. Москва: Издательство восточной литературы, 1958.
43. Гаджиев В.Г. Сочинение И.Гербера «Описание стран и народов между Астраханью и рекою Курой находящихся» как источник по истории народов Кавказа. Москва: Наука, 1987.
44. Джалалян Е.Х. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Перевод с древнеарм. Языка Т.И.Тер-Григоряна. Предисловие и подготовка к изданию академика З.М.Бунятова. Баку: Элм, 1989.
45. Еравански А. История войн 1721-1736 гг. Ереван: Издательство Арм ФФНФ, 1939.
46. Локкарт Л. Надир шах. Переведено с английского Гезаловой Н.Р. Баку: Изд-во «Ганун», 2004.
47. Попов А.Н. Сношение России с Хивой и Бухарою при Петре Великом. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1853.
48. Посланник Петра I на Востоке. Посольства Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. Москва: Наука, 1986.
49. Сотавов Н.Н. Крах грозы вселенной в Дагестане. Махачкала: ИД «Эпоха», 2013.
50. Astrabadi Mirzə Mehdi xan. Tarix-i cahan-qoşa-ye Nader-i. Təshihii Seyid Abdulla Ənvar. Əncüməne-asari-Mil. Tehran: 1368.
51. Mərvii Məhəmməd Kazem. Aləm araye Naderi. c. 1. Tehran: 1374.

Summary

Tofiq Najafli

The struggle for the restoration of the territorial integrity of the Safavid empire of Nadir Khan Afshar

The weakening of the Safavid Empire's central government at the beginning of the eighteenth century and the decline of the state had an impact on its international relations. This situation had created favorable conditions for the implementation of the occupation plans of neighboring states. During this period, of course, in the ruling circles of the Ottoman Empire appeared plans to seize the Safavi lands.

Ottoman sultan that had been keeping normal neighborly relations with Safavis for a long time taking use of the weakening of the Safavi state was going to wreak his anger on the East for failure in the West. Therefore, losing the ability to pursue an active foreign policy in Europe the Ottoman Empire led its sight to the Safavi state.

In the article the open aggression of the Ottoman Empire against the Safavi state, the level of studying of the relations between the two countries during the reign of Shah Sultan Hussein and Tahmasp II in the were studied and analyzed with the use of sources of the period. Under the leadership of Nadir Khan Afshar, the liberation of the occupied territories of the Safavid Empire and the restoration of the territorial integrity of the empire were investigated. Primary sources are used and a comparative analysis of data from primary sources and historical literature is presented.

Keywords: Azerbaijan, Safavids, Shah Tahmasib II, Nadir Khan Afshar, Sultan Ottoman.

Резюме

Тофиг Нажафли

Борьба за восстановление территориальной целостности империи Сефевидов Надир-хана Афшара

В начале XVIII века в государстве Сефевидов ослабла центральная власть, государство переживало период упадка. Это обстоятельство оказало негативное влияние на внешнюю политику Сефевидской державы. Соседние государства стремились реализовать свои завоевательные планы. Естественно, что и в новой исторической ситуации правящие круги Османской империи решили завоевать владения Сефевидов.

Османский султан потерпел ряд неудач в противостоянии государствами Запада и поэтому решил компенсировать эти военно-дипломатические потери Востоке. Объектом военно-дипломатического давления стало азербайджанское государство Сефевидов.

В представленной статье определена степень исследования процесса открытой агрессии Османской империи и России в отношении Сефевидского государства, взаимоотношении этих государств в период правление шаха Султан Хусейна и Тахмасиба II. Под руководством Надир-хана Афшара было исследовано освобождение оккупированных территорий империи Сефевидов и восстановление территориальной целостности империи. Используются первоисточники и представлен сравнительный анализ данных первоисточников и исторической литературы.

Ключевые слова: Азербайджан, Сефевиды, Шах Тахмасиб II, Надир хан Афшар, Османский султан.

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.170>

ELMAR BAXŞƏLİYEV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi

Azərbaycan

elmarbakhshaliev@gmail.com

GƏMİQAYA TƏSVİRLƏRİNDƏ ÖN ASIYA MOTİVLƏRİNİN İZLƏRİ

Giriş. Şumerlərdə mövcud olan mifologiya və bundan qaynaqlanan dini dünya görüşü həmin dövrdə əhalinin sosial-siyasi, iqtisadi həyatının təməlini təşkil etməklə bərabər digər xalqların da mədəniyyətinə də təsir etmiş, geniş coğrafiyaya yayılmışdır. Naxçıvan ərazisində Eneolit və Tunc dövrünə tarixləndirilən Gəmiqayada mövcud olan bəzi mifoloji məzmunlu qayaüstü rəsmlərdə Şumer mədəniyyətinin izlərinin olduğunu deyə bilərik. Hər iki coğrafiyadakı yaxın bənzərliklər bizə Gəmiqaya təsvirlərinə Şumer mifologiyasının təsir etdiyini deməyə əsas verir. Şumer dilinin türk dillərinə bənzərliyi və hər iki mədəniyyətdə olan motivlərin oxşar olması bu iki mədəniyyətin məxsus olduğu əhalinin tarixin hansısa dövründə bir-birinə coğrafi cəhətdən yaxın olduğunu və onlar arasında əlaqələrin olduğunu deməyə əsas verir. Şumer inanclarındaki motivlər Azərbaycan folklorundakı motivlərlə bir-birinə yaxın bənzərlik göstərir.

Azərbaycan və Şumer inanclarında bənzərliklər. Tarixə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, şumerlərin yaşadıkları ərazidə formalaşdırdıkları dil və buna ən uyğun ifadə şəkli olaraq yazının kəşfi nəticəsində mifoloji dünyagörüşlərini daha dəqiq ifadə etmək imkanları olmuşdur. Gil lövhələr üzərində yazılan kitabelər günümüze qədər gəlib çatmışdır. Bu lövhələr üzərində olan yazılar bizə onların mifoloji dünyagörüşünü daha dəqiq öyrənməyə imkan verir. Şumerlərin sosial-siyasi və iqtisadi həyatı, mifologiyası, dini və bunların ifadə şəkli olaraq ədəbi əsərlərinin təsiri o qədər güclü olmuşdur ki, bunlar həm öz dövründə, həm də ondan sonra digər xalqların həyatına təsir göstərmişdir. Bu əsərlər nəinki Orta Şərqdə özünü dini mətnlərdə göstərmiş (13, s. 685-724), həm də qədim Yunanıstanda bəzi filosofların düşüncələrinə də

təsir etmişdir (30, s. 47). Tarixi mənbələrdə Şumerlərin Mezopotamiyanın yerli sakinləri olmadığı və oraya köç yolu ilə gəldikləri deyilir. Onların köç məşuruları üzərində olan yerlərdən biri də Azərbaycandır (42, s. 66-67). Şumer şəhər dövlətinin Aratta dövləti ilə olan iqtisadi-siyasi əlaqələrindən bəhs edən tarixi mənbələrə əsasən onların arasındakı mədəni əlaqələrin güclü olduğunu görürük (16, s. 15). Fritz Hommel araşdırmalarında şumerlərin dillərinin türk dilinə yaxından bənzədiyindən bəhs etmiş və bu iddiasını Turanda yaşayan türklərin şumerlərlə yaxın qonşu olduqları fikri ilə əsaslandırmışdır (26, s. 352). Bütün bunlara nəzər saldıığımız zaman qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanlarla Şumerdəki insanların mənəvi mədəniyyətinin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu deyə bilərik. Bu mövzu ilə əlaqəli olaraq Şumer mifoloji mətnlərinə nəzər yetirək. Şumer yaradılış mifinə görə dünyanın başlanğıcında heç nə yox ikən su var idi. Şumerlər bunu ilahə Nammu olaraq adlandırır (16, s. 64-69). Türklərdə isə bu ilahə yaradılış və dəniz tanrıçası Ağ Anadır (12, s. 570). Azərbaycan folklor mətnlərinə nəzər saldıqda görürük ki, burada da Tanrının dünyanı sudan yaratmasından bəhs olunur (2, s. 35).

Şumer əfsanələrində hökmdar Etanın övladı olmur. Göydə bitən və onu yeyənin uşağı olacağına inanılan otu əldə etmək barədə düşüncəyə, bir gün o çuxura düşən qartal balalarını ildandan xilas edir. Quş buna çox sevinir və bunun müqabilində ona kömək edir (16, s. 43-44). Başqa bir hekayədə qəhrəman Luqalbanda İmduqud quşunun dostluğunu qazanaraq öz şəhərinə qayıda bilir (16, s. 179-180). Quş və ilanla bağlı bu cür motivlər Gəmiqaya təsvirlərində (şəkil 1), Azərbaycan folklorunda Məlikməmməd nağilində olan motivlərlə yaxın bənzərlik

göstərir. Orada Məlikməmməd ağaca dolanmış ilanı öldürərək quşun balalarını xilas edir və quşun vasitəsi ilə evinə qayıda bilir (1, s. 174-175). M. Seyidov türk xalqlarında dağın göydən enməsi inamının olduğundan bəhs etmiş və bunun günəşlə, göylə bağlı olduğuna diqqət çəkmişdir. Tədqiqatçı fikrinə davam edərək demişdir ki, türk xalqları bir sıra dağlara ulu baba

kimi də baxarmışlar. Buna görə onlar dağlara Babadağ, Ağbaba kimi adlarla müraciət etmişlər. Gəmiqayanın da yerləşdiyi Naxçıvan ərazisində qadınlar dağa baxan zaman başlarını örtmə adəti olmuşdur (8, s. 230-31). Şumer mifologiyasına və mədəniyyətinə nəzər yetirdiyimizdə dağın nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu görürük.

Şəkil 1. Gəmiqaya təsvirlərində quş və ilanın mübarizəsi (Vəli Baxşəliyev).

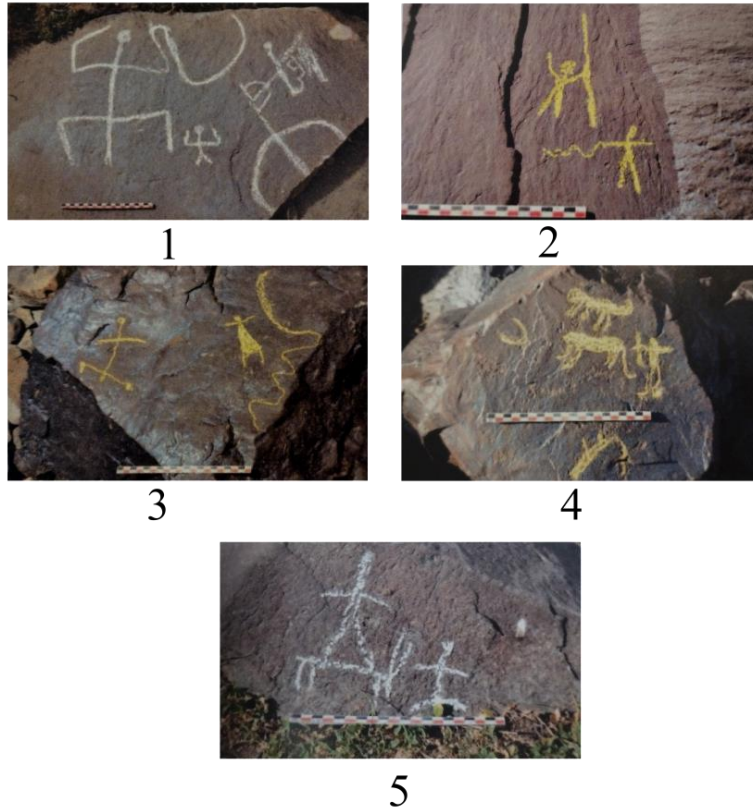
Qədim şumerlilər dağları tanrılarla əlaqələndirmiş və qədim türklərdə olduğu kimi onun göylə əlaqəsinə vurğulamışlar. Onların dağı baş tanrı Enlil ilə əlaqələndirməyini və mövzu içində keçən motivləri dediklərimizə nümunə olaraq göstərə bilirik (14, s.26), (17, s. 5). Bu nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu iki mədəniyyət dağlara xüsusi önəm vermişdir və bu kultla bağlı inamlarda yaxın bənzərlik vardır. Tədqiqatçılar Azərbaycan inanışlarında, xüsusən İslamdan sonrakı inanclarda dağlarda övliyaların olduğunu və bu səbəbdən dağlara qarşı xüsusi diqqətin olduğunu və qurban verildiyindən yazırlar (11, s. 56). Görünür çoxtanrılı dinlərdən tək tanrılı dinlərə keçid dövründə bir çox personajlar dəyişdiyi kimi insanlar bəzi tanrıları övliyalarla əvəz etmişdir. Burada sözügedən hekayələr fərqli olsa da motif eynidir. Şumer və Azərbaycan əfsanələrinə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, hər iki mədəniyyətdə “yeddi” sayı əhəmiyyətlidir. Belə ki, Gilqameş dastanında Uruka bəla gətirmək üçün göndərilən

vəhşi buğa Fərat çayının suyundan yeddi qurtum içir (25, s. 112). Dastanda Gilqameş, Humbabanı öldürməmişdən əvvəl onun yeddi sehirli gücünü məhv etdikdən sonra öldürməyi bacarır (25, s. 226). Gilqameşin ölümündən bəhs edən gil lövhələrdə yeddi oğlu olan atadan, yeddi gün, yeddi gecə, yeddi dağ kimi içində yeddi olan bir çox nümunələrə rast gəlirik. Bilindiyi kimi, Azərbaycan-türk folklorunda və ədəbiyyatında yeddi rəqəmi ilə bağlı inanclardan bəhs edilir. Şumer dastanlarında olduğu kimi Azərbaycan nağıllarında da zaman yeddi rəqəmi ilə göstərilir (7, s.4). Qədim türk təfəkküründə şumerlərdə olduğu kimi tilsimlərin çox zaman yeddi rəqəmi ilə əlaqəli olduğunu görürük (7, s. 5). Yuxarıda verilən nümunələrdən görüldüyü kimi, Şumer və Türk xalqları arasında yaxın mənəvi bağlar olmuşdur. Bunlardan başqa bu iki mədəniyyət arasındakı bənzərliyi Naxçıvan ərazisində yerləşən Gəmiqaya abidəsində müşahidə etmək olur. Buradan aşkar edilmiş qaya üstü rəsmlər və digər arxeoloji abidələrdən əldə

edilmiş materiallar bu iki mədəniyyətin yalnız mənəvi mədəniyyətlə deyil, maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında da bənzədiyini göz önünə qoyur.

Gəmiqayada Yaxın Şərqlə motivləri. Naxçıvan ərazisində yerləşən Gəmiqaya abidəsindən aşkar edilmiş qayaüstü rəsmlər bizə Yaxın Şərqlə əlaqələri maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında tədqiq etməyə imkan verir. Bu təsvirlər Ordubad rayonunda yerləşən Qapıcıq zirvəsinin cənub və qərb yamacındakı yaylaqlardan aşkar edilmişdir (3, s. 182). Tunc dövrünə aid edilən qayaüstü rəsmlərin motivləri Şumer mədəniyyətinə aid bir qrup rəsmlərlə bənzərlik təşkil edir. Ordubad rayonunda yerləşən Aşağı göllər yaylağında ovalşəkilli daşın üzərində əlində orağ olan insan təsviri vardır (şəkil 2, 1). Bu şəkilə diqqət yetirdiyimiz zaman onun Şumer tanrılarında olan fırtına tanrısı Enlil ilə əlaqəli ola biləcəyini görürük. Belə ki, Şumer əfsanəsində göstərilir ki, Enlil göyü yerdən ayırdığı zaman atası An göyü götürür, o isə anası Ki ilə yeri götürür və onunla evlənir. Bundan sonra kainatın təşkili, insanın yaradılması və sivilizasiyanın qurulması üçün zəmin yaradır

(29, s. 11). Qədim Şumerdə Enlilin simvolu buyuzlu papaqdır (19, s. 98). Ancaq onunla əlaqələndirilən və onun ekvivalenti sayılan Yaxın Şərqlə tanrıları əllərində oraqla təsvir edilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, Uqaritlərin orağ tanrısı Hil Şumerdə küləyin, havanın və yerin tanrısı olan Enlil ilə əlaqəlidir (38, s. 269). Digər bir Yaxın Şərqlə tanrısı olan Hitit tanrısı Kumarbidən bəhs edən tədqiqatlar onun oraqla əlaqəsi barədə bəhs edir. Bu orağdan həmçinin göyü və yeri ayıran orağ olaraq bəhs edilir (18, s. 214). Tədqiqatçılar, həmçinin, qədim Yunan səma tanrısı Kronun Mesopotamiyadakı ekvivalentinin Enlil ola biləcəyi haqqında fikir söyləmişdirlər (32, s. 224). Burada diqqətə çəkən məqamlardan biri isə Kronun silahının orağ olmasıdır. Bunların bağlamında Gəmiqayadan aşkar edilmiş əlində orağ olan tanrı rəsmi bunlara bənzər bir inancla əlaqəli olduğunu deyə bilərik. Araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Aşağı Göllər yaylağında qədim insanların qaya üzərində təsvir etdiyi insan fiquru qədim Şumerdə olan səma tanrısı ilə görünüşdə müəyyən fərqliliklər göstərsə də motiv olaraq eynidir.

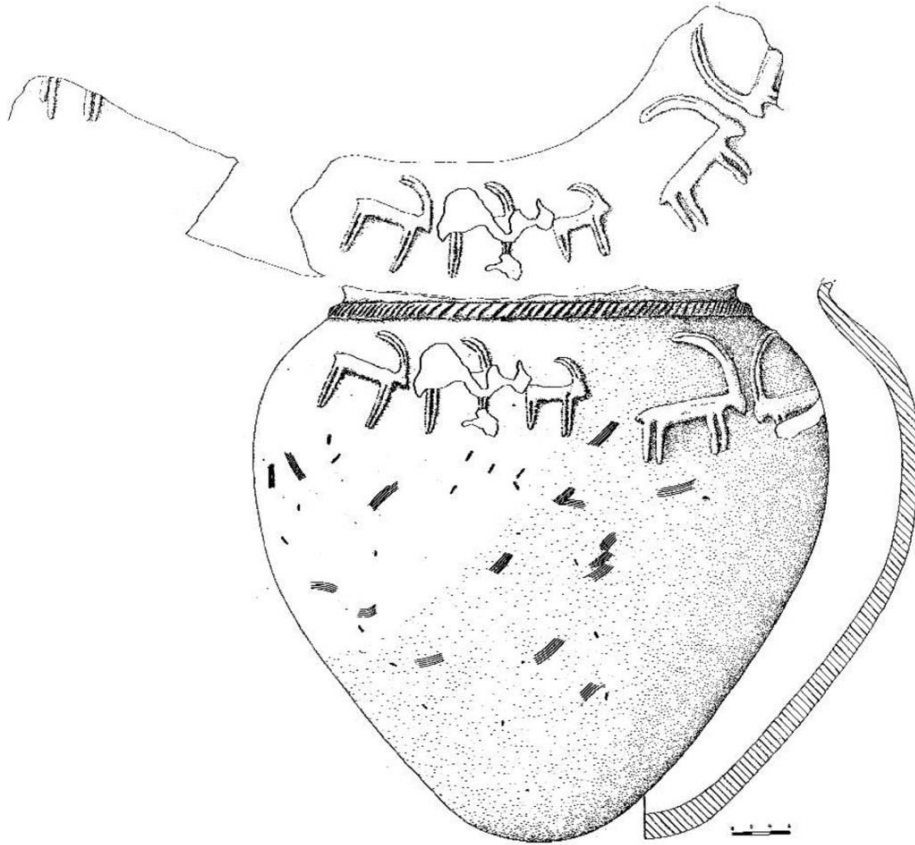

Şəkil 2. Gəmiqaya. Qayaüstü rəsmlər. (Nizami Aliyev) (5)

Gəmiqayada, Qızgəlin Çuxuru yaylağında-ki bir təsvirdə əlində ilan olan insan, digərində isə əlində çomaq olan insan fiqurlarının birlikdə təsvirinin (şəkil 2, 2) qədim Şumerlərin inanc-lar sistemi ilə əlaqəli olduğunu düşünürük. Bi-lindiylə kimi, Şumerdə yeraltı dünya və bitkilə-rin tanrısı olan Ninqişzida həmişə ilanlarla təs-vir edilir. Gilgameş dastanından bizə məlum ol-duğu kimi, Şumer mədəniyyətində iki tanrı Təmmuz və Ninqişzida zamanlarının çoxunu yer altı dünyasında keçirirlər (25, s. 196). Ço-banların tanrısı Təmmuzun əlində əsa ilə təsvir-ləri vardır. Görünür bəhs etdiyimiz təsvirdə də Şumer panteonunda olduğu kimi, çoban tanrısı və təbiət tanrısı birlikdə təsvir edilmişdir. Şu-mer mifologiyasından bəhs olunan qaynaqlarda da bunların əkiz tanrılar kimi təsvir olunduğun-dan bəhs olunmuşdur (23, s. 191). Əlbətdə ki, Azərbaycan ərazisində o dövrə aid yazılı qay-naqlar olmadığı üçün bunları qaynaqlarla təsdiq

etmək olmur. Ancaq bəhs etdiyimiz tanrılar və onların xüsusiyyətləri motiv olaraq yaxın bən-zərlik göstərilir. Digər tərəfdən qədim Şumer-də ilan təsvirləri həmişə mənfi obrazda verilmə-mişdir.

Azərbaycan folklorunda bəzən ilanın şər qüvvələri təmsil etdiyini görürük. İlanə yüklə-nən bu xüsusiyyətlər zamana və coğrafiyaya görə dəyişiklik göstərir, daha bir səbəb isə Orta Şərq dinlərinin insanların iqtisadi-siyasi həya-tında əsas rol oynaması ilə bağlı olaraq dəyişdi-yini deyə bilərik. Gəmiqayada, Qızgəlin Çuxu-ru yaylağından aşkar edilmiş digər bir fiqur ilan qarşısında təsvir olunmuş insandır (şəkil 2, 3). Görünür buranın qədim sakinlərinin tanrılar panteonunda Yaxın Şərq inancındakına bən-zər tanrı mövcud olmuşdur (22, p. 33-48, p. 50, fig 1. f, g). Bu təsvir də yuxarıda bəhs etdiyimiz Yaxın Şərq tanrılarında olan təbiət və yer altı dünyası tanrısına bənzər tanrı təsviridir.

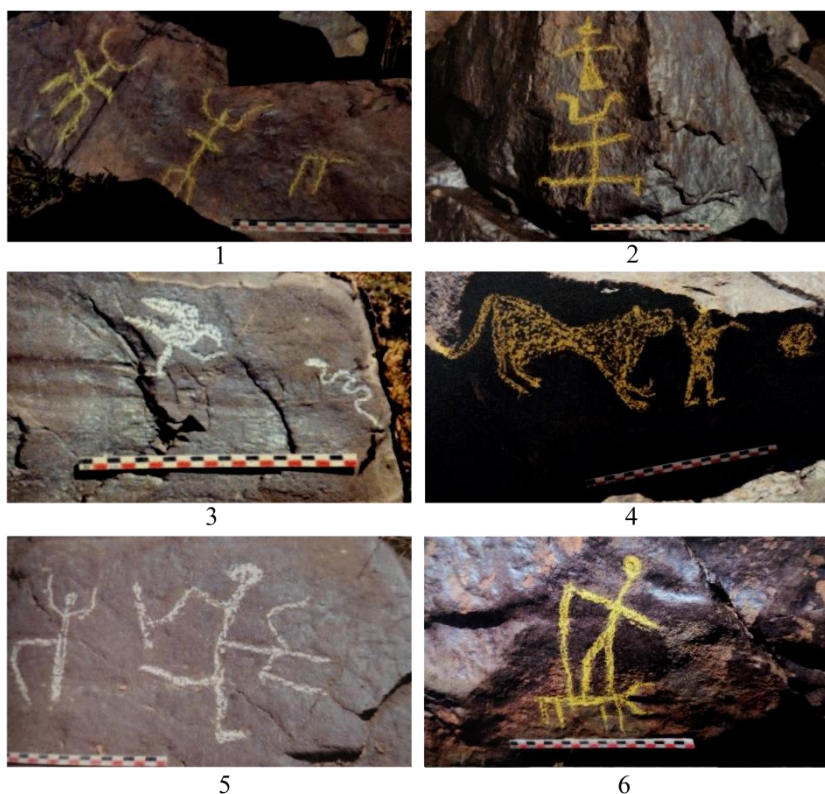

Şəkil 3. Ovçulartəpəsi. Üzərində üz-üzə keçilərin dayandığı keramika parçası (Vəli Baxşəliyev).

Ovçuluq Azərbaycan xalqının tarixində və mədəniyyətində mühüm yerə sahib olmuşdur. Azərbaycan Türkləri tarix boyu həyat tərzinə uyğun olaraq ovçuluqla məşğul olmuş və arxalarında ov ilə əlaqəli böyük bir mədəniyyət buraxmışlar.

İstər şifahi xalq ədəbiyyatında istərsədə arxeoloji araşdırmalar nəticəsində aşkar edilən nümunələr əsasında deyə bilərik ki, ovçuluq kultu qədim dövrlərdə insanların həyatının əsas hissəsində yer almışdır. Ancaq bu dəfə o mövzulara toxunmayıb, aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri ilə Mesopotamiyadan aşkar

edilmiş nümunələrin qarşılaşdırmasını vermək və bunlar arasındakı yaxın bənzərliyə diqqət çəkməyə çalışacağıq. Qızgəlin Çuxuru yaylağında aşkar edilmiş qayaüstü təsvirdə iki bəbiri ovlayan insan təsviri vardır (şəkil 2, 4). Bu təsvirin yaxın bənzəri qədim Şumerdə Uruk stelin-dən məlumdur (41, s. 241, fig. 2). Burada insanın aslan ovladığı görünür. Bəhs etdiyimiz bu səhnə Gəmiqayadan olan səhnə ilə yaxın bənzərlik göstərir. Aslan ovunun Mesopotamiyada fərqli mədəniyyətlərdə geniş yer aldığı bilirik ancaq bu yazımızda bənzətməni Şumerlərlə olanla məhdudlaşdırırıq.

Şəkil 4. Gəmiqaya. Mifoloji məzmunlu qayaüstü rəsmlər. (Nizami Əliyev) (5)

Qədim Şumerdə III Ur dövrünə aid silindir möhürdə fiqurun keçisi üzərinə mindiyi göstərilir (40, s. 349, fig. 2.1). Gəmiqayada, II Qaranqış yaylağında granit daş üzərinə çəkilmiş keçisi üzərində dayanmış insan fiquru (şəkil 2, 5) yuxarıda bəhs etdiyimiz Şumer dövrünə aid Təmmuz fiquru ilə yaxın bənzərlik göstərir. Yaxın Şərqdə tanrıların adətən onlar üçün müqəddəs olan heyvanların üzərində təsvir edilməsi geniş yayılmışdır. Bu iki təsvir çəkilmə texnikasında fərqlilik göstərsədə motif olaraq eynidir. Naxçıvan ərazisində Şərur rayonunda yerləşən Ovçu-

lartəpəsi yaşayış yerindən aşkar edilmiş keramika üzərində (Şəkil 3) qarşı qarşıya duran keçilər təsvir olunmuşdur (4, s.110). Bu tip relyef keçisi təsvirlərinə Şumer mədəniyyətinə aid keramika üzərində də rast gəlirik (36, s. 394, fig. 29, 30).

Qızgəlin Çuxuru yaylağında qranit daş üzərində təsvir edilmiş iki ədəd öküz başlı insan təsviri vardır (şəkil 4, 1). Yaxın Şərq mifologiyalarına nəzər yetirdiyimiz zaman bu təsvirlərə bənzər motivlərin olduğunu deyə bilərik. Yuxarıda bəhs etdiyimiz Gəmiqayadan olan təsvirlə əlaqəli olduğunu düşündüyümüz tanrılar, qədim

Şumerdə mal-qara tanrıları olan Lahar və Saqqandır. Lahar adətən bacısı, taxıl ilahəsi Aşnanla birlikdə təsvir edilir. Silindir möhür üzərində onların qarşı-qarşıya təsvirlərində vardır (24, Plate XX, e). Dunnu Teoqoniyasında Lahar digər bir mal-qara tanrısı olan Saqqanın oğlu olaraq onunla birlikdə göstərilmişdir (20, s. 393). Lambertə görə Sakkan və Laharın birlikdə təsviri birincinin ikincini təyin etmək məqsədi ola bilər. Çünki Akkad mətnlərində Lahar, Aşnanla təsvir edilir və birinci sürülərin ikinci isə taxılın məhsuldarlığının simvolunu özündə daşıyır (34, s. 524). Bu nöqteyi nəzərdən Gəmiqayadan aşkar edilmiş üz-üzə duran buğa başlı insan təsvirləri Yaxın Şərqdəki tanrılar kultu ilə əlaqəli ola bilər. Ancaq onun ifadə etdiyi mənə mübahisəlidir. Gəmiqayadan olan təsvirdən isə görünür ki, bu iki təsvirdə kişi fiquru simvolizə olunmuşdur. Ola bilər ki, Gəmiqaya sakinlərinin Dunnu Teoqoniyasında keçən Yaxın Şərq mal-qara tanrılarına bənzər tanrıları olmuşdur və bu onların ikonoqrafik təsvir versiyasıdır. Bu təsvirlər haqqında əlimizdə yazılı qaynağa əsaslanan mənbə olmadığına görə, bənzətmələr nisbətlik təşkil edir, ancaq bu təsvirlərin motiv olaraq yaxından bənzədiklərini deyə bilərik.

Müqəddəs ağac kultu ilə bağlı izlər Şumer mifologiyasında muxtəlif motivləri özündə əks etdirəcək şəkildə hekayələşdirilmişdir. Ağacın tanrıça tərəfindən sahiblənilməsi və baş verən hadisələrin tanrılar tərəfindən nizamlanması ilə yəni kainat üçün həlledici məsələlərdə ağacın mühüm yerə malik olması motivi əfsanələrdə hər zaman işlənmişdir. Qədim Şumer əfsanəsinə görə Fərat çayının sahilində onun suyu ilə qidalanan "müqəddəs ağac" baş verən güclü küləklər nəticəsində yerindən sökülmüşdür. Ağacın bu halını görə ilahə İnanna onu öz şəhərinə aparıb əkməyi və himayəsində saxlamışdır. Daha sonra həmin ağacdən özünə oturmaq və yataq düzəltmək fikrinə düşən ilahə ağacın üstündəki qeyri-adi canlılarla mübarizə apara bilmədiyi üçün digər tanrılardan kömək istəyir ancaq heç kim ona kömək etməyi qəbul etmir. Nəhayət Gilgameş ağacın üstündə olan üç mifoloji varlığı, ağacın yuxarisında yuva quran Zu quşunu, ortasında yaşayan səssizliyin xidmətçisi Liliti və ağacın kötüyünə dolanan ovsunlana bilməyən ilanı uzaqlaşdırmaqla İnannaya köməklik göstərir (29, s. 33-34). Bir çox Türk xalqlarının

əfsanələrində qəhrəmanın ağacın üzərində olan qeyri-adi varlıqlarla mübarizəsi və bununla da misyasını yerinə yetirməsi məsələsi işlənmişdir. Türk dastanı olan Kögüdey əfsanəsində Qara Batırın əjdaha ilə döyüşərək quşun balalarını xilas etmə motivi vardır (8, s. 259). Başqa bir türk dastanı Boston əfsanəsində Bostonun əjdaha ilə mübarizəsi motivi vardır (9, s. 185). Yuxarıda inanc bənzərliyi barədə danışarkən Azərbaycan nağılı olan Məlikməmmədin nağılında qəhrəmanın ağaca sarılı əjdaha ilə mübarizəsi motivindən bəhs etmişdik. Bundan əlavə Yaqut türklərində ağacların içində iyələrin yaşadığı inancı vardır və onlar ağacın yuxarisında otururlar (15, s. 177). Azərbaycan Türklərində ağac iyəsinin kişi, bəzən isə qadın olduğu fikri formalaşmışdır (10, s. 30). Fikrimizcə hekayələrdə kiçik dəyişikliklər olsa da motivlər yaxın bənzərlik göstərir. Şumer və Azərbaycan əfsanələrindəki bu motif bənzərliklərini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, hər iki mədəniyyətdə ağac və onunla əlaqəli olan mifoloji varlıqlar motiv baxımından bir-biri ilə bənzərdir. Bütün bunların əsasında Qızgəlin Çuxuru yaylağından aşkar edilmiş ağac üzərində duran qadın fiqurunun (şəkil 4, 2) bəhs etdiklərimizlə əlaqəli bir təsvir ola biləcəyini deyə bilərik.

Yuxarı Göllər yaylağından aşkar edilmiş qranit daş üzərində qartalla ilanın mübarizəsi təsvir edilmişdir (şəkil 4, 3). Bu təsvir bizə daha bir Şumer əfsanəsinə xatırladır. Qədim şumerlərdə mövcud olmuş Etena mifinə görə ağacın başında yaşayan qartal və kökündə yaşayan ilan bir-birlərinə zərər verməyəcəkləri barədə sövdələşmə edirlər. Bir gün ilan yuvasına qayıdanda görür ki, qartal onun balasını yemişdir. Bunun ardınca ilan dünyadakı ədalətə nəzarət edən günəş tanrısı Şamaşdan kömək istəyir. Tanrı ona bir buğa leşinin içinə gizlənməyi, qartal ondan yeməyə gəldiyi zaman onu tutub qanadlarını və bədəninin tüklərini yolduqdan sonra acından ölməsi üçün bir çuxura ata biləcəyini deyir (33, s. 373). Hekayə bunun ardı ilə davam edir ancaq burada əsas olan qartal və ilan mübarizəsi motividir. Bu motiv Gəmiqayadan olan motivlə yaxın bənzərlik göstərir. Bu tip ilanla quşun mübarizəsindən bəhs edən mənbələri yuxarıda qeyd etmişdik. Mirəli Seyidov əsərində Berlində olan Azərbaycana məxsus xalçadan bəhs etmiş və onun üzərində quşla

ilanın mübarizəsinin əks olunmasından danışmışdır (8, s. 358). Telman İbrahimov Qafqaz xalçalarından bəhs edən əsərində Səfəvilər dövrünə aid xalça üzərində quş və ilanın mübarizəsi əks olunmuş xalçaların təsvirini vermişdir (27, s. 21). Folklor və maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycandan olan bu motivlər Şumer əfsanələrindəki motivlərlə yaxın bənzərlik göstərir.

Qızgəlin Çuxuru yaylağından aşkar edilmiş digər bir rəsmdə vəhşi heyvanın önündə dayanmış insan, insanın digər tərəfində isə dairəvi şəkil, böyük ehtimalla, ulduzu simvolizə edən təsvir vardır (şəkil 4, 4). Mezopotamiya sənətində ilahələr adətən pişikimilərlə təsvir edilir. Qədim Şumerdə aslanla əlaqələndirilən ilahə İnanadır. Tədqiqatçılar onun digər bir adının "Labbatu" olduğunu və bunun dişi aslan mənasına gəldiyini qeyd edir (21, s. 74). Şumer ilahəsinin aslan və səkkiz guşəli ulduzla da təsvir edildiyi məlumdur (39, s. 4). İlahənin qarşısında duran ulduzun isə folklorumuzda Zöhrə ulduzu Venera olduğu məlumdur. Burada mövzudan biraz uzaqlaşaraq bir məsələyə diqqət çəkmək istəyirik. Qədim Şumerdə eşq və gözəllik ilahəsi olan İnanna Azərbaycan ədəbiyyatındakı sevgili motivi ilə yaxın əlaqəli görünür. Azərbaycan ədəbiyyatında aşiq hər zaman məşuqu ucaldan, bunun müqabilində özünü aşağı tutan şəkildə təsvir olunur (6, s. 231). Ədəbiyyatda "vüsal həsrəti" olaraq işlənən bu mövzuda məşuq, aşiqə qarşı laqeyd və soyuqqanlıdır. Bu motivlərə S. Langdonun Təmmuz və İştər monoqrafiyasında rast gəlirik (35, s. 83-85). Bununla belə, deyə bilərik ki, hər iki mədəniyyət arasında istər ikonoqrafik, istərsə də ədəbi motiv bənzərlikləri vardır. Bütün bunların əsasında Gəmiqayadan aşkar edilmiş bu təsvir Yaxın Şərq mədəniyyətləri xüsusilə şumerlərlə əlaqəli ola bilər.

Qaranquş I yaylağından aşkar edilmiş, əlində üç başlı çəngəlşəkilli silah tutan tanrı təsviri vardır (şəkil 4, 5). Fikrimizcə, bu təsvir şumerlərin ilk zamanlarından bəri ibadət etdiyi Ninurta ilə bənzər motivdədir. Ninurtaya əsas olaraq Nippurdakı "E-su-me sa" məbəbində ibadət olunurdu və O, əlində üç başlı çəngəl şəkilli fiqurlarla təsvir edilmişdir (19, s. 142, fig. 117). Bu fiqura diqqətlə nəzər yetirdiyimiz zaman Ninurtanın qolunun altında orağ olduğunu görürük. Bu motiv yuxarıda bəhs etdiyimiz ilk

tanrıların oraqla əlaqəsi ilə bağlıdır. Belə ki, tədqiqatçılar Ninurtanı Yunan məhsul tanrısı Kronla qarşılaşdırmış və aralarında yaxın bənzərliklər olduğunu qeyd etmişlərdir (28, s.79). Digər Mezopotamiya tanrısı Adad əlində əsa və ildırım ilə təsvir edilir. Digər bir tanrı İškurun da ildırım və buğa ilə əlaqəli olduğunu bilirik. İškur/Adad adətən əllərində ildırım ilə öküz, aslan, əjdahanın üzərində və ya yanında təsvir olunur (37, s. 12). Bunlara əsasən deyə bilərik ki, Qızgəlin Çuxuru yaylağında olan buğa üzərində əlində əsa, ildırım olan tanrı fiquru da yuxarıda bəhs etdiyimiz Mesopotamiya tanrılarına bənzər bir tanrısının ikonoqrafik təsviridir (şəkil 4, 6). Aramilərin və Kənan bölgəsinin şimşək və fırtına tanrısı həmçinin yuxarıda bəhs etdiyimiz tanrıların ekvivalenti sayılan Baalın da əlində başı bitki, aşağısı nizə şəklində olan əsa vardır (20, s. 24, plate X). Bütün bu bənzərliklər bizə onu deməyə əsas verir ki, ən qədim dövrlərdən bu iki mədəniyyət arasında əlaqələr mövcud olmuş və bunlar bir-birlərinə təsir etməyi bacarmışlardır. Bunların işığında Naxçıvanda Nuhla bağlı əfsanələrin olması və Nuhun qəbrinin burada yerləşməsi inancının təsadüfi olmadığını görürük. Gəmiqayanın Nuhun gəmisinə ithafən adlandırılması da bunlarla əlaqəli olmalıdır. Buradakı təsvirlərin Mezopotamiya təsvirləri ilə yaxın bənzərliyi, Kənan bölgəsindən olan tanrı fiqurunun xüsusiyyətlərinə görə Gəmiqayanın qədim tanrılar panteonundakı tanrılara bənzəməsi bu iki mədəniyyət arasında başqa bənzərliklərin də ola biləcəyi fikrini doğurur. Başqa bir tədqiqatın mövzusu olduğu üçün bu mövzuya toxunmuruz.

Nəticə. Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı, aşkar olunmuş qayaüstü rəsmlər və bunların təhlili qədim insanların yaşayış tərzini və düşüncə dünyasını müəyyən etməyə kömək etmişdir. Bu abidlərin öyrənilməsi mədəniyyətlər arasındakı təsirin müəyyənləşdirilməsinə və burdakı insanların digər mədəniyyətlərlə əlaqələrini daha yaxşı öyrənməyə imkan yaratmışdır. Gəmiqaya ərazisində tədqiq edilən qayaüstü rəsmlər bunu deməyə əsas verir ki, keçmişdə bu ərazidə yaşayan insanlar zəngin mənəvi mədəniyyətə malik olmuşdur. Tarixi qaynaqlardan qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanların şumerlərlə əlaqəsinin olduğu məlumdur. Bu əlaqələr daha çox

mədəni əlaqələr və iqtisadiyyat ilə bağlı olsada, bu proseslər zamanı qədim insanlar bir-birlərinin inanc sisteminədə təsir etməyi bacarmışdır. Azərbaycan folkloruna nəzər saldıığımız zaman buradakı motiflərin şumer mifologiyası ilə oxşar cəhətləri nəzərə çarpır. Gəmiqayadakı mifoloji motivlərin araşdırılması əsasında hər iki coğrafiyada yaşayan qədim insanların təfəkkür tərzinin, istər mifoloji, istərsədə maddi-mədəniyyət nümunələrinin qarşılaşdırılması onların inanclar sisteminin bir-biri ilə yaxından əlaqəli olduğunu görürük.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan nağılları. Beş cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
2. Azərbaycan Mifoloji Mətnləri. Bakı: Azər nəşr, 1988, 196 s.
3. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim əkinçiməldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
4. Baxşəliyev V. Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 372 s.
5. Əliyev N. Gəmiqaya qayaüstü rəsmləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 564 s.
6. Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008, 360 s.
7. Orucova, S. Azərbaycan Epik Folklorunda Yeddi Rəqəminin Simvolikası. "Folklorşünaslıq"- Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal Bakı: Maarif, 2021, s. 3-7.
8. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 2018, 444 s.
9. Akmatəliyev A., Kadırmambetova A., Kırğız Destanları 7. (çev. N. Yıldız), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, 515 s.
10. Beydili C. Türk Mifoloji Sözlüyü. Yurt Kltaq-Yaym / İRV Ansiklopedik Sözlük Dizisi 01, 2004, 638 s.
11. Bayat F. Türk mitolojisində dağ kultü. Folklor/edəbiyat, c. XII, Çorum: Karam, 2006, s. 47-60.
12. Bahaddin Ö. Türk Mitolojisi.(Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar), c. 5. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, 657 s.
13. Çığ M.İ. Sumerlilerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular // Belleten, vol. 58/223, 1994, p. 685-724.
14. Eliade, M. Babil simyası ve kozmolojisi. Çeviren: Mehmet E. Özcan. İstanbul: Kabalcı Yayınları. 2002, 114 s.
15. Ergun Metin, Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh. Ankara: TDK Yayınları, 2013, 862 s.
16. Kramer S. N, Tarih Sumer'de Başlar. Çeviren M. İlmiye Çığ. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, 647 s.
17. Tanyu H. Dinler Tarihi Araştırmaları. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1973, 149 s.
18. Archi, A. Orality, Direct Speech and the Kumarbi Cycle //Altorientalische Forschungen, 2009, 36/ 2, p. 209-229.
19. Black J., Green A. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary. London: The British Museum Press, 1992, 193 p.
20. Caquot A., Maurice S. Ugaritic Religion. VIII. Leiden: Brill, 1980, 28 p.
21. Diesel A. Felines and Female Divinities: The Association of Cats with Goddesses, Ancient and Contemporary // Journal for the Study of Religion, vol. 21/ 1, 2008, p. 71-94.
22. Finkel G. J. Sumerian Gods and Their Representations. IX. Groningen: STYX Publications, 1997, 249 p.
23. Frothingham A. L. "Babylonian Origin of Hermes the Snake-God, and of the Caduceus I." American Journal of Archaeology, vol. 20/ 2, 1916, p. 175-211.
24. Frankfort H. Cylinder Seals : A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient near East. London: Gregg Press, 1965.XLVII, 328 p.
25. George A. The Epic of Gilgamesh: A New Translation (Penguin Classics). London: Published by Penguin Classics, 2000, 288 p.
26. Hommel, F. The Sumerian Language and Its Affinities // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1886, 18/3, p.351- 363.
27. İbrahimov T. Caucasian "Dragon" Carpets (about the History of the Appearance of the Motive "Dragon" in Caucasian Carpets), Baku: Azerbaijan National Academy of

- Sciences, Art and Humanitarian Sciences 2019, p. 1-24.
28. Iroku, O. A Day in the Life of God (Paperback bw 5th Ed). Dover: Published by the Enlil Institute, 2001, 391 p.
29. Kramer S.N. Sumerian mythology; a study of spiritual and literary achievement in the third millennium B.C. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972, XXII, 130 p.
30. Korczak A. Why the water? The vision of the world by thales of miletus", Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 35, , 2013, Sayı 35, s. 43-51.
31. Krul J. The Revival of the Anu Cult and the Nocturnal Fire Ceremony at Late Babylonian Uruk // The Revival of the Anu Cult and the Nocturnal Fire Ceremony at Late Babylonian Uruk, 2018, I-XIV, 324 p.
32. Kirk G. S. Myth: its meaning and functions in ancient and other cultures. Sather Classical Lectures. Cambridge: University Press, 1970, vol. 40/12, 299 p.
33. Koubková E. Fortune and Misfortune of the Eagle in the Myth of Etana. Fortune and Misfortune in the Ancient Near East: Proceedings of the 60th Rencontre Assyriologique Internationale Warsaw, 21–25 July 2014. Edited by Olga Drewnowska and Malgorzata Sandowicz. Pensilvanya: Penn State University Press, 2017, p. 371-382.
34. Lambert W.G. Babylonian Creation Myths. Mesopotamian Civilizations 16. Winona Lake, In Eisenbrauns, 2013, XVI, 640 p.
35. Langdon S. University of Bristol. Tammuz and Ishtar: A Monograph Upon Babylonian Religion and Theology Containing Extensive Extracts from the Tammuz Liturgies and All of the Arbela Oracles. Oxford: Clarendon Press; 1914. VII, 196 p.
36. Legrain, L. The Sumerian Art Shop // The Museum Journal, 1928, vol. XIX /4, p. 378-402.
37. Mohsen I.M.A. The forked lightning bolt // In Ancient Mesopotamia. Faculty of Archeology, Aswan University, 2018, № 29, p. 1-50.
38. Sluijs V.D, Anthony M. Hill: Lord of the Sickle // Journal of Near Eastern Studies, 2009, vol. 68/ 4, p. 269–82.
39. Stuckey J. Inanna, Goddess of "Infinite Variety". Samhain, 2004, vol 4/1, p. 1-7.
40. Wiggermann F. A. M. The image of Dumuzi: A diachronic analysis. In Gazing on the Deep: Ancient Near Eastern and Other Studies in Honor of Tzvi Abusch, J. Stackert, Porter, B. N. , and Wright, D. P. , 2010, p. 327-350.
41. Wagner-Durand E. Narration. Description. Reality: The Royal Lion Hunt in Assyria (Hrsg) //Image – Narration – Context: Visual Narration in Cultures and Societies of the Old World (FAVis 1), Heidelberg: Propylaeum, 2019, p. 235-272.
42. Hrozny B. Die Aelteste Geschichte Vorderasiens und Indiens, Melantrich. Praque, 1940, 169 p.

Summary

Elmar Bakhshaliyev

Traces of sumerian mythology on the rock drawing of Gemigaya

Near Eastern motifs revealed during the study of Gemikaya rock drawings are analyzed in the context of Sumerian mythology. During the study, it was found that some motifs of Sumerian mythology have something in common with the rock drawings of Gemikaya. At the same time, we find some correspondences between Sumerian and Azerbaijani mythology, reflected in the written texts of Sumer and the texts of Azerbaijani folklore. On the basis of research, it can be said that the socio-economic ties between the settlers of Sumer and Azerbaijan also influenced their ideological ideas. These relationships were important for the formation of Turkic mythology.

Keywords: Sumer, Turkic, mythology, Nakhchivan, legend, rock drawings.

Резюме

Эльмар Бахшалиев

Следы шумерской мифологии на наскальных изображениях Гемигая

Ближневосточные мотивы, выявленные во время исследования наскальных изображений Гемигая, анализированы в контексте шумерской мифологии. Во время исследования установлено, что некоторые мотивы шумерской мифологии перекликаются с наскальными изображениями Гемигая. В то же время мы находим некоторые соответствия между шумерской и Азербайджанской мифологией, отраженных на письменных текстах Шумера и текстах Азербайджанского фольклора. На основе исследований можно сказать, что социально-экономические связи поселенцев Шумера и Азербайджана влияло также на их идеологические представления. Эти отношения имели значение для формирования тюркской мифологии.

Ключевые слова: шумер, тюрк, мифология, Нахчыван, легенда, наскальные изображения

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.180>

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
velibahshaliyev@mail.ru

NAXÇIVANTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ ARXEOLOJİ QAZINTILARIN NƏTİCƏLƏRİ VƏ DALMATƏPƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏNŞƏYİ

Giriş. Naxçıvanın Erkən Eneolit mədəniyyəti Dalmatəpə, Xalaf və Ubeyd ənənələrinin bu regiona daxil olması ilə xarakterizə edilərsə də, Erkən Eneolit abidələrində Dalmatəpə tipli keramika üstünlük təşkil edir. Urmiya gölünün cənub-qərbindəki Dalmatəpə yaşayış yeri ilə bağlı olan bu mədəniyyət Urmiya gölünün şimal, qərb və cənub bölgələrinə yayılmış və tədqiqatçılar tərəfindən Dalma fenomeni kimi dəyərləndirilmişdir (37, p. 37). Dalmatəpə mədəniyyətinin əsas xüsusiyyəti basmanaxışlı və boyalı keramikanın olmasıdır. Dalmatəpə boyalıların Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinin təsiri ilə formalaşdığı söylənsə də, (20, c. 127; 53, c. 183; 57, p. 161) Şimali Mesopotamiya, Şimal-Qərbi İran və Şərqi Anadolu mədəniyyətlərindən fərqlənən basmanaxışlıların mənşəyi tamamilə aydınlaşdırılmamış, onun xronologiyası və yayılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənməyə imkan verir. Bu baxımdan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Son Neolit dövrünə aid arxeoloji abidələrdə basmanaxışlıların ortaya çıxması da diqqətəlayiqdir. Arxeoloji araşdırmalar zamanı aşkar olunan yeni tapıntılar Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi və yayılma arealı ilə bağlı problemləri həll etmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Fikirimizə görə, bir tərəfdən Cənubi Qafqazın zəngin xammal yataqları, digər tərəfdən isə Qarabağ və Naxçıvanın bir-birinə yaxın coğrafiyada yerləşməsi Azərbaycanın cənub bölgələri ilə Urmiya hövzəsi arasında qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa imkan vermiş və bu əlaqələr

Azərbaycanda və Urmiya hövzəsində Eneolit mədəniyyətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. İndiyədək biz arxeoloji ədəbiyyatda yalnız Yaxın Şərq mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaza təsir etməsi ilə bağlı fikirlərə rast gəlirik. Halbuki qədim dünyanın mühüm mədəniyyət mərkəzi olan Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri də Yaxın Şərq ölkələrinə müyyən təsir etmişdir. Cənubi Qafqazla Yaxın Şərq ölkələri arasındakı əlaqələr Dalmatəpə mədəniyyətinin timsalında özünü daha aydın göstərir.

Tədqiqat metodu. Naxçıvantəpə yaşayış yeri abidənin kvadratlara bölünməsi ilə öyrənilmişdir. Mədəni təbəqənin qalınlığını yoxlamaq üçün şurflar da qoyulmuşdur. Arxeoloji qazıntılar əsasən ölçüsü 10x10 m olan beş sahədə (A, B, E, D, G) aparılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, yaşayış yerində mədəni təbəqənin yığılması relyefdən asılı olaraq olduqca müxtəlif olmuşdur. Belə ki, insanlar əvvəlcə A, B və E sahələrində məskunlaşmış, sonra isə yaşayış yeri genişlənməmişdir. A, B və E sahələrində mədəni təbəqənin qalınlığı 2, 50 - 3, 50 m arasında, digər sahələrdə isə 1-1,5 m arasındadır. Arxeoloji materiallar tipoloji və müqayisəli analiz üsulundan istifadə etməklə tədqiq edilmişdir. Arxeoloji materiallar yaşayış yerinin stratifikasiyasına uyğun olaraq dörd mərhələyə bölünmüşdür. Maddi-mədəniyyət nümunələrinin tarixləndirilməsində karbon analizlərinin nəticələrindən də istifadə olunmuşdur. Obsidian yataqlarının müəyyən edilməsi üçün geokimyəvi analiz tətbiq edilmiş, analizlər zamanı Bruker Tracer III-SD, LA-ICP-MSESI NW213, Agilent 7700 ICP-MS tipli aparatlardan istifadə olunmuşdur.

Naxçıvantəpə yaşayış yeri. Naxçıvantəpə yaşayış yeri Naxçıvan şəhərinin şərq kənarında, Naxçıvançayın sağ sahilində, dəniz səviyyəsinə

dən 853 m yüksəklikdə yerləşir (Şəkil 1). Yaşayış yerində 2017-ci ildən başlayaraq AMEA Naxçıvan Bölməsinin arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən tədqiqat aparılır¹. Arxeoloji qazıntıları 10x10m ölçülü beş sahədə (A, B, E, D, G) və müxtəlif ölçülü kəşfiyyat şurflarında davam

etdirilmişdir. Kəşfiyyat şurflarının məqsədi mədəni təbəqənin və yaşayış yerinin xarakterini müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur. Yaşayış yerinin stratiqrafiyası A, B və E sahələrində daha aydın izlənmişdir

Şəkil 1. Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealı.

Tədqiqat zamanı dörd tikinti qatı aşkar olunmuşdur (Şəkil 2). Bu tikinti qatlarının üçü Dalmatəpə mədəniyyətinə (17, c. 108-121; 4, c. 4-23), dördüncü isə Neolit dövrünə aiddir. Birinci tikinti qatı təpənin üzərindən 0, 8 m dərinliyədək davam edir (Naxçıvantəpə 1). Bu tikinti qatı dördkünc formalı arxitektura ilə xarakterizə olunur (Şəkil 2, 1). Bu dövrə aid tikinti qalıqları A, B və E sahələrində aşkar olunmuşdur. Bu təbəqədən kömür analizi yoxdur. Bu təbəqə keramika məmulatının müqayisəli analizi əsasında e. ə. 4600-4400-cü illərə aid edilmişdir. İkinci tikinti qatı (Naxçıvantəpə 2) 0,78-2,10 m dərinlikdə yerləşir və e. ə. 4720-4529-cu illərə aid edilir (Cədvəl 3). Bu tikinti qatı üçün də dördkünc formalı arxitektura xarakterikdir. Dörd-

künc formalı arxitektura qalıqları əsasən birinci sahədə aşkar olunmuşdur (Şəkil 2, 2). Üçüncü tikinti qatı (Naxçıvantəpə 3) 2,10-2,50 m dərinlikdə yerləşir və yarımqazma tipli arxitektura ilə xarakterizə olunur (Şəkil 2, 3-5). Bu tikinti qatından götürülən karbon nümunənin analizi e. ə. 4945-4722-ci ili göstərmişdir (4, c. 22-25)

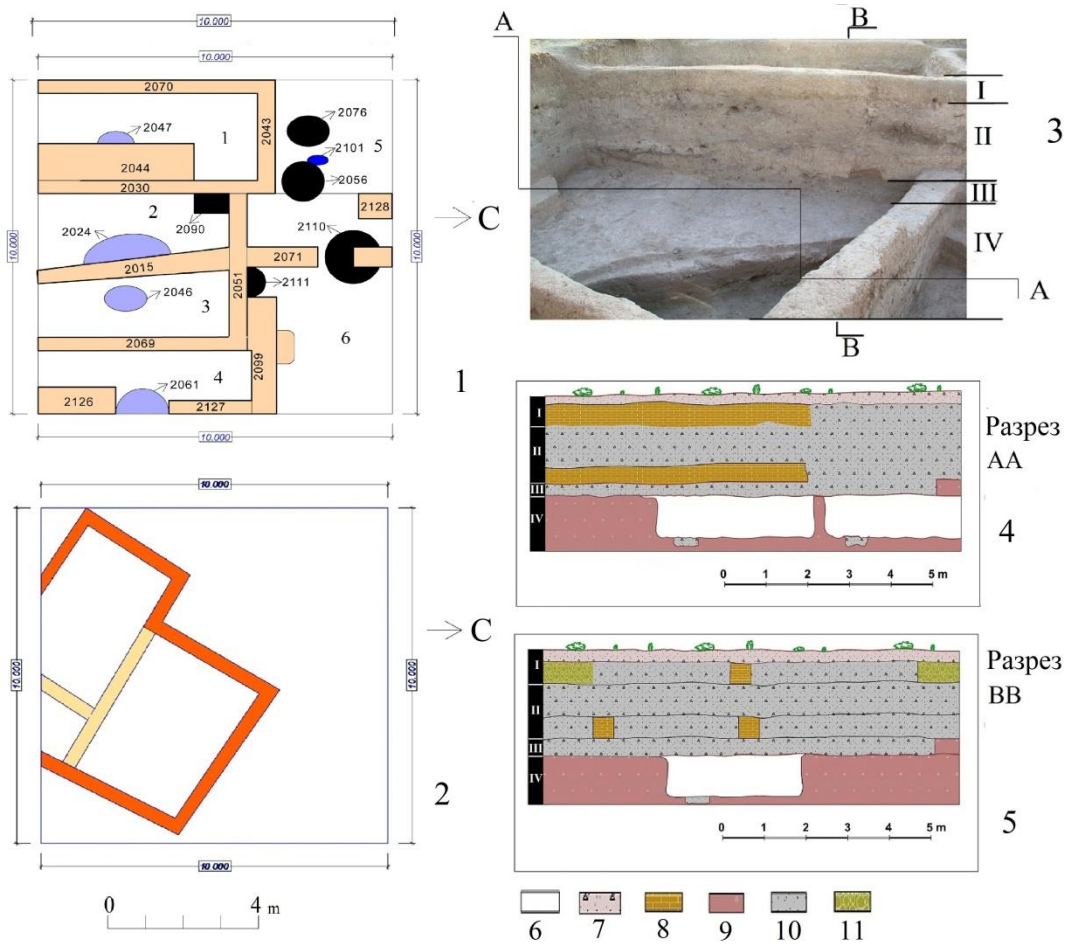
Naxçıvantəpənin üst tikinti qatlarından aşkar olunan arxeoloji tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Yaşayış yerinin stratiqrafiyasına uyğun olaraq keramika məmulatı iki dövrə bölünmüşdür. Birinci təbəqənin (Naxçıvantəpə 1) keramikası Orta Eneolit dövrünə, ikinci (Naxçıvantəpə 2) və üçüncü (Naxçıvantəpə 3) təbəqənin keramikası isə Erkən Eneolit dövrünə aid edilmişdir (4, s. 22-23). Hər üç təbəqə üçün Dalmatəpə mədəniyyətinə

¹ Qazıntılar Vəli Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə aparılmışdır.

xas olan basmanaxışlı və boyalı keramika xarakterikdir.

Son Neolit dövrünə aid dördüncü tikinti qatı 2,50-3, 50 m dərinlikdə yerləşir. Bu dövrə aid yaşayış evləri A, B və E sahələrində aşkar olunmuşdur. Bu tikintilər yarımqazma tipli evlərin qalıqlarından ibarətdir. A sahəsində Neolit dövrünə aid iki tikintinin qalığı aşkar olunmuşdur. A sahəsində tapılan birinci yarımqazma tipli evin iki divarı aşkar olunmuşdur. Dördkünc formalı bu divarlar ana torpaqda qazılmış-

dır. Yarımqazmanın dərinliyi 1 metrdir. Yarımqazmanın güney qismində aşkar olunan dairəvi formalı ocağın içərisindəki ocaqdan alınan karbon nümunənin analizi e. ə. 5209-4930-cu illəri göstərmişdir. A sahəsindəki ikinci yarımqazma da ana torpaqda qazılmışdır. Dairəvi formalı ocaq yarımqazmanın güneyində yerləşirdi. Bu yarımqazmadakı ocaqdan alınan karbon nümunənin analizi e. ə. 4959-4725-ci illəri göstərmişdir.

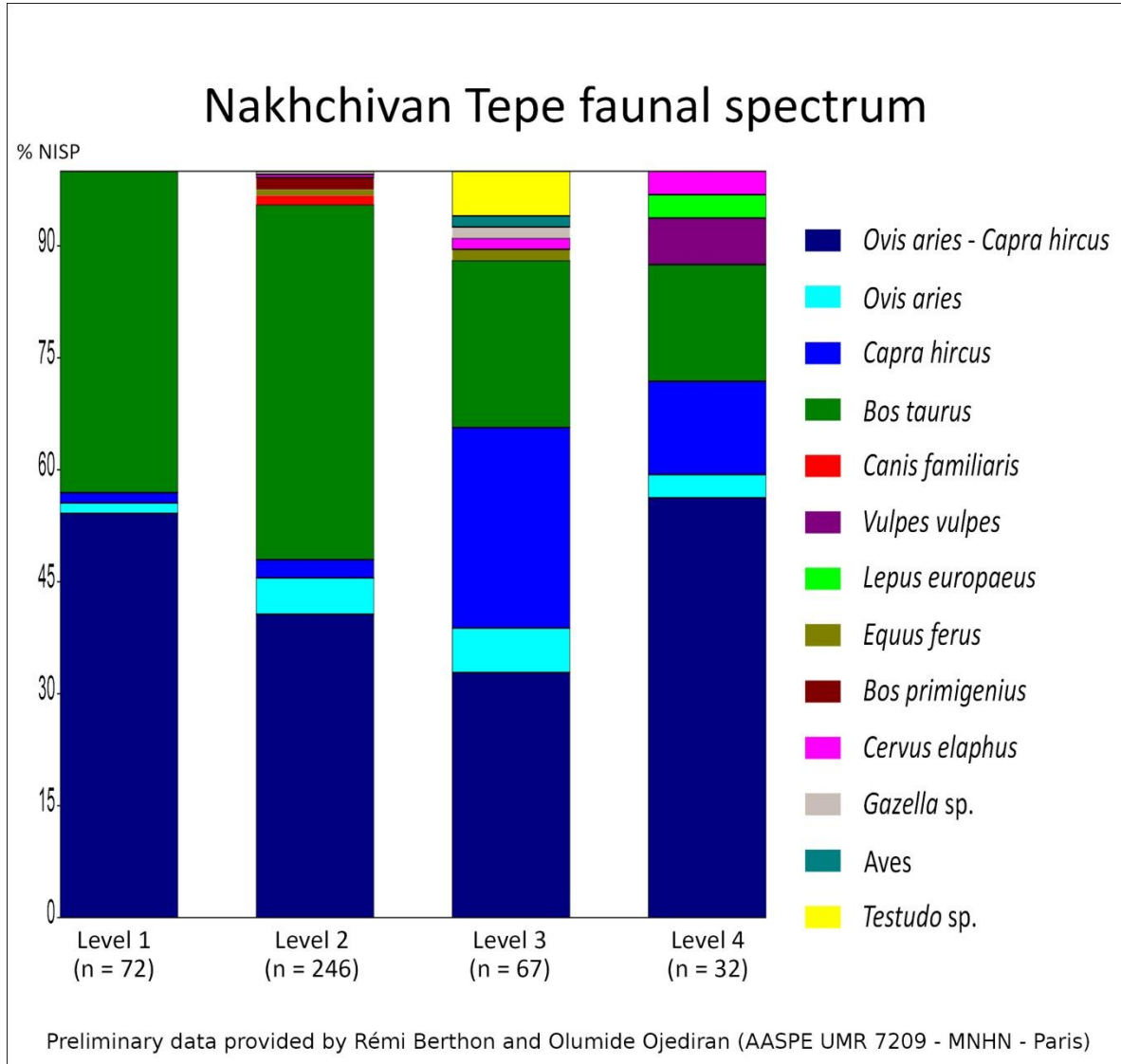
Şəkil 2. Naxçivantəpə yaşayış yeri: 1- birinci tikinti qatının planı; 2- ikinci tikinti qatının planı; 3-5 – A sahəsində təbəqələrin görünüşü və kəsiyi.

B sahəsində isə bir tikintinin qalığı araşdırılmışdır. B sahəsində aparılan qazıntı zamanı aşkar olunan yarımqazmanın tam planı ortaya çıxarılmış, bu evin bir hissəsinin E sahəsində olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Qazıntı zamanı yarımqazmanın içərisində dörd ocaq aşkar olunmuşdur. Onların biri dördkünc, digərləri isə dairəvi formalıdır. Tikintinin içərisində bir-biri-

nin yanında yerləşən ocaqlardan götürülən karbon nümunələrin analizi fərqli nəticələr vermişdir. Karbon nümunələrdən birinin C 14 analizi e. ə. 5038-4799-cu illəri, digəri isə e. ə. 4941-4722-ci illəri göstərmişdir. Aparılan qazıntıların nəticələri, o cümlədən ocaqların tez-tez yer dəyişməsi yarımqazmaların təkrar istifadə olunduğunu göstərir.

Araşdırmalar göstərir ki, yarımqazmaların iki, bəzən isə üç divarı ana torpaqda qazılmış, digər tərəfləri açıq buraxılmışdır. Fikrimizə görə, açıq qismlər yüngül konstruksiyalı olmuş, ya palçıqla suvanmış dal ilə, ya da çadırla örtülmüşdür. Naxçıvanın dağ kəndlərində apardığı-

mız araşdırmalar zamanı yaylaqlarda aşkar olunan yarımqazmalar da bunu təsdiq edir. Karbon analizlərinin nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, yarımqazmalar e. ə. VI minilliyin son rübündə inşa olunmuş və e. ə. V minilliyin əvvəlində də istifadə olunmuşdur.

Şəkil 3. Naxçıvantəpənin zooloji qalıqlarının analizinin nəticələri.

Heyvandarlıq və ovçuluq. Naxçıvantəpə yaşayış yerindən botaniki qalıqlar aşkar olunmamışdır. Yaşayış yerindən əldə olunan heyvan sümüklərinin araşdırılması göstərir ki (5, s. 21), onlar əsasən xırdabuynuzlu (*Ovis aries*, *Capra hircus*) və iribuynuzlu (*Bos taurus*) heyvan saxlamışlar. Qeyd etmək istəyirik ki, aşağı təbəqədə xırdabuynuzlu heyvanlar üstünlük təşkil etmiş, üst təbəqələrdə isə iribuynuzlu heyvanların

faiz nisbəti çoxalmışdır (Şəkil 3). Araşdırma zamanı heyvan sümükləri arasında it sümüklərinin də olduğu müəyyən edilmişdir (*Canis familiaris*). Naxçıvantəpə sakinlərinin təsərrüfatında ovçuluğun da müəyyən rolu olmuşdur. Onlar dovşan (*Lepus europaeus*), ceyran (*Gazella sp.*), at (*Equus ferus*), vəhşi öküz (*Bos primigenius*) və maral (*Cervus elaphus*) ovlamışlar.

Naxçıvantəpədən götürülən karbon nümunələrinin analizinin nəticələri.

№	Sampl ID	Sample	Radiocarbon Age (BP)	$\delta^{13}\text{C}$ (‰)	Date BC (95,4%)
1	NA-2019-1240	LTL19695A	6102±45	-23.2 ± 0.4	5209-4930 BC
2	NB-2019-2277	LTL19694A	6028 ± 45	-22.1 ± 0.3	5038-4799 BC
3	NA-2019-1253	LTL19693A	5967 ± 45	-21.2 ± 0.4	4959-4725 BC
4	NA-2018-1165	LTL18624A	5724 ± 45	-20.3 ± 0.1	4686-4464 BC
5	NB 2019- 2278	LTL19696A	5951 ± 45	-30.8 ± 0.6	4941-4722 BC
6	NB-2017-2095	LTL17636A	5956 ± 45	-25.9 ± 0.5	4945-4722 BC
7	NA-2019-1258	LTL19896A	5965 ± 45	-14.8 ± 0.6	4955-4725BC
8	NA-2018-1179	LTL18625A	5777 ± 40	-23.1 ± 0.5	4720-4529 BC
9	Uçan Agıl 2019	LTL19813A	5949 ± 45	-19.4 ± 0.1	4941-4721 BC
10	Bülovkaya 2021	LTL21697	5611 ± 45	-24.5 ± 0.5	4508-4353 BC

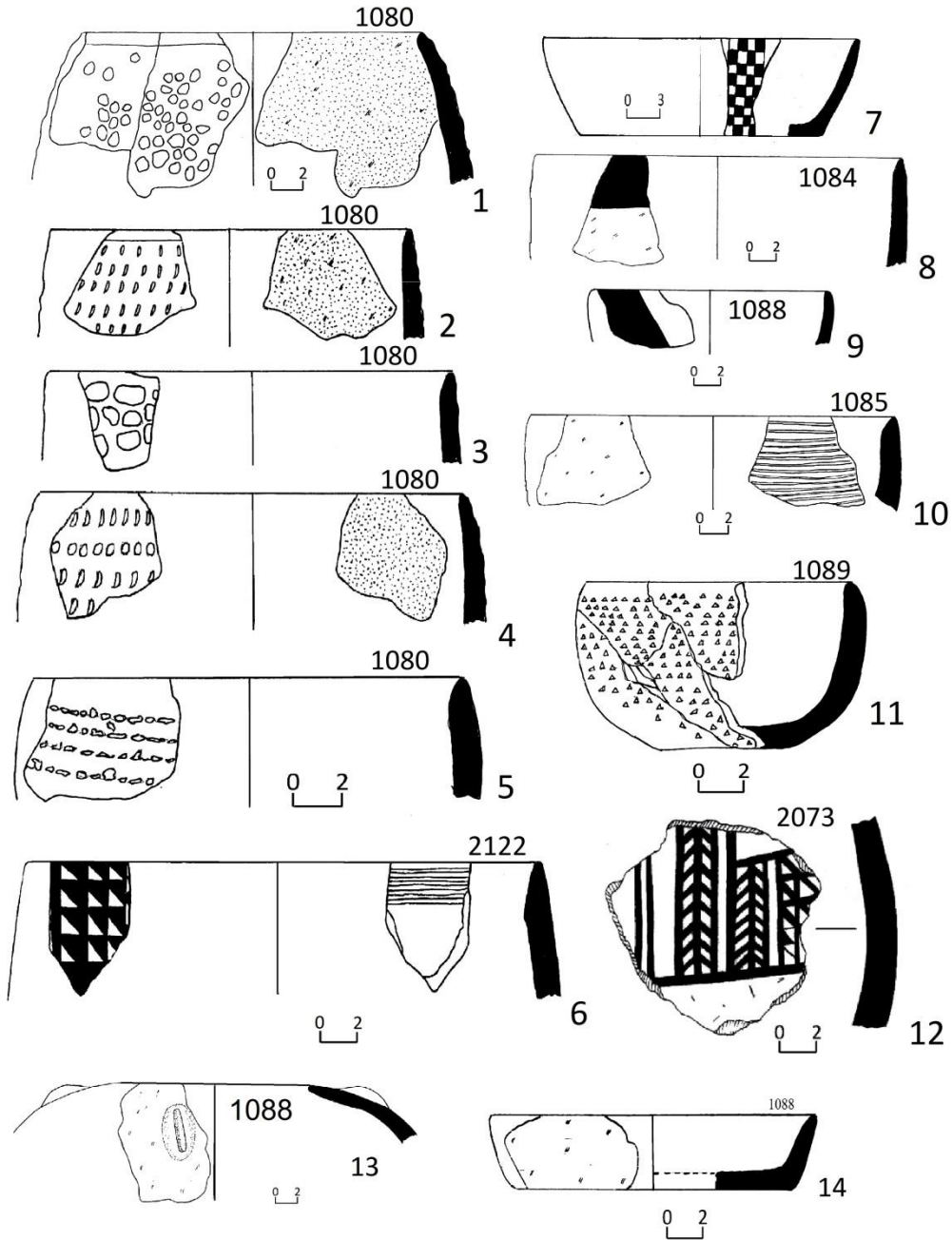
Naxçıvantəpə obsidianı. Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazda, o cümlədən Naxçıvan-da çox sayda xammal yataqları vardır (16, c. 4-20; 8, s. 47-48; 9, s. 21-22). Bunlar içərisində obsidian və mis yataqları xüsusilə qeyd edilməlidir. Urmiya hövzəsində obsidian olmadığından bu bölgədə yerləşən qəbilələr Cənubi Qafqazın obsidian yataqlarından istifadə etmişlər. Obsidian qədim dünyanın əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələri üçün olduqca önəmli olduğundan Cənubi Qafqaz ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin qurulmasına imkan vermişdir. Araşdırmalar Urmiya hövzəsində daha çox Naxçıvantəpədən 45 kilometr şimalda yerləşən Zəngəzur (43, p. 1956-1965) obsidianının istifadə edildiyini göstərmişdir (95%). Araşdırmalar Naxçıvan və Qarabağ yaşayış yerlərində başlıca olaraq Zəngəzur və Göyhasar obsidianının istifadə olduğunu göstərir (3, s. 12-15). Analizlərin nəticələri göstərmişdir ki, Mil düzü yaşayış yerlərində obsidianın 33%-i, Muğanda Əliköməktəpəsində isə 85%-i Zəngəzurdandır. Urmiya hövzəsində Xoy ovalığındakı obsidianların analizi Nəmrud Dağ (15 adəd) və Sunik (8 adəd) obsidianının çoxluq təşkil etdiyini göstərmişdir (27, p. 41-60). Dava Göz yaşayış yerində də Zəngəzur obsidianından istifadə çoxluq təşkil edir (25, p. 756-767). Naxçıvantəpədəki obsidian alətlərin araşdırılması¹ Göyçə (20,9%), Zəngəzur (47, 8%), Meydandağ (11,6 %), Qutansar (9,3%),

Arteni (6,6%), Xatis (2,7%) və Sarıqamış (1,1%) obsidianından istifadə olduğunu göstərmişdir. Urmiya hövzəsi, Mil düzü və Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü yaşayış yerlərindən aşkar olunan obsidianların analizi Şərqi Anadoluda yerləşən Meydandağ yatağından gətirilmiş obsidianların da istifadə olduğunu göstərir. Mil düzündəki İsmayılbəytəpə yaşayış yerində aşkar olunan obsidianların bir qisminin Sarıqamış yatağından gətirildiyi də müəyyən edilmişdir². Alınan nəticələrə baxılırsa, Cənubi Qafqazın xammal yataqlarının istifadəsi Urmiya hövzəsi, Qarabağ və Naxçıvanın qədim cəmiyyətlərinin ortaq nöqtəsidir. Qeyd etmək istəyirik ki, Cənubi Qafqaz obsidianı Yaxın Şərq ölkələrinə e. ə. VI minilliyin sonundan başlayaraq daxil olmuşdur (29, p. 310–311). Böyük ehtimalla, Naxçıvanın strateji baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi obsidianın Yaxın Şərqi digər yaşayış yerlərinə daşınması üçün şərait yaratmışdır (8, p. 47-48). Qarabağla Naxçıvan arasındakı əlaqələr etnoqrafik materiallarla da təsdiq olunur. Belə ki, Naxçıvanın dağlıq ərazilərində “Qarabağ yurdu” adlı yaylaqlar indi də mövcuddur.

Naxçıvantəpənin keramika məmulatı. Naxçıvantəpə keramikası pektografik analiz edilməmişdir. Lakin dulus sobalarının aşkar olunması keramikanın yaşayış yerində istehsal olduğunu göstərir. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrünə aid dördüncü təbəqəsində kera-

¹ Naxçıvantəpə yaşayış yerinin obsidianları Dr. M. Orange tərəfindən pulsuz araşdırılmışdır.

²Bu məlumatları bizə verdiyinə görə qazıntının rəhbəri X.Alməmmədova təşəkkür edirik.

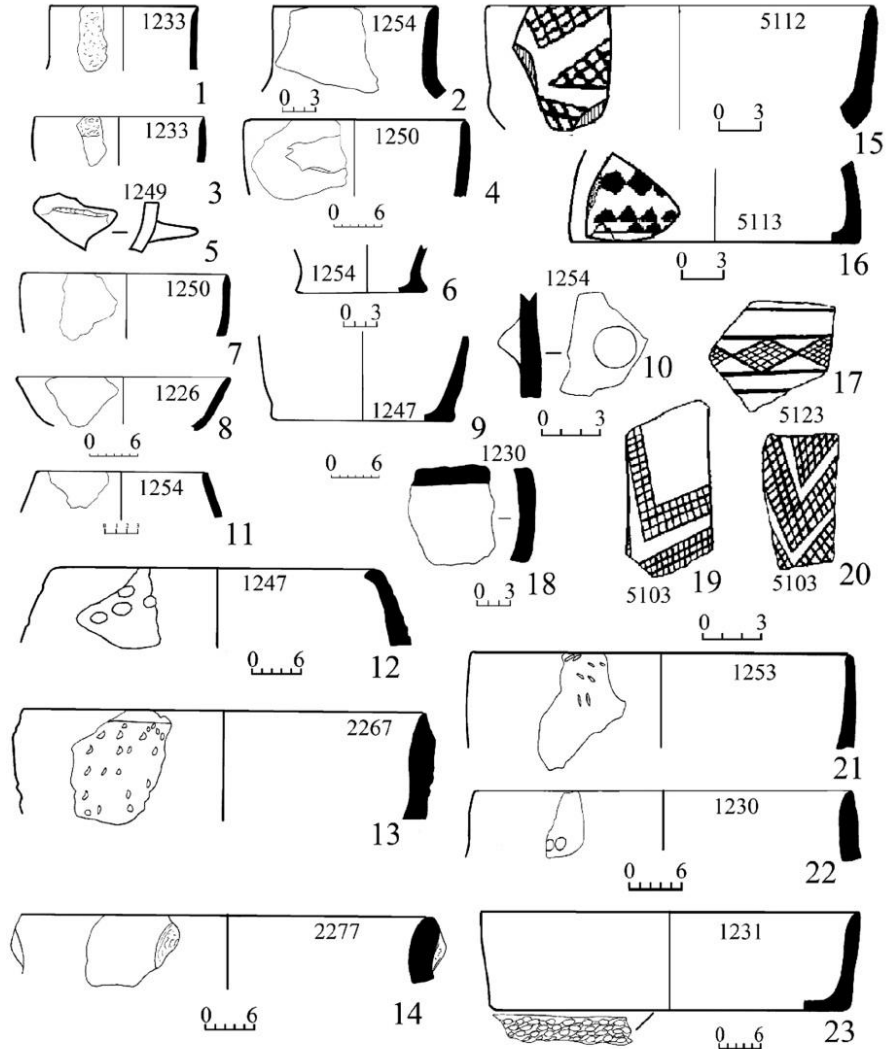
Şəkil 5. Naxçıvantəpə. II tikinti qatının keramikası.

İkinci qrupdakı qablar boyalıdır (Şəkil 4, 4-7, 12, 14-15). Boyalı keramikanın müəyyən hissəsi qatqısı olmayan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Bu tip keramika kəsikdə qara rəngdədir. Onlar hər iki üzdən qırmızı boya ilə örtülərək xarici səthləri qara rənglə həndəsi motivdə naxışlanmışdır. Qabların üzərində və içərisində saman izlərinə rast gəlinməmişdir. Bəzi boyalı keramika nümunələri saman qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Keramika məmula-

tının naxışları olduqca müxtəlifdir. Bir-birinin içərisinə çəkilmiş üçbucaqlar üstünlük təşkil edir. Bundan başqa yolqaşəkilli, bir-biri üzərində olan kiçik üçbucaqlar, içərisi paralel xətlərlə doldurulmuş üçbucaqlar, torşəkilli və sünbülşəkilli naxışlar da vardır. Bəzən naxışlar qabların sarı rənglə boyanmış səthinə, bəzən isə boyanmamış səthinə qara rənglə çəkilmişdir. Naxışlar sünbülvari formadadır. Keramika parçalarının birinin səthi bitişik rombların içərisinə çəkilmiş

bəzisi isə xaricdən qırmızı boya ilə örtülmüşdür. Bu tip keramika Dalmatəpə (35, p.101, fig. 8), Seh Gabi B (38, p. 242-251, fig. 49-54), Si-ahbid (38, fig. 104), Çoga Maran (38, fig. 105),

Lavin təpə (36, p. 101, fig. 9, p. 172; fig. 10, 1069), Sonqar vadisindəki abidələrdən (39, fig. 3; fig. 5; fig. 7-8), Tepe Qışlaq (54, p. 86-99) yaşayış yerindən məlumdur.

Şəkil 7. Naxçıvantəpə. IV tikinti qatının keramikası.

Beşinci qrup qablar daraq basqısı ilə naxışlanmışdır (Şəkil 4, 2). Bu tip keramika nümunələri başlıca olaraq irihəcmli qabların parçalarından ibarətdir. Lakin onlar arasında incə hazırlanmış məişət qabları da vardır. Bu tip keramika məmulatının bəzisi sadə, bəziləri isə sarı, ya da qırmızı boya ilə örtülüdür. Daraq basqıları bəzən səliqəli olub müəyyən kompozisiya yaradır, bəzən isə səliqəsiz və qarışıqdır. Bu tip keramika Dalmatəpə yaşayış yerindən yaxşı məlumdur (35, fig. 8, E; pl. II, b).

Altıncı qrupdakı keramika nümunələri daraqvari alətlə naxışlanmışdır (Şəkil 5, 10). Bu tip keramika məmulatı olduqca azdır və incə

daraqvari alət vasitəsi ilə naxışlanmışdır. Onlar Ovçulartəpəsinin bənzər naxışlarından daha incə olması ilə fərqlənir. Bu tip ornament Culfa Kültəpəsinin müxtəlif təbəqələrindən (23, p. 110, fig. 9, 1; fig. 13, 10; fig. 15, 4; fig. 20, 14), Naxçıvan Kültəpəsi, Uzunoba, Uçan Ağıl yaşayış yerlərindən məlumdur. Naxçıvan Kültəpəsi, Uzunoba, Uçan Ağıl yaşayış yerlərindən aşkar olunan bu tip keramika çap olunmamışdır. Bu tip keramika Naxçıvantəpənin müxtəlif təbəqələrində var və başlıca olaraq e. ə. V minilliyin ikinci yarısına aid abidələrdə geniş yayılmışdır (51, p. 31-87).

Yeddinci qrupdakı keramika nümunələri qulaqcıqşəkilli yapma ornamentlə (Şəkil 4, 2), səkkizinci qrupdakılar isə qabartma ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil 4, 10, 11). Son iki qrupa aid keramika nümunələri azdır. Qabartma naxışlılar isə bir neçə nümunə ilə təmsil olunmuşdur.

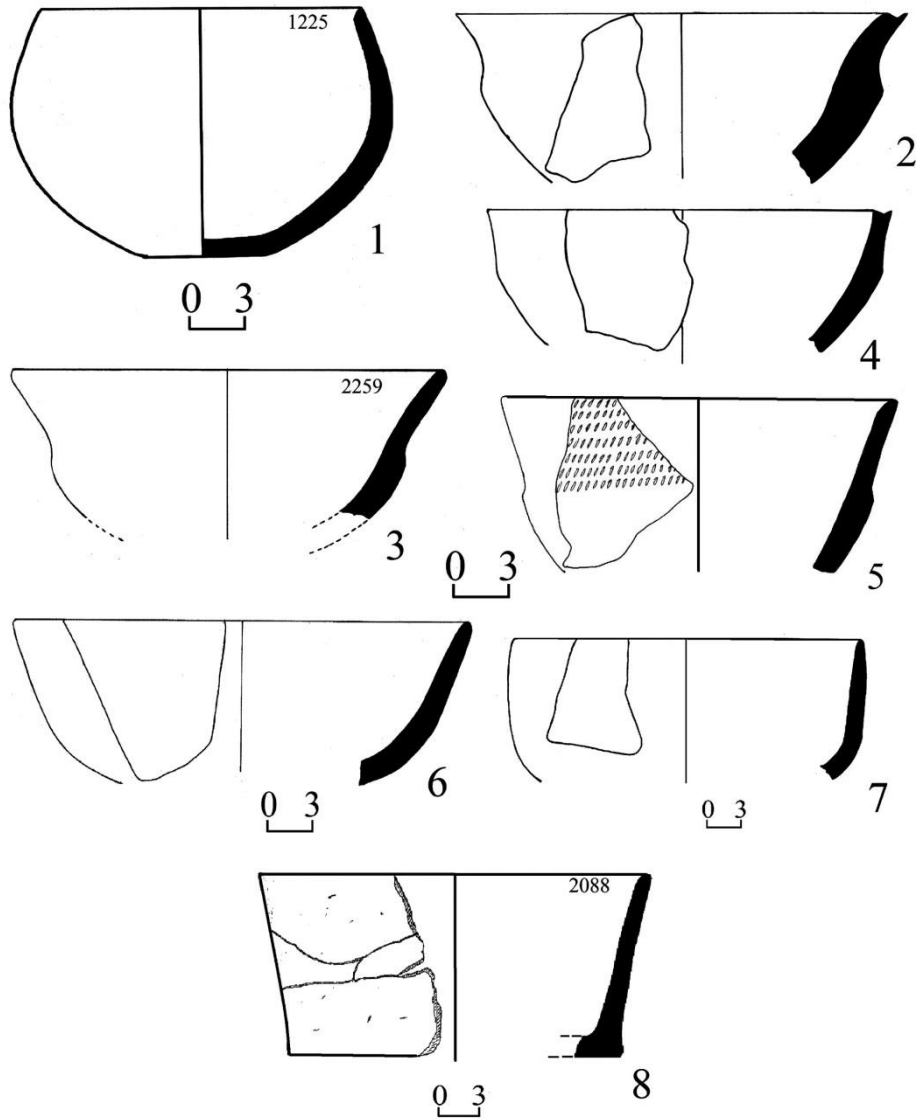
İkinci dövr iki mərhələdən keçmişdir: Naxçıvantəpə 2 və Naxçıvantəpə 3. İkinci dövrün alt təbəqəsi dördkünc formalı yarımqazma tipli evlərlə xarakterizə olunur. Bu dövr yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iki mərhələ ilə təmsil edilmişdir. Birinci təbəqənin keramika kompleksi, demək olar ki, bu dövrdə də mövcud olmuşdur. Lakin müəyyən dəyişikliklər vardır. Birinci dövrə aid qırmızı boya üzərindən qara rənglə naxışlanmış keramika bu dövrdə azalmışdır (Şəkil 5, 6, 7, 12; Şəkil 6, 4-22). Basma naxışlı keramikanın çeşidləri artmışdır. Onlar qırmızı, bəzən də sarı rənglə boyanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Culfa Kültəpəsinin alt layları Dalmatəpə tipli boyalı keramika ilə xarakterizə olunur, lakin burada basma naxışlı keramika aşkar olunmamışdır (23, p. 38, fig. 10, 1-3,5-8). Ehtimal ki, bu tip keramika Culfa Kültəpəsindeki boyalılarından erkən mərhələyə aiddir. Daha çox dəyişiklik sadə keramika məmulatında izlənilir. Bu dövrdə sadə keramika məmulatının bir qismi içəridən qırmızı boya ilə örtülərək yaxşı cilalanmış, şübhəsiz ki, yemək qabları kimi istifadə olunmuşdur. Bu tip keramika məmulatının bir qismi isə enli qırmızı zolaqlarla naxışlanmışdır. Təəssüf ki, bu tip naxışlar bütöv şəkildə əldə edilmədiyindən onların motivini tam şəkildə müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Dördüncü tikinti qatının keramikası əsasən saman qarışıqlı olub qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmiş, bəzilərinin üzərinə qırmızı, ya da krem rəngli boya çəkilmişdir. Az sayda keramika qum qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Boz, ya da qara rəngdə olan keramika az saydadır. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü keramikası forma və bəzəmə baxımından çox müxtəlifdir (9, s. 18-20). Keramikanın bir qismi basmanaxışlı (Şəkil 7, 12-13, 21-23), bir qismi isə sadədir (Şəkil 7, 1-9). Bəziləri məməciklərlə naxışlanmışdır. Basmanaxışlıların müxtəlif tipləri vardır. Basmanaxışlıların bir qismi Qarabağ nümunələrində olduğu kimi keramikanın cila-

lanmış səthinə küt uclu alətlə, digərləri isə Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan şəkildə keramikanın boyasız səthinə vurulmuşdur. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsinin basmanaxışlı keramikası Son Neolit dövründən Erkən Eneolit dövrünə keçidi əks etdirir. Bu xüsusiyyət İlanlıtəpə keramikasında da müşahidə edilmişdir.

Boyanaxışlı keramika Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsində az saydadır (Şəkil 7, 15-20). A və B sahəsindən aşkar olunan nümunələrdə naxışlar keramikanın birbaşa kirəmiti üzərinə qara rəng ilə çəkilmişdir. E sahəsində aşkar olunan nümunələr isə qabların kirəmiti üzərinə qırmızı rənglə çəkilmişdir. Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan, Xalaf və Ubeyd mədəniyyətinin təsirini əks etdirən boyanaxışlılar Naxçıvantəpədə daha çox e. ə. V minilliyin birinci yarısında, Erkən Eneolit dövründə çoxalmışdır. Bu tip boyalıları Naxçıvantəpənin Dalmatəpə mədəniyyəti ilə çağdaş təbəqələrindən aşkar olunmuşdur. Böyük ehtimalla bu, Urmiya hövzəsi ilə Naxçıvan arasında əlaqələrin daha da artması ilə bağlı olmuşdur. Belə hesab edirik ki, Naxçıvantəpənin dördüncü təbəqəsi Dalmatəpə mədəniyyətinin erkən mərhələsini, onun formalaşması dövrünü əks etdirir.

Xalaf-Ubeyd tipli keramika. Naxçıvanda Xalaf tipli keramikanın ən qədim nümunələrinə I Kültəpə yaşayış yerində rast gəlinmişdir (19, c. 148, рис. 8, 1-2). Bu tip keramika Cənubi Qafqazın digər abidələrindən də məlumdur. Son zamanlar Xalaf-Ubeyd tipli keramika Naxçıvantəpə, Bülövqaya və Uçan Ağıl kimi Eneolit yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur. Bu tip keramikanı iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa sadə keramika məmulatı aiddir. Onlar saman qarışıq gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Bu qrupdakı keramika kasa tipli müxtəlif qabların parçaları ilə təmsil olunmuşdur. Birinci tip kasalar bikonik formalıdır (Şəkil 8, 1). Bu tip qablar Naxçıvantəpənin alt qatlarından tapılmışdır. Bu tip qablar Dalmatəpə üçün tipikdir (35, c. 111-127). Lakin bu kasaların bənzərləri I Kültəpə (19, рис. 6, 2) və Um Dabaqiya-dan (42, plate XIII, d) məlumdur. Bu tip qabların boyalıları Dalmatəpə (35, fig. 4; fig. 5, A, B) və Tell Arpaçıyanın Ubeyd təbəqəsindən də aşkar olunmuşdur (49, fig. 28, 1; fig. 31, 1).

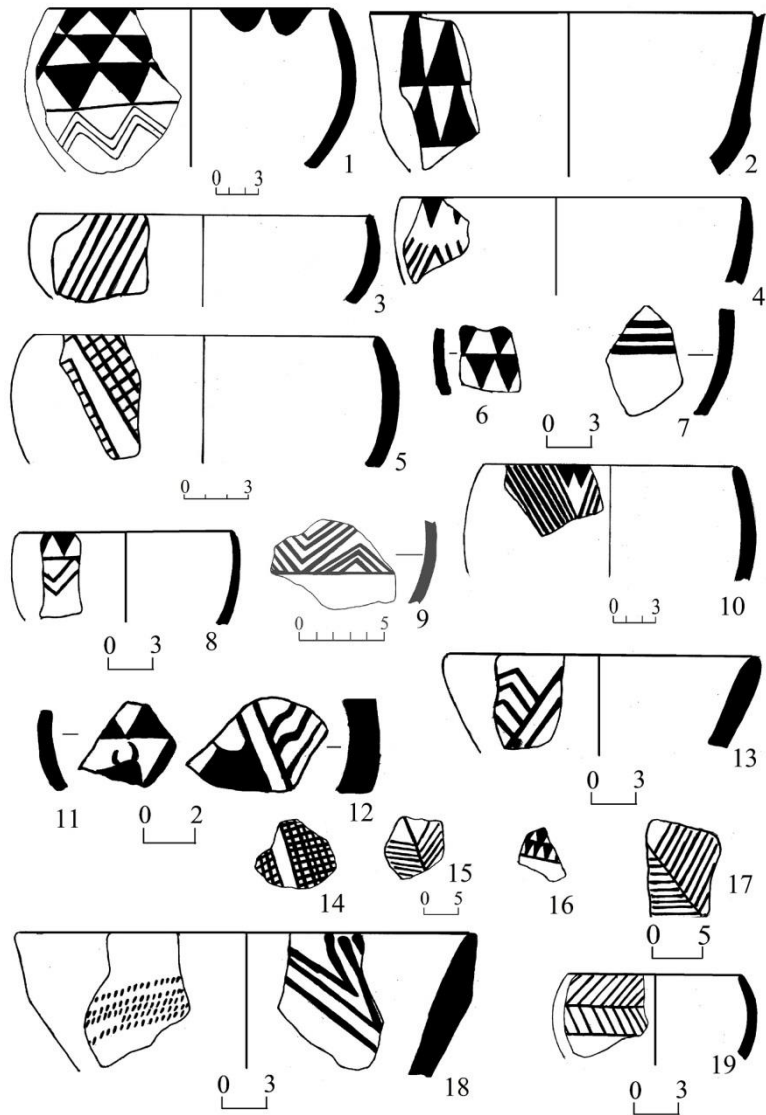

Şəkil 8. Xalaf-Ubeyd tipli keramika: 1, 8 – Naxçıvantəpə; 2-7 – Bülövqaya.

İkinci tip kasalar Naxçıvantəpə və Bülövqayadan tapılmışdır (Şəkil 8, 2-5). Bu tip kasalar konusşəkilli olub gövdələri mərkəzi hissədə xaricə doğru çıxıntılıdır. Bu tip qablar indiyədək Cənubi Qafqaz abidələrindən aşkar olunmamışdır. Onlar başlıca olaraq Yaxın Şərq abidələri üçün xarakterikdir. Bu tip kasalar ilk dəfə Orta Xalaf dövründə istehsal olunsa da, Son Xalaf dövründə də istifadə olunmuşdur. Bu tip qablar Tell Arpaçıyanın Xalaf təbəqəsindən (49, fig. 54, 4), Tell-Aqab (34 fig. 2, 4), Təpəcik (10, s. 121) və Tülintəpədən (11, s. 91) məlum-

dur. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvantəpənin stratifikasiyasına əsasən bu tip keramika e. ə. 4941–4722-ci illərə aid edilə bilər (18, c. 187). Bülövqayadan aşkar olunmuş nümunələr isə e. ə. 4508-4353-cü illərə aiddir (Tablo 1).

Üçüncü tip kasalar konusvari gövdəli və yuvarlaq oturacaqlıdır (Şəkil 8, 6-7). Bu tip kasalar Yaxın Şərqdə yaşayış yerlərinin Ubeyd təbəqəsindən məlumdur. Belə kasalar Tell-Aqab (34, fig. 2, 5) və Tell Arpaçıyanın Ubeyd təbəqəsindən (49, fig. 27-28) məlumdur.

Şəkil 9. Bülövqayanın boyalı keramikası.

Dördüncü tip kasalar konusvari gövdəli və yastı oturacaqlı olub, oturacaqlarının kənarı bir qədər xaricə doğru çıxıntılıdır (Şəkil 8, 8). Bu tip kasalar Yaxın Şərqi və Cənubi Qafqazın Neolit dövrü abidələrindən yaxşı məlumdur. Belə qablar I Kültəpə (19, рис. 7, 5-6), Xatunarx-Aknaşen (28, fig. 9, 6) və Hacı-Firuzdan (57, fig. 79) və Naxçıvantəpədən aşkar olunmuşdur (4, şəkil 45, 3). Bu nümunələr Naxçıvanın Eneolit dövrünə aid sadə keramikasının Yaxın Şərqi abidələri ilə yaxından uzlaşdığını göstərir. Bu xüsusiyyət həmçinin boyalı keramika məmulatında da izlənilir.

Boyalı keramika başlıca olaraq saman qatılmış gildən hazırlanaraq qırmızı rəngin müxtəlif çalarlarında bişirilmişdir. Lakin Bülövqaya

və Naxçıvantəpədən məlum olan bəzi nümunələr qarışıq olmayan gildən hazırlanmışdır (5, s. 19). Naxçıvantəpə və Bülövqaya yaşayış yerinin bəzi keramika nümunələri hazırlanma texnikası, keyfiyyətli bişirilməsi və naxışlanmasına görə digər nümunələrdən fərqlənir və idxal malı hesab oluna bilər (Şəkil 9, 9). Böyük ehtimalla, Naxçıvantəpə yaşayış yerinin qarışıq olmayan gildən hazırlanmış bəzi keramika nümunələri də Yaxın Şərqi ölkələrindən idxal olunmuşdur. Yaxın Şərqi ölkələri ilə əlaqələrin olduğunu həm boyalı qabların forması, həm də onların naxışlama motivi təsdiq edir. Bülövqayadan aşkar olunmuş kasaların biri formasına görə Orta Xalaf dövrü keramikasını xatırladır (Şəkil 9, 2). Boyalı keramikanın naxışlanma motivi olduqca

müxtəlifdir (Şəkil 9). Naxışlar başlıca olaraq həndəsi motivdə olub torlu üçbucaqlar, bitişik romblar, biri-birinin üzərində yerləşdirilmiş üçbucaqlardan (Şəkil 9, 1-2, 6) ibarətdir. Bu tip naxışlar Naxçıvantəpə (5, şəkil 46, 4), Bülövqaya (6, Şəkil 1, 2) və Uçan Ağıldan (6, şəkil 2, 3) məlumdur. Keramika məmulatında həmçinin torlu, düz və sünbülşəkilli ornament zolaqlarından da istifadə edilmişdir ki, bu motivlər də Yaxın Şərq abidələrindən məlumdur (Şəkil 9). Az da olsa zoomorf ornamentlərə də rast gəlinir (Şəkil 9, 11-12). Bu tip ornamentlər Dalmatəpə (35, fig. 4, D; fig. 7, A) və Şımaq-Qərbi İrannın Eneolit dövrü abidələrindən məlumdur (38, fig. 68, 40.2; 40.3).

Tədqiqatlar göstərir ki, bu tip ornamentlərin qədim nümunələri Yaxın Şərq abidələrindən məlumdur. Belə ki, bir-biri üzərinə çəkilmiş bitişik üçbucaqlar Xassuna (41, fig. 12; fig. 13) və Samarradan (13, fig. 13) yaxşı məlumdur. Sünbülşəkilli ornamentlərin də qədim nümunələri Neolit dövrü abidələrindən məlumdur. Lakin bu tip ornament Eneolit dövründə də geniş istifadə olunmuşdur. Buna görə də deyə bilərik ki, Eneolit dövrü keramikası forma və naxışlanma motivi baxımından Neolit dövrünün dulusçuluq ənənələri əsasında inkişaf etmişdir.

Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealı və xronologiyası. Dalmatəpə mədəniyyəti Dalmatəpə yaşayış yerində 1958 və 1959-cu illərdə Charles Burney, 1961-ci ildə isə Cuyler Young tərəfindən aparılan qazıntı işləri nəticəsində aşkar olunmuşdur. Dalmatəpə mədəniyyəti başlıca olaraq boyalı və basmanaxışlı keramika ilə xarakterizə edilməkdədir. Dalmatəpə mədəniyyətinə aid keramikanın petroqrafik analizi bunların yerli istehsalın məhsulu olduğunu göstərmişdir (37, p. 37-45). Həmçinin Luristanın şimal-şərqindəki keramikanın İran Azərbaycanında yayılan Dalmatəpə mədəniyyətinin lokal variantı olduğu da müşahidə edilmişdir (37, p. 43). Tədqiqatçıların fikrinə görə, Dalmatəpə yaşayış yerinin alt təbəqələrində boyalı, üst təbəqələrində isə basmanaxışlılar çoxluq təşkil etmişdir (35, p. 111). Urmiya hövzəsində Hacı Firuz, Pisdəli, Həsənli, Dinka Təpə, Yanıq Təpə, Təpə Sivan, Kirmanşahda Təpə Siahbid, Seh Gabi, Təpə Giyan, Godin Təpə və Baba Gasse (35, p. 120; 60, p. 80-90; 61, p. 23-30; 62, p. 191-193; 38, p. 172-173), Təpə

Qışlaq (54, p. 86-99), İraqda Cəbəl, Kərkük, Tell Abad, Keit Kasım, Yorgan Təpə və Tell Arpaçıya (37, p. 39-40), Surezha (22, p. 103-168) kimi yaşayış yerlərində əldə edilən Dalmatəpə tipli keramika çox az nəşr olunmuşdur. Hacı Firuz yaşayış yerinin Dalma təbəqəsində basmanaxışlıların çoxluqda olduğu, boyalıların isə çox az tapıldığı söylənmişdir (58, p. 620). Yanıq Təpədə yalnızca bir neçə parça Dalmatəpə tipli keramika əldə edilmişdir (31, p. 58; 53, p. 183). Urmiya hövzəsində yayılan Dalmatəpə tipli keramikanın Kangavar vadisindən güneyə doğru irəlilədikcə azaldığı da söylənmişdir (37, p. 39). Bütöv şəkildə baxıldıqda Dalmatəpə mədəniyyətinin əsas yayılma arealının Urmiya gölünün cənubu, Zagros dağlarının şərq və Dağlıq yolun cənubunu əhatə etdiyi müəyyən edilmişdir (37, p. 39). Tədqiqatçıların fikrinə görə, Dalmatəpə mədəniyyəti Urmiya hövzəsindən cənuba, Kirmanşah-Həmədan bölgəsinə yayılmış və Xürrəməbad vadisi ilə məhdudlaşmışdır (59, p. 231; 35, p. 111). Urmiya hövzəsində aparılan araşdırmalar zamanı Dalmatəpə mədəniyyətinin Salmas ovalığında (44, p.116-121, fig. 26, 1, 4) və Urmiya gölünün şimalında (24 p. 69-87) da yayıldığı müəyyən edilmişdi¹. Azərbaycanda Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar Dalmatəpə mədəniyyətinin yayılma arealının daha geniş olduğunu deməyə imkan vermişdir (5, p. 8-24). Bu mədəniyyətə aid tapıntılar az miqdarda Naxçıvanda Uçan Ağıldan (7, şəkil 2) və Zəngəzurdə Qodedzordan (32, c. 395, fig. 23. 3, b) da məlumdur. Bu isə Dalmatəpə mədəniyyətinin şimala doğru da yayıldığını göstərir. Qodedzordan tapılan, tədqiqatçılar tərəfindən Ubeyd mədəniyyəti ilə bağlanan boyalı keramika da bunu təsdiq edir (32, c. 395, fig. 23.3, b).

Dalmatəpə yaşayış yerindən götürülən kömürün C 14 analizi e. ə. 4215±84-cü illəri göstərmişdir. Ancaq Dalmatəpə tipli keramika Hacı Firuz yaşayış yerində Hacı Firuz və Pisdəli dövrünə aid təbəqələrin arasında (57, p. 20, fig. 8), Həsənli (58, p. 618-621) yaşayış yerində isə Həsənli IX təbəqəsində əldə edilmişdir. Hamlin yaşayış yerlərinin təbəqələnməsinə əsaslanaraq Həsənli IX (Dalma) təbəqəsini e. ə. 5000-4000-ci illərə aid etmişdir (35, p. 120).

¹Kreaton Salmas ovalığında 45 yaşayış yerində araşdırma aparmışdır (Kreaton 1970: 40).

Buna baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən Dalmatəpə mədəniyyəti e. ə. V minilliyin ikinci yarısına aid edilmişdir (63, p. 39). A. Abedi (26, p. 329) Dava Göz və Culfa Kültəpəsində aparılan araşdırmalara əsaslanaraq Dalmatəpə mədəniyyətini e. ə. V minilliyin birinci yarısına aid etmişdir. Ümumi olaraq baxıldığında Dalmatəpə mədəniyyətində boyanaxışlı keramikanın basmanaxışlılardan daha əvvəl ortaya çıxdığı söylənmişdir. Ancaq Naxçıvantəpənin tədqiqi bu yaşayış yerində basmanaxışlıların daha əvvəl ortaya çıxdığını göstərir. Araşdırmalar zamanı bəlli olmuşdur ki, Dalmatəpə tipli boyalıqlar Şimali Mesopotamiya və Mərkəzi İranda yayılan boyalıqlardan fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilməkdədir. Basmanaxışlı keramika isə İran coğrafiyasında heç rastlanmadığından bu mədəniyyətin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Mellart əvvəlcə bu mədəniyyəti Makedoniya və Balkanlarda aşkar olunan Starçevo (52, p. 70) kompleksləri ilə, daha sonra isə Mil düzündə yerləşən Şah Təpə, Kamil Təpə və İlanlıtəpə (53, p. 183) ilə müqayisə etmişdir. Bəzi tədqiqatçılar Zagrosdakı Dalmatəpə yaşayış yerlərini əkinçiliklə məşğul olan qəbilələrin kiçik yaşayış yeri kimi xarakterizə etmiş, bunların siyasi və iqtisadi kompleks olmadığı, Mahidaşdın basmanaxışlı keramikasının “əsas sahə”dən, yəni Dalmatəpədən yayıldığı fikrinə gəlmişlər (37, p. 43). Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan boyanaxışlıların istehsalına Ubeyd mədəniyyətinin təsir etdiyi (37, p. 44) söylənsə də, basmanaxışlıların mənşəyi ilə bağlı aydın bir fikir yoxdur.

Bəlli olduğu kimi, basma naxışlı keramika Qərbi Anadoluda və Cənubi Qafqazda Neolit dövründə geniş yayılmışdır. Egey dənizinin hər iki sahilində aşkar olunan 6100-6000-ci illərə (33, p. 9-22; 12, p. 167-269), Neolit dövrünə aid edilən basmanaxışlı keramika ilə Dalmatəpə mədəniyyəti arasında böyük bir xronoloji boşluq vardır. Digər yandan Mərmərə hövzəsinin keramikası forma və bəzəmə baxımından Dalmatəpə keramikasından çox fərqlidir. Dalmatəpə mədəniyyəti ilə Azərbaycanda, Mil düzündə yayılan e. ə. 5600-5200-ci illər ilə tarixləndirilən Son Neolit mədəniyyətləri (1, p. 20; 2, p. 160; 40, p. 41) arasında da müəyyən bir xronoloji kəsinti vardır. Ancaq Naxçıvantəpədə aparılan araşdırmalar zamanı ortaya çıxarılan Son

Neolit təbəqəsində basmanaxışlıların tapılması Qarabağın Son Neolit mədəniyyəti ilə Dalmatəpə mədəniyyəti arasında əlaqə qurmaq və bu kəsintini aradan qaldırmaq baxımından önəmlidir.

Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi. Urmiya hövzəsinin Son Neolit yaşayış yerləri qırmızının müxtəlif tonlarında bişirilmiş, qırmızı astarlı keramika ilə xarakterizə edilir (30, p. 20-26; 31, p. 55-57; 57, p. 11-403). Keramikanın bir qismi boya ilə naxışlanmışdır. Hacı Firuz yaşayış yerində qırmızı üzərinə qara, ya da sarı üzərinə qırmızı rənglə naxışlanmış keramikanın müxtəlif tipləri vardır (57, p. 95-160). Yanıq Təpə keramikası qırmızı rəngdə cilalanmış fon üzərinə krem və qara rənglə çəkilmiş həndəsi motivlə naxışlanmışdır (31, p. 55-56, plate XV, 1-4). Qırmızı fon üzərinə qara rənglə naxışlanmış Dava Göz keramikasının əksəriyyəti içəridən naxışlanmışdır (24, p. 72). İ.H.Nərimanov I Kültəpənin qırmızı astarlı keramikasının Urmiya hövzəsinin şərqində yerləşən yaşayış yerləri ilə bağlı olduğunu söyləmişdir (21, c. 124). R.Munçayev (20, p. 127) isə Urmiya hövzəsi boyalıqlarına Zagros mədəni bölgəsinin təsir etdiyini irəli sürmüşdür. Ancaq digər tədqiqatçılar Son Neolit dövründə Şimal-Qərbi İran və Azərbaycanda Xalaf-Ubeyd ənənələrinin yayıldığını demişdir (53, p. 183; 21, c. 158-164). T.Braun (30, p. 23) Göy Təpənin M təbəqəsində tapılan keramikanın bəzəmə motivini Cənubi Mesopotamiyanın Ubeyd və Tell Arpaçıyanın Xalaf keramikası ilə bənzər olduğunu söyləmişdir. M.Voigt Hacı Firuz keramikası ilə Zagros keramikası arasında bəlli bənzərliyin olmasına baxmayaraq Hacı Firuz keramikasının forma, hazırlanma və naxışlanma baxımından standart Zagros keramikasından fərqləndiyini, boyanaxışlı keramikadakı bənzərliyin Urmiya hövzəsi və Zagros arasındakı müstəqil əlaqələrlə bağlı olduğunu söyləmişdir (57, p. 161). M.Voigtun fikrinə görə, Hacı Firuz keramikası texnoloji baxımdan Mesopotamiyanın erkən Tell Hassuna, Tell Samarra, Tell es-Sawwan, Umm Dabagiyah və digər yaşayış yerlərin keramikası ilə bənzərdir. S.Krollun fikrinə görə, Azərbaycanın Neolit və Eneolit mədəniyyətləri özünəməxsus xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilməklə bərabər Ubeyd ənənələrini də əks etdirməkdədir (47, p. 71). Bu tip keramika S.Krollun İran Azərbayca-

nında apardığı araşdırmalar zamanı Yanıq Təpə, Göy Təpə, Kültəpə və Livar kimi yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur (46, p. 23). Aparılan araşdırmalar qırmızı astarlı keramikanın Azərbaycanın Son Neolit mədəniyyəti üçün xarakterik olduğunu, Naxçıvan, Mil düzü və Urmiya hövzəsində yayılan keramikanın orta xüsusiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Urmiya hövzəsi və Azərbaycanın Erkən Eneolit dövrü yaşayış yerlərində ortaya çıxan qırmızı astarlı keramikanın Son Neolit dövrü mədəniyyətlərinin davamı olduğunu düşünürük. Bu tip keramika Dalmatəpə mədəniyyətində də geniş yayılmışdır.

Qarabağ yaşayış yerlərindən əldə edilən tapıntıların çoxunu keramika məmulatı təşkil edir. Ümumiyyətlə, keramika saman qatqısı olan gildən hazırlanmış və qırmızı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmiş, onların üzərinə qırmızı, krem və qəhvə rəngli boya çəkilərək yaxşı cilalanmışdır. T.Axundov Çalağantəpə keramikasının hazırlanmasında qırmızı boyanın qatqı maddəsi olaraq istifadə olunduğunu da söyləmişdir (14, c. 485). Boz rənglilər az saydadır. İlanlıtəpə keramikasının bir qisminə saman qarışığı azdır. Bu tip keramika incə divarlı olub keyfiyyətli bişirilmişdir (14, p. 177). X.Alməmmədov İsmayılbəytəpədə basmanaxışlı və qırmızı astarlı keramikanın çox olduğunu söyləmişdir (2, s. 160). Qarabağ yaşayış yerlərinin keramikası arasında basmanaxışlılar diqqət çəkəndir (Şəkil 91). Basmanaxışlılar Qarabağda Çalağantəpə (14, p. 763, tablo 378, 3), İsmayılbəytəpə (2, s. 160) və İlanlıtəpə (14, c. 313, tablo 189, 1-2) ilə bərabər, kəşfiyyat araşdırmaları zamanı Kültəpə (14, c. 45, tablo 13, 2, 4), Qoşa Təpə (14, c. 54, tablo, 22, 1), Bayat 1 (14, c. 88, tablo56, 1), Səngər Təpə (14, c. 101, tablo, 69, 3-4), Xanlıq Təpə (14, c. 105, tablo 73, 4), II İmamqulubəyli (1, c. 291-294), Kiçikli (1, c. 247-250) və onlarla digər yaşayış yerlərində də aşkar olunmuşdur. İlanlıtəpə yaşayış yerində xüsusilə basmanaxışlıların müxtəlif tipləri aşkar olunmuşdur (Şəkil 16, 1, 3, 4, 6, 7, 10-11). Az sayda basmanaxışlılar Gəncə qrupuna aid olan Göytəpə yaşayış yerində də vardır. Qarabağ yaşayış yerlərində, o cümlədən İlanlıtəpədə keramikanın bəziləri bəzəmə baxımından Dalmatəpə və Naxçıvantəpə keramikasından fərqlidir. Naxışlar küt uclu alətlə keramikanın cilalanmış

səthinə vurulmuşdur. Ancaq ümumi olaraq baxıldığında İlanlıtəpədə Dalmatəpə tipli basmanaxışlıların tam bənzərləri də aşkar olunmuşdur. Söyləyə bilərik ki, Azərbaycanda e. ə. VI minilliyin ortalarına doğru ortaya çıxan basmanaxışlılar ilk başda fərqli xüsusiyyətlər daşısa da, e. ə. VI minilliyin sonlarına doğru Dalmatəpə keramikası üçün xarakterik olan xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. İlanlıtəpə və Naxçıvantəpənin Son Neolit təbəqəsindən aşkar olunan basmanaxışlılar belə bir inkişaf prosesinin olduğunu təsdiq edir. Qarabağ yaşayış yerlərində üzərinə sarı, ya da qırmızı boya çəkilmiş keramika çox tapılsa da, boyanaxışlılar az saydadır. Boyanaxışlılar bir nümunə ilə Küllütəpə (1, s. 188), İlanlıtəpə (14, 357, таблица 227, 1) və Çalağantəpədən (14, c. 764, таблица 379) məlumdur. Kamiltəpə yaşayış yerində çox sayda aşkar olunan boyalı keramika sarı fon üzərinə qara rənglə çəkilmiş ornamentlə naxışlanmışdır (48, p. 41-44, fig. 48, fig.49, fig.53-55). Mil düzündə aparılan kəşfiyyat araşdırmaları zamanı keramikanın qırmızı, ya da krem rəngli kirəmiti üzərinə qara rəng ilə çəkilmiş naxış nümunələri də aşkar olunmuşdur. Naxışlar əsasən şevron və torşəkilli olub, qırmızı, ya da krem rəngli fon üzərinə çəkilmişdir (48, p. 139, fig.175, fig.177, fig.179). Bu tip naxışlar Azərbaycanın Muğan bölgəsində, Əliköməktəpəsi yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur (21, c. 126). R. Munçayev (20, c. 127) Mil və Muğan boyalıların Təpə Guran boyalıları ilə bənzər olduğuna diqqət çəkərək, boyalı keramikanın Cənubi Qafqaza Şimal-Qərbi İrandan yayıla biləcəyini ehtimal etmişsə də, Cənubi Qafqaz boyalıların və basmanaxışlıların mənşəyi ilə bağlı dəqiq bir fikir söyləməmişdir. Ancaq Naxçıvantəpədə əldə edilən tapıntılar bu məsələni yenidən ələ almağa imkan vermişdir.

Naxçıvantəpədəki basmanaxışlıların bir qismi Qarabağ nümunələrində olduğu kimi keramikanın cilalanmış səthinə küt uclu alətlə, digərləri isə Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan şəkildə keramikanın boyasız səthinə vurulmuşdur. Naxçıvantəpənin Son Neolit dövrü təbəqəsinin basmanaxışlı keramikası Son Neolit dövründən Erkən Eneolit dövrünə keçidi əks etdirir. Bu xüsusiyyət İlanlıtəpə keramikasında da müşahidə edilmişdir. Bu faktlar Dalmatəpə mədəniyyətində geniş yayılan basmana-

xışlıların Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin Son Neolit mədəniyyəti ilə bağlı olduğunu göstərir.

Ümumi dəyərləndirmə. Qeyd etdiyimiz kimi, arxeoloji ədəbiyyatda daha çox Yaxın Şərq və Mesopotamiya mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaza təsirindən, Cənubi Qafqaz mədəniyyətlərində aşkar olunan boyanaxışlı keramikanın Mesopotamiyadan gətirildiyindən söz edilmişdir. Tədqiqatçılar Tilki Təpədə Xalaf tipli boyanaxışlıların tapılmasına əsaslanaraq Xalaf keramikasının Şərqi Anadolu üzərindən Cənubi Qafqaza təsir etdiyini (20, c. 125), bununla bərabər digər boyanaxışlıların Şimal-Qərbi İranla, xüsusilə Urmiya hövzəsinin şərqisi ilə bağlı olduğunu söyləmişlər (20, c. 125; 21, c. 124). Araşdırmalar Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və Şərqi Anadolu arasındakı əlaqələrin Neolit dövründən mövcud olduğunu göstərir. Ancaq arxeoloji faktlar Neolit dövrünün son mərhələsində Azərbaycanın cənub bölgələri ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin artdığını, bölgə mədəniyyətlərinin bir-birinə təsir etdiyini göstərir. Məlum olduğu kimi, Mesopotamiya və Urmiya hövzəsinin Neolit dövrü mədəniyyətləri boyanaxışlı keramika ilə xarakterizə edilməkdədir. Buna baxmayaraq, Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanın Neolit dövrü mədəniyyətləri ilk başda sadə və naxışsızdır. Neolit dövrünün son mərhələsində, Mil və Muğanda çox aşkar olunan boyanaxışlılar cənub mədəniyyətlərinin, xüsusilə Urmiya hövzəsinin təsiri kimi dəyərləndirilmişdir (21, c. 126-127). Cənubi Qafqaz obsidianının daha çox Urmiya hövzəsinin qəbilələri tərəfindən istifadə olunduğunu nəzərə alsaq, Cənubi Qafqaz-Yaxın Şərq əlaqələrində Urmiya hövzəsinin önəmli yerə malik olduğunu görə bilərik. Ancaq bizim fikrimizə görə, Azərbaycanın mədəniyyətlərinə təsir edən Zagrosdakı uzaq bölgələrin mədəniyyətləri deyil, Urmiya hövzəsi ətrafındakı mədəniyyətlər olmuşdur. Urmiya hövzəsinin şimalında yerləşən Son Neolit dövrünə aid Dava Göz keramikasının bənzərlərinin Naxçıvanda Xələc yaşayış yerindən tapılması da bunu təsdiq edir. Həm də Dava Göz yaşayış yerinin Son Neolit tipli keramikası Naxçıvantəpə keramikası ilə də bənzərdir. Fikrimizə görə, qarşılıqlı əlaqələr zamanı Azərbaycanın cənub bölgələrindəki mədəniyyətlər də Urmiya hövzəsinin mədəniyyətlərinə təsir etmişdir. Bu baxımdan basmanaxışlı

keramika Qarabağ mədəniyyətlərinin təsiri sayıla bilər. Tədqiqatçılar, o cümlədən M.Voigt (57, p. 161) Urmiya hövzəsinin Neolit dövrü mədəniyyətlərində ortaya çıxan boyanaxışlıların Zagrosdakı keramikadan fərqləndiyini söyləmişdir. Bu faktlara baxıldığında Urmiya hövzəsində, Neolit dövründə Mesopotamiya mədəniyyətlərinin təsiri ilə yerli bir mədəniyyətin formalaşdığını söyləyə bilərik. Araşdırmaların bu mərhələsində deyə bilərik ki, Azərbaycanın cənub bölgələri, xüsusilə Naxçıvanla Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələr Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan və Urmiya hövzəsinin Son Neolit və Erkən Eneolit dövrü mədəniyyətlərinin araşdırılması Cənubi Qafqazın xammal yataqları ilə bağlı olaraq bu bölgələr arasında qarşılıqlı əlaqə yarandığını və bu əlaqələrin Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması ilə nəticələndiyini göstərir. Azərbaycanın cənubunda yerləşən Naxçıvantəpə yaşayış yeri hələlik Dalmatəpə mədəniyyətinin ən qədim yaşayış yeridir. Söylədiyimiz kimi, Naxçıvantəpənin Son Neolit təbəqəsindən götürülən bir kömür nümunəsi e. ə. 5209-4930-cu illəri, digər bir nümunə isə e. ə. 5038-4799-cu illəri göstərmişdir. Bu faktlara əsasən Dalmatəpə mədəniyyətinin e. ə. VI minilliyin sonu və V minilliyin başlarında formalaşdığını söyləyə bilərik. Fikrimizə görə, Dalmatəpə mədəniyyəti Naxçıvan və Urmiya hövzəsini əhatə edən bir bölgədə formalaşmış və bu bölgədən cənuba və şimala doğru yayılmışdır. Naxçıvantəpə və Urmiya hövzəsinin cənub-şərqindəki Dalmatəpə bu mədəniyyətin ən önəmli mərkəzlərindən olmuşdur. Dalmatəpə üçün xarakterik olan basmanaxışlıların bütün tipləri və geniş zolaqlı naxışlar da Naxçıvantəpədən məlumdur. Bu baxımdan Urmiya hövzəsində Dalmatəpə mədəniyyətinin ortaya çıxışının e. ə. V minilliyin ikinci yarısı ilə tarixləndirilməsi mübahisəlidir. Bu fikirlər başlıca olaraq köhnə karbon analizlərin nəticələrinə əsaslanır. A.Abedi son araşdırmalarına əsaslanaraq Dalmatəpə mədəniyyətini e. ə. V minilliyin birinci yarısı ilə tarixləndirsə də, ancaq hələlik dəqiq bir fakt yoxdur. Urmiya gölünün şimalında yerləşən Dava Göz yaşayış yerində Dalma təbəqəsi aşkar olunmamış, Culfa Kültəpəsində Kültəpə VIII-dən götürülən karbon nümunəsinin analizi e. ə. 4600-4350-ci illəri göstərmişdir (23, p.

54-55). Həsənli və Hacı Firuz kimi yaşayış yerlərində Dalma təbəqəsinin Son Neolit və Son Eneolit təbəqələri arasında yerləşməsi və Naxçıvantəpənin analizləri Urmiya hövzəsində Dalmatəpə mədəniyyətinin e. ə. V minilliyin birinci yarısında formalaşmasının sübutu sayıla bilər. İranda Təpə Qışlaq yaşayış yerində aparılan tədqiqatlar da bunu təsdiq edir (54, p. 86-99). Dalmatəpə tipli basmanaxışlı keramikanın xarakterik olduğu yaşayış yerlərinin düzülüşünə baxıldıqda, bunların əsasən Urmiya gölünün qərbində yerləşdiyini görmək olar. Naxçıvandan Salmas Ovalığına, oradan da cənuba doğru yönələn bu yaşayış yerləri, fikrimizə görə, bir yolun istiqamətini göstərir. Böyük ehtimalla, bu yol Cənubi Qafqaz xammalının, xüsusilə obsidianın cənuba daşınmasında önəmli yerə sahib olmuşdur.

Nəticə. Azərbaycan və Urmiya hövzəsinin Son Neolit və Erkən Eneolit dövrü mədəniyyətlərinin araşdırılması Cənubi Qafqazın xammal yataqları ilə bağlı olaraq bu bölgələr arasında e. ə. VI minillikdən başlayaraq qarşılıqlı əlaqə yarandığını və bu əlaqələrin Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması ilə nəticələndiyini göstərir. Azərbaycanın cənubunda yerləşən Naxçıvantəpə yaşayış yeri hələlik Dalmatəpə mədəniyyətinin ən qədim yaşayış yeridir. Söylədiyimiz kimi, Naxçıvantəpənin Son Neolit təbəqəsindən götürülən kömür nümunələri Dalmatəpə mədəniyyətinin e. ə. VI minilliyin sonu və V minilliyin başlarında formalaşdığını göstərir. Urmiya gölünün şimalında yerləşən Dava Göz yaşayış yerində Dalma təbəqəsi aşkar olunmamışdır. Culfa Kültəpəsinin Dalma mədəniyyətinə aid edilən VIII təbəqəsindən də basmanaxışlılar aşkar olunmamışdır (23, p. 54-55). Naxçıvanda e. ə. V minilliyin ikinci yarısı ilə tarixlənən Uzunoba, Bülövqaya kimi yaşayış yerlərində də və Uçan Ağıl yaşayış yerinin e. ə. V minilliyin ikinci yarısına aid təbəqələrdə də basmanaxışlı keramika yoxdur. Lakin bu yaşayış yerlərində basmanaxışlılar olmasa da, Xalaf və Ubeyd ənənələri davam etmişdir. Belə hesab edirik ki, e. ə. V minilliyin ortalarında basmanaxışlıların ortadan çıxması, boyanaxışlıların isə davam etməsi Dalmatəpə mədəniyyətinin e. ə. V minilliyin ortalarından davam etdiyini, V minilliyin ikinci yarısından başlayaraq yeni mədəni ənənələrin formalaşdığını göstərir. Bu isə e. ə. V

minilliyin ortalarında Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz mədəniyyətlərinin qovşağında yerləşən Naxçıvanda mürəkkəb proseslərin getdiyini təsdiq edir. Ehtimal ki, Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinin təsiri e. ə. VI-V minilliklərdə müəyyən əhali qrupunun köçü və Yaxın Şərq xalqlarına məxsus koloniyaların salınması sayəsində mümkün olmuşdur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Alməmmədov X. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu, Bakı: Çap Art, 2016, 448 s.
2. Alməmmədov X. Cənubi Qafqaz Neolitində yeni social-mədəni məkanın-Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü, Azərbaycan arxeologiyası, 2018, 21/1, s.152-176.
3. Alməmmədov X., Arazova R. İsmayılbəytəpə abidəsindən tapılmış obsidian alətlərin trasoloji tədqiqi, Azərbaycan arxeologiyası, 2020, № 1, s. 12-29.
4. Baxşəliyev V. Naxçıvanda 2018-ci ilin arxeoloji tədqiqatları. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 136 s.
5. Baxşəliyev V., Quliyeva Z. Həşimova T., Mehbalıyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvan təpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 264 s.
6. Baxşəliyev V., Baxşəliyev E. Naxçıvanın Orta Eneolit dövrü mədəniyyəti, Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, 2020, № 4, s. 134-143.
7. Baxşəliyev V.B. Uçan Ağılda arxeoloji araşdırmalar // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri, 2022b, № 3, s. 85-92.
8. [Bakhshaliyev] V., Kuliyeva Z. Bahşeliyev Nahçıvan'ın Kalkolitik Çağ Kültürü (Azərbaycan) // TUBA-AR, 23, 2018, s. 29-52.
9. Bahşeliyev V. Azərbaycan'ın Son Neolitik ve İlk Kalkolitik Çağ Kültürlerinin Kuzeybatı İran ile (İran Azərbaycanı) İlişkileri, TUBA-AR, 2020, 27, s. 11-27.
10. Esin U., Arsebuk G. Tepecik ve Tülintepekazısı 1971, Ankara: Keban Projesi 1971 Çalışmaları. Ankara, 1974, s. 111-159.
11. Esin U., Arsebuk G. Tülintepe kazısı 1974, Ankara: Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları. Ankara, 1982, s. 119-134.

12. Özdoğan M. Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe Pendik Yarımburgaz Töptepe Hoca Çeşme and Aşağı Pınar, The Neolithic in Turkey, 5, İstanbul, 2013, 167-269.
13. Tekin H. Yukari Mezopotamya'nin İlk Boyali Çanak-Çömlekleri: Hassuna, Samarra Ve Halaf Yeni Yorumlar ve Yaklaşımlar I: Bölüm 1: Hassuna ve Samarra, Olba. 2015, XXIII, s. 1-57.
14. Ахундов Т., У истоков Кавказской цивилизации Гарабагского неолита. Баку: Афполиграф, 2017, 916 с.
15. Бадалян, Р. С., Кикодзе, З. К., Коль, Ф.Л. Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (Результаты анализов нейтронной активации), Историко Филологический Журнал, №1-2, 1996, 245-264.
16. Бахшалиев В. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахчывани. Баку: Элм, 2005, 120 с.
17. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и Нахчыванчайской долин, Problems of the Archaeology of the Caucasus and Near East. Neolithic - Late Bronze Age. Baku. Институт археологии и этнографии, 2017, с. 108-121.
18. Бахшалиев Э., Бахшалиев В. Неолитический слой поселения Нахчыван Тепе, Российская археология, № 2, 2021, с. 187-197.
19. Бахшалиев В.Б. Археологические раскопки на поселении Кюльтепе I, Российская археология, 2022а, № 1, с. 139-152.
20. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. М.: Наука. 1975, 478 с.
21. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
22. Alden J., Minc L., Savanna Buehlman-Barbeau S., Stein G. Dalma ceramics at Surezha in the Erbil Plain: Stylistic, compositional, and petrographic evidence for trans-Zagros interaction during the Terminal Ubaid/Late Chalcolithic 1// Journal of Archaeological Science: Reports 2021, p.103-168.
23. Abedi, Khatib, Shahidi H., Chataigner, Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J. and Ebrahimi Gh. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report, Ancient Near Eastern Studies, 2014, 51, p. 33-167.
24. Abedi A. Iranian Azerbaijan Pathway From The Zagros To The Caucasus, Anatolia And Northern Mesopotamia: Dava Göz, A New Neolithic And Chalcolithic Site In NW Iran, Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 2017,17/1, p. 69-87.
25. Abedi, A., Varoutsikov, B., Chataigner, C. Provenance of obsidian artifacts from the Chalcolithic site of Dava Göz in NW Iran using portable XRF, Journal of Archaeological Science Reports, 2018, 20, p. 756-767.
26. Abedi A., Omrani, B., Karimifar A. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran: Dalma and Pisdeli revisited, Documenta Praehistorica, 2015, XLII, p. 321-338.
27. Abedi A., Bahremandi P. R., Garavand A., Malekpour F., Razani M. Provenance of Prehistoric Obsidian Artifacts of Khoy Plain in NW Iran Using X-ray Fluorescence (XRF) Analysis, Bastanshenasi Iran, 2019, 9/21, p. 41-60.
28. Badalyan, R. S., Harutyunyan A., Chataigner, A., Françoise, Le Mort, Jacques, Ch., Jacques, Elie B., Adrian, B., Valentin, R., Hovsepyan R. The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009, TUBA-AR, 2010, 13, p. 185-218.
29. Barge O., Azizi Kharanaghi H., Biglari F., Moradi B., Mashkour M., Tengberg M., Chataigner Ch. Diffusion of Anatolian and Caucasian obsidian in the Zagros Mountains and the highlands of Iran: Elements of explanation in 'least cost path' models, Quaternary International, 2018, 467, p. 297-322.

30. Brown T.B. Excavation in Azerbaijan 1948. London: John Murray, 1951, 180 p.
31. Burney C.A. The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report, Iraq, 1964, XXVI / I, p. 54-61.
32. Chataigner C., Avetisyan P., Palumbi G., and Uerpmann H.-P. Godedzor, a Late Ubaid-related Settlement in the Southern Caucasus // Beyond the Ubaid transformation and integration in the late Prehistoric societies of the Middle East. Edited by Robert A. Carter and Graham Philip Papers from the Ubaid expansion? Conference held at Durham, 20–22 April 2006, p. 391-409.
33. Çilingiroğlu Ç. The Appearance of Impressed Pottery in the Neolithic Aegean and Its Implications for Maritime Networks in the Eastern Mediterranean, TUBA-AR, 2010,13, p. 9-22.
34. Davidson T. E., Watkins T. Two Seasons of Excavation at Tell Aqab in the Jezirah, N.E. Syria, Iraq, 1981, vol. 43/ 1, p. 1–18.
35. Hamlin C. Dalma Tepe, Iran, 1975, 13, p. 111–127.
36. Hejebri N., Binandeh A., Nestani J. and Vahdati N. H.Excavation at Lavin Tepe North-west Iran, Ancient Near Eastern Studies, 2012, 40, p. 95-117.
37. Henrickson E. F., Vitali V. The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran, Paleorient, 1987, 13/2, p. 37-45.
38. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, İnan. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto, 1983, 840 p.
39. Heyderyan M., Zeydi M., Herieyan H. Kirmanşahın Sonqar vadisində Orta Kalkolitik yaşayış yerləri, Payambastanşünas, 1392, 19, p. 1-14.
40. Helwing B., Aliyev T. Excavations in the Mil Plain Sites, 2012-2014, The Kura Project. New Research on the Prehistory of the Southern Caucasus. Ed.Helwing, B., Aliyev T., Lyonnet, B., Guliyev, F., Hansen, S. S. and Mirtskhulava, G. Berlin, 2017, p. 11-43.
41. Lloyd S. , Safar F., Braidwood R. Tell Hasuna Excavations by the Iraq Government Directorate General of Antiquities in 1943 and 1944, Journal of Near Eastern Studies. Chicago, 1945, vol. 4/4, p. 255–289.
42. Kirkbride D. Umm Dabaghiyah 1971: A Preliminary Report. An Early Ceramic Farming Settlement in Marginal North Central Jazira, Iraq, 1972, vol. 34/1, p. 3–15.
43. Khademi N., F., Abedi A., Glascock M. D., Eskandari N. and Khazaee M. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, Northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis, Journal of Archaeological Science, 2013, 40, p.1956-1965.
44. Kearton R. Settlement Pattern in Western Azerbaijan, Iran. PhD Dissertation, 1970, 312 p.
45. Kiguradze T. Neolithische Siedlungen von Kvemo-Kartli, Georgien, München: Verlag C.H. 1986, 62 p.
46. Kroll S. Archäologische Fundplätze in İranisch-Ost-Azerbaidjan, Archäologische Mitteilungen aus Iran, 1984, 17, p. 13-134.
47. Kroll S. Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in İranisch-Azarbaidjan, Archäologische Mitteilungen aus Iran, 1990, 23, p. 59–71.
48. Lyonnet B. and Guliyev F., Helwing B. and Aliyev T., Hansen S. and Mirtskhulava G. Ancient Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus, AMIT, 2012, 44, p. 1-190
49. Mallowan M. E. L., Cruikshank J. R. Excavations at Tall Arpachiyah, 1933, Iraq, 1935, vol. 2/1, p. 1-178.
50. Marie Orange, François-Xavier Le Bourdonnec, Judith Thomalsky, Remi Berthon, Marro C., Bakhshaliyev V. Dynamics of obsidian consumption in Nakhshivan a long-term perspective (6200-2300).The Araxes River in Late Prehistory, International conference, Lion, 14-15 may 2019, p. 31-32.
51. Marro, C., Bakhchaliyev V. Ashurov S.Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan) // First preliminary

- report: the 2006-2008 seasons. *Anatolia Antiqua*, 2009, XVII, p. 31-87.
52. Mellaart, J. *Earliest Civilizations of the Near East*. London, 1965, 144 p.
 53. Mellaart J. *The Neolithic of the Near East*. London, 1975, 154 p.
 54. Sharifi M., Motarjem A. The process of cultural change in the Chalcolithic period in the highlands of Western Iran at Tepe Gheslugh // *Documenta Praehistorica*. 2018, XLV, p. 86-99.
 55. Renette S. *Defining Dalma: an Incipient Mountain Identity?* // *Paleorient*, 48/1, p. 111-130.
 56. Tonoike Y. *Petrographic Analysis of the 6th Millennium B.C. Dalma Ceramics from Northwestern and Central Zagros*, *Iranian Journal of Archaeological Studies*. 2012, 2/2, 65-80.
 57. Voigt M.M. *Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement*. Philadelphia: University of Pennsylvania 1983, 524 p.
 58. Voigt M.M. *Relative and Absolute Chronologies for Iran between 6500 and 3500 Cal BC*. *Chronologies in the Near East*. Eds. Aurenche O., Evin J. and Hours F. *BAR International Series*. Oxford, 1987, p. 615-646.
 59. Young T.C. *Survey in Western Iran, 1961*, *Journal of Near Eastern Studies*, 1966, 25/4, p. 228-239.
 60. Young T.C. *Excavations at Godin Tappeh, 1973*, In *proceedings of the II Annual Symposium on Archaeological research in Iran*. Ed. By Bagherzadeh F. *Centre for Archaeological Research Tehran*, 1974A, 80-90.
 61. Young T. C. *An archaeological survey in Kangavar valley*, In *proceedings of the III Annual Symposium on Archaeological research in Iran*. Ed. By Bagherzadeh F. *Centre for Archaeological Research Tehran*, 1974B, p. 23-30.
 62. Young T. C. *Young Kangavar valley survey, Iran, 1975*, XIII, p. 191-193.
 63. Zeynivand M., Haririan H., Heydarian M. *The Dalma Settlements of Songhor and Koliyaei Plains, Central Zagros*, *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 2013, 3, p. 39-47.

Summary

Veli Bakhshaliyev

Results of Archaeological Excavations at Nakhchivan Tepe Settlement and Genesis of Dalma Tepe Culture

The settlement of Nakhchivan Tepe is located on the right bank of Nakhchivançay, on the eastern outskirts of the city of Nakhchivan, 853 m above sea level. Since the beginning of 2017, archaeological excavations have been carried out in the settlement by the expedition of the Nakhchivan Branch of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. During the study, four building horizons were identified. At the same time, three of these horizons belong to the Dalma Tepe, and the fourth to the Neolithic period. A Neolithic layer which found ceramic objects with impressed ornament, uncovered in 2019 excavations in the Nakhchivan Tepe settlement. The findings allow reviewing connections between the Neolithic cultures of the Mil Plain, Karabakh and the region of Lake Urmia. Based on the research results, it can be stated that the cultures of the Mill Plain and Karabakh characterized by impressed ornament contributed to the formation of the Dalma Tepe culture. I can be saying that the area of formation of Dalma Tepe culture covered the territories of Nakhchivan and the basin of Lake Urmia. Research shows that the Nakhchivan Tepe settlement enters of the area of formation Dalma Tepe culture. Thus it can be concluded that the culture of Dalma Tepe emerged in the border region of the Middle East and the South Caucasus and later spread from its main center south of Lake Urmia, to Iran, Iraq.

Key words: *Middle East, South Caucasus, Nakhchivan Tepe, Dalma tepe, painted pottery, impression ceramics.*

Резюме

Вели Бахшалиев

Результаты археологических раскопок на поселении Нахчыван Тепе и генезис культуры Далма Тепе

Поселение Нахчыван-Тепе расположено на правом берегу реки Нахчыванчай, на восточной окраине города Нахчыван, на высоте 853 м над уровнем моря. С начала 2017 года в поселении проводятся археологические раскопки экспедицией Нахчыванского отделения Национальной академии наук Азербайджана. В ходе исследования были выявлены четыре строительных горизонтов. При этом три из этих горизонтов относятся к Далма-тепе, а четвертый к неолитическому периоду. Неолитический слой, из которого были выявлены керамические изделия с тисненым орнаментом, обнаружен при раскопках 2019 года на поселении Нахчыван Тепе. Находки позволяют рассмотреть связи между неолитическими культурами Мильской равнины, Карабаха и района озера Урмия. На основании результатов исследования можно сказать, что культуры Мильской равнины и Карабаха, характеризующиеся рельефным орнаментом, внесли свой вклад в формирование культуры Далма Тепе. Можно предположить, что ареал формирования культуры Далма Тепе охватывал территорию Нахчывана и бассейн озера Урмия. Исследования показывают, что поселение Нахчыван Тепе было частью ареала формирования культуры Далма-Тепе. Таким образом, можно сделать вывод, что культура Далма-Тепе возникла в пограничном районе Ближнего Востока и Южного Кавказа, а затем распространилась из своего основного центра к югу от озера Урмия, в Иран, Ирак.

Ключевые слова: Ближний Восток, Южный Кавказ, Нахчыван Тепе, Далма Тепе, расписная керамика, тисненая керамика.

UOT 101

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.201>

ELŞAD HƏSƏNLİ

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan

elshadhasanli1968@mail.ru

QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: Vətən müharibəsi, Qarabağ, dövlət, informasiya təhlükəsizliyi, hibrid müharibələr, sosial şəbəkə, Zəngəzur dəhlizi, erməni təxribatı

Giriş: İnformasiya təhlükəsizliyi dövlətin təhlükəsizliyinin bir elementi, həlqəsi olmaqla yanaşı, idarəetmə sistemi və mexanizminin nəzəri komponenti rolunu oynayır. İstər sülh dövründə, istərsə də təhdid və təhlükələrin mövcudluğu, müharibə şəraitində bu amil nəzərə alınmalı, qarşıya çıxan və çıxma biləcək problemləri neytrallaşdırmaq üçün preventiv tədbirlər görülməlidir. Beləki, ölkənin milli, hərbi, siyasi, iqtisadi təhlükəsizliyi həm də informasiya təhlükəsizliyi ilə bilavasitə sıx bağlıdır. Demək olar ki, bütün fəaliyyət sahələrini ayrı-ayrılıqda tənzimləyən müvafiq qanunvericilik bazasında informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı maddə və bəndlərə yer verilir, informasiyanın mübadiləsi, ötürülməsi, qorunma və mühafizəsi ilə bağlı məsələlər öz əksini tapır. Ümumi təhlükəsizlik strategiyası, hərbi doktrina və digər müdafiə məsələlərində bu problemə daha ciddi yanaşılır, hərbi sirin qorunması ilə bağlı tələblər xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılır. Çünki, dövlətin təhlükəsizliyinin əsas təminatı onun müdafiəsinin necə təşkil olunmasından, hərbi gücünün artırılmasından, mühafizə tədbirlərindən çox asılıdır. “Bütün fəaliyyət sahələrində idarəetmənin və qərarqəbuletmənin əsasını informasiya təşkil edir. Ona görə də informasiyanın saxlanması, emalı, ötürülməsi və istifadəsi zamanı onun təhlükəsizliyini təmin etmədən digər istiqamətlərdə milli təhlükəsizliyi təmin etmək mümkün deyil” [2,s,25].

Əsas hissə: 44 günlük Vətən müharibəsi informasiya təhlükəsizliyi probleminə yeni yanaşmanı tələb etdi. Çünki bu müharibə 21-ci əsrin yeni texnologiyalarına əsaslanan hərbi əmə-

liyyat nümunəsi idi. Burada ənənəvi hərbi texnika və silahlarla yanaşı, PUA texnologiyasından da geniş istifadə olundu. Bu texnologiya hərbi zərbə vasitəsilə bərabər, özündə informativ funksiyanı da yerinə yetirir. Belə ki, pilotsuz uçuş aparatları düşməne zərbə vurmaqla yanaşı, kameranın “gözü” ilə həm də informasiyanın ötürülməsi, əyani təsvir və sübut aləti kimi də faydalıdır. Obyekti izləmək və fəaliyyəti yaddaşa köçürərək ötürmək bacarığı gücün təbliği və düşmən tərəfdə qorxu, xof yaratmaq, onun əzmini qırmaq baxımından da əhəmiyyətlidir. Aparatın istiqamətləndirilmiş trayektoriya üzrə hərəkəti və atəşin nəticəsinin vizual olaraq digər texnoloji vasitədə-internet və televiziya nümayiş olunması əyani vasitə və sübut kimi rəqibin həm də ideoloji cəhətdən ifşasına, onun hərbi personalının qorxu və təlaşına səbəb olur. “Bayraktar TB-2”, “Harop”, “Akınçı” kimi PUA-ların döyüş meydanlarında tətbiqi düşmənin canlı qüvvə və texnikasının məhvi ilə bərabər, onun informasiya - siyasi və idoloji məqsədlərinə də mənəvi-psixoloji zərbə vurmuş oldu. Heç də təsadüfi deyil ki, indi hərbi ekspertlər Qarabağ savaşının detallarını və qələbəmizin incəliklərini araşdırır və nəticə çıxarmağa çalışırlar. Polşanın Milli Təhlükəsizlik Bürosunun keçmiş direktoru, general Stanislav Kozey bildirir ki, onun ölkəsi də silahlanma konsepsiyasını Azərbaycan ordusunun 44 günlük Qarabağ müharibəsindəki təcrübəsinə uyğunlaşdırmalıdır. General bu haqda RMF FM radiosuna müsahibəsində danışıb. Stanislav Kozey deyib ki, “Azərbaycan PUA-ları rəqibin tank qoşunlarına havadan hücum edərək onları darma-

dağın etdi. Hansı ki, zirehli texnikanın ən zəif müdafiə olunan hissəsi də üst hissəsidir” [5].

Ölkədə fəvqəladə vəziyyət rejimi, müharibə şəraiti və digər forsmajor hallarında internet xidməti, sosial şəbəkələrin fəaliyyəti məhdudlaşdırıla və yaxud dayandırıla bilər. Bu addım 2020-ci il Vətən müharibəsi günlərində atıldı və düşmənin dezinformasiyalarını neytrallaşdırmaq məqsədi güdüdü. 2022-ci il sentyabrın 12-i və 13-ü tarixlərində Ermənistan ordusunun Azərbaycan–Ermənistan sərhəddinin Daşkəsən, Kəlbəcər, Laçın və Zəngilan hissəsində törətdiyi genişmiqyaslı təxribatı ilə əlaqədar isə “TikTok” şəbəkəsi müvəqqəti qapadıldı. Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin təşəbbüsü ilə onun fəaliyyətinin dayandırılmasına səbəb bu şəbəkədə həqiqətə uyğun olmayan məlumatların yayılması və dezinformasiya xarakterli sujetlərin göstərilməsi idi. Belə ki, həmin materiallar düşmənin mənafeyinə xidmət edə və ölkəmizdə bəzi şəxslərdə xof və bədbin əhval-ruhiyyənin yaranmasına səbəb ola bilərdi. Azərbaycanın Müdafiə Nazirliyi də əhalini sosial şəbəkələrdə yayılan dezinformasiya xarakterli məlumatlara inanmamağa, yalnız rəsmi mənbələrin verdiyi xəbərlərə etibar etməyə çağırır. Ermənilərin 2022-ci ilin 12-13 sentyabrında başladığı hərbi əməliyyatlardan sonra bəzi sosial şəbəkələrdə guya çoxsaylı yaralılarımızın olduğu və onlara köçürmək üçün qan lazım gəldiyi barədə də xəbərlər paylaşılmışdı. Müdafiə Nazirliyi bu məlumatları da təkzib etmiş və bildirmişdi ki, Azərbaycan ordusunda qan komponentləri ehtiyatları ilə bağlı heç bir problem yoxdur. “Ehtiyac olarsa ordumuzun qan və qan komponentlərinə olan tələbatı Müdafiə Nazirliyinin Baş Klinik Hospitalının Qan Bankı Bölməsi tərəfindən təmin ediləcək. Vətəndaşlarımızı bu cür yalan məlumatlara aldanmamağa və rəsmi təsdiqini tapmayan məlumatları paylaşmamağa çağırırıq” [4].

Tarixi təcrübə göstərir ki, sosial şəbəkə xidmətlərindən yararlanan şəxs, qrup, təşkilat və digər qurumlar öz plan və maraqlarını həyata keçirmək üçün bu imkanlardan geniş istifadə edirlər. Bu plan və niyyətlər həm müsbət, həm də mənfi yöndə ola bilər. İnsanları cəmləşdirmək, hər hansı bir tapşırıqın yerinə yetirilməsi üçün ondan təbliğat vasitəsi kimi istifadə etmək praktikasına tez-tez rast gəlinir və gəlinir. Üs-

yana çağırış, dövlət çevrilişi cəhdi və yaxud təxribatlar, eləcə də döyüş əməliyyatlarına qarşılıq vermək, təşkilatlanmaq baxımından da sosial şəbəkə xidmətlərindən istifadə halları da mövcuddur. Beynəlxalq terrorizm və digər silahlı qarşıdurmaları ilə məşhur olan İŞİD-in özünə tərəfdarlar toplamaq və sıralarını genişləndirmək üçün bu vasitədən geniş istifadə etdiyi hamıya məlumdur. “Əl-Qaidə” təşkilatı liderlərinin videomüraciətlər vasitəsi ilə çıxışları, bir-birlərinə verdikləri ismarışlar, öz planlarının icrası üçün çatdırdıqları informasiyalar heç də xoş niyyətli olmayıb. Bu nöqtəyi-nəzərdən ölkəmizə qarşı düşmənçilik mövqeyində dayanan Ermənistan da hər zaman KİV və sosial şəbəkələrdən təxribat, qarşıdurma, qeyri-insani davranış sərgiləmək məqsədilə istifadə edib. Ölkəmizə qarşı casus şəbəkəsinin genişləndirilməsi, xarici və daxili agentlərdən istifadə, müxtəlif yollarla öz tərəfinə çəkmə, xidmətə cəlb etmə faktları da mövcuddur. Bunun nəticəsidir ki, ölkəmizin başçısı, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev 2014-cü il sentyabrın 14-də 742 nömrəli “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələri ilə təmas xəttində bəzi təhlükəsizlik tədbirləri haqqında” Sərəncam imzaladı. 2018-ci il yanvarın 12-də Elektron Təhlükəsizlik Xidməti, aprelin 27-də isə Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyi üzrə yeni qurum – İnformasiya Təhlükəsizliyi üzrə Koordinasiya Komissiyası yaradıldı. Bu qurumların təşkilində məqsəd ümumi təhlükəsizliyə xidmət edən hərbi təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, o cümlədən kibertəhlükəsizliyin təmin olunması üçün tədbirlərin görülməsi idi.

2004-cü il 7 sentyabr tarixində Prezident İlham Əliyevin təsdiq etdiyi Dövlət sirri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu dövlət sirri hesab olunan məlumatlar, onların qorunması, müxtəlif sahələri əhatə edən həmin məlumatlarla işləyən şəxslərin hüquq və vəzifələri təsbit olunub. Hərbi, kəşfiyyat, əks-kəşfiyyatla bağlı məlumatların oğurlanması, sızdırılması, ötürülməsi, paylaşılması qadağan olunur və bu səpkidə xəbərlərin, faktların qeyri-qanuni istifadəsi cinayət məsuliyyəti yaradır. Müharibə dövründə belə halların baş verməsi isə daha böyük məsuliyyətə səbəb olur və onlar ciddi cəza üçün əsas verə bilər. Qadağan olunan

məxfi materialların ikinci və yaxud üçüncü tərəfə ötürülməsi dövlətin siyasi, hərbi, iqtisadi dayaqlarını sarsıda, ölkənin milli maraqlarına zərbə vura, onun təhlükəsizliyinə təhdid yarada bilər. Hərbi, siyasi, iqtisadi təxribat və sabotaj məqsədilə istifadə oluna bilən məlumat və materialların cəmiyyət həyatına mənfi təsirləri nəzərə alınaraq onların toplanması, yayılması və KİV-lərdə tirajlanması yolverilməzdir. Bu cür halların qarşısının alınması üçün müvafiq dövlət və hüquq mühafizə orqanları zəruri tədbirlər görür, onların zərərsizləşdirilməsi yönündə iş aparırlar.

Cəmiyyətin informasiyaya olan ehtiyacının təmin olunması, insanların daha çox və obyektiv məlumatlanması üçün aparıcı dövlət və ictimai qurumların, təşkilatların ictimaiyyətlə əlaqələr şəbəkəsinin, mətbuat xidmətlərinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq sahələr üzrə ixtisaslaşmış jurnalistlərin bu xidmət və şəbəkələrdə fəaliyyəti, informasiya təhlükəsizliyinin daha səmərəli şəkildə təmin olunması, cəmiyyətə hansı məlumatların necə çatdırılması da nəzərə alınmalı məsələlər sırasındadır. Zərərli informasiyaların cəmiyyətə çıxmasının qarşısını almaq, dezinformasiyaya qarşı tədbirlər görmək, doğru xəbəri kütləyə düzgün şəkildə çatdırmaq bacarığı jurnalistlərdən peşəkarlıq tələb edir. Bu baxımdan ölkənin təhlükəsizliyinin əsas təminatçısı olan Müdafiə Nazirliyi mətbuat xidmətinin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşür. Xüsusilə müharibə və digər hərbi əməliyyatların getdiyi, təxribatların törədildiyi hallarda bu qurumun işi diqqət mərkəzində saxlanılır. Həm 1-ci Qarabağ müharibəsi və Vətən müharibəsi zamanı, eləcə də atəşkəsin pozulduğu, hərbi təxribatların baş verdiyi hallarda Müdafiə Nazirliyinin mətbuat xidməti operativ reaksiya verib və düzgün informasiyaların çatdırılması üçün üzərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirib. Erməni tərəfinin dezinformasiyalarının ifşası, beynəlxalq ictimaiyyətin düzgün məlumatlandırılması üçün ölkəmizdəki xarici hərbi attaşə və səfirlərin iştirakı ilə brifinqlərin keçirilməsi də onun fəaliyyətinin düzgün qurulmasına dəlalət edir.

Vətən müharibəsindən sonra yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyən, yenə də düşmənçiliyə meyilli olan rəsmi İrəvan bəzən daxili revanşist fikirlərin, eləcə də xa-

ricdəki erməni lobbisinin təhriki ilə yeni təxribatlara əl atır, fitnəkar əməllər törədir, ziddiyyətli fəaliyyəti ilə qarşıdurma yaradır. Azərbaycan-Rusiya-Ermənistan rəhbərləri, eləcə də Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişelin iştirakı ilə aparılmış danışıqların, üçtərəfli bəyanatların tələblərini pozan Ermənistanın baş naziri N. Paşinyan özünün qeyri-adekvat hərəkətləri ilə pozuculuq fəaliyyəti ilə məşğul olur. Sülh prosesinə əngəllər törədir, kommunikasiya-nəqliyyat dəhlizinin açılması ilə bağlı anlaşılmaz mövqe nümayiş etdirir. Müəyyən bəhanələrlə vaxt qazanmağa, Qarabağın statusu ilə bağlı məsələni gündəliyə gətirməyə çalışan Ermənistan hakimiyyəti Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Qarabağ ermənilərinə hər hansı bir status verilməyəcəyi ilə bağlı fikrini manipulyasiya edir və “Dəmir yumruğu”un hər zaman vurmağa hazır olduğunu bəzən yaddan çıxarır. Bəzi Qərb ölkələri və region dövlətlərindən mənəvi və maddi dəstək alan Ermənistan “ərköyün uşaq” imicini bəzi hallarda yenə də göstərir, ziyan və mənfəətinin nədən ibarət olduğunu başa düşmək istəmir.

Regionda sülh və sabitliyin, inkişafın tərəfdarı olan Azərbaycan həmişə müsbət yöndə fəaliyyətə çalışıb, problemin dinc vasitələrlə həllinə can atıb, iqtisadi layihələrin Cənubi Qafqaz və beynəlxalq birliyə faydalı olmasına səy göstərib. Lakin Ermənistan düşmənçilik mövqeyində dayanaraq elə əvvəldən həm özünə, həm də başqalarına maneə yaradıb, bu səbəbdən də ona fayda verə biləcək layihələrdən kənar qalıb. Məsələn, Bakı-Ceyhan neft boru kəməri, Bakı-Qars dəmir yolu daha qısa yolla Ermənistan ərazisindən keçsəydi bu ölkə onların imkanlarından faydalana, tranzit əlaqələrindən külli miqdarda gəlir əldə edə bilərdi. Ermənistan öz siyasi-hərbi maraqlarının tələsinə düşərək bu unikal layihələrdən kənar qaldı. Bu gün isə Zəngəzur dəhlizi aktualdır, lakin Ermənistan yenə də öz köhnə ampulasında qalaraq, hər vəchlə və bəzi xarici qüvvələrin ona diktə olunan fikirlərə aldanaraq bu dəhlizin açılmasına qarşı çıxır. Yenə də düşmənçilik, revanşizm, yenə də siyasi maraqlar... Azərbaycan isə bu dəhlizin açılmasında israrlıdır. Belə ki, bu tələb Azərbaycan-Rusiya-Ermənistan, eləcə də Azərbaycan-Avropa İttifaqı-Ermənistan rəhbərlərinin imza atdıqları üçtərəfli bə-

yanatlarda öz əksini tapıb. Digər tərəfdən isə Zəngəzur dəhlizinin açılması elə Ermənistanın özü üçün də sərfəlidir və bu ölkəyə iqtisadi cəhətdən çox fayda verə bilər.”Əsas məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, problemin bu cür qoyuluşu regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıqla global təhlükəsizlik və əməkdaşlıq arasında uyğunluq yaratmaq imkanı verir” [3,s,69].

Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycanın Ermənistanla haqq savaşında bizə ən çox mənəvi dəstəyi qardaş ölkə olan Türkiyə verdi və bu dövlətin ali rəhbərliyi dəfələrlə açıq şəkildə bəyan edib ki, həmişə Azərbaycanın yanında olacaqdır. Türkiyənin KİV-ləri də həm 44 günlük Vətən müharibəsində düşməne qarşı informasiya savaşında və indi də bizimlə birgə çalışır. Qardaş ölkənin media nümayəndələri müharibə dövründə erməni təxribatının, erməni vandallığının nəticələrini, eləcə də Azərbaycanın cəbhə bölgəsindən uzaq şəhər və kəndlərinin raket atəşinə tutulması faktlarını dünya ictimaiyyətinə çatdırıb, ermənilərin qeyri-insani əməllərini ifşa etməklə bizə yardımçı olmuşdular. Vaxtaşırı baş verən erməni təxribatları və ölkəmizə qarşı aparılan informasiya müharibəsində erməni yalanlarının ifşa olunmasında da Türkiyə jurnalistlərinin xidmətləriböyükdür. Obyektiv və operativ informasiyanın beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması işində Türkiyə televiziya kanallarının fəaliyyəti xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bundan başqa, dünya ölkələrinin tanınmış media nümayəndələri və səyyahlarının da işğaldan azad olunmuş rayonlarımıza səfərləri və onların erməni vəhşiliklərini–evləri, tarixi abidələri və qəbiristanlıqları dağıtmalarını öz gözləri ilə görməsi, Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdırmaları baxımdan əvəzsiz rola malikdir.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsindən sonra yaranmış vəziyyət və ölkəmizin apardığı düzgün siyasət, əhatəli informasiyanın dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və xarici KİV nümayəndələrinin işğaldan azad olunmuş rayonlara səfərlərinin təşkili Qərb informasiya məkanına da öz müsbət təsirini göstərir. Bunun nəticəsidir ki, son zamanlar ABŞ və digər ölkələrin aparıcı KİV-lərində obyektiv informasiyalar yayılır və Azərbaycanın haqlı mövqeyi dəstəklənir.

İndiki siyasi şərait və Ermənistanın sülh danışıqlarına başlamaq üçün real addımlar atmaması bölgədə qeyri-sabit vəziyyətin hələ davam edə biləcəyinə dəlalət edir. Ermənistanın yan təsirlərdən bəhrələnərək konstruktiv danışıqlara getməməsi, vaxt uzatmaqla nəyəsə nail olmağa ümid bəsləməsi yaxşı heç nə vəd etmir. Baxmayaraq ki, bu ölkədə vaxtilə hakimiyyəti təmsil etmiş bəzi siyasətçilər və ekspertlər sülh razılaşmasının alternativini olmadığını açıq surətdə bəyan edirlər.

Ermənistanın birinci prezidenti Levon Ter-Petrosyan ölkəsinin İctimai televiziyasına verdiyi müsahibəsində deyib ki, “Ermənistan çətin və ağırlı qərarlar qarşısındadır, həm Azərbaycan, həm də Türkiyə ilə müqavilələr imzalamalı olacaq. Dünyada elə bir qonşu ölkə yoxdur ki, onlar arasında sülh sazişləri imzalanmasın. Bəli, bu, Ermənistanın kapitulyasiyasıdır. Onun sözlərinə görə, Paşinyanın yerinə gələcək hər kəs, yəqin ki, daha xoşagəlməz sənədə imza atacaq” [7]. Həmçinin Ermənistanın ikinci prezidenti, radikal–revanşist mövqedə dayanan Robert Köçəryan reallığı dərk edir. O, İrəvanda keçirdiyi mətbuat konfransında bu fikirləri söyləyib: “Moskva ilə Bakının müttəfiq münasibətləri var və Rusiyanın bu vəziyyətdə Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatlara başlamaq biləcəyini iddia etmək absurddur”. Köçəryan ABŞ və Fransanın Azərbaycana təsir rəqəblərinin olmadığını da deyib: “Ərdoğan ölkəsinin milli maraqlarının qorunması üzrə master-klass nümayiş etdirir. Heç bir təzyiqa məhəl qoymur. O, buna imkan verməz” [6]. Göründüyü kimi, Köçəryan yaranmış vəziyyəti qismən başa düşür, Azərbaycanın haqlı olduğunu açıq şəkildə deməsə də, dolayı yolla bunu etiraf edir. Bununla belə, o, Qarabağ məsələsi ilə bağlı çox vaxt radikal çıxışlar edir, erməniləri qisasa çağırır.

Hazırkı qloballaşma dövründə inteqrasiya məsələləri və inteqrasiyanın mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi cəmiyyətdə elə bir sahə yoxdur ki, onun fəaliyyətində informasiya texnologiyalarına əsaslanmasın. Ölkə başçısı İlham Əliyev hakimiyyətinin ilk illərindən hər bir sahənin, eləcə də informasiya texnologiyaları və informasiya təhlükəsizliyinin prioritetlərini müəyyənləşdirmiş, bununla bağlı qanunvericilik və maddi-texniki bazalarının yaradılması barədə göstərişlər vermiş, əməli addımlar atmışdır.

Prezident İlham Əliyev keçirilən müvafiq beynəlxalq tədbirlərdə iştirakı zamanı etdiyi çıxışlarında görülməli işlər barədə əsaslandırılmış fikirlərini söyləmişdir. “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Cenevrə şəhərində informasiya cəmiyyəti məsələlərinə həsr olunmuş Dünya Sammitində (2003) çıxış edərək dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi, ölkədə minilliyin ideologiyası olan informasiya cəmiyyətinin qurulması, bilik iqtisadiyyatının formalaşdırılması üçün mühüm addımlar atılacağı haqqında bəyanat vermişdir” [1,s,168]. Hərbi və iqtisadi böhranların özünü qabarıq şəkildə göstərdiyi indiki zamanda vəziyyətdən çıxış yollarının tapılması, qarşıdurmalara son qoyulması, sülh və birgəyaşayışın təmin olunması üçün çox işlər görülməli, ikili standartlar aradan qaldırılmalı, ədalətin bərpası üçün yeni mütərəqqi qaydalar müyyənləşdirilməli və onların tələblərinə ciddi surətdə əməl olunmalıdır.

Elm və informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar olaraq dünyada mütərəqqi fəaliyyətlərlə yanaşı, texnoloji təhdid və təhlükələr də meydana çıxıb. Yaranmış texnoloji imkanlar həm də mübarizə vasitəsinə çevrilib. Kibernetikanın inkişafı ilə kibercinayətlər cəmiyyətə və dövlət qurumlarının fəaliyyətinə müdaxilə edə bilən amilə çevrilib. Son vaxtlar qurumlarının informasiya mərkəzləri, sayt və portallarına haker hücumları, məxfi və digər məlumatların oğurlanması, onların işinin pozulması hallarının artması deyilənlərə sübutdur. Ayrı-ayrı şəxslər və qruplar tərəfindən strukturlara müdaxilə ilə bərabər, dövlətlər səviyyəsində də anoloji hallara rast gəlinir. İnformasiya müharibəsi fonunda dövlət siyasətinə təsir, psixoloji təzyiq, ideoloji təxribat və dezinformasiya kimi üsullardan istifadə xüsusilə bir-biri ilə qarşıdurma vəziyyətində olan ölkələrə xas olan mübarizə metodlarıdır. Ölkəmiz bu hallarla Vətən müharibəsi günlərində daha çox üzləşdi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı düşmənçilik və işğal siyasətinin əsasını təşkil edən təxribat və dezinformasiyalar öz məğlubiyətini ört-basdır etmək, xalqımızda ruh düşkünlüyü yaratmaq, psixoloji təsir və cəmiyyətdə xaos yaratmaqla yanaşı, dünya ictimaiyyətini aldadaraq öz tərəfinə çəkmək məqsədi güdüdü. Lakin xalqımız erməni xislətinə yaxşı bələd olduğu üçün bu ha-

disələrdən düzgün nəticə çıxardı, təsir altına düşmədi və qələbəni qazandı. Bununla belə, yalançı erməni təbliğatı bu gün də davam edir, gələcəkdə də olacaq. “Lakin Ermənistanda baş verən real revanşizmə cəhdlər göstərir ki, “tarixi mifik xəstəliyə” tutulan toplumu sülhə gətirmək son dərəcə problematiktir və postmünaqişə dövrünün psixoloji travmalarını da bura əlavə edərsə, məsələ aydındır, sülh iradəsi erməni ideoloji təfəkkürünə yaddır” [8,s,186].

Bu gün hər bir dövlət öz ümumi təhlükəsizliyini və bu kontekstdə informasiya təhlükəsizliyini etibarlı təmin etmək üçün tədbirlər görür, kibertəhlükəsizlik məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayır. İnformasiya təhlükəsizliyi, kibertəhlükələrə qarşı mübarizə tədbirlərinin görülməsi, bu sahədə təcrübə mübadiləsinin aparılması üçün ölkəmizdə vaxtaşırı konfrans, forum, seminar və digər tədbirlər də keçirilir. 2022-ci il oktyabrın 3-də Bakıda təşkil olunmuş “Qlobal hibrid müharibə və kibertəhlükəsizlik” sammiti də bu məqsədə xidmət edib. Sammitdə bildirilib ki, ölkəmizdə kritik informasiya infrastrukturunun təhlükəsizliyi, eləcə də informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik strategiyasının hazırlanıb həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türkiyə, Almaniya, İsrail və digər ölkələrdən nümayəndələrin iştirak etdiyi sammitdə kiberdünyada baş verən hadisələr, ölkələrin kiberhazırlığı, müxtəlif fəaliyyət sahələrində kibertəhlükəsizlik məsələləri, kibertəhsil, kiberpotensial idarəçiliyi müzakirə olunub, birgə fəaliyyət və təcrübə mübadiləsinin əhəmiyyəti qeyd edilib, birgə fəaliyyətin davam etdirilməsi barədə razılıq əldə olunub. Ölkəmizdə təhlükəsizliklə bağlı yürüdülmən siyasət, görülən ardıcıl işlər, eləcə də beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr, o cümlədən keçirilən tədbirlər gələcək inkişaf və təhlükəsizlik mühitində yaşayışın təmin olunması məqsədi güdür. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq və ümumbəşəri dəyərlərə söykənərək atılan addımlar ölkənin təhlükəsizlik mühitinin təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə: Beləliklə, Azərbaycanda təcavüzkar Ermənistan və ümumilikdə ermənilərin siyasətinə qarşı ən böyük mübarizəni ölkə başçısı İlham Əliyev aparır. Onun demək olar ki, hər bir görüşündə, hər bir nitqində Ermənistanın ölkəmizə qarşı addımları, siyasəti dərin düşüncə

və məntiqlə ifşa olunur, tutarlı faktlarla sübuta yetirilir. İşğaldan azad olunmuş bölgələrə səfəri zamanı çıxışlarını əsasən erməni vəhşiliyinin və vandalizminin qabarıq izləri olan məkanlar fonunda edən Prezident İlham Əliyev ermənilərin xislətini bir daha dünya ictimaiyyətinə göstərir. Azərbaycanla Türkiyə dövləti arasında imzalanan Şuşa Bəyannaməsinin Şuşanın dağıdılmış məhəlləsindəki məkanda elan olunması, eləcə də Ağdamda keçirilmiş Milli Şəhərsalma Forumunun dağıdılmış şəhər fonunda qurulmuş tribunadan edilən çıxışlar bir fotofakt kimi tarixin yaddaşına köçürülüb və bu kadrlar bir daha erməni riyakarlığının nədən ibarət olduğunu dünya ictimaiyyətinə çatdırıb və çatdıracaq. Bütün bu strategiya məhz Azərbaycanın informasiya siyasətini həyata keçirən fundamental istiqamətlərdən biri və əsasıdır. Beləki, baş verən hadisələrin şərh və izahını ölkənin birinci şəxsindən eşidib onu dəyərləndirmək beynəlxalq aləmdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu kontekstdə həmin faktlar şər və böhtan üzərində qurulmuş erməni siyasətinin ifşa olunmasında mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cəbrayilov M. Coğrafi qloballaşma: informasiya cəmiyyətinin ekoloji və bioetik problemləri. Bakı: "Optimist" MMC çap mərkəzi, 2022.
2. Qasimov V. İnformasiya təhlükəsizliyinin əsasları, Bakı, 2009, s. 25
3. Qurbanov F. Cənubi Qafqazda geosiyasi konstruktivizmin perspektivləri: "təhlükəsizlik-inkışaf" konsepti prizmasında fəlsəfi baxış. Şuşa Bəyannaməsi və Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar (AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya institutunun nəşri), Bakı, "Elm və təhsil", 2022.
4. Müdafiə Nazirliyi: Orduda qan komponentlərinin çatışmazlığı ilə bağlı məlumatlar əsassızdır // URL: <https://azertag.az/xeber/-2292113>
5. Polşa ordusu Azərbaycan təcrübəsinə əsaslanma bilər // URL: https://pressklub.az/news_az/dunya/
6. "Putinlə Əliyev dostdur, Makrona isə Ərdoğan imkan verməz" // URL: <https://axar.az/news/siyaset/678912.html>
7. Rüstəmov A. Post mühasribə dövründə informasiya savaşı // URL: <https://525.az/news/165686>
8. Zeynalov Ş. Postmünaqişə dövründə sülh mədəniyyətinin formalaşması və dialoq problemi-yeni reallıqlar. Şuşa Bəyannaməsi və Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar(AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya institutunun nəşri), Bakı: "Elm və təhsil", 2022

Summary

Elshad Hasanli

Information security issues in Karabakh war

One of the issues which disturbs the society in modern condition is an information security. The significant of the information security showed itself profoundly in the progress of Karabakh conflict. Because, it is not possible to succeed in any sphere without taking the necessary security measures. In this point of view, situations formed in 44-day Native war and successful ways out was through ensuring the security. In the research work, measures taken in connection with providing of information of war period have been analyzed and the significance of the issues of role of information and communication technologies along with President-nation-army have been mentioned in providing of territorial integrity of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: *Homeland war, Karabakh, state, information security, hybrid wars, social network, Zangazur corridor, Armenian provocation*

Резюме

Эльшад Гасанлы

Вопросы информационной безопасности в Карабахской войне

В современное время одним из вопросов, вызывающих беспокойство в обществе является вопрос об информационной безопасности. Необходимость информационной безопасности проявляла себя в ходе Карабахского конфликта. Ибо, достижение успеха в любой сфере без предпринятия необходимых мер по безопасности представляется невозможным. С этой точки – зрения ситуации, возникшие в ходе 44 дневной Отечественной войны и успешные пути выхода из настоящих ситуаций именно проходило через обеспечение безопасности. В данной исследовательской работе анализированы меры, принятые в связи с информационным обеспечением в период военного времени, и при этом подчеркнута значимость вопросов о роли информационно – коммуникационных технологий наряду с солидарностью Президента – Народа – Армии при обеспечении территориальной целостности Азербайджанской Республики.

Ключевые слова: *Отчественная война, Карабах, государство, информационная безопасность, гибридные войны, социальная сеть, Зянгазурский коридор, армянская диверсия*

UOT: 1 (091)

KBT: 60.03

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.208>

ƏLƏDDİN MƏLİKOV

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi
Azərbaycan*

aladdin.malikov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5830-6764>

SOKRAT ÜÇ FİLOSOFUN TƏQDİMATINDA

Açar sözlər: Sokrat, Ksenofon, Platon, Aristotel, metodika, mayevtika, həqiqət

1. Giriş

Qədim yunan filosofu Sokrat şəxsi düşüncələri və qənaətlərini şifahi şəkildə söyləməyi üstün tuturdu. Suallar və cavablar vasitəsilə alim özünü ziyalı hesab edən insanların nadanlığını açıqlayır və onları həqiqətə səsləyirdi. Lakin o, heç zaman öz alimliyini sübut etməyə cəhd etməzdi.

Alimin həyat və yaradıcılığına bələd olmaq üçün biz digər insanların (tələbələr, ardıcılar və hətta düşmənlər) məlumatlarına istinad etməyə məcburuq, bu isə yanlış qənaətlərin meydana çıxmasını istisna etmir. Məqalədə Sokrat şəxsiyyətini təqdim edən üç müxtəlif filosofun qənaətləri əksini tapmışdır.

Birincisi- Ksenofonun təqdim etdiyi Sokrat. Ksenofona əsasən, o, yüksək mənəviyyətli, dindar və dünyəvilikdən uzaq şəxs idi. İkincisi- Platonun Sokratı. Platona əsasən, o, ali ideyalara malik alicənab və güvənli şəxsiyyət idi. Üçüncüsü- Aristotelin dünyagörüşündəki Sokrat. Aristotelin qənaətləri Ksenofon və Platonun tərifedici qənaətlərindən tamamilə fərqlənir.

Sokrat və onun tarixi şəxsiyyəti barəsində danışmaq bir tərəfdən təlatümlü ruhunun əzəmətindən yaranan parlaqlığa, digər tərəfdən isə tarixi qarmaqarışlıqlara görə o qədər də asan deyil. Fəlsəfə tarixi Platon, Avqustin Avreli, Ş.Sührəvərdi, S.Şirazi, İ.Kant, G.V.F.Hegel, M.Haydeqger, K.Yaspers, F.Nitsşe, H.G.Qadamer və s. filosofların özünü tanıması baxımından onun misilsiz təsir və nüfuzunun şahididir. Fəlsəfənin inkişafa doğru hərəkətini Sokratın “özün ol, özünü tanı” şüarınının intibahı say-

maq olar. Çünki, Sokratla ərsəyə gələn fəlsəfə “özünü tanı”manın digər əsas bir təzahürüdür.

Ona görə də harada fəlsəfə var, orada Sokrat da var. Əslində Sokrat, tarixin bütün filosoflarının gizli tamaşaçısıdır. Çünki onun fikirləri fəlsəfi araşdırmaların coğrafi mövqeyinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Sokrat özündən sonra yazılı bir əsər qoymadığına görə onun düşüncə, fikir və nəzəriyyələrini onunla eyni əsrdə yaşayanların baxışı ilə araşdırmağa məcburuq. Belə olduqda da, Sokratın düşüncələrini araşdıran müxtəlif fikirlərlə və hətta bəzən bir-birinə zidd fikirlərlə qarşılaşırıq. Onun haqqında ən azı öz dövrünün üç şəxsiyyətinin yazılarında şərhlər təqdim edilmişdir:

1. Ksenofon;
2. Platon;
3. Aristotel.

2. Ksenofon Sokratı

Ksenofon Sokratın dostu və şagirdi olan hərbcidir. O, Sokrat barəsindəki qeydlərində ləzzətlər qarşısında özünü saxlayan və çətinliklərə dözən bir sima yaradır. Ona görə Sokrat heç vaxt özünü alim bilməmiş və heç bir işdə şəxsi mənfəətini nəzərə almamışdır.

O, dostluqda, vəfadar insan, rəftar və davranışda çox mülayim olub. (12, s. 8-9) O insanları tanımaqda çox mahir olmaqla bərabər həm də insanların eybini özlərinə göstərməklə, onları iradəli olmağa, qənaət etməyə və təhsil almağa dəvət etmişdir.

Ksenofonun Sokrat haqqında sadə və bərbəzsiz təsviri, hər şeydən daha çox əxlaq

riayət edən, insanı yaxşı tanıyan və buna görə insanlar haqqında rahatlıqla hökm edərəkən dolğun və olumlu qərar verən bir insan təəssüratı bağışlayır. (14, s. 89)

Sokrat haqqında belə bir təsvir bəzilərinin onun çox sadələşmiş olması barədə qənaətlər yaratmış və anormal bir təqdimat formalaşdırmışdır. Bununla əlaqədar olaraq Bertran Rassel "Qərb fəlsəfəsi tarixi" kitabında Ksenofon haqqında maraqlı fikir irəli sürərək qeyd edir:

"İnsanlar arasında ağıl paylanılan zaman ona kifayət qədər pay düşməmişdir". (3, s. 139)

Əgər B.Rasselin Ksenofon haqqındakı sözünü insafli fikir hesab etsək, Ksenofonun Sokratın fəlsəfi fikrini tanımaqda aciz olduğunu və onu düzgün dərk etmədiyini qeyd edə bilərik.

2. Platonun Sokratı

Platonun rəvayətlərində Sokrat, "ideyalar" aləminə yüksələn bir dahidir. Həqiqətdə isə Platonun ideyalar aləminin qəhrəmanı - Sokratdır. Platon Kriton, Evtidemos, Lahet, Harmides, Protaqor və Qorgias kimi əsərlərini öz ustadının üslubu ilə yazmışdır. (6, s. 80-81) Bu onun həyatının orta dövründə yazdığı əsərlərin əksidir. Platon öz müəlliminin təlim və dialoqlarını şəxsi fəlsəfəsi olaraq qurur. Elə bir formaya salır ki, sanki öz fəlsəfi düşüncələrini Sokratın dilindən deyir.

Qeyd olunan dialoqlara baxdıqda, Platon Sokratı vücudunun dərinliklərindəki rəmz və ideyalar vasitəsindən qeyri bir toxunula bilməyən vasitələrlə araşdırdığını görürük. Onun nəzərində, Sokratın həqiqəti onun təəssümündə cümlələnən rəmz və ideyalar aləmi ilə başa düşülür. Platonun təsvir etdiyi Sokrat, eşq tanrısının (Eros) rəhbərlik etdiyi, həm təfəkkür və düşüncə yolu, həm də xeyir nuru ilə təmasda olan bir filosofdur. (13, s. 197)

3. Aristotelin Sokratı

Aristotel Sokratın ölümündən sonra dünyaya gəlib və şəxsən filosofun həyatı, yaradıcılığı və təfəkkür mərhələlərini müşahidə etməsə də, Sokratın düşüncələri barədə bizə verdiyi məlumatlar, Sokratla tanış olan insanların yanındakı mənbələrdən əldə edilmişdir. Ona görə də Aristotelin nəzərində, Sokrat Ksenofonun təsvir etdiyi kimi həm əxlaq adamıdır, həm də Platonun təqdim etdiyi kimidir. Aristotelin rəvayətində

Sokrat ilk öncə metafizikada hərəkət edən, sonra təbiətdən yüksəkdəki "ideyalara" ucalan şəxsdir.

Ona görə də yunan fəlsəfəsinin düşüncə tarixini yazanlardan bəziləri Aristotelin Sokrat barəsində verdiyi məlumatları, Ksenofonun Sokratı və Platon Sokratının ortaq forması hesab edərək, onu daha tarazlaşdırılmış sayırlar. Çünki, Aristotel Sokrat barədə aydın və şəffaf yazarkən onun həqiqi vəziyyətini göstərir. Onun mülahizələrində Sokratın dəyəri nə əxlaqda azaldılmış, nə də fəlsəfi düşüncələrində şişirtməyə yol verilmişdir. Aristotel Sokratın fəlsəfi təlimləri barəsində xatırladığı və fəlsəfi təfəkkürün nəticəsi saydığı məsələlər sırasında, induksiya (induction), əsaslandırma (məntiqi nəticə) və ümumi tərif (general definition), fəlsəfi düşüncə sahəsində daim müzakirəyə səbəb olan problemlərdəndir. (1, s. 43)

4. Sokrat - şifahi filosof

Burada qarşıya çıxan əsas sual budur ki, Sokrat və onun düşüncə tarixi haqqında müxtəlif və fərqli rəvayətlərin səbəbi nədir?

Bu sualın cavabı - Sokratın şifahi təlimlərə diqqət etməsi və zahirən ziddiyyətli xəbərlərin səbəbini axtarmasıdır. Çünki Sokratdan heç bir əlyazma qalmayıb. Əslində, Sokratın həmin şifahi təlimləri, onun şəxsiyyətinin tərifləyici və aydın xüsusiyyətlərindəndir. Çünki, Sokrat: "*mühüm olan tək məsələ insanların düşüncələrini onlarla danışmalar vasitəsilə, yəni sual və cavab yolu ilə canlı müzakirə etməkdən ibarətdir*" fikrinə inanırdı. (7, s. 89)

Sokrat onun həyatının əsasını təşkil edən danışmaq üslubu ilə fəlsəfi təfəkkürün hərəkətində yeni mənzərə yaratdı. Ondan sonra şagirdi Platon rəsonal və dialektik hərəkətdə ustadının üslubunu davam etdirdi.

Sokrat vəzifəsinin yeganə metodunu dialoq yolu ilə həqiqəti axtarmaqda bilirdi. Çünki, zat və mahiyyətə əsasən həqiqətə varmaq, danışmaq üslubuna riayət etməyi zəruri edir. Bu üslubu seçmək bəlkə ona görə olub ki, danışmada xitab olunan birbaşa fəlsəfənin ruhu ilə əlaqələndir, bununla da danışan və dinləyicinin əlaqəsi birbaşa baş verir. Əslində Sokratın təfəkkür tərzində bütün fəlsəfə ümumi axtarış formasında xülasələndir.

Beləliklə, Sokrat heç vaxt təlim iddiasında olmayıb, əksinə daha çox sualla çıxış edirdi. Bu suallar, sual olunan şəxslərin vəziyyət və halına uyğun seçilirdi. Bu hədəfə görə, Sokrat özünü fəlsəfənin adı məzmun daşıyan yalnız nəzəri hissəsi ilə məşğul olan bir filosof hesab etmir və deyir: *“Məni dəlil və arqumentlə dolu bir ki-sə düşünmə. Bil ki, bu dəlillərin heç biri mənim özümdən deyil, əksinə mənim həmsöhbətim olan şəxsə aiddir. Dialoq qurduğum şəxsin yaratdığı məsələni düzgün formada ölçmək mənim işimdir”*. (5, s. 174)

5. Sokratın üslubu

Sokrat özünün dialoq üslubunu iki əsas istiqamətdə “ironiya” (rişxənd və ya istehzal gülüş kimi) və “sorgu vasitəsilə ifadədən çıxarış” formasında istifadə edir:

5.1. İroniya

Sokrat deyir: *“Filosof istehza ilə gülər”*. Bu ifadə də digərlərini alçaltmaq və ya lağa qoymaqdan fərqli olan bir məsələ gizlənməmişdir. Sokratın məqsədi istehza ilə gülmək, digərlərini təhqir etmək və ya təşviş salmaq deyil, əksinə onun əsas vəzifəsi həqiqəti kəşf etməkdir. Bu isə təkcə nəzəri şəkildə mənimsəmək yox, əksinə praktiki olaraq yaxşı həyat qurmaqla yəni insanın yaxşı əməl etməsi üçün lazım olan nəsnələr icra etməklə gerçəkləşir. (9, s. 153)

Əslində Sokratın istehza ilə gülüşü fikri, insanların məntiqsiz danışmaları, xürafatçı və aydın olmayan inanclardan xilas olmasına yönəlmiş, dəlil və arqumentlərlə həyat işlərinin həqiqət və mahiyyəti barəsində aydın və şəffaf mənzərə yaradan həqiqəti axtarmaqdır. Hegel bu barədə belə deyir:

“Onun acı istehzal gülüşü, mövcud əxlaqi üsul ilə onun daxili tənqidi ziddir. Bu istehzal gülüş, özünün üstünlüyünü bilməkdən deyil, əksinə xeyirxahlıq və “yüksək ideal”a doğru rəhbərlik etmək üçün sadəlik niyyətindən qaynaqlanır.” (2, s. 68-72)

Romano Guardininin sözü ilə desək “Sokratın ironiya ilə gülüşünün məqsədi, qarşısındakı şəxsin kim olduğunu yaxşıca göstərmək və onu azad edib, həqiqət axtarışı üçün hazırlamaq idi”. (5, s. 29)

Sokratın istehzal gülüşü zahiri aldadıcı və yalançı örpəklərinin arxasında camaatı aldada-raq təqlidçiliyini gizlədən insanlarla qarşılaş-

maq üçündür. Sokrat öz gülüş üslubu ilə, elm və bilik iddiasında olanlara göstərmək istəyir ki, elm və haqq qiyafəsi almaq, mürəkkəb cəhələri əks etdirməkdən başqa bir şey deyil. Bu barədə Anri Berqson belə deyir: *“Sokratın istehzal gülüşü yalnız düşünülməyən və əsassız inancları kənara qoymaq üçündür”*. Sokratın istehzal gülüş üslubu çox vaxt “həqiqət”, “gözellik”, “mərifət” və digər bu kimi anlayışların ortaya çıxması üçün idi. O doğru fikir və təriflərin axtarışı ilə yanaşı, öz fikir və inanclarına söykənərək həqiqəti himayə edirdi.

O əvvəlcə anlayışların biri barəsində çoxlu təriflər verir. Sokrat “Aferin” deyir, dinləyici tərif qəbul edir və öz razılığı ilə tərifdən dəqiq nəticələr çıxarır. Dinləyici Sokratla birlikdə irəliləyir və onun sözlərini təsdiqləyir. Tərifinin düşünüldüyündən daha da möhkəm, dərin və mənalı olduğunu gördükdə sevinir, sonra isə Sokrat gözlənilmədən dayanaraq məqsəd və mənbənin aşkar ziddiyyətdə olduğunu göstərir. Bu işi ardıcıl yerinə yetirir və təklif olunan təriflər bir-birinin ardınca xəlbirdən keçirilərkən çox vaxt danışmaq yarıda və nəticəsiz qalır. Bu prosesə ondan Sokratın ironiya ilə gülüşü birləşdirməsi və onun mərifət sahəsindəki naqisliyini ifşa etməklə, dinləyicinin öz əli ilə düzəltdiyi tələyə salır. Buradan anlamaq olar ki, niyə Ekzistensializmin bünövrəsini qoyan mütəfəkkir “Sorn Kyerkeqor” ironiya ilə gülüşü dini əlaqə sayaraq yazır: *“Davamlı formada məhdud həyatı və xüsusiyyəti əxlaqın qeyri- məhdud tələbi ilə əlaqələndirməklə ziddiyyət aşkarlanır və nəticədə istehzal gülüş yaranır”*. S.Kyerkeqora görə Sokrat, gülüş keyfiyyəti olmayan bir ağrının “xəyal” olmasını və ağrısı olmayan bir gülüşün xam olmasını anlayan alimlər sırasındadır. Sokrat, bir tərəfdən istehza ilə gülüş üslubunun danışığa təsir etməsini qəbul edir, digər tərəfdən bu böyük yenilik gətirən şəxsin araşdırmaları bu üslubu tələb edir. Buna əsasən Sokratın istehza ilə gülüşünü öz niyyətini onun arxasında gizlətdiyi örpək kimi fərz etmək olar və bu üslub ilə sözünü onun xasiyyəti adlandırmaq olar. (11, s. 581) Belə olduqda yalnız bir yol qalır ki, istehza ilə gülüşü Sokratın digərlərinə kömək etmək olan hədəfi kimi dəyərləndirmək lazımdır. O, belə üslubla xitab olunanların öz düşüncə və nəzərlərini açıqlayaraq onlardan azad olmalarını istəyirdi.

5.2. Mayevtika (fəlsəfi mamalıq)

Sokratın maarifləndirmə, polemika və danışıq üslublarının ikinci mərhələsi- mayevtika-dır. O, euristik üslubla mayevtikaya keçid edir. Bu da hərfi mənada “mamalıq sənəti” deməkdir. Filosof dinləyicinin özünü daxilindən tapması üçün “mamalıq” üslubunu qarşıya qoyur. Çünki o, həqiqi mərifətin daxilədən qaynaqlandığına və onu insanın daxilinə salmağın mümkün olduğuna inanır. Ona görə də, Sokrat doğuşun təbii hadisə olması məsələsində təkid etmişdir.

Sokratın anası da mama idi və filosof zara-fatca deyirdi ki, fəlsəfədə anasının sənətini davam etdirir: *“Mama uşağın doğulmasına kömək etdiyi kimi, mən də fikrin dünyaya gəlməsinə yardımçı oluram”*. (4, s. 116)

Platon “Titus” əsərində işinin üslubunu Afina qadınlarının maması olan anasının iş üslubuna bənzədir və deyir: *“Mənim mayevtik məharətim hər cəhətdən mamaların işinə bənzəyir... Bu fərqlə ki, mən qabaqcadan yoxlayıb və anlaya bilirəm ki, uşaq sağlam ruhlu doğulacaq, yoxsa naqis və xəstə bir varlıq ortaya çıxacaq. Mənə irad tutarlar ki yalnız suallar soruşur, amma yaxşı cavablar vermir. Yerində olan bir iraddır və onun səbəbi budur ki, mən bilik bərəsində sonsuzam və Allah məni məcbur edir ki, mamalar kimi addım atım...”* (8, s. 70)

Sokrat öz nəzərlərini açıqlayıb və onu danışmaqdan xilas olmaq üçün məsuliyyətinin digərlərinə kömək etmə olması baxışı ilə, çalışması və məzmunun həqiqətini özünün axtarması üçün, öz cinsindən olanın köməyinə tələsir və onu həvəsləndirirdi. Çünki o öz dinləyicisində yeni mərifət yarada bilməz, amma onun ruhundakı gizlənmiş mərifət varlığını kəşf etməkdə ona kömək edib və onu vücudunda yarada bilər. Bu araşdırmanı hər şəxs öz daxilindən başlamalıdır. Çünki mərifət bazarda satılan mal deyil, əksinə onu tapmaq və ruhlandırmaq lazımdır. Ona görə də, alman filosofu Fridrix Nitsşe deyir: *“Sokratın müdriyyəti, insan ruhuna ciddi diqqət etməsindədir”*. Qədim Yunanıstanda ilk alimlərin əsas məsələsi olan “üfüqlər” aləmində araşdırma etmək əvəzinə Sokratın “ruh” aləmində hərəkət etməsini öyrənməsi insanın ruhani mahiyyəti və ölməzliyinə olan ciddi baxışı göstərir.

Sokrat elm və biliyi “ruhun fitrəti” sayır, aşkarlayır və fəlsəfi düşüncənin səmasında yeni yol açaraq, Platonun fəlsəfi düşüncələrinin səmayələrinin kökünü yaradırdı.

Yeni əsrdə də fəlsəfi fikir sahəsində lazımı təsir qoyan böyük filosoflardan hər biri Sokratı təqlid etməklə fəlsəfənin genişlənməsində və onun üslubunun ardınca gedib, düşüncənin yerini əməldə tanıyıb, xarici əşyalara bağlı bilməyib və Sokratın təlimlərinə əsasən bu inancda oldular ki, “fikrin” özü həqiqətin özəyini əhatə edir.

Mamalıq üslubunda Sokrat psixologiyanın əsas qanununa əsaslanır: İlk mərhələdə, ardıcıl suallarla və özünün onlara cavab verməməsi ilə, insanların qəlbində təşvişi aradan qaldırır və onları mənasız həyatdan çəkindirir və bu yolla düşünməyə vadar edir. Çünki onun nəzərində, insan fikir və düşüncəyə münasibətdə nə qədər ki, inam və rahatlığa düşər olub, bu rahatlığı onu daha çox düşünmə və araşdırmadan saxlayır. Ona görə də, Sokrat “Apologiya” məqaləsində deyir: *“Düşüncə və araşdırmasız həyat yaşanmağa layiq deyil”*. (10, s. 13)

Bu üslubun davamında Sokrat özünü tənbel madyanlar kimi yaşayan Afina camaatının yalançı rahatlığını pozmaq istəyən mozalana bənzədir.

6. Nəticə

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Sokrata görə rahatlığın pozulduğu təşviş nəticəsində inanclar bağında payız mövsümü başlayır. İnsan müxtəlif məsələlərlə əlaqədar araşdırma aparması nəticəsində “şəkk” sərhəddinə çatır. Bu səbəbdən düşüncə ilə diqqət və ağrı ilə olan şübhə insanın düzgün elm, mərifət və yəqin sarayına daxil olmasının müqəddiməsinə çevrilir. Çünki insanın fikir yolu və hərəkətə çatması “şəkk” darvazasından keçir. Nəticədə iki növ yəqin meydana çıxır: “Təqlidi yəqin” və “Tədqiqi yəqin”. Həqiqət “təqlidi yəqin”dən keçdikdən sonra “tədqiqi yəqin”ə çatır.

Buna əsasən Sokrat insanları ətraf mühətdən və təlim - tərbiyə sistemindən hazırlanan düşüncə və fikirlərinə yenidən baxmağa və onları araşdırmağa çağırır. Çünki, onun baxış bucağında, fikri hərəkətin əvvəlində yəqini formada qəbul olunan qanunlar, ruhda dəlik yaradaraq həqiqi “məni” düzgün tanımağa mane olurlar. Halbuki, insan həmişə öz nəfsinin mərifətini tanımaq istəyir və hər an öz vücudunun vəziyyət, hal və şə-

raitini diqqətlə araşdırmalıdır. Əslində, ruh, həyat və insan bərasindəki tənqidi baxışlar və araşdırmalar insanların həyatına həqiqi dəyər verir və onu doğru yaşamağa dəvət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aristotel, Mabədut-təbiə (Metafizika), Tərcümə: Məhəmməd Həsən Lütfi, 1999, Tehran. Qoftar nəşriyyatı, 1987
2. Aydın Əlizadə. Antik fəlsəfə tarixi. Bakı, 3 sayılı Bakı mətbəəsi ASC. 2016
3. Bertran Rassel, Qərb fəlsəfəsinin tarixi, cild 1, Tərcümə: Nəcəf Dəryabəndəri, Tehran. Pərvaz nəşriyyatı, 1986
4. Əsədov, Adil., Fəlsəfə tarixindən etüdlər: İdeal və reallıq arasında ziddiyyət və onun Qərb, rus və Şərq təfəkküründə həll imkanı. Bakı: Təknur nəşriyyatı, 2007
5. Guardini, Romano., Sokratın ölümü, Platonun dörd məqaləsinin şərh, Tərcümə: Məhəmməd Həsən Lütfi, Tehran. Tarhe no nəşriyyatı. 1997
6. Guthrie, William Keith Chambers., Platon: həyatı və əsərləri, cild 13, Həsən Fəthinin tərcüməsi, Tehran. Günün fikri nəşriyyatı, nəşr tarixi yoxdur.
7. Guthrie, William Keith Chambers., Yunan filosofları: Talesdən Aristotelədək, Tərcümə: Həsən Fəthi, Tehran. Günün fikri nəşriyyatı, 1996
8. Xorasani, Şərəfuddin, Sokratdan Aristotelədək, Tehran. Milli Universitetin nəşriyyatı. 1973
9. Kapelston, Fredrik., Fəlsəfə tarixi, cild I, birinci hissə, Tərcümə: Seyid Cəlaləddin Muctəbəvi, Tehran. Elm və mədəniyyət nəşriyyatı, 1983
10. Kasirer, Erenst., Fəlsəfə və mədəniyyət, Tərcümə: Bozorg Nadirzadə, Tehran. Mədəni mütaliə və araşdırma müəssisəsi, 1981
11. Kəmperts, Teodor, Yunan alimləri, cild 2, Tərcümə: Məhəmməd Həsən Lütfi, Tehran. Xarəzmi nəşriyyatı, 1375
12. Ksenofon, Sokratın xatirələri, Tərcümə: Məhəmməd Hüseyn Lütfinin, Tehran. Xarəzmi nəşriyyatı, 1994
13. Yaspers, Karl, Böyük filosoflar, Tərcümə: Əsədulla Mübəşşiri, Tehran. Pəyam nəşriyyatı, 1974
14. Yaspers, Karl, Sokrat, Tərcümə: Məhəmməd Həsən Lütfi, Tehran. Xarəzmi nəşriyyatı, 1979

Резюме

Аладдин Маликов

Сократ в воззрениях трех философов

Древнегреческий философ Сократ свои выводы и заключения предпочитал высказывать в устной форме. Путем вопросов и ответов ученый выявлял невежество людей, считающих себя знатоками своей профессии и призывал их к истине. Но сам он никогда не пытался доказывать свою ученость.

С целью распознавания жизни и творчества ученого нам приходится ссылаться на информацию других людей (учеников, последователей и даже врагов), что не исключает появления недостоверных заключений.

В статье предоставлены воззрения трех разных деятелей о личности Сократа. Первое воззрение- Сократ, предоставленный Ксенофоном. Согласно Ксенофону, он был высоконравным, верующим и далеким от мира личностью. Второе воззрение- Сократ Платона. Согласно Платону, он был возвышенной и достоверной личностью, обладающей великими идеями. Третье воззрение- Сократ, предоставленный Аристотелем. Выводы Аристотеля резко отличались от восхваляющих воззрений Ксенофона и Платона.

Ключевые слова: Сократ, Ксенофон, Платон, Аристотель, методика, майевтика, истина

Summary

Aladdin Malikov

Socrates in the views of three philosophers

Along with being a Greek philosopher, Socrates was also considered an oral philosopher. He preferred to ask more and answer the truth, through questions and answers. Because he considered it his duty to reveal the ignorance of people who present themselves as scientists for their entire lives. But he himself never fought for giving himself to scientists. Our knowledge about Socrates is the conclusion of other people who are aware of his activities and work through stories about him. That is why we do not know enough about Socrates and do not have reliable information. But in order to know Socrates, we have no other way but to believe in the stories and words of the disciples, followers and even enemies of the scientist.

The article presents the views of three different figures on the personality of Socrates. The first view is about Socrates provided by Xenophon. Socrates according to Xenophon, he was a highly moral, believe and ascetic person. The second view is Plato's Socrates. According to Plato, he was an exalted and reliable person with great ideas. The third view is Aristotle. His conclusions about Socrates differ sharply from the praising conclusions of Xenophon and Plato.

Keywords: *Socrates, Xenophon, Plato, Aristotle, technique, maieutics, truth*

УДК 34:349.2

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.214>

ЛЕЙЛА АЛИЕВА

доктор философии права

Бакинский государственный университет

Азербайджан

aliyeva.leyla@hotmail.com

ГРЕЧЕСКАЯ ДОСОКРАТИЧЕСКАЯ ФИЛОСОФИЯ О ЕСТЕСТВЕННОМ ПРАВЕ

Ключевые слова: естественное право, позитивное право, закон, норма права, человеческая природа, мораль, справедливость, естественный закон, божественный закон

Широко признано, что релятивизм – это проблема, с которой сталкиваются современные общества, поскольку он исключает возможность достижения какого-либо конкретного соглашения о моральных принципах. В самом деле, в своей постмодернистской форме он считает необоснованным любое представление о том, что общество может быть конституировано системой общих ценностей. Существует также либеральная версия этого аргумента о том, что современные общества характеризуются несоизмеримыми убеждениями, что современность предполагает бесконечную конфронтацию мировоззрений. Однако релятивизм – это только вершина айсберга, отражающая гораздо более глубокие проблемы, связанные с потерей общности, секуляризацией общества и фрагментацией ценностей. В социальных науках проблема релятивизма связана с целым рядом проблем, которые включают понятие свободной от ценностей юриспруденции, методологический национализм, трудности, относящиеся к сравнительному исследованию, и, следовательно, связи между объяснением, описанием и интерпретацией. Юристы, как правило, «стеснялись» серьезно заниматься моральными проблемами с точки зрения нормативного этического анализа, отдавая предпочтение описанию, а не оценке. Короче говоря, так называемый «культурный релятивизм» лежит в основе пучка эпистемологических

проблем современной юриспруденции.

Аласдейр Макинтайр, который был центральной фигурой в возрождении этики добродетели, выступил в защиту Аристотеля и с критикой эмотивизма в философии двадцатого века. Его атака на эмотивизм «PrincipiaEthica» Джорджа Эдварда Мура занимает центральное место в его взгляде на проблемы не только моральной философии, но и современного общества как такового. Согласно Макинтайру, эмотивизм Мура берёт свое начало в «интуиционизме» XIX в. и в вере в то, что причины этического выбора не могут найти в конечном итоге удовлетворительной рациональной защиты, потому что они основаны на интуиции [5, p. 15]. Их невозможно ни доказать, ни опровергнуть. Основным понятием философии Мура было «благо», но его нельзя было определить, а можно было только проиллюстрировать, например, в опыте дружбы и эстетического наслаждения. Следовательно, на самом деле величайшее благо – это личное удовлетворение и эстетические удовольствия, которые люди получают от жизни.

Индивидуализм и неограниченная погоня за материальным богатством в условиях капитализма подорвали любые согласованные моральные основы. Разрушение этой моральной основы, в свою очередь, является результатом фрагментации общественной жизни, в которой более не существует авторитетного языка для разрешения моральных споров. С переходом от сообщества

(Gemeinschaft) к ассоциации (Gesellschaft) люди потеряли свои корни. В современном обществе такие слова, как «долг», в значительной степени потеряли свое значение. В результате в философии и повседневной жизни преобладает эмотивизм, в котором всё, что эмоционально кажется соответствующим нашим вкусам, хорошо. Макинтайр утверждает, что эмотивизм Мура в лучшем случае поверхностен, поскольку хорошо всё, что кажется хорошим. Но «кажущееся» для человека не может служить твёрдым основанием, ведь люди онтологически хрупки, а их естественная среда неопределённая и опасна. Чтобы защитить себя от капризов и невзгод жизни, они должны иметь систему морали (мы должны сочувствовать другим, кто страдает от несправедливости или страдает иным образом, и ожидаем, что другие тоже будут сочувствовать в ответ, если мы окажемся в подобной ситуации) и строить социальные институты (особенно политические, семейные и религиозные), которые составляют структуру, которую называют «обществом».

Понятие уязвимости (vulnerability) в английском языке происходит от латинского слова *vulnus* – «рана», в русском – от слова «язва». Хотя *vulnus* и «язва» относятся к настоящим ранам в человеческом теле, во многих отношениях она сама по себе является метафорой слабости. Раны открыты, и они открывают жизненные опасности; рана – это метафора человеческого состояния. Поучительно, что «уязвимость» имеет столь явно телесное происхождение. Таким образом, уязвить – значит ранить другого, но в современном понимании оно означает способность человека быть открытым для ран. Уязвимость стала в некотором смысле более абстрактной: это означает способность человека подвергаться психологическому или моральному ущербу. Это всё больше относится к способности страдать (морально и духовно), а не к физической способности переносить боль из-за какого-то действия или открытости миру. Быть уязвимым как человеческое существо – значит обладать структурой чувств и эмоций, с помощью которых можно управлять переходом через

социальный мир. Без системы моральных норм люди не могут адекватно защитить себя и друг друга от пренебрежения, глупости, стяжательства и злобы. [2, 98]. У дельфинов нет причин бояться дельфинов, тогда как у людей есть причины бояться людей.

Учитывая их слабость и ненадёжность, людям, помимо морали, через которую порой переступают, нужна подкрепляющая моральные нормы правовая база, в которой они могли бы избавиться от риска и непредвиденных обстоятельств повседневной жизни. В принципе, в этом смысле право можно рассматривать как важное хранилище общих ценностей, обычаев и традиций. Закон служит щитом от разрушения сообщества. Закон важен, хотя бы потому, что это просто институт, как и другие институты (семья, сообщество и т. д.), он также является проводником социальных ценностей. Но откуда берутся законы? Этот вопрос озадачивает философов, по крайней мере, со времён Древней Греции. Даже в самых ранних известных правовых кодексах – месопотамских кодексах, предшествовавших классической Греции почти на 2000 лет, – правители приписывали свои законы Нанне, Уру и другим божествам. С тех пор происхождение права приписывается многочисленным источникам, включая богов, социальные нормы, логические принципы, такие как утилитаризм и рациональный выбор, а также объективные моральные факты, которые существуют во вселенной и могут быть обнаружены теми, кто обладает искусством юридического анализа.

Известный британский философ Чарльз Льюис в середине прошлого века был весьма обеспокоен попыткой двух неназванных им авторов внедрить в британские начальные школы доктрину о том, что нет хорошего и плохого, а есть только чувства одобрения и неодобрения, симпатии и антипатии, испытываемые отдельными людьми. Льюис выставляет эту позицию и её сторонников нелепыми, а затем он продолжает, чтобы показать, что весь цивилизованный мир, Восток и Запад, утверждает, что существуют такие вещи, как объективное добро и зло, и что имеет большое значение, чему дети обу-

чаются с самых ранних лет, а не тому, говорит Льюис, что можно нечто любить и не любить. В поддержку своей точки зрения он использует Платона и Аристотеля, *ordo amoris* Томы Аквината, *R. ta* Риг-Вед – этот великий образец природы и сверхприроды, «проявленный одинаково в космическом порядке, моральных добродетелях и церемониале храма», и, наконец, Дао, «Путь, по которому существует Вселенная, Путь, по которому вещи вечно и постепенно возникают во времени и пространстве». [4, 8-11] (Даосы, понимая релятивизм, тонкость и необъятность Вселенной, нащупывали эйнштейновскую картину мира, не заложив основы для ньютоновской).

Но в большей степени истоки привычного нам естественного права, насчитывающие около пяти тысяч лет, лежат в классической греческой философии. Основание легитимизации справедливости заключается в метафизической идее блага, и сущность блага нематериальна, это «порядок» (*κόσμος*) в структуре всякого сущего, в том числе человека, и «добродетель» (*ἀρετή*) совпадает с этим порядком [11, 504b-d, 506c-e], и в понимании его человек скорее предоставлен сам себе. Понятие «естественного порядка», по общему признанию, имеет первостепенное историческое и философское значение с самого начала юридической мысли. Фактически, он всегда был одним из центральных компонентов философии вечности. Он представляет собой вечный поиск человеком универсально действующего критерия и неизменной идеальной основы всех существующих законов, поголовно обусловленных исторической относительностью и характеризующихся несовершенством.

Объективное значение естественного порядка можно проследить назад, к пифагорейскому представлению о вселенной как об упорядоченном целом – как о космосе – и к самому греческому пониманию природы (*φύσις*) как динамического, внутреннего и умопостигаемого (телеологического) принципа, определяющего, что есть вещи и, следовательно, как они возникают к своему существованию, откуда они берутся и как они движутся к своей цели. Это значение

включает в себя закономерности и необходимые корреляции между физическими событиями, для которых чаще используется термин «законы природы», чтобы лучше отличать научную сферу от морального дискурса. Законы природы следует рассматривать как более общие, чем естественные законы, поскольку они указывают на все физические закономерности и необходимые соотношения, а не только на те, которые характерны для морального действия. Важно, однако, не проводить здесь слишком резкой грани между научной и моральной сферой, поскольку *χῶρος* (космос) включает в себя и то, и другое. Объективный естественный закон – это всегда вопрос закономерностей и необходимых соотношений событий, независимо от того, можно ли их интерпретировать как нравственно значимые или нет. Важно понимать, что это значение закона природы для греков является метафизически всеохватывающим.

Понятие «закона» природы как физического закона появляется в древних писаниях лишь изредка и не системно. Существует несколько вероятных объяснений – терминологических и концептуальных – почему «природа» и «закон» не занимают в древних текстах места рядом друг с другом, несмотря на интерес философов к естественной необходимости и наблюдаемых закономерностях. Во-первых, часто указывается, что на древних производило впечатление различие между *φύσις* и *νόμος*: царством естественного и царством нормативного, а также отличительная черта законов-*νόμος* для древних (за исключением стоического естественного права, о котором речь пойдет ниже) заключалась в том, что они были не универсальными, а локальными и конвенциональными: «Иные считают узаконенными все [виды права], ибо природное неизменно и повсюду имеет ту же силу; так, например, и здесь, и в Персии огонь жжётся; однако, как меняется то, что [считается] правосудным, видят [своими глазами]. В таком виде это [мнение] не[верно], но в известном смысле может быть [верно]. Для богов, во всяком случае, [изменчивость], видимо, совершенно исключена, а для пас хотя и возможно нечто [правое] от природы, все это,

однако, изменчиво, и вместе с тем одно существует от природы, другое - не от природы». [9, 1134b]

Но различие *physis-nomos* объясняет в лучшем случае терминологический пробел. Отсутствие понятия «естественного закона», как бы он ни назывался, нуждается в объяснении другого рода. Не может ли признание того факта, что огонь стремится двигаться вверх, а камень вниз, считаться признанием законопослушного поведения, даже если оно сформулировано на языке физики или потенциальности? В конце концов, Аристотель заметил, что в то время как некоторые события происходят «спонтанно» или «случайно», другие «всегда происходят одним и тем же образом», а третьи – лишь «по большей части». [9, 196b] Еще одна возможная причина отсутствия понятия «естественного закона» – это концепция античной философии, которая заключается в том, что для Платона, Аристотеля и стоиков различие между идеальным порядком и грубой действительностью понимается как различие между небесным и земным царствами, а не между наблюдениями, сделанными в ходе контролируемых экспериментов или пассивного наблюдения, или между математическими моделями и наборами данных. Порядок нисходит от высшего к низшему и теряется по мере движения от высших причин к низшим следствиям. Регулярное движение небесных тел вызывает правильную (но все же немного непредсказуемую) смену времён года; времена года вызывают (весьма непредсказуемую) погоду; и погода влияет (еще более непредсказуемо) на рост посевов и увеличение стад.

Естественный закон – это порядок целостной природы, и природа едина в своём роде, и в ней взаимосвязано всё по принципу причин и следствий. На все системы, кроме самой Вселенной, действуют внешние силы, например силы гравитации; и во всех макроскопических системах, за исключением Вселенной в целом, есть притоки и оттоки материи или энергии. Итак, строго говоря, Вселенная – единственная система, которая совершенно замкнута и изолирована. Признание этого предопределяет подход к

вопросу о том, что такое закон природы. Законы природы касаются естественных видов. В некоторых случаях законы просто описывают основные свойства естественных видов (естественными являются виды вещей самодостаточных, непроизводных от других). Уравнения Максвелла, например, описывают существенные свойства электромагнитного поля. В случае других законов, например, когда существуют взаимодействия между объектами разного типа, законы, определяющие их поведение, выводятся из их сущностной природы. Это верно даже для самых фундаментальных законов природы, например законов сохранения энергии, принципа относительности и принципа симметрии: они тоже имеют дело с существенными свойствами естественного вида. Эта теория законов природы основана на основной идее о том, что вещи ведут себя так, как они себя ведут, в зависимости от того, из чего они состоят, как они возникли и каковы их основные свойства. Поскольку поведение объекта зависит от того, из чего он состоит, оно зависит от сущностной природы его составляющего. И поскольку его поведение зависит от сущностных свойств, оно зависит и от законов взаимодействия в соответствии с этими свойствами. Различные законы взаимодействия зависят от сущностной природы вещей, взаимодействующих друг с другом, а также от сил, которые опосредуют эти взаимодействия.

Таким образом, для греков законы природы основаны на сущностной природе вещей, а не «накладываются» на них, как, кажется, предполагает термин «закон природы». Согласно «Физике» Аристотеля, существенные свойства вещи – это те свойства, от которых зависит её идентичность. Это свойства вещи, которую она не могла бы потерять, не переставая существовать или быть тем, чем она является. Случайные свойства вещи – это свойства, которые эта вещь могла либо иметь, либо нет. Например, человек может быть болен или здоров, поэтому состояние его здоровья не является одним из его основных свойств. Важнейшим свойством человека было бы свойство, которым он не мог бы не обладать, не переста-

вая быть тем, кем и чем он является. Если Аристотель был прав, то быть человеком – одно из наших существенных свойств, поскольку свойство быть человеком – это не то, что мы могли бы потерять, не перестав при этом существовать, то есть не перестав быть тем, кем и чем мы являемся.

Закономерности в природе обнаруживают как её формы, так и её телеологию. Некоторым людям может быть трудно связать понятия телеологии с понятием закономерностей в природе, особенно когда речь идёт о моральных склонностях. Ведь пороки тоже регулярны. Согласно классической теории естественного права, склонности даже естественного морального закона являются наиболее истинными (регулярными) вещами в природе. На самом деле они присутствуют даже в самых злых человеческих сущностях. Регулярность склонности любить наших детей, например, является необходимой предпосылкой возможного плохого обращения с ними. Регулярность склонности отдавать людям должное является необходимой предпосылкой понимания несправедливости воровства и причиной того, что человеческие сообщества регулируются системами правосудия. Только в свете регулярности основных склонностей люди способны отличить добро от зла. Это значит, что и эти склонности являются наиболее закономерными вещами, которые можно наблюдать в человеческой природе. Людей больше привлекает настоящая дружба, чем дружба ради удовольствия или пользы. Их больше привлекают любовь и щедрость, чем ненависть и скупость. Они ценят красоту нравственной жизни больше, чем её уродство. Киноиндустрия это прекрасно знает. Счастливый конец более удачен, чем смерть персонажей. Настоящая любовь трогает больше, чем ненависть, и заставляет плакать даже тех, кто в личной жизни ведёт себя как эгоист. Неверные люди любят, когда им отвечают верностью. Опять же, только наблюдая основные закономерности влечения к добру, люди могут понять искажение, вносимое в них пороками. Если мы не видим закономерностей наших первичных естественных склонностей (включая склонности

к добродетелям), нам ещё далеко до понимания классической теории естественного права. На уровне вторичных склонностей пороки обнаруживают и закономерность первичных склонностей, и закономерность наших чувственных страстей, и закономерность наших слабостей в приспособлении нашей чувственной жизни к нашей разумной жизни.

Интеллигибельный характер природы является для греков источником естественной справедливости и человеческих нравственных действий. Для Сократа, которого считают отцом моральной философии, люди – единственные существа, которые в силу своей духовной природы могут судить о вещах такими, какие они есть, и действовать соответственно. То, что другие существа делают по необходимости, т. е. действуют в соответствии со своей природой, становится нормой для людей, которые должны действовать в соответствии с истиной или в соответствии с природой, как они её понимают. Люди не могут избежать побуждения своих склонностей, но они могут подняться над ними, используя свой интеллект, и при этом они могут судить о своих собственных склонностях и свободно модулировать свой способ отношения к ним. Следует отметить, что понятие истины, используемое в этом классическом воззрении, не соответствует рационалистическому образу зеркала. Согласно греческому взгляду на знание, позже развитому средневековой сначала исламской, а затем и христианской философией, истина есть определённое присутствие известной вещи в знающем: примерно так же, как файл о Гольфстриме присутствует в памяти компьютера. Однако это присутствие происходит не по природе познаваемого, а по природе познающего: глаза, например, познают по цветам, но познаваемая вещь в действительности окрашена только по отношению к глазам, смотрящим на неё; точно так же интеллект познаёт согласно умопостигаемым универсалиям, но познаваемое, подпадающее под наши чувства, есть «умопостигаемое всеобщее» лишь потенциально. По той же причине присутствие известной вещи может быть более или менее «интен-

сивным», так сказать, в зависимости от воздействия на неё или переживания её, которое познающий имел или имеет *defacto*. Моё знание рыб отличается от знания о рыбах опытного ихтиолога, и оно отличается от знания о рыбах, которое было у меня самой, когда мне было три года.

Умопостигаемый и нормативный характер природы объясняет и представление греков о естественном праве, или естественной справедливости (*δίκαιονφυσικόν*), которая в то же время обосновывает юридическую справедливость (*νομικονδίκαιον*) и достигает её через исправляющую справедливость (*ἐπιεικὲςδίκαιον*): справедливое является справедливым не само по себе (*νόμος*), а исправленным юридической справедливостью (*νομίμουδίκαιού*) [9, 1137b], что можно перевести как «естественное право».

Самая интригующая вещь в категории естественного закона – это противоречие между природой и законом. Хотя оба момента демонстрируют необычайно широкий спектр возможностей интерпретации, их фундаментальная противоположность очевидна. «Природа», синоним первозданности, уникальности, подлинности, постоянства и т. д., образует контркатегорию «закону», то есть тому, что постулируется, конструируется или просто «выдумывается». Как пишет Роберт Спаеман, «естественный» всегда означает то, что существует, не будучи утверждённым человеческой практикой. Эта существующая вещь по отношению к связям человеческой жизни является не просто чем-то безразличным «другим», чем-то просто нарисованным в качестве контраста; скорее, это постоянное предполагаемое условие самого существования человека в нескольких смыслах. Во-первых, в смысле чего-то, что всегда присутствовало до того, как кто-то начал действовать. И, во-вторых, то, что уже есть, имеет характер *ἀρχή*, могущественного начала, которое уже решило заранее в возможном игровом пространстве то, что может случиться или быть сделано. Естественное как таковое – это то, что создано не человеком. Каждое создание может только быть трансформацией того, что уже было. И, таким образом, этот процесс должен со-

ответствовать структуре того, что есть, поскольку создаваемые структуры имеют в качестве сохраняющейся предпосылки лежащий под ним субстрат, который сам уже структурирован.

Уже для древних греков понятие «природное» (*φύσις*) означает нечто автаркическое, что-то, что выросло и стало само по себе, что утвердится и будет поддерживать себя своей собственной силой. «По закону» (*νομός*), напротив, означает приказ, который (через традицию, принуждение или решение) кому-то навязывается, подразумевая более или менее нарушение природы. Однако также верно, что для Платона, как увидим, понятие природы принимает метафизический характер (поскольку оно сублимируется в идею-ейдос). Оно означает то, что действительно существует, в отличие от закона и государства, которые только видимость. И для Аристотеля природа будет тождественна *φύσις*, телеологически структурированному стремлению материи (*ύλη*) к *είδος*, «самозавершению», и сам человек является частью этой природы.

Если мы попытаемся провести аккуратную линию вокруг кожи человека и сказать, что всё, что внутри этой линии – это человек, а всё, что находится за её пределами, – его окружение, усилия потерпят неудачу. Сама природа человеческого существования – поддерживать постоянное напряжение и переход между внутренним и внешним, между центром и периферией. Точно так же, что ещё более озадачивает, для человеческого существования характерно постоянное противоречие между тем, что есть, и тем, что могло бы быть или должно быть. Человек постоянно живёт в сложной области, в которой «сущее» и «должное», то, что актуально и что возможно, можно различить, но нигде нельзя удовлетворительно разделить. Это означает, с одной стороны, что человек как существо не существует сам по себе. Он не самодостаточен. Само его существо зависит от чего-то другого, кроме него самого.

В человеческом обществе каждый индивидуум в значительной степени сформирован окружением как в отношении его внешнего поведения, так и в отношении его

способов ощущения, понимания и оценки. Он по-своему усваивает жизнь группы вокруг себя и при этом становится индивидуальностью. Как член человеческого общества он погружён также в невидимое окружение, которое, как и его физическое окружение, переплетается с ним, окрашивая его мысли и импульсы и позволяя ему быть тем, кем он является. Он как турбийон, сложный водоворот в непрерывном потоке физических событий, имеющем устойчивую структуру, но с постоянно меняющимся содержанием. Человек – это что-то вроде этого, живое беспокойство посреди среды, в которую он погружен.

Когда в VI в. до н. э. возникла философия как систематическая дисциплина, среди греков, пытающихся освободиться от политеистической мифологии, излюбленным названием философских трактатов было «О природе». Понятие природы, φύσις, конечно, является одним из самых выдающихся в системе Аристотеля. В этой системе существует тесная связь между этим понятием и категорией возможности или потенциальности: природная сущность содержит в себе с самого начала возможности для реализации своего высшего совершенства, своей природы в самом полном смысле этого слова. Так же рассматриваются и люди, и та же самая концепция самореализации присущих им естественных возможностей лежит в основе аристотелевской этики и политики. Это продолжение предсуществующей Аристотелю традиции, и природа в понимании досократических школ означает прежде всего живое тело, самосуществующее, саморазвивающееся, самоуправляемое, одновременно фактическое и нормативное, накладывающее необходимые условия на физические события и обязательства на разумные существа. Её часто называют «божественной», хотя и не в антропоморфном смысле, характерном для гомеровского пантеона, и язык моральных суждений применяется к природе как нечто само собой разумеющееся. Таким образом, Анаксимандр (около 560 г. до н.э.), который думал о множественности вещей как о происхождении, конфликте и взаимных посягательствах космических

«противоположностей» – горячего и холодного, влажного и сухого, – рассматривал их окончательное разрушение и повторное взаимное поглощение как своего рода моральное возмездие.[8] Даже Гераклит, который отвергает представление своего предшественника о том, что эта «борьба» является «несправедливостью», и утверждает более глубокую и тонкую «гармонию» в постоянном напряжении, более высокую «справедливость» в борьбе, в которой противоположности сливаются в жидкое единство «вечно живого огня» [10 8, 51, 53, 54, 80, 30], настаивает на поддержании порядка. Огонь, который есть Природа, движется согласно «мерам». Итак, «Солнце не переступит порог его меры; если оно это сделает, то эриньи, служанки Справедливости, найдут его». [10, 94]

Сегодня, поскольку природа становится сферой человеческой деятельности, человеческих стремлений к целям, в конечном итоге приходится обходиться без учёта целей, которые естественно имманентны природе. На самом деле так быть не должно. Идея господства человека над природой также присутствовала в рамках древнего понимания природы, но это господство рассматривалось не как деспотическое, а как иерархия, при которой самая низкая точка в каждом случае находилась в заранее установленной гармонии с наивысшей точкой. У других существ, не только у человека, были конечные цели-блага. Но точно так же верно и обратное: человеческие цели также являются естественными целями. Антропоцентризм в современной мысли ведет к отказу от антропоморфизма. Человек превосходит природу, и если всё может быть для человека объектом, ничто не может быть на него похоже. Классическая идея иерархии целей предполагает объективную телеологию. телеология была познанием природы с попыткой понять природу как нечто похожее на человека в некотором роде. Это понимание не было инструментом для действий; скорее, это был элемент самопонимания человека в целостном мире. Современная наука пыталась процветать независимо от телеологии. Но в области биологии это оказалось

невозможным. Объект биологии возникает только постольку, поскольку биологические процессы являются *suigeneris*, а не просто производными от законов физики и химии и не подлежащими формулированию на языках этих дисциплин. И действительно, особая сторона этих процессов может быть сформулирована только телеологическим языком. Человек понимает, что такое легкое, только когда знает, для чего оно предназначено. Биологи не могут продолжать работу без функциональных соображений, без использования слова «хорошо» в смысле «хорошо для». Однако функциональные соображения – это телеологические соображения, они позволяют различать нормальность и неправильность. В итоге возникло определённое недовольство, которое Джон Холдейн выразил в часто цитируемом наблюдении: «Для биолога телеология подобна любовнице: он не может жить без неё, но не желает, чтобы его видели с ней на публике»

Ранние досократические философы применяли к Природе язык и способы мышления, которые долгое время применялись к возвышающейся фигуре Мойры-Судьбы. Мойра, более старая и могущественная, чем олимпийские боги, долгое время почиталась как главный хранитель тех границ и вех в мире богов и людей, которые служат руководством к правильному поведению. Жить в своём надлежащем положении значило жить в соответствии с «правом». «Нарушать меры» отведённого ему образа жизни было неперебиваемое соединение высокомерия, бунта, святотатства и нарушения должным образом установленного порядка. Наказание было одной из функций Судьбы, не человеком или Зевсом, а безличным актором, имя которого предполагают две стороны его природы – необходимость и принуждение, применение силы. Мойра – Μοῖρα (часть, доля, участь) – относится к выделению, распределению, раздаче или пропорциональной развёрстке, назначению на места, которые должны быть заполнены, с чётким подразумеваемым долгом, правильным и неправильным, и соответствующими санкциями. «Мойра» напрямую предполагает перешедшие в латынь термины «мораль» и «заслу-

ги» («morality» и «merit», «moralité» и «mérite») и, вполне возможно, является одним из первых членов их генеалогического древа. Таким образом, когда Природа была наделена (среди других атрибутов) амбивалентным характером Судьбы, она приняла на себя двойную роль силы и нормы. Философской истиной считалось, что в непрерывном и самоподдерживающемся процессе Природы есть ресурсы для восстановления баланса, если какие-либо вещи или люди нарушают предписанные им нормы.

Греческая мысль фактически была не готова объединить Природу и Закон, пока не был пройден ещё один поворот. Поворот был вызван культурными путешествующими релятивистами, скептиками и «реалистами», известными как софисты времён Перикла. Они с пренебрежением относились ко всему философскому предприятию, которое стремилось понять Природу как упорядоченную и понятную.

Термин «естественный закон» вводит в заблуждение и потому, поскольку подразумевает что-то среднее, обычное, то, что обычно происходит, и составляет стандарт моральной оценки. Этот термин скорее зависит от теории – теперь можно назвать её метафизической теорией, – что каждая сущность проявляет рационально устанавливаемую природу, в силу которой она является тем, что она есть и, следовательно, может быть известна как сама сущность, которой она является, а не что-то ещё или вообще ничего. И по причинам, которые должны быть указаны, именно этот характер является нормативным для этого объекта. Чтобы понять это, необходимо принять предпосылку, что вообще существовать – значит действовать. Каждая существующая сущность имеет определённый потенциал для самоутверждения, для взаимодействия с остальной частью вселенной сущностей. Именно это самоутверждение и это взаимодействие являются действием сущности, и это своего рода самоутверждение, форма, которую самоутверждение принимает и может принимать, что является природой этой сущности. Действие – это всё, поскольку в самом полном смысле действие сущности –

это её существование; а сущность, которая вообще не совершала никаких действий, вообще не существовала бы. Здесь, конечно, есть расширение, почти в виде метафоры, обычного представления о действии. Но эта метафора преднамеренна, поскольку имеется в виду, что даже камень действует до какой-то степени, что он оказывает давление своего специфического веса, вытесняет воздух или воду определённой массы, отражает свет определённых частот и т. д.

Первоначальная предпосылка заключается в том, что происхождение жизни, эволюция к разуму как к одной из её форм и общие физические характеристики, которые в конечном итоге принимает разумная жизнь, одинаковы во вселенной. Вся жизнь похожа в её протоплазматической консистенции, потому что вся жизнь, да и сама вселенная, возникла из одного того же. Чтобы принять эту точку зрения, нет необходимости определять создателя в точных терминах ни как Бог, какое-то другое сверхчеловеческое или сверхъестественное существо, или как необъяснимую силу. Однако важна вера в то, что происхождение и эволюция жизни регулируются одними и теми же естественными законами для каждого небесного тела повсюду во Вселенной и что эти законы являются частью системы законов, управляющих самой Вселенной. Логика этих предположений исходит из того факта, что Земля, Солнечная система, наша галактика и другие галактики являются частями одного целого – Вселенной. Нелогично предполагать, что целое могло бы управляться в одной части одной системой общих законов, а где-то ещё – другими.

Общий тезис можно сформулировать в следующей форме: явления, составляющие вселенную, имеют предопределённую «функцию», то есть они занимают фиксированное место в общей схеме вещей и взаимодействуют с другими явлениями определённым и регулярным образом. Сказать, что Вселенная «гармонична» или «сбалансирована» или имеет «равновесие», – значит сказать, что поддерживается её порядок. Слово «поддерживается» оставляет открытым вопрос о том, существует ли личное, направ-

ляющее и добровольное посредничество (божество), ответственное за вселенную, или это просто случай, когда «вещи в себе» следуют и исполняют свою собственную природу. Среди явлений вселенной есть и собственная природа человека и действия или поведение, к которым он побуждается.

Одно из древнейших представлений цивилизации заключалось в том, что, как земные имперские законодатели вводили кодексы позитивного закона, которым должны подчиняться люди, так и небесное и высшее разумное божество-создатель установило ряд законов, которым необходимо подчиняться, минералам, растениям, животными и звёздами в их движении. Люди уяснили единообразие правового порядка задолго до того, как они уловили порядок природы, так что досократические философы, которые первыми разработали концепцию природы, описали единообразие природных процессов как «справедливое» (Δίκη). Не стоит сомневаться, что идея «законодателя» не относящегося к человеческим природным явлениям, впервые возникла у вавилонян. Морис Ястроу даёт перевод Таблички № 7 поздней вавилонской поэмы о сотворении мира, в которой божество Солнца Мардук (возведённый в центральное положение одновременно с объединением и централизацией государства при Хаммурапи, около 2000 г. до н.э.) изображён как законодатель звезд, «который устанавливает законы для (звездных божеств) Ану, Энлиля (и Эа) и устанавливает их границы». [3,441] Он – тот, кто «поддерживает звёзды на путях», давая «повеления» и «указы».

Досократические философы Греции много говорят о предопределённости (Ἀνάγκη – Судьба), но не о законе (νομός) Природы. Уже упоминалось, что Анаксимандр, говорит о безличных силах Природы, «платящих компенсации и возмещения друг другу». И концепция Зевса Номотета у древних греческих поэтов изображает его как человека, дающего законы богам и людям, а не процессам Природы, поскольку он сам не был истинным Творцом. [1,27] Демосфен, однако (384–322 до н.э.), использует слово «закон» в самом общем

смысле, когда говорит: «Поскольку также весь мир и божественные вещи, и то, что мы называем временами года, кажутся, если мы можем доверять тому, что мы видите, регулируются Законом и Порядком». (Demosthenes, 1964, В 808) Тем не менее Аристотель никогда не использовал метафору закона, хотя он иногда приближается этому: в единственном месте, где это слово встречается у Аристотеля, его смысл прямо противоположен νόμος как законам природы. Аристотель указывает, что если деревянная кровать зарыта в землю и из неё поднимается росток, получается дерево, а не кровать. Затем он противопоставляет ломкую и искусственную конструкцию кровати её прочному и натуральному материалу, называя первую «простой установкой в соответствии с законом».[9, 193] Это согласуется с его различием между «метафизической справедливостью» и справедливостью «νόμος». Платон использует его только один раз, в «Тимее», где он говорит, что, когда человек болен, кровь собирает компоненты пищи «вопреки законам природы». [11, 83]

Современные исследователи истории идей обычно прослеживают генезис этой важнейшей концепции до стоиков с некоторой случайной ссылкой на отрывок из «Никомаховой этики» Аристотеля или из его «Риторики», где проводится различие между «естественной» или «универсальной» и «традиционной» или «частной» справедливостью. Но ещё раньше в Месопотамии, похоже, также видели значительное пересечение человеческой и божественной юриспруденции, и это имело важные последствия для их понимания работы мира природы и места человеческого общества в этом мире. Проще говоря, человеческая и божественная юриспруденция отражают друг друга интересными и сложными способами, и на божественном уровне юриспруденциальная модель имеет важные последствия как для взаимоотношений между людьми и божествами, так и для того, как работает и воспринимается сам мир природы. Между месопотамскими юридическими и гадательными текстами есть идентичные структуры, параллельные практики и перекрывающиеся

эпистемологии. Это не может быть случайностью. Ясно, что в гадании есть что-то вроде закона (а гадание – это классический способ понимания работы природного мира, его парадигматическая наука), и сегодня, когда не знают, как будет работать закон, и в законе должно быть что-то вроде гадания.

Это во многом связано с неадекватной оценкой чрезвычайно плодотворных и epochальных идей самого утончённого и глубокого из всех досократиков (за исключением, возможно, Парменида), Гераклита Эфесского (544 – 483 до н. э), чьи пророческие афоризмы, выраженные в загадочном стиле, содержат квинтэссенцию традиционной мудрости, которая видит всё, «как есть». Тем не менее, как ни странно, обычно не признаётся, что концепция естественного закона была бесценным наследием, завещанным великим Эфесянином. Гераклит в определённом смысле является основателем философии естественного права. Лейтмотив философии естественного права Гераклита заключён в его знаменитом афоризме «Все человеческие законы (οἰάνθρωποι) питаются одним Божественным законом (τοῦθείου)». [10, 114] Ошибаются авторы, которые считают, что «с исторической точки зрения имеется достаточно доказательств того, что идея естественного права зародилась во времена, когда традиционные обычаи и правила одной культуры (то есть существующее позитивное право), столкнувшись с другими культурными и правовыми системами, перестали восприниматься как единственный существующий или возможный закон. На этом этапе понятие естественного права было развито как система Должного (юридическая или этическая, это не имеет здесь большого значения), имеющая функцию направления и изменения фактической реальности местных правовых систем. Именно это произошло в древнегреческом мире, когда полисы расширили свое внешнее взаимодействие за пределы своего культурного ареала», ибо во времена Гераклита ничего этого (имперской экспансии Афин) ещё не существовало.

Новым для Гераклита является не столько идея космического закона, сколько

его первая окончательная философская формулировка, отличная от её преимущественно мифопоэтического выражения или символического представления в более ранней мысли. Размышления о концепции Логоса или Мирowego Разума сделали Закон стержнем философской системы, имеющей прямое отношение к человеку и его политическому существованию. Гераклит рассматривает социальный порядок как Микрокосм, в котором воплощён универсальный порядок, Макрокосм. Предопределённая Богом система вселенной как архетип первых принципов, управляющих построением человеческих сообществ, является, следовательно, альфой и омегой его теории права

Склонность изображать философию Гераклита как три концентрических круга – человек, природа, и Бог – характеризует Диогена Лаэртского, который рассматривал свою теорию как композицию трех кругов, скрепленных теорией природы. Но Диоген Лаэртский (конец II - начало III века н. э.) неправильно понимал Гераклита, круг которого охватывает все вещи одновременно в самих себе. Человек, природа, и Бог в его философии не похожи на три концентрических круга; они скорее похожи на разные точки или сливающиеся друг в друга отрезки на окружности одного и того же круга, где «начало и конец общие». [10, 70] И в конечном итоге даже центр и окружность этого круга являются общими. Космос Гераклита выражает вечное «становление» «всех вещей»: «Один и тот же для всех мир, который никто из богов или людей не создал, но он всегда был, есть и всегда будет вечно живым Огнем, с мерой его возгорания и мерой угасания» [10,20]; «Мудрость это одно. Это познание мысли, посредством которой всё управляется во всём [10, 19]; «... всё сущее едино»; «... всё происходит в соответствии с этим Словом». «Слово» это то, что Гераклит также называет «Логосом», принципом «фиксированной меры», который управляет Космосом, закон, регулирующий весь естественный и человеческий порядок, которые в основе своей идентичны. Существенное единство всего сущего также подчеркивается Гераклитом в его доктрине о тождестве «восходящего» и «нисходящего»

путей, эманации всего сущего из вечного огня и их окончательного возвращения к нему: «Один из всех и все из Одного».

Идеи Гераклита через две с половиной тысячи лет были подтверждены экспериментально – это создание растений и животных, которые светятся в темноте. Ученые-генетики супериндуцировали биолюминесценцию (светлячков и медуз) в растения (табак) и животных (свиньи), которые раньше никогда не были биолюминесцентными. Это возможно, потому что существует единый код для генов для всего живого; это не тот случай, когда существует один код для гвинейских свиней, другой – для медуз, третий – для светлячков, четвёртый – для табака. Код генов не зависит от вида. Это означает, что аристотелевская доктрина особой зависимости естественной формы от её собственной коррелятивной материи частично ошибочна, потому что в некотором смысле форма светлячка – принцип его характерных действий – не зависит исключительно от материи светлячка. У Платона постижимые формы или идеи отделены от чувственных деталей [11, 509d - 511c; 1971f, 49e], так что нет платонической науки о природе (φυσική ἐπιστήμη), а значит, нет платонической биологии, что резко контрастирует с Аристотелем. У Аристотеля умопостигаемые формы – формальные причины – не отделены от материи, а находятся в естественных субстанциях особым образом. [9, 192b–193] Фактически, аристотелевские формы могут существовать и действовать только в соответствующей материи.

Логос означал для Гераклита, как и для его последователей-стоиков, Слово-Разум или разумный порядок Вселенной (вспомним евангелие от Иоана: «Вначале было Слово...»). Бесплезно спрашивать, откуда взялся Логос в истинном смысле этого слова; он окончательный и фиксированный, и высшая мудрость заключается в том, чтобы знать его. Это предполагается и предопределено. Это закон, управляющий Космосом, «фиксированная мера», которая удерживает всё на своем месте: «Всё исполняется согласно Слову сему». Для Гераклита вечно живой Огонь, который на протяжении всего

цикла своих преобразований сохранял свои меры, был на самом деле Разумом (другое значение Логоса) и принципом справедливости. И современный биолог вполне обоснованно может сказать, что не может быть проведено никакого действительного общего различия между жизнью и горением, и то и другое есть производство энергии в процессе потребления материи.[11]

Гераклит рационалист, поскольку критерий истины в его философии не чувственный, а интеллектуальный и дедуктивный. Но он выходит за пределы дискурсивного, рационализирующего мышления и достигает высоты чистой интеллектуальной интуиции, когда он проникает в «скрытую гармонию» за взаимно противоположными проявлениями Реальности через *via-negativa* к супралогическому единству «Слова», в котором разрешаются все противоречия и которое посредством своего рода «божественного озарения» как бы раскрывает Единое как Множество и Многих, как Единое. Бог есть день и ночь, зима и лето, война и мир, пресыщение и голод, но Он принимает разные формы, точно так же, как огонь, когда он смешан с пряностями, именуется в соответствии с ароматом каждого. Гераклит ясно осознал трансцендентное единство и вечность Бытия во всей его имманентальной множественности и изменчивости, и фактически трансцендентность и имманентность – две стороны одной медали. В философии Гераклита они встречаются как гармония противоположных напряжений. В *subspecieaeternitatis* нет ничего, кроме трансцендентного единства и неизменности; *subspecietemporis* это универсальный поток, непрерывное возникновение и исчезновение. То, что рассматривается как относительное, кажется миром, рассматриваемым в его сущности, и является самой «Истиной», и Огонь самая «архетипическая форма материи». Высшая реальность это не материальный субстрат, подобный «воздуху» Анаксимена (560 - 502 г. до н. э.), а духовный принцип или Порядок, рациональная «гармония противоположностей» или «настройка противоположных напряжений».

В связи с этим поразительным фактом

является то, что традиционный греческий список добродетелей ограничивается мудростью, справедливостью, воздержанием и отвагой. Конфуцианский список – это доброжелательность, мудрость, справедливость, приличие или умеренность, а также искренность или истина. Подобный контраст можно найти, сравнивая два великих выражения негебраического монотеизма, гимн Эхнатона Атону и гимн Клеанфа Зевсу. Атон – прежде всего доброжелательное божество. У Зевса Клеанфа такой добродетели нет. Для греков долг человека перед ближним сводится к воздаянию каждому должного. Грек, конечно, на практике очень часто проявлял доброжелательность, но его моралисты не учили этому как добродетели. Но историки философии давно привыкли классифицировать Гераклита как монистического мыслителя типа ионийских космологов. Это упорное недоразумение произошло главным образом из-за недостоверной истории досократической философии, представленной Аристотелем, который был склонен рассматривать все ранние философские теории как последовательные стадии, частично воплощающие и логически завершающиеся в его собственной доктрине четырехчастной причинности (форма, материя, цель и перводвижитель).

В *ContraCelsum*, в котором в значительной степени содержится доктрина естественного права, основанного на милосердии и доброжелательности, одного из «отцов» христианской церкви Оригена, он возражает против фундаментального утверждения Цельса о том, что преобладающие общественные нормы должны уважаться и сохраняться в той мере, в какой они сохраняются для блага человека, и что это акт нечестия не обращать на них внимания. [7, 25] Ответ Оригена Цельсу отражает давнюю оппозицию в греческой мысли между *φύσις* – рожать, создавать и *νόμος* – закон, которому на самом деле обязана своим происхождением концепция естественного закона. Сама эта противоположность возникла как определенная последовательность достижений ионийской философии, с одной стороны, и сравнительных исследований соци-

альных институтов, с другой. Среди софистов различие между *φύσις* и *νόμος* проводят Архелай (V в. до н. э.), Антифон (480 – 411 до н. э.), Гиппий (470 – 399 до н. э.), Продик (465 – 395 до н. э.), Протагор (480 – 410 до н. э.), Критий (450 – 403 до н. э.) и Диагор (V в. до н. э.). В доксографической традиции ученик Анаксагора Архелай был назван первым, кто различал *φύσις* и *νόμος* и считал преобладающие этические представления просто условными. В своём интересе к закону и справедливости Архелай открывал новые горизонты. Однако маловероятно, чтобы он доводил свою критику существующего права до признания абсолютной этической нормы – эти нормы были относительны.

Поворотный момент в Афинах настал с новой философией, в которой Сократ, ученик Архелая из Милета (V до н.э.), который в свою очередь был учеником Анаксагора из Клазомены (ок. 500 до н. э. – ок. 428 до н. э.), участвовал как назначенный богом мессия. Сократ был первым философом, который очеловечил философию. Он утверждал, что, если софисты, подобные Протагору (в моральной и политической теории Протагор был, по крайней мере, трезвым и консервативным), имеют право претендовать на «учение о добродетели», они в конце концов предполагают то, что они якобы отрицали: совершенству можно научить, и это должно быть своего рода знание. Но если это знания, то это нечто иное, чем мнение, которое может варьироваться от человека к человеку и от города к городу. Сократ в «Государстве» Платона из необходимости справедливости выводит суть закона: «...[Т]ворить несправедливость обычно бывает хорошо, а терпеть её – плохо. Однако когда терпишь несправедливость, в этом гораздо больше плохого, чем бывает хорошего, когда её творишь. Поэтому, когда люди отвели от того и другого, то есть и поступали несправедливо, и страдали от несправедливости, тогда они, раз уж нет сил избежать одной и придерживаться другой, нашли целесооб-

разным договориться друг с другом, чтобы и не творить несправедливости, и не страдать от нее. Отсюда взяло своё начало законодательство и взаимный договор (так что ни Томас Гоббс, ни Жан-Жак Руссо не придумали ничего нового – Л. А.)». [11, 359е]

Список литературы

1. Cornford, F. M., 1912, *From Religion to Philosophy: a Study in the Origins of Western Speculation*, London: Longmans
2. Demosthenes, 1964, *Against Aristocrates*, in *Demosthenes against Meidias, Androtion, Aristocrates, Timocrates, Aristogeiton*, (Trans. Vince, J. H.), Cambridge: Harvard University Press
3. Jastrow, M., 1915, *The Civilization of Babylonia and Assyria*, London: J. B. Lippincott Company
4. Lewis, C. S., 1947, *The Abolition of Man*, New York: Macmillan
5. MacIntyre, A., 1984, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, Notre Dame: University of Notre Dame Press
6. MacIntyre, A., 2002, *Dependent Rational Animals: Why Human Beings Need the Virtues*, La Salle: Open Court
7. Origen, 1980, *Contra Celsum*, (Trans. Chadwick, H.), Cambridge: Cambridge University Press
8. Анаксимандр, 1989 // *Фрагменты ранних греческих философов, в двух частях*, (Подготов. А.В. Лебедев), ч. I, М.: Наука
9. Аристотель, 1983а, *Никомахова этика* // Аристотель, *Сочинения в четырёх томах*, (Ред. и вступ. ст. Доватур, А. И. и Кессиди, Ф. Х.), т. 4, М.: Мысль
10. Гераклит Эфесский, 2012, *Все наследие: на языках оригинала и в рус. пер., крат. изд.*, (Подгот. Муравьев, С. Н.) М.: Ад Маргинем Пресс
11. Платон, 1971е, *Политик* // Платон, *Собрание сочинений в трёх томах*, (Под общ. ред. Лосева, А. Ф. и Асмуса, В. Ф.), т. 3. ч. 2, М.: Мысль

Xülasə

Aliyeva Leyla

Yunan presokratik təbii hüquq fəlsəfəsi

Bizə tanış olan təbii hüququn mənşəyi təxminən beş min il əvvəl yaranmış klassik yunan fəlsəfəsində yatır. Ədalətin legitimasiyasının əsası “yaxşılığın” metafizik ideyasındadır, “yaxşılığın” mahiyyəti isə qeyri-maddidir, o, hər bir varlığın, o cümlədən insanın təbiyyətindəki “sifariş”dir (κόσμος) və “fəzilət” (ἀρετή) bu nizamla üst-üstə düşür. “Təbii nizam” anlayışı, şübhəsiz ki, hüquqi fikrin başlanğıcından ən böyük tarixi və fəlsəfi əhəmiyyətə malikdir. Təbii hüquq vahid təbiət nizamıdır və təbiət özünəməxsus şəkildə vahiddir və ondakı hər şey səbəb-nəticə prinsipinə görə bir-biri ilə bağlıdır. Təbiət qanunları təbii növlərə aiddir. Bəzi hallarda qanunlar sadəcə olaraq təbii tiplərin əsas xassələrini təsvir edir. Başqa qanunlara gəldikdə, məsələn, müxtəlif tipli obyektlər arasında qarşılıqlı təsirlər olduqda, onların davranışını müəyyən edən qanunlar onların mahiyyətindən irəli gəlir. Bu, hətta enerjinin saxlanması qanunları, nisbilik prinsipi və simmetriya prinsipi kimi təbiətin ən fundamental qanunlarına da aiddir: onlar da təbii formanın əsas xüsusiyyətlərinə aiddir. Təbiət qanunlarının yunan fəlsəfəsinin bu nəzəriyyəsi, şeylərin nədən əmələ gəlməsindən, necə əmələ gəldiyindən və əsas xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, öz hərəkətləri ilə bununla bağlı olduqları haqqında əsas fikrə əsaslanır.

Açar sözlər: təbii hüquq, pozitiv hüquq, hüquq, qanununaliliyi, insantəbiəti, əxlaq, ədalət, təbii qanun, ilahi qanun

Summary

Aliyeva Leyla

Greek presocratic philosophy of natural law

The origins of the natural law familiar to us, numbering about five thousand years, lie in classical Greek philosophy. The basis for the legitimization of justice lies in the metaphysical idea of the good, and the essence of the good is non-material, it is the “order” (κόσμος) in the structure of every being, including man, and “virtue” (ἀρετή) coincides with this order. The concept of “natural order” is admittedly of paramount historical and philosophical importance from the very beginning of legal thought. Natural law is the order of a holistic nature, and nature is one in its own way, and everything in it is interconnected according to the principle of cause and effect. The laws of nature concern natural species. In some cases, laws simply describe the basic properties of natural types (natural types of things are self-sufficient, non-derivative from others). In the case of other laws, for example, when there are interactions between objects of different types, the laws that determine their behavior are derived from their essential nature. This is true even of the most fundamental laws of nature, such as the laws of conservation of energy, the principle of relativity, and the principle of symmetry: they too deal with essential properties of the natural form. This theory of the laws of nature is based on the basic idea that things behave the way they do, depending on what they are made of, how they came into being, and what their basic properties are.

Keywords: *natural law, positive law, law, rule of law, human nature, morality, justice, natural law, divine law*

UOT 101. 01

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.228>

ŞÖLƏT ZEYNALOV

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və sosiologiyası
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Azərbaycan

sholet@mail.ru

ORCID: 0000-0003-2509-1159

MODERN CƏMIYYƏTDƏ BİLİK, KOMMUNİKASİA VƏ DİALOQ PROBLEMİ: MÜHARİBƏ VƏ SOSIAL ZİDDİYYƏTLƏR

Açar sözlər: Modern cəmiyyət, “gündəlikdə dayanan məsələlər”, sosial ziddiyyətlər, müharibə, bilik, kommunikasiya.

Giriş: Mütəxəssislərin qənaətinə görə, hazırda “modern cəmiyyətin” münasibətlər sistemində baş verən müxtəlif ziddiyyətlərin “həllindən” nəzəri anlamda bəhs etmək mümkün olsa da onların sosial, siyasi, humanitar, mədəni, etnik, milli, dini və s. anlamda praktiki olaraq aradan qaldırılması məsələsi ya mümkün deyildir, ya da ki, ciddi problematiktir. Bu onu sübut edir ki, elm, bilik, texniki tərəqqi, informasiya resurslarının və sosial münasibətlər sisteminin dinamik inkişafına baxmayaraq, modernin cəmiyyət kimi xarakterizə olunan müasir intellektual cəmiyyətlərdə tarixən mövcud olmuş problemlər genişlənməklə yanaşı, o, öz zəruri aktuallığını “gündəlikdə dayanan məsələ” kimi qorumaqdadır. Bu fakt həm də onu təsdiq edir ki, müasir “modern cəmiyyətində” problemlərin həlli biliyin, elmin, rəşadət təfəkkürünün yaratdığı imkanlar çərçivəsində və yalnız mədəni kommunikasiyada, tarixi dinamika və tarixi yaddaşın çoxaspektli interpretasiyası kontekstində baş tuta bilər. Məhz, bu səbəbdən də “alternativlərdən” bəhs olunarkən ciddi konfrontasiyaların, münaqişə və müharibələrin də istisna olunmadığı faktı həmişə “gündəlikdədir”. Fakt odur ki, yüksək elmi-texniki tərəqqinin və süni zəka probleminin aktual olduğu bir dövürdə İnsan və planetar təfəkkür – modern cəmiyyətdə bütövlükdə, mədəniyyət və mədəni təsisatlar bir növ müharibələri, dağıdıcı tendensiyaları, sosial, siyasi, humanitar problemləri “ləğv etmək” hüququnu, birmənalı şəkildə, yer üzündə həyata keçirə bilmirlər. Yəni burada

söhbət ondan gedir ki, filosofların qeyd etdiyi kimi mədəniyyətin özü modern cəmiyyətdə kommunikasiya prosesi hesab olunsa da, maraqların təmin olunması və mədəni identiklərin təsbiti anlamına gəldikdə, heç də həmişə mədəniyyət ünsiyyət kimi qavranılmır. Bu həm də onu sübut edir ki, söhbət bəşəri dəyərlərə apelyasiyadan gedərkən heç də bütün identikliklər özünütəyin mövzusunda dialoq aparmağa qabil deyillər [4]. Qeyd olunanlar göstərir ki, müasir ziddiyyətlərin həlli istiqamətində konkret addımlar məhz “gündəlikdə dayanan” həyati və cəmiyyət problemi kimi fəlsəfi problematikanın qarşısındadır. Bu isə problemin aktuallığını şərtləndirir.

Modern cəmiyyətin “gündəlikdə dayanan” problemləri. XX əsr Qərb nəzəri fikrinə müasir cəmiyyətin çoxaspektli problemlərindən bəhs olunarkən fundamental bir fikir formalaşdı: müasir “modern cəmiyyətin” münasibətlər sistemində ciddi ziddiyyətlər mövcuddur, onların “həlli” və mənalandırılması hazırda müasir sivilizasiyanın “gündəliyində” dayanan fundamental problemdir: onların həlli zamanın tələbi, sivilizasiyanın taleyidir, əks təqdirdə nikbinlik üçün heç bir ciddi əsaslardan bəhs etmək mümkün deyildir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq hazırda bir çox məqamlarda cəmiyyətlər, təsisatlar, fərdlər, mədəniyyət təmsilçiləri, elm adamları və mütəxəssislər etik dəyərlərə, norma, qanunlar və mədəniyyət amilinə istinadən – dialoq

fəlsəfəsi və dialoji təfəkkürdən çıxış edərək, istər fərdlər, cəmiyyət və dövlətlər arasında, istərsə də mədəniyyətlər, dinlər və sivilizasiyalar arasında yüksək qarşılıqlı əlaqələrdən, insani, mənəvi, iqtisadi, sosial, etik və s. münasibətlərdən geniş şəkildə bəhs edirlər. Fakt budur ki, siyasi, kulturoloji, sosial və s. ədəbiyyatda, hətta KİV vasitələrində və mədəniyyət çərçivəsi altında keçirilən böyük toplantı, konfrans və müxtəlif tribunallarda bu barədə geniş bəhs olunmaqdadır. Əksər məqamlarda bu polemika, diskurs, dialoq və kommunikativ vasitələrin çoxaspektli olmasını mütəxəssislər haqlı olaraq elmi-texniki tərəqqi və “modern” cəmiyyətin mədəniyyət kontekstində çıxış nöqtələri axtarmaları ilə bağlayırlar və həqiqətən də, burada paradoksal səslənsə də, bir növ idrakdan gələn “mədəni dialoqların” sürəkli ahəngi də mövcuddur. Bu tezisi nəzəri anlamda onunla izah etmək mümkündür ki, məhz “Mədəniyyətlərin saysız-hesabsız təyinləri mövcuddur. Məsələn, P. L. Berger “Çoxüzlü qloballaşma, müasir dünyada mədəni müxtəliflik”[2004] kitabının girişində mədəniyyəti adi insanların inancları, dəyərləri və gündəlik həyat tərzini kimi təyin etmişdir” [4, s. 85]. Lakin məsələ ondadır ki, həm də “bu təyinetmədə müxtəlif mədəniyyətlərin münasibətləri nəzərdə alınmır. Hərçənd bu təmaslarda həmişə [bəzən potensial olaraq] dialoq məqamı iştirak edir” [4, s. 85].

Avstriya əsilli protestant ilahiyyatçısı Amerika sosioloqu Peter Lüdviq Berger [1929-2017] özünün bilik sosiologiyası, din sosiologiyası, modernləşmənin tədqiqi və sosioloji nəzəriyyə istiqamətində apardığı elmi araşdırmalarında müasir cəmiyyətin moderinitə problemləri, mədəniyyət, qlobal tendensiya və onların törədə biləcəyi “nikbin” və “bədbin” perspektivlər haqqında “modern cəmiyyətin” “gündəlikdə dayanan” problemi kimi ətraflı çıxışlar etmiş və problemin sosial-fəlsəfi mahiyyətini ətraflı qabartmışdır. Həmçinin, P. L. Bergerin və Tomas Lukmann birgə yazdığı bilik sosiologiyası istiqamətdə təsirli mətnlərdən hesab edilən “Reallığın sosial konstruksiyası: Bilik sosiologiyasında bir traktat” adlı [Nyu-York, 1966] əsərdə modern dünyada sosial konstruktivizmin üstünlüklərindən, mədəniyyətin sosiologiyası problemlərindən geniş bəhs olunmuşdur. Anlaşılan budur ki, modern tpolumda cəmiyyətin,

dövlətlərin, modern dünyanın inkişaf tendensiyası bilavasitə bilik, sosial nəzəriyyələr “modernitənin atılışı”, kommunikativ refleksiyayla bağlı olan zəruri hadisədir. Qeyd olunanlar təsdiq edir ki, müasir problemlərin həlli biliyin, elmin və rəşional təfəkkürün yaratdığı imkanlar çərçivəsində və yalnız mədəni kommunikasiya və mədəni münadilələrdə həll oluna bilər və burada alternativlərdən bəhs olunarkən məhz ciddi konfrontasiyaların, münaqişə və müharibələrin də istisna olunmadığı faktı ilə qarşılaşa bilərik. Amma, həm də söhbət ondan gedir ki, girişdə qeyd etdiyimiz kimi mədəniyyətin özü kommunikasiya prosesi olsa da mədəni identiklərin təsbiti anlamına gəldikdə “heç də həmişə mədəniyyət ünsiyyət kimi qavranılmır və heç də hamı özünü təyin mövzusunda dialoq aparmağa qabil deyillər” [4, s. 85]. Tezislərdən aydın şəkildə görürük ki, dialoqun, ünsiyyətin pozulması halı bilikli və “modern cəmiyyətin” spesifik və böhranlı xüsusiyyətidir, paradoks ondadır ki, bu ziddiyyətlərin “həlli” də, – qarşısının alınması da bilavasitə məhz yenə də dialoq probleminə apelyasiyayla bağlıdır. Bütün bunlar göstərir ki, tarixi proses – K. Yaspersin qeyd etdiyi kimi, “insanın təbiətdən ayrılma” [6] prosesində, fikrimizcə, insan həm də minilliklərin dəyirliyindən gələn təbii əsaslarını sual altına qoymaqla yanaşı [tarixi yaddaşın pozitiv nəticələrini unutmaqla] onun mədəni mübadilə nəticəsində əldə etdiyi uğurlar, sivilizasiya, dil, din, texnika yaradıcılıq elementləri təbiətlə harmoniyanı deyil, ondan uzaqlaşmanı və insanın bir-birinə qarşı dayanmasını da “modern” formatında daha da qapartmaqdadır. Deməli, “bu halda mədəniyyət əşyaların, məhsulların, incəsənət əsərlərinin istehsalı və ya davranış nümunələrinin və sxemlərinin qəbulu kimi anlaşılır” [4, s. 85] ki, bu da moderinitənin faktiki olaraq “nəzəriyyə və ideya” problemidir, hansı ki, müharibə, münaqişə, digər konfrontasiyalar da bu ziddiyyətlərdən doğur və dövlətlər arasında münaqişə və müharibələrin də qarşısının alınmasında “modern təfəkkür” aciz duruma düşür.

Müasir Qərb nəzəri fikrinin avanqardlarından hesab edilən Ziqmund Bauman özünün “Modernlik və mübhəmlik” əsərində qeyd edir: “bütün modern çağ boyunca, fəlsəfəçilərin sayı - qanunyaradıcı ağı, dövlətin maddi tətbiqatları ilə ahəng içində oldu” [1, s. 37]. Mo-

derin cəmiyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, “modern dövlət, dominantlığında insanları zəkanın qanunları ilə həmahəng, düzənli bir topluma uyğunlaşdırmaq üçün onları əhatəli bir şəkildə incələməyi, missiya etmiş, müqəddəs bir inqilab gücü olaraq doğdu” [1, s. 37]. Bütün bunlar faktdır və bütövlükdə bu xüsusiyyətlər nəzərə alınarkən təsadüfi deyildir ki, filosoflar müasir cəmiyyəti elmi-texniki tərəqqi cəmiyyəti və ya “modern” sivilizasiya kimi xarakterizə etsələr də, həm də onun tendensiyasından ciddi tənqidlərini də əsirgəmir. Filosofların, sosioloqlar və digər mütəxəssislərin nəzəri mülahizələrinə görə vaxtilə, elmi-texniki tərəqqinin yaratdığı yeni tendensiya nəticəsində “rational bir şəkildə formalaşdırılan toplum, modern dövlətin son məqsədi elan edilmişdi” [1, s. 37]. Modern dövləti həm də sözün geniş anlamında “bağban bir dövlətə bənzətmək olar, onun ehtiva etdiyi duruş bağbancılıq – sahiblənməmiş duruş” [1, s. 37] kimi xarakterizə edilə bilər. Məhz bu və ya digər səbəblərdən, ola bilər ki, modern cəmiyyət təkrar-təkrar tarixən “son məqsədə” çatmaq yolunda ciddi ziddiyyətlərdən, itki və mübarizələrdən, münaqişə və müharibələrdən də sığortalana bimir. Yəni söhbət ondan gedir ki, müasir sivilizasiya humanitar və mədəni təfəkkürdə humanist sivilizasiya kimi təqdim olunsun da, bu, əksər filosoflar tərəfindən, bəzən, bağbanın özünü “tarla sahibi” [1] kimi öz tarlasındaki “məhsuldan” – bütün resurslarından ixtiyari istifadəsinin hüququnu da preroqativlər kimi “mənimsədiyi” qeyd edilir. Bu isə əlbəttə problematikanın daha dərinə olmasını şəxsiz ortaya qoyur: mədəniyyət və sivilizasiyanın böhranı onun təbiətindən gəlir; müasir insan yaratdıqlarının təbiətinə müdaxilə etmək iqtidarında deyildir və s. Məsələ ondadır ki, “kültür termininin metoforik kökəni indiyə qədər yetərincə dəqiqləşsə də” [1, s. 149]. bu tətbiqatı – eyni şeyi, biz dövlətlərin, sivilizasiya və cəmiyyətlərin geniş anlamda həyatında [təhlükəsizlik “çətiri” kimi] kommunikativ əlaqələrinə və münasibətlər sisteminə tətbiq edə bilmirik. Filosoflar – bu “kommunikativ” mahiyyətli prosesin anti-kommunikasiyaya çevrilməsinin səbəblərindən onun ontoloji, idraki, sosial, siyasi və s. genologiyasından, yaxud problemin fəlsəfi mahiyyətindən bəhs edən filosoflar birmənalı şəkildə tənqidi təfəkkürdən çıxış edərək müasirliyin mədəni “sivilizasiya atılışı”

ilə əksər məqamlarda razılaşırlar və s. Bunun əsas səbəblərindən biri müasir münaqişələr, müharibələr və etnik, milli, dini, coğrafi və s. toqquşmalardır ki, şübhəsiz bu anlamda sağlam təfəkkür tərəfindən “nonses” olunmalarına baxmayaraq nəzəriyyəşilər haqlıdırlar və görünən odur ki, böyük ümid və qayğıdan¹ bəhs olunmasına baxmayaraq “modern cəmiyyətdə” bir növ müharibə, münaqişə və seriya ziddiyyətlər hazırda müasir insanın taleyinə “yazılmışdır”.

Moderin cəmiyyətdə ünsiyyət və kamillik problemi: Tarixi praktikaya müraciət edərkən istənilən müharibənin, münaqişə və qarşılıqlı nifrətin də sonda hansısa yumuşalmalarla nəticələndiyi faktı da inkar olunmur və bu, ziddiyyətlər “əbədi nifrət” ya “rerursların” bitdiyi səbəbindən, ya da ki, insanın psixoloji reaksiyaları fonunda qarşı tərəflərlə “zor” və ya “xoş”la əlaqə və münasibətlərin “sinergetik” tənzimlənməsi ilə nəticələnir. Əlbəttə, biz bilirik ki, bunun ciddi tarixi sosial, iqtisadi, psixoloji, nəhəng səbəbləri vardır, həm də ən əsas səbəbləri ondadır ki, insan təbiətən dioloji mahiyyətə malikdir. Bunu əksər məqamlarda istər dinin fəlsəfəsi, istər fəlsəfə və ictimai humanitar elmlərlə məşğul olan mütəxəssislər tarixən vurğulamışlar. Fakt odur ki, İnsan ünsiyyətdə mövcuddur. Bu məsələni biz, eyni zamanda, fərdilikdən çıxaraq sosial, etnik, milli, coğrafi, tarixi, sivilizasiya problemlərinin həllinə də şamil edə bilərik. Fəlsəfə tarixində, xüsusilə, qərb nəzəri fikrində bu kimi məsələlər, sosial, siyasi, iqtisadi, coğrafi, hətta fenomenoloji, metafizik və idraki problem kimi uzun müddət nəzəri interpretasiyaların əsas obyekt və predmeti kimi diqqət mərkəzində olunmuşdur. Məsələn, fəlsəfdən geniş anlamda söhbət edərkən, alman filosofu İ.Kant hesab edirdi ki, fəlsəfə insan olmağın paradokmasıdır, lakin uzun əsrlərin təcrübəsindən çıxış edərək, qeyd edə bilərik ki, nə fəlsəfənin, nə dinin, nə də ki elmin əsrlərlə irəli sürdüyü dioloji təfəkkür paradokmasını geniş kütlələr arasında, o cümlədən ideoloji, siyasi və s. dini təsisatlar arasında birmənalı şəkildə tətbiq etmək mümkün deyildir. Ona görə də, əgər modern cəmiyyətin biz problemdən bəhs edərkən “M. Fukonun təbirincə desək, “gündəlikdə duran məsələləri”, mədəniyyətlərin dialoqunun prosesə çevrildiyi və dünya şəbəkəsini də özü

¹ M. Haydegger

ilə məşğul etdiyi “gündəlik məsələləri anlamalı-yıq”. Və məsələ onda deyil ki, bu prosesi fərqlilikləri qorumağa və ya onları əritməyə yardım edir” [4, s. 95]. Problem ondadır ki, insan daima keçmişə boylanır. Keçmişdə mövcud olmuş hər bir şey – əşya, predmet, dəyərlər, dünyagörüş və s. bilavasitə “modern cəmiyyətdə” də öz təsirlərini qorumaqdadır. Z. Freyding qeyd etdiyi kimi, “keçmişdə yaşamış qədim insanın hansı inkişaf yolu keçməsi ilə bağlı məlumatları, biz onun bu günə gəlib çıxan predmetlərindən və avadanlıqlarından, yaratdığı incəsənət örnəklərindən, dinlərindən və bu günümüzə bir-başına və ya dolayısı ilə çatmış dünyagörüşündən, yəni müxtəlif əfsanələr, miflər və nağıllarından, həmçinin adət və mənəviyyatımızda hələ də izlərini saxlayan düşüncə tərzinin qalıqlarından öyrənirik”. [2, s.12] Tarix isə bizə heç də həmişə kommunikasiyanı deyil, həm də anti-kommunikasiyanı, qarşılıqlı nifrəti, kin və küdurəti də təlqin edə bilir. Ola bilsin ki, bu, insan idrakının yanılması, yaxud predmetləri, proses və hadisələri müxtəlif bucaqlardan görməsiylə bağlıdır. Əksər məqamlarda “keçmişdən ayrılı bilməyən şüur”[4] tarix və insan idrakında ideologiyaların yaratdığı antikommunikativ refleksiyalar, barışmazlıq, nifrət, öz təsisatlarının müqəddəsliyinə inam, bir sözlə, hüquq, təbii, etik və s. nihilizim və mifoloji keçmişə yönəlik preroqativlər, bir sözlə “insest qorxusu” [2, s. 12] qarşılıqlı harmoniya və sülhün yer üzündə bərqərar olunmasında ciddi əngəl olaraq çıxış edir. Yəni əksər məqamlarda insular, fərdlər öz maraq və məqsədlərinə ideya və ideologiyalarının irəli sürdükləri keçmişə yönəlik mifin, anlayışların yaratdıqları diqloqdan kənar mühitə “mexaniki” meyilləndiklərindən, hətta müharibələr, münaqişələr bitdikdən sonra belə qisasa, kinə meyilli olurlar, biz bunun səbəbini insan idrakında baş verən ontoloji, ekzistensial, psixoloji böhranla əlaqələndirə bilsək də, burada əsas yük – dini, siyasi, milli, etnik, coğrafi və s. şüurda, ideologiyalarda – tarixi a priroildə ehtiva olunur. Bu baxımdan bəzi dövlətlər, siyasi rejmlər aqressiv, bəziləri isə hümanitar təfəkkürlü olur: məsələn Ermənistan və Azərbaycan nümunəsində biz bunu əyani şəkildə görmüşük! Bu səbəbdən də məhz Azərbaycan son vasitə kimi aqressorun və terrorizmin dəf edilməsi işində güc amilinə istinad etdi və görünən budur ki, əgər bölgədə böyük sülh

danışıqlar, dialoqlar vasitəsiylə baş tutmasa ədalətin və beynəlxalq nizamın bərpa olunması işində yenidən güc amilindən istifadə oluna bilər ki, bu da məhz “modern” sivilizasiyanın problemlərindəndir: dialoji təfəkkür və ünsiyyəti bütün xalqların həyatına eyni şəkildə tətbiq etmək mümkün deyildir və s.

Zira buna baxmayaraq modern cəmiyyətdə dialoq mədəniyyətinin formalaşması onun xalqlar, millətlər, etnoslar və şəxsiyyətlərarası kommunikasiyada oynadığı ontoloji vacib roldan bəhs edərkən müasir elmi texniki tərəqqi şəraitində indi bir çox məqamlarda mütəxəssislər, yüksək mədəni insan tipinin formalaşmasından bəhs edir və bunun yaxın yüzillərdə həyata keçməsinə böyük ümidlər bəsləyirlər. XVII əsr İspan mütəfəkkiri Baltasar Qrasian vaxtilə, özünün “Kamillik elmi” adlı əsərində qeyd edirdi ki, “indi artıq hər şey, ən çox da şəxsiyyət kamilləşib” [3, s. 7]. Problem həm də ondadır ki, müasir modern cəmiyyətdə əgər bilik və onun inkişafının insan şəxsiyyətinə təsirlərindən bəhs olunarkən mübağiləsiz qeyd etmək olar ki, – məsələ bilikdən və onun praktikada təbliğindən gedərkən – “indiki bir müdrikdən daha çox kamillik tələb olunur, nəinki keçmişdə yeddisindən” [3, s. 7]. Belə ki, şəxsiyyət və onun sivilizasiyanın formalaşmasında, “vaxtilə bütöv bir xalqla rəftarda lazım olduğundan daha çox məharət indi bir adamla rəftarda lazımdır” [3, s. 7]. Bu onu sübut edir ki, biliyi mütləqləşdirmək olmaz, bilik etik dəyərlər, humanizm və hüquq paradigmasından təcrid olunarkən o, yer üzündə heç də humanizmi, etik dəyərləri, mədəniyyəti, kommunikasiyanı insani xoşbəxtliyi həyata keçirmək iqtidarında olmur. Psixoloqlar sübut edir ki, böyük İspan filosofu B. Qarsianın bu fikri ifadə etməsindən dörd əsr vaxt ötməsinə baxmayaraq, indi də bu fikir aktualdır və yaxud insanın həyatında elmi-texniki inqilablardan və biliyin artmasıyla onunla rəftar da daha çox problematik xarakterli olmuşdur. Bu həm də onu təsdiq edir ki, insan varlığı indi bir çox məziyyətlərinə görə bilik, elm, kommunikasiya və s. mədəni əlaqələrinin formalaşmasına görə daha əlvrişli şəraitdədir. Lakin paradoks ondadır ki, hazırki inkişafın bir çox aspektlərini fəlsəfi kontekstdən analiz edərkən görürük ki, indi insan bütün sahələrdə böhran epoxasına qədəm qoymuşdur; bununla da dialoq mədəniyyətinin formalaşmasında, istərsə də

sadə insanlararası kommunikasiyada, ciddi böhranla üzləşmişdir. Bu səbəbdən də modern cəmiyyətdə müasir insanı hətta kommunikaqabelli deyil, antikommunikabelli insan kimi xarakterizə etmək daha məntiqli görünür. Bu onu göstərir ki, müasir mədəniyyətin özünün inkişafının tendensiyasında ciddi problem mövcuddur. Halbuki “xasiyyət və mədəniyyət [dialoga meyillilik həm də insanın təbiətindən gəlir - Ş. Z.] insanın bütün məzəyyətlərini əks etdirən iki daşıdır” [3, s. 7]. Yəni modern cəmiyyətdə mədəniyyətin hazırda praktiki inkişafından bəhs edərkən – olsun ki, elə insanın şəxsiyyətinin inkişafında da baş verən problemlər göstərir ki, təkcə insanların biliyə yiyələnməsi, biliyin yaratdığı üstünlüklər fonunda iqtisadi, sıçrayışlar, təhsilin artması, bir sözlə, “diqloq mədəniyyətinin formalaşması” üçün yalnız mədəniyyət və sivilizasiyanın xarakteri bir-birini ayrılıqda tamamlaya bilmir; İnsanları “simvollar”, “rəmlər”, “idollar”, “tabular” və ideologiyalar daha çox cəlb edir nəyinki onların məzmunları. Halbuki, bizə tarixi prosesdən məlumdur ki, bütün inkişafın təməlinə – sivilizasiya intibahda atılış bilik və elmin, sosial dəyərlərin insan həyatına tətbiqindən başlamış, insan sosial, mənəvi, psixoloji və mədəni varlığa yüksəlmişdir. Yəni, əslində, söhbət həm də ondan gedir ki, bütün mədəniyyətlərin təməlinə də bilik və sosial transformasiyalar dayanır. K. Marksın təbircə desək, “əmək insanı primitiv varlıqdan insana çevirdiyi kimi” biliyin də məhz inkişafı, sosial təsisatların “modernləşməsi” və genişlənməsi həm dialog mədəniyyətinin inkişafına, həm də sosial insanın, sosial ədalət sisteminin, kommunikatativ insan nəslinin, nizamın, hüququn və sivilizasiyanın da mövcudluğu üçün ciddi arqumentasiya olmuşdur. Baltasaq Qrasianın qeyd etdiyi kimi, “İnsan daha çox öyrəndikcə daha çox insan olur” [3, s. 7]; fakt odur ki, tarixi tendensiya sübut edir ki, istər modern cəmiyyətdə, istərsə də tarixin inkişaf tendensiyasında hətta qəbul olunmasa da “ağıl adam qüdrətlidir” [3, s. 7]. Lakin indi təssüf ki, insandan daha çox texnika – insanın yaratdıqları, “simvollar”, “idollar” və s. daha “ağıl” görünürlər. Bir sözlə, analizlər sübut edir ki, indi bütün bu kimi yüksək mədəni xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən müasir insan əksər məqamlarda dialog və dialog mədəniyyətinə, sosial kommunikasiyaya, yüksək insani təfəkkürə bilik, elm və onların

yaratdıqları kommunikatativ imkanlara apelyasiya etmək əvəzinə, daha çox istehlakçı, sümür-gəçi, gedonist və “özgələmiş” həyata meyillənir; Halbuki bilik və elmin imkanları və inkişafı sonsuzdur, onun aqressiv istiqamətdə deyil, kommunikatativ meyarlar kontekstində inkişafı müasir insanın qarşısında əsas vəzifə olsa da, müasir cəmiyyətlər, “modern insan” bunun təsüf ki, “son məqsəd” kimi öz həyatına tətbiq etmək mexanizminə malik deyildir.

Moderinitənin ontoloji problemləri. Fakt budur ki, indi insanlar, xalqlar, cəmiyyət və millətlər arasında aqlaşmaz bir mübarizə gedir. Bütövləkdə, tarix və onun yaratdığı mədəni atributlara, mədəniyyətə, təhsilə iqtisadi əlçatanlığa, istinad edərək – söykənərək insanlar qarşılıqlı münasibətlərdə mərdlik, sevgi, mərhəmət, qarşılıqlı ehtiram, inam və kommunikasiyanın dərin qatlarında gizlənən hikmətli sirri qabartmaq əvəzinə daha çox antikommunikativ davranışlara – müharibə, münaqişə kin və küdurət kimi xoşagəlməz hallara üstünlük verirlər. Əlbəttə, fəlsəfi problem olaraq bu kimi insani təbiətdən əmələ gələn xüsusiyyətlər barədə, psixologiya, sosial elmlər, tibb, xüsusilə fəlsəfə və tarixin nəzəri problemləri ilə məşğul olan sahələr geniş bəhs etsə də bəşəri “nevrozların”¹, “total psixoloji travmaların” və şüurun bu kimi yanlışlıqlarını birmənalı izah etmək bəzən mümkün olmur. Bu baxımdan bəşəri münasibətlərdən söhbət edərkən müasir modern insanın önündə daha mükəmməl “resept” olmadığından tarixən filosofların, mütəxəssislərin istinad etdiyi atributlara – mədəniyyət, elm, bilik, etik dəyərlər, hüquq və nizam və s. kimi fundamental anlayışlara – istinad ona görə də həmişə vacibdir. Ola bilsin ki, bizim təfəkkürümüzdə gedən proseslərin səbəblərini də biz a priori - də axtarmalıyıq, fakt odur ki, tarixi dinamikada müxtəlif sivilizasiyalar, cəmiyyətlər, insan qrupları, fərdlər və identikliklər meydana çıxmışdır. Bütün bunları coğrafiya, dil, din, identiklik, tarixi təkamül və s. amillərlə bağlamaq olar, lakin mühaşidələr göstərir ki, həm də “gözə görünməz ideyaların” da bu prosesdə fundamental rol vardır. İngilis filosofu Bertrand Rasselin təbircə desək, “müxtəlif adamlar, onların baxış bucaqlarından asılı olaraq, eyni obyektləri fərqli formada görürlər” [5, s. 28]. “Üstün dini ide-

¹ Bax: Z. Freyd Totem və tabu.

yalar”, “üstün sivilizasiyalar”, mədəniyyətlər, sosial təsisatlara fərqli yanaşmalar, bütün bu fərqli baxış bucaqları ciddi ziddiyyətlər yaradır və bununla da bir növ, “mədəni və bilikli insan” tipi özünü hər şeyin üstününə layiq bilərək başqa sivilizasiyalardan, başqa şəxsiyyətlərdən üstün olduqlarını sübut etmək istəyirlər. Halbuki, biz unuduruq ki, B. Qrassianın qeyd etdiyi kimi, “insan unudur ki, mərdlik olmasa müdrilik faydasızdır” [3, s. 7]. İnsanlar unudurlar ki, onlar öz işlərində olan kin, ədavət, nifrət, başqa sivilizasiya, mədəniyyət, dəyərlərə olan dözümsüzlükləri özləri yaradırlar, bizim baxış bucaqlarımız bizə əsl insan tarixini, tarixin “mənası və təyinatını” olduğu kimi deyil, onun idollarını təlqin edir, məhz bu səbəbdən də biz unuduruq ki, “bütü səcdəgah edən heykəltəraş [tanrı, mədəniyyət, sivilizasiya, elm, bilik və moderin dünya – Ş. Z.] deyil, ona sitayiş edənlər”, yaradırlar [3, s. 7].

Beləliklə, sonda nəticə əvəzi olaraq qeyd edə bilərik: moderin cəmiyyət anlayışı tarixin bütün dövrləri üçün müasirlik kimi qavranılsa da müasir modern cəmiyyətin problemləri daha kütləvi və geriyə dönməzdir. Bu isə şübhəsiz müasir sivilizasiyanın ən ciddi problemlərindəndir. Yuxarıda aparılan analizlərdən də aydın etmək mümkündür ki, modern cəmiyyətin sivilizasiya tarixi tam halında fəlsəfi, elmi, sosial-psixoloji, mədəni formada, nəzəri anlamda refleksiya edilərkən “onun mübarizlər tarixi” [A. Toyne] kimi dərk edilməsi faktı tarixin yaratdığı həm də tarixi yaddaşdan gəlir. Tarixi yaddaş məhz sivilizasiyanı inkişafa mədəni əlaqələrə, dialoq və kommunikasiyaya yönləndirdi kimi, onun “moderin” problemlərini də qabartmaqdadır. Ona görə də modern cəmiyyətdə kommunikasiya və dialoq mədəniyyətindən bəhs edərkən unuda bilmərik ki, tarixi keçmişə “ölü” və “keçmiş” kimi baxmaq doğru baxış deyildir və müasir modern cəmiyyətin inkişaf prinsipləri tarixin səlis interpretasiyası bacarığından gəlir. Bu onu sübut edir ki, tarix daima müstəqil frazalarda, lakin oxşar şəkildə “təkrar” olunan canlı keçmişdir. O, özündə böyük kommunikasiya və dialoq oxunu mədəni atılışı təsbit edir.

Yəni söhbət ondan gedir ki, tarix bizim üçün hüduzsuz interpretasiya yaradan axındır, orada baş verənlər daima bizim idrakımızı özünə cəlb edir, bu “modern” olanla, “mifik” olanın problemi kimi daima “gündəlik məsələlər-

də” də ziddiyyətləri daha da avovlandıra bilir. Lakin bu heç də, o demək deyil ki, insan nəslə mədəniyyətdən, etika və humanizmdən kommunikasiya və dialoq prosesindən, birgə yaşayış və vəhdət anlayışlardan imtina etsin. Bertran Rasselin təbircə desək, “dünyada qarşısızalmaz bütün ziddiyyətlər bizim Kainata baxışımızın fraqmentlər səviyyəsində olunmasından yararır və Hegelin düşüncəsinə görə bütün bunları məntiqi yolla sübut etmək olar. Hegel öz mühakiməsinə davam edərək deyir ki, əgər biz Kainata Allahın ona baxdığı kimi, yəni bütüv bir tamlıq kimi baxsaq, məkan, zaman, materiya və şər – bütün ziddiyyətlər və çəkişən tərəflərin hamısı – hökmən yoxa çıxacaqdır və biz onların yerinə əbədi, mükəmməl və dəyişməz ruhani bilik alacağıq” [5, s. 135]. Bu insan zəkasının ən böyük arzusu, təfəkkürümüzün əbədi axtarışdır, bilik mükəmməl və anlayın insan tipinin, yaradıcı və kommunikativ gələcək insan tipinin yaradıcı mehvəri olmalıdır.

Sonda bir daha qeyd edək ki, müasir modern cəmiyyətdə baş verən ziddiyyətlər sivilizasiyanın “xarakterik xüsusiyyətləri” olsa da, “modern” İnsan onları dəf etməkdə məhz biliyə, elm və fəlsəfənin yaratdığı dəyərlərə, tarixi dinamikanın əsas mehvəri hesab olunan mədəniyyət və humanizm prinsiplərinə, dialoq və dialoq mədəniyyətinə söykənərək həll edə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bauman Zygmunt. “Moderinlik və Mübhəmlilik” [Ayrıntı yayınları. İstanbul Topkapı/Zeytinburnu] tərcümə. İstanbul, 2020, 400 s.
2. Freyd Z. Totem və tabu. Bakı: “Qanun”, 2016, 208 s.
3. Qarsian B. Kamillik elmi. Bakı: “Qanun”, 2011, 112 s.
4. Məmməd zadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 200 s.
5. Rassel B. Fəlsəfənin problemləri. Bakı: “Qanun”, 2017, 168 s.
6. Yaspers K. Tarixin mənası və təyinatı, Bakı: “Zəki oğlu”, 2008, 764 s.
7. Zeynalov Ş. “Dialoq mədəniyyəti və müasirlik”. Bakı: “Avroba”, 2020, 330 s.

Summary

Sholat Zeynalov

The problem of knowledge, communication and dialogue in modern society: war and social contradictions

The work is devoted to the theoretical interpretation of social, political, cultural, ethnic, military, etc. contradictions in the society of modernity and knowledge in the context of the culture of communication and dialogue.

According to the author, although the contradictions arising in the system of modern relations, and theoretically characterized as problems “stemming from the nature of civilization”, it is important to consider them as vital issues “on the agenda”, and attempts to solve them should be the strategic goal of modern society.

Although the problem under consideration has historically been in the center of attention in the history of philosophy, especially in Western theoretical thought, in the context of the main object and subject of theoretical interpretations, such as social, political, economic, geographical or even phenomenological, metaphysical and cognitive problems, their constant comprehension from the dialogical aspect in modern society is a necessity. This is also one of the factors determining the relevance of the article.

Keywords: *Modern society, "the agenda", social contradictions, war, knowledge, communication.*

Резюме

Шолат Зейналов

Проблема знания, коммуникации и диалога в современном обществе: война и социальные противоречия

Работа посвящена теоретической интерпретации социальных, политических, культурных, этических, военных и т. д. противоречий в обществе модерна и знаний в контексте культуры коммуникации и диалога.

По мнению автора, хоть и противоречия, возникающие в системе современных отношений, и в теоретическом представлении характеризующиеся как проблематика, “проистекающая из природы цивилизации”, важно рассматривать их как жизненно важные вопросы, “находящиеся на повестке дня”, и попытки их решения должны быть стратегической целью современного общества.

Хотя рассматриваемая проблема исторически находится в центре внимания в истории философии, особенно в западной теоретической мысли, в контексте основного объекта и предмета теоретических интерпретаций, таких как социальная, политическая, экономическая, географическая или даже феноменологическая, метафизическая и когнитивная проблема, их постоянное осмысление с диалогического аспекта в современном обществе является необходимостью. Это также один из факторов, определяющих актуальность статьи.

Ключевые слова: *Современное общество, «задачи на повестки дня», социальные противоречия, война, знания, коммуникация.*

UOT 321. 01; 340. 11:1

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.235>

ƏNTİQƏ PAŞAYEVA

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun

*“Heydər Əliyevin siyasi irsi və azərbaycançılıq fəlsəfəsi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Azərbaycan

phashayeva.ph@mail.ru

**SOKRATIN HÜQUQ FƏLSƏFƏSİ: SİYASİ FƏLSƏFƏNİN
ƏSAS PRİNŞİPLƏRİ – MƏRİFƏTŞÜNASLIQ (EPİSTEMOLOGİYA),
FƏRDİ VƏ İCTİMAİ DAVRANIŞLARDA ETİK NORMALAR
(FƏLSƏFİ, HÜQUQİ, İCTİMAİ-SİYASİ TƏHLİL)**

Açar sözlər: Sokrat, hüquq fəlsəfəsi, siyasi fəlsəfə, əxlaq fəlsəfəsi, mərifətşünaslıq (epistemologiya), ictimai prinsiplər, etik normalar.

Giriş. Sokratın hüquq fəlsəfəsinə istinad edərək siyasi fəlsəfənin əsas prinsiplərini araşdırarkən diqqəti yunan və qərb təfəkküründə hüququn ictimai funksiyasına yönəlməmişik. Çünki bütün dövrlərdə ictimai məsələlər, həmçinin siyasi fəlsəfənin prinsipləri hüquqla birbaşa əlaqəsi vardır; haqlarla bağlı olan etik və ictimai-siyasi məsələlər yunan filosoflarının əsərlərində xüsusi yer tutur. Təhlil əsnasında şahidi oluruq ki, Sokratın nəzərində insanşünaslıq mühüm amil kəsb edir; insan və onun ictimai-siyasi düşüncəsi, bu düşüncənin insanlarda təsiri çox mühüm məsələlərdən olaraq Sokratın əxlaq fəlsəfəsi ilə bağlılıq təşkil edir. Hazırkı tədqiqatda təkcə siyasi fəlsəfənin mühüm məsələləri deyil, həmçinin mərifətşünaslığın (epistemologiya) əsas üsullarına və Sokratın əxlaq fəlsəfəsinə əsaslanaraq mərifət, insan, vətəndaş, fərdi və ictimai davranışlarda etik normaların əhəmiyyəti, cəmiyyətdə hansı funksiyaları daşdığı Şərq və Qərb filosof və hüquqşünaslarının mötəbər əsərlərinə istinad edərək ətraflı təhlillər aparılmışdır.

Sokratın hüquq fəlsəfəsinə əsasən siyasi fəlsəfənin prinsiplərini təhlil edərək, diqqəti yunan və qərb təfəkküründə hüququn ictimai funksiyalarına yönəltmək olduqca zəruridir. Çünki bütün dövrlərdə ictimai funksiyalar hüquqla sıx balıdır və hüququn mühüm məsələlərini əhatə edir, həmçinin siyasi fəlsəfənin prinsipləri də ictimai hüquqla birbaşa əlaqəsi vardır. Hüququn ictimai-siyasi funksiyaları təbii ki, qədim yunan fəlsəfəsində, yunan filosoflarının

əsərlərində çox geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Ancaq hazırkı tədqiqatda təkcə siyasi fəlsəfənin əsas prinsipləri deyil, burada mərifətşünaslığın (epistemologiya) əsas üsulları, Sokratın əxlaq fəlsəfəsinə əsasən *mərifət, insan və fərdi davranışlarda əsas amillər*, həmçinin Sokratın ictimai fəlsəfəsinə əsasən *əxlaq, mərifət, vətəndaş, ictimai davranış və ictimai həyatın formalaşmasında əsas amillərin* nədən ibarət olduğuna diqqəti yönəltmişik. Çünki Sokratın hüquq, əxlaq və ictimai fəlsəfəsində insan amili mühüm rol oynayır; insan və onun ictimai-siyasi düşüncəsi, bu düşüncənin insanlarda təsiri çox mühüm məsələlərdən olaraq, birbaşa Sokratın *əxlaq fəlsəfəsi* ilə bağlılıq təşkil edir; vətəndaş, mərifət, və fərdi davranışlarda əsas amillər siyasi fəlsəfənin əsas prinsiplərindən hesab olunur. Ümumiyyətlə, istər Sokrat zamanında olsun, istərsə də müasir cəmiyyətlərdə siyasi fəlsəfənin əsas prinsipləri dedikdə, burada bir sıra mühüm məsələlər önə çəkilir və səy göstərilir ki, bunlara cavab verilsin: o cümlədən cəmiyyət, dövlət, ölkənin idarə olunması, ictimai yaşayışın hədəfi, bundan əlavə, insan haqları, hər bir fərdin vəzifələri və digər insanlar qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsi kimi məsələlərə daha çox diqqət olunur (7.s.76). Ancaq hüququn ictimai mənası dedikdə, bu, qanunlara bağlıdır; qanunlar hüquq daxilində insanların ictimai-siyasi, elmi, mədəni və həyatın bütün sahələrini əks etdirir; ictimai hadisələri əks etdirməyən qanunlar faydasız hesab olunur. Bundan əlavə, hüququn ictimai fəaliyyəti qanunların ye-

rinə yetirilməsinin vacibliyinə, dəyərlərinin göstərilməsinə, qanunların hədəfinə, qanunlar arasında olan müxtəlifliyə, qanunlarla bağlı olan müsbət və mənfi aspektlərə, həmçinin etik məsələlərə – fərdi və ictimai davranışlara dəlalət edir. Təbii ki, hüququn ictimai mənasını daha dərinədən bilmək üçün ilk növbədə qədim yunan fəlsəfəsinə və qərb filosoflarının yazdığı əsərlərə müraciət etməliyik. Çünki hüququn fəlsəfəsi ilk olaraq qədim yunan filosofları tərəfindən yazılmış, sonradan əsas elm mənbəyi kimi tədqiq və təhlil olunmuşdur.

1. Sokratın siyasi fəlsəfəsində mərifətsünaslığın (epistemologiya) əsas üsulları

Sokratın siyasi fəlsəfəsini təhlil edərkən burada üç əsas məsələyə diqqət etmək vacibdir. *Birincisi*, Sokrat ilk olaraq fəlsəfi fikirlərində insan və onun varlığından bəhs etmişdir. *İkincisi*, fəlsəfi məsələləri insan və onun ictimai-siyasi əqidəsi ilə əlaqələndirərək, bir növ siyasi fəlsəfənin tədqiqatı üçün zəmin yaratmışdır. *Üçüncüsü*, Sokrat əsas mövzulara, yəni açar məfhumlara istinad edərək, siyasi fəlsəfənin ən mühüm sual və prinsiplərini müxtəlif mərhələlərə ayırmışdır (11.s.9). Onun siyasi fəlsəfəsi həm özündən əvvəlki filosoflardan, həm də Platonun mənə və mahiyyət baxımından fərqlidir. Yuxarıda qeyd olunan bu üç məsələyə baxanda məlum olur ki, Sokratın siyasi fəlsəfəsinin əsasları zehni (mərifətsünaslıq), insanı (əxlaq fəlsəfəsi) və ictimai məsələləri (ictimai fəlsəfə) əks etdirir. Çünki mərifətsünaslıq zehnlə (təfəkkür) bağlı olaraq hərəkət və davranışları müəyyən edir və anladır; əxlaq fəlsəfəsi insanı, fərdi davranışı, yəni gündəlik baş verən hərəkətləri tanıdır; ictimai fəlsəfə də vətəndaşın ictimai həyatındaki davranış və fəaliyyətinin göstəricisidir. Bu xüsusiyyətlər bir-biri ilə sıx bağlılığı vardır. Buradan məlum olur ki, Sokratın siyasi fəlsəfəsində *mərifətsünaslıq* əxlaq fəlsəfəsinin yaranmasında əsas amildir, lakin istər mərifətsünaslıq olsun, istərsə də əxlaq fəlsəfəsi bunların hər ikisi ictimai fəlsəfəyə əsaslanır. Təbii ki, yunan fəlsəfəsinə aid olan mərifətsünaslıq fəlsəfənin mühüm bir hissəsi olaraq tədqiq olunur (3.s.67-69., 2.s.67-69).

Sokratın siyasi fəlsəfəsində epistemoloji (mərifət) usulları bir neçə hissəyə ayırmaq olar. *Birincisi mənə və mərifətlə bağlı olan əsas usullardır* ki, bunlar zat və reallığın mahiyyəti-

ni dərk etməklə yanaşı, həm də insanla bağlıdır. *İkinci üsul epistemoloji hədəfdir*; yəni insan bütün davranışlarına diqqət etməsi və bunun da nəticəsində üstün xüsusiyyətlərə, o cümlədən fəzilətə (Arete) sahib olmasıdır. *Üçüncü üsul, mövcud aləmdə olan reallıqları tədqiq etməkdir*. Məlum olduğu kimi reallıqların tədqiqi fəlsəfə əsasında hasil olur və təbii ki, bu da həyata və insana xüsusi bir mənə bəxş edir. *Dördüncü metod tərz, həmçinin epistemoloji dərk, insanın mahiyyəti barəsində əqli dəlillərə (pofs) və nəzəri düşüncəyə əsaslanır* ki, burada əsas sual *“niyədir”*, nəinki *“necədir”*; həmçinin mərifətsünaslığın əsas üsulları insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri yaratmaqdır ki, burada ən başlıca amil dil və danışqdır. Bu əməl insanın gündəlik həyatında (istər fərdi ya ictimai, istər ailə, dövlət münasibətlərində və istərsə də siyasi cəmiyyətdə olsun) özünü göstərir. Sokratın nəzərində tarixdə bəhs olunan mövzular (məsələn reallıqların öyrənilməsi, məfhumların mahiyyəti və b.) bir-biri ilə əlaqəsi vardır. Buna görə də bu reallıqları öyrənmək üçün nəzərdə tutulan düzgün metod o metoddur ki, gündəlik həyatda xüsusi funksiyaya malikdir (10.c.6.s.12.,13.s.26). Burada Sokratın əsas məqsədi bundan ibarətdir ki, insan həyatı üçün mühüm olan məsələləri öyrənsin və bunu bütün həyatı boyu tətbiq etsin. Əlbəttə, Sokratın əsas diqqəti insan həyatı üçün zəruri olan məsələləri əhatə edirdi və buna görə də o bütün məsələlərə, xüsusi ilə insanın ictimai-siyasi həyatında roluna diqqət edir, bu məsələləri daha çox önə çəkirdi. Ksenofon (Xenophon: e.ə.430-354) *“Sokratın xatirələri”* kitabında bunu bir daha qeyd edərək yazır: Sokrat nəfsi (psyche) mərifətin yaranmasında əsas amil hesab edirdi. Onun fikrincə insan bir şeyin zat və mahiyyətini tanıyarsa, belə olan halda onu digərlərinə də izah edə bilər. Amma o özü bu barədə heç nəyi bilmirsə, təkcə özünü deyil, digərlərini də yoldan azdırar, nəticədə fərdi və ictimai davranışın pozulması halları baş verir (6.s.199).

Sokratın siyasi fəlsəfəsində mərifətsünaslığın əsas üsullarından bəhs edərkən, burada bir neçə əsas məsələyə diqqəti yönəltmək zəruridir. Burada *birinci məsələ* dedikdə, yəni Sokratın hüquq fəlsəfəsində təhlil olunan məsələlər ondan sonra çoxlu ardıcılıqlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Sokratın ardıcılıqları dedikdə burada onun sevimli tələbələrindən biri olan Pla-

ton nəzərdə tutulur. Platon ustasına olan dərin ehtiramla yanaşı, həm də bir çox hallarda onun fikirlərinin tərəfdarı olmuş, fəlsəfə tarixində mərifətsünaslığın yeni inkişaf mərhələsini yaratmışdır. Əlbəttə, fəlsəfi baxımdan onun ustası ilə müəyyən fərqli cəhətləri mövcuddur, ancaq buna baxmayaraq gəldiyi tutarlı nəticələri ustasının dilindən nəql edir. Platon tarixin əsas və mühüm məsələlərini geniş və ətraflı formada izah edir. Məhz buna görə də onu düşündürən əsas məsələlər Sokratın fəlsəfəsində olan bir çox suallardır ki, Platon bunlara cavab axtarır: “fəzilət öyrənilirmi, yəni onu öyrənmək mümkündürmü?” “Dəyərlər nisbidirmi?” “Varlıq və yoxluğun nisbəti dedikdə nə nəzərdə tutulur?” “Qanun və əxlaq təbiətə bağlıdır ya insan həyatının qayda-qanunlarını əhatə edir?” Platon Sokratın təkə realist düşüncələrindən deyil, həm də onun həndəsi və riyazi metodundan da istifadə etmişdir (4.s.12). *İkinci məsələ* əxlaq, fəlsəfi və siyasi məsələlərdə məntiqi qaydaların mövcudluğunu qəbul etmək və bunları qorumaqdır; həm Sokrat, həm də Platon səy göstərmişlər ki, ictimai-siyasi məsələlərin həllində əxlaq, fəlsəfi və məntiqi qaydalara istinad etməklə insan və ictimaiyyət arasında olan münasibətləri dəlillər əsasında göstərsinlər. Buna sübut olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Sokrat və Platon dialoqunda şahidi oluruq ki, epistemoloji və metodoloji mövzular ayrı-ayrılıqda deyil, diqqət etsək görürük ki, bu mövzular fəlsəfi, əxlaq və siyasi məsələlərlə birlikdə izah olunur. *Üçüncü məsələ* isə fərdi və ictimai davranışlarda epistemoloji dəyərlərin təsiridir ki, bu məsələ Sokratın fəlsəfəsində geniş tədqiq olunmuşdur; Sokrat epistemoloji dəyərlərin hədəfini davranışın düzgün olmağı ilə əlaqələndirir: hər bir insanın düzgünlüyə, etik dəyərlərə sahib olması, bəşəriyyətin mənəvi sağlamlığına və sabitliyinə səbəb olacaqdır; insanlar yaxşılıq etməyə çalışmalıdırlar və buna səy göstərməlidirlər, həmçinin göstərməlidirlər ki, yaxşı olmaq nə deməkdir (3.s.8-16).

Məlum olduğu kimi Sokratın vəfatından sonra onun ardıcılıları bir sıra məktəblər yaratmışlar ki, bu məktəblərdə təlim olunan məsələlər bir başa olaraq Sokratın həm siyasi fəlsəfəsini, həm də onun mərifətsünaslığını əhatə etmişdir. Sokratçı məktəblərdən biri hesab olunan *Kirena* məktəbidir ki, bu məktəbin ardıcılıları *kirenaçılar* adlandırılmışdır. Onlara ilk *hedo-*

nistlər (hedonizm: yun. ἡδονή – həyatın məqsədini həzz almaqda görünən əxlaqi təlimdir. A. Əlizadə) deyilir (1.s.105). Qeyd olunduğu kimi bu məktəbin əsas təlimi əxlaqi dəyərlərdir ki, bir-başa olaraq insanın həm şəxsi, həm də ictimai-siyasi həyatı ilə bağlılığı vardır. Bu məktəbin fəal ardıcılılarından olan *Aristippus* insanın durumunu və onun azadlığını yüksək dəyərləndirmişdir. Onun fikrincə, biz yalnız öz duyğularımıza əsaslanaraq bu və ya digər şeylər haqqında hökm veririk. Halbuki bu heç də o demək deyil ki, duyğularımız o şey haqqında doğru bilgi verir. Deməli, əslində şeylərin əsl mahiyyətini açmaq olmaz və təbiətin öyrənilməsi imkansızdır. Təbiətdə isə hər şeyi yalnız “xeyir” və “şərə” bölmək mümkündür. Buna görə də onlara müvafiq dəyərlər ancaq “yaxşı” və “pis” ola bilər (1.s.107). Təbii ki, Aristippusun gəldiyi nəticə Sokratın verdiyi təlimlərə və onun ictimai-siyasi fəlsəfi nəzəriyyəsinə əsaslanır. Çünki onun yaxşı hesab etdiyi əməl – fəzilət insana, cəmiyyətə fayda verən mühüm bir xüsusiyyətdir, lakin pislik isə insana zərər verməkdən əlavə, həm də onu daim yanlışlıqlara sövq edir.

2. Sokratın əxlaq fəlsəfəsi: mərifət, insan, fərdi və ictimai davranışlarda etik normalar

Fəzilət və pislikdən bəhs edərkən, yaxşı olar ki, Sokratın əxlaq fəlsəfəsinə istinad edək. Sokratın əxlaq fəlsəfəsini təhlil edərkən burada əsas mərifət, insan, fərdi və ictimai davranış qaydaları və insana aid olan gündəlik həyat tərzi daha çox diqqətimizi cəlb edir. Sokratın əxlaq fəlsəfəsi dedikdə, burada əsas hədəf təkə əxlaqi dəyərləri öyrənmək deyil, ən əsası əxlaqi dəyərlərə, keyfiyyətlərə sahib olmağın yollarını öyrənmək, həyatı bu dəyərlər əsasında qurmaq və davam etdirməkdir. Sokratın bu nəzəriyyəsinə insana özünü tanıması, dəyərləndirməsi, ən mühümü isə əxlaqa uyğun olan həyat tərzinə uyğunlaşmasıdır. Bundan da əsas məqsəd ruhun və ya nəfsin qorunmasıdır ki, məhz bu qorunma nəticəsində insan yaxşılıqlara meyl edərək düz yolunu tapır. Sokratın təbirincə desək *xeyir* və *yaxşılıqlara* çatır (5.s.9-28). Xeyir və yaxşılıq dedikdə, Sokratın əxlaq fəlsəfəsinə istinad olunaraq, müasir əxlaq fəlsəfəsində də xeyir və yaxşılıqlarla, haqqa əməl etmək kimi xüsusiyyətlərə xüsusi olaraq diqqət olunur. Çünki bu xüsusiyyətlər mövcud aləmin inkişafında, insanın müəyyən məqam və dərəcəyə çatmasında

əsas məqsəd və hədəflərdən biri hesab olunur. Məhz buna görə də xeyir və yaxşı əməllər insanın tam və kamil olması üçün (istər tək və istərsə də cəm olsun) əsas şərtlərdən biri kimi qəbul olunur. Yaxşı əməllərə sövq etmək məcburiyyəti insana vəzifə məsuliyyətini anladır. Belə olan halda insanın vəzifəsidir ki, yaxşı əməlləri özündə yaratsın və etik normaları yerinə yetirsin. Buradan məlum olur ki, xeyir, yaxşılıq, vəzifə, əxlaqla bağlı olan haqq əxlaq fəlsəfəsinin açar məfhumlarından olaraq həm də bir-biri ilə sıx bağlılığı vardır (9.c.3.s.269-278). Almaniyalı filoloq Yegerin (Werner Jaeger: 1888-1961) nəzərində Sokratın əxlaq fəlsəfəsi iki əsas komponentə əsaslanır:

a). Mövzu və hədəf: Sokratın əxlaq fəlsəfəsində mövzu və hədəf dedikdə, burada insanın özünün vasitəsi ilə nəfsini (psyche: İlahi tərəfindən insana verilən varlıq – ruh, nəfs) qoruması və həmçinin bunun yolları barədə təlim nəzərdə tutulur. İnsanın həyatının tam və kamil olmasında qeyd olunan etik normalar mühüm amil hesab olunur. Bu fəlsəfədə (əxlaq fəlsəfəsi) fəzilət kamillik deməkdir, yəni ruhun arzu olunan kamilliyidir. Ruhun fəziləti və ya insanın insanlığının mükəmməl kamilliyi, onun müdrikliyi – fəzilət sahibi olmasıdır ki, bu da insanın fərdi və ictimai davranışlarının düz istiqamətə yönəlməsinə səbəb olur. Bütün fəzilətlər (hikmət, ədalət, dindarlıq, özünü idarə etmək, şücaət, səxavət və digər fəzilətlər nəzərdə tutulur) insanın həyatının yaxşı (aghaton) və həmçinin davranışlarının gözəl (kalon) olmasına səbəb olar. Əgər insanda olan əməllər bu ikisi ilə (aghaton və kalon) uyğun gəlirsə bu əməllərin hamısı yaxşı və gözəldir (9.c.3.s.266-267).

b). Başlanğıc və istiqamət: Sokratın əxlaq fəlsəfəsinin başlanğıc və istiqaməti fəzilətləri tanımaqdır. Məhz bu tanımağın nəticəsində fəzilətə – dəyərlərə yol açılır; daha aydın desək, əgər insanlar bilsələr ki, yaxşı və bəyənilmiş əməllər nə deməkdir və bunun barəsində dərinlən düşümsələr təbii ki, yaxşı və bəyənilmiş həyatı seçər və bu cür də davam edərlər. Buna görə də *pislik* və *rəzillik* (rəzillik. Sokrat bunu akraşiya – ακρασία adlandırır) Sokratın əxlaq fəlsəfəsində və onun bizə tanıtdırdığı etik davranışlarda olması mümkün deyil. Ancaq Sokratın əxlaq fəlsəfəsində əsas istiqamət dedikdə, *insanın özünün olmaqlığı* (Sokrat buna *enkaratiya* – ακερατεια deyir), özünü tanımağıdır ki, insanın

daxilində olan azadlıq məfhumu ilə bağlıdır. Enkaratiya (*insanın özünün olmaqlığı*) siyasi azadlığa qarşıdır, halbuki dövlət rəhbərliyinin ortaq istəyi, yəni qanunun aliliyi siyasi birliyin qorunmasıdır. Hakimiyyətin əsas məqsədi insanın ruhuna və əxlaqına nəzarət etmək və onu daim kontorulda saxlamaqdır. Göründüyü kimi Sokrat *enkaratiya* məsələsində daxili azadlığı əxlaqla əlaqələndirir. Buna görə də ümumi siyasi yanaşmaya əsasən bunun dövlətlə uyğunluğu mövcud deyil. İnsan özünün olmaqlığından və ya daxili azadlığından çox azad və müstəqil şəkildə istifadə edir. Sokratın nəzərində bir insanın ağılı nəfsinə, daxili istəklərinə (instinkt) qalib gəlirsə və nəfsini ağılına tabe edirsə belə olan halda həmin insan azad, qalib və nəfsinin sahibidir (8.s.80). Mövzunu təhlil etdikdə burada əsas iki hədəf diqqətimizi cəlb edir: birinci hədəf ondan ibarətdir ki, insan özünün gündəlik, ictimai-siyasi həyatında hansı dəyərləri daha çox təqib etməli və onlara doğru hərəkət etməlidir? Digər hədəf isə insan necə edə bilər ki, özünün fərdi və ictimai həyatında davranışlarını, rəftar və hərəkətlərini bu dəyərlərə uyğunlaşdırsın? Bu iki hədəfə çatmaq üçün Sokrat ağılı və nəfsi (psuxē, psyche) əsas şərtlərdən biri hesab edir. Məhz bunlar vasitəsi ilə (ağılı və nəfs) insan düzgün düşünərək nəfsini qorumaqla özünü dəyərlərə çatdırma bilər. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, əxlaq mövzusu ilə bağlı olan digər mühüm məsələlər Platon və Sokrat arasında olan dialoqlarda da özünü açıq-aydın göstərir. Bu dialoqlar baxmayaraq ki, Platonun əsərlərində gəlmişdir, amma əsil həqiqətdə burada əxlaqla bağlı olan məsələlər daha çox Sokratın tərəfindən deyilir. Məsələn: dindarlıq (Εὐθύφρων) nə deməkdir? Ədalət (Τρασίμαχος) nədir? Şücaət (Θάρρος) nədir? Özünü idarə etmək (Χαρμίδας) nə deməkdir? Dostluq (Λίζα) nə deməkdir? və digər dialoqları nümunə göstərmək olar ki, burada Sokratın əsas hədəfi ondan ibarətdir ki, insanlar mənsub olduqları həyatları, həmçinin əxlaqi dəyərlər barədə düşümsünlər, həyatlarını əhatə edə biləcək suallara cavab tapsınlar, ən əsası isə bu üstün xüsusiyyətləri özlərində tətbiq etsinlər (14.s.40-45).

Sokratın fikirlərini təhlil etdikdə burada *əxlaqi (mənaevi) inamın və məcburi vasitələrin* də olduğunu müşahidə edirik. Sokrat insanı ağıllı bir varlıq adlandırır. Ancaq burada mühüm bir sual qarşımıza çıxır: ağıllı insan əxlaqa uyğun

olmayan əməllər edə bilərmə? Yəni necə ola bilər ki, düşüncə sahibi etik xətalara yol versin? Sokratın nəzərində insanda baş verən qeyri etik, yəni əxlaqa uyğun olmayan hərəkətlər ağıl ilə idarə olunmur, bu birbaşa olaraq insanın yalnız düşüncəsi ilə bağlıdır. Əxlaqa uyğun olmayan əməlləri aradan qaldırmaq, həmçinin əxlaqimənəvi davranışa sahib olmaq üçün insan əqli (rasional) düşüncəyə və məntiq əsasında *əxlaqi (mənaevi) inama* tərəf getmək məcburiyyətindədir (12. s.5).

3. Sokratın ictimai-siyasi fəlsəfəsi: əxlaq, mərifət, vətəndaş, ictimai davranış və ictimai həyatın formalaşmasında əsas amillər

Sokratın hüquq fəlsəfəsində ictimai-siyasi fəlsəfənin əsas prinsiplərini təhlil edərkən burada siyasi fəlsəfənin əsas amillərinin şahidi oluruq. Çünki Sokratın məsələlərə baxışı, düşüncəsi digər düşüncədən fərqlidir, fərqi onda ki, onun fəlsəfəsində ictimai və siyasi məsələlər birlikdə, yəni bir-birinə nisbət verilərək tədqiq olunur. Sokrat insanı siyasi mövqedən kənarında görmür, çünki onun nəzərində insan ictimai bir varlıq olaraq həm də ətraf aləmdə baş verən hadisələrə – siyasi məsələlərə biganə qalmamalıdır. Məhz bu mənada onun fəlsəfəsinin geniş bir hissəsi ictimai məsələlərlə yanaşı həm də siyasi mövzuları əhatə etmişdir. İctimai – siyasi məsələlər dedikdə burada daha çox mərifət (epistemologiya), vətəndaş və onun ictimai siyasi məsələlərdə mövqeyi, ictimai davranış qaydaları, həmçinin ictimai həyatın mühüm prinsipləri və digər məsələlər nəzərdə tutulur. Bu mövzuda iki əsas amilə diqqət etmək zəruridir ki, Sokratın ictimai – siyasi fəlsəfəsinin əsasını təşkil edir. Bunlar ibarətdir:

a). Mövzu və hədəf: Sokratın ictimai – siyasi fəlsəfəsində insan həyatı üçün zəruri və əməl olunması vacib olan bir sıra məsələlər qarşıya qoyulur ki, bunlar insan həyatında mühüm amillərdən hesab olunur. Bu məsələlər əsasən ictimai həyata bağlı olan siyasi üstünlükləri əhatə edir ki, bunlardan ədalət, özünü idarə etmək, özünü tanımaq, özünə dəyər vermək, mənaevi məsələlərə riayət etmək, o cümlədən dini ayinləri bilmək, insanlarla münasibətdə sədaqət və mərdlik göstərmək, insanın üzərinə düşən öhdəliklərə biganə qalmaması və bunları layiqincə yerinə yetirməsi, vətəndaş hüquqlarını, vəzifələrini dərk etmək, yeri gələndə bunları

qüsursuz yerinə yetirək və digər mühüm məsələlərdir ki, Sokrat fəlsəfəsində ictimai – siyasi həyatın səmərəli və faydalı keçməsi üçün bunlara riayət olunmasına təkid olunur (10.c.6.s.164). Burada əsas məqsəd düşüncə əsasında, həmçinin əxlaqi dəyərləri rəhbər tutaraq ictimai – siyasi məsələləri, siyasi quruluşları islah etmək və dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaqdır. Sokratın nəzərində siyasətin əsas hədəfi bu olmalıdır ki, siyasi quruluş insanlar üçün zəruri olan bütün imtiyazları, o cümlədən insanın ehtiyacı olduğu əmin – amanlığı, yaxşı və rahat həyatı, insanı təmin edə biləcək hər bir şeyi hazırlamalı və bunları təkə ictimai – siyasi həyatda deyil, həm də şəxsi həyatda tətbiq olunmasına səy göstərməlidir (15.c.3.s.612). Sokratın ictimai – siyasi fəlsəfəsini təhlil edərkən burada mövzu və hədəflə yanaşı digər amilin – ikinci amilin şahidi oluruq. Bu ibarətdir:

b). İstiqamət və fərqli yanaşma tərzii: Sokratın siyasi fəlsəfəsinin əsas cəhətlərindən biri də odur ki, (sonralar Platon da fəlsəfəsində bu məsələlərə daha çox yer vermiş və bir çox hallarda bunlara istinad etmişdir) siyasət digər bəşəri fəaliyyətlər kimi özünə xas xüsusiyyətə və texnikaya malikdir. Məhz bu mənada siyasi əməl elə bir əməldir ki, onun həm məharəti, həm də texnoloji xüsusiyyətləri vardır. Buna görə də belə bir siyasət təkə siyasət olaraq deyil, həm də elmə əsaslanan siyasət olmalıdır. Burada *istiqaamətin* fəlsəfi mənası dedikdə isə, yəni əxlaqi dəyərlərə əsaslanmaqla əməli siyasəti əqli təfəkkürə uyğunlaşdırmaqdır, daha aydın desək rasionallaşdırmaqdır.

Sokratın hüquq fəlsəfəsində ictimai – siyasi fəlsəfənin əsas prinsiplərini təhlil edərkən buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun əsaslandığı, yəni ictimai – siyasi fəlsəfəsinin açarı hesab etdiyi bir neçə mühüm məsələ mövcuddur ki, bunları təhlil etmək zəruridir. **Birincisi:** Sokratın nəzərində dövlət baxmayaraq ki, siyasi məsələləri özündə əks etdirir, bununla belə onun nəzərində dövlət zati (təbii) bir məfhumdur, yəni təbii bir üstünlüyə, kimliyə (natural identity) malikdir. Çünki bəşəriyyət, bizi əhatə edən mövcud aləm siyasi toplu ilə (cəmiyyətlə) bağlılığı vardır. Buna əsasən siyasi toplunun üstünlüyü ondadır ki, insan – vətəndaş yaranmazdan əvvəl mövcud olmuşdur. Bu da məlumdur ki, siyasi cəmiyyətin hüquqi prinsipləri dedikdə burada əsas mənbə qanun – sistemləşmiş qa-

nun, nizam – intizam və ağıldır. Əgər ağıl və nizam – intizam olmasa təbii ki, vətəndaşdan qanuna tabe olmağı gözləmək olmaz. Belə olan halda siyasi cəmiyyətdə fəzilətin yaranması və bu fəzilətlərə əməl etmək mümkün olmayacaq. **İkincisi:** hökumət insanın ehtiyacı olduğu bütün tələbləri, o cümlədən incəsənəti, bədiiliyi və gözəlliyi özündə birləşdirən ictimai – siyasi, mədəni bir qurumdur. Təbii ki, bu qurumda mövcud olan düşüncə və dərin ağıl sahibləri sənətə diqqət yetirməlidirlər. **Üçüncüsü:** hökumətin ictimaiyyət üzərində tələbləri və öhdəlikləri ilə yanaşı həm də xüsusi bir texnikaya malik olmasıdır. Buna görə də bu sahədə bacarıq və təcrübəsi olan insanlara ehtiyac duyulur. Dövlətin idarəçiliyində belə insanların olması ictimaiyyətin inkişafına və tərəqqisinə yol açır, insanlar daha da inkişaf edir və düz yolu tapırlar; düz yolu tapdıqca fəzilətlərə sahib olmağa yaxınlaşırlar ki, bunun da nəticəsində insanın ictimai, siyasi, mədəni həyatı qanunun tələbləri ilə tənzimlənir və irəliləyir. **Dördüncüsü:** burada ən əsas məsələ siyasi cəmiyyətin qanuna tabe olmasıdır; yəni siyasi cəmiyyətin formalaşmasında qanun ən öndə gedən qüvvə və dövlətin dayağıdır. Qanun pozuntusu heç bir halda qəbul edilməzdir. Ümumiyyətlə, zaman və şəraitdən, vətəndaşın tutduğu mövqedən asılı olmayaraq qanunun aliliyi bütün hallarda qorunmalı və hər bir insana (bəzi hallarda əqli qüsuru olan insanlar istisna olunur) şamil olmalıdır. **Beşincisi:** vətəndaş özünə vətəndaşlıq hissini aşılmalıdır və bu o halda mümkündür ki, insan fəzilətlərə sahib olsun. İctimaiyyətin ədalət prinsiplərinə riayət etməsində insanın fəzilətlərə sahib olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir; daha aydın desək, əgər böyük bir toplu deyil, hətta tək – tək insanlar gözəl və bəyənişmiş xüsusiyyətlərə sahib olarlarsa, belə olan halda insanların haqqına riayət olunacaq və cəmiyyət haqsızlıqdan və ədalətsizlikdən əziyyət çəkməyəcək. Bütün hallarda ədalət həm hökumətin, həm də ictimaiyyətin söykəndiyi ən əsas dayağıdır. **Altıncısı:** Sokratın nəzərində hökumətin və dövlətin məqbulluğu və qanuniliyi iki meyarə əsaslanır: birinci meyar qanunvericilikdir; yəni qanuna sözdə və yazıda deyil, ona əməldə – ədalət əsasında riayət olunmalıdır; ikinci meyar vətəndaşın razılığıdır, yəni vətəndaş mənsub olduğu məkləndə mövcud qərarlardan razı olmalıdır, bir növ dövlət vətəndaşın razılığını qazanmalı-

dır. **Yeddincisi:** dövlətin, hökumətin və siyasətin əsas məqsədi vətəndaşların sosial, mənəvi – əxlaqi həyatını məcburi vasitələrdən istifadə etməklə deyil, düşüncə və ağıl vasitəsilə daha da yaxşılaşdırmaq olmalıdır (10.c.6.157-159). Altıncı hissədə vətəndaşın razılığı meyar olaraq göstərilir. Burada vətəndaşın razılığı dedikdə bunun bir az təhlilə ehtiyacı vardır. Vətəndaş hər hansı bir qərardan razı qalmaq istəyirsə, ilk olaraq dövlətin tələblərinə cavab verə biləcək iqtidara malik olmalıdır; yəni birinci növbədə fərd olaraq üstün xüsusiyyətlərə sahib olmalıdır; əgər dövlətdən hər hansı bir tələbi varsa, bu tələblər müqabilində vətəndaşlıq hissini ortaya qoymalıdır – layiqli vətəndaş olmağını sübuta yetirməlidir. Əks halda vətəndaşın razılığından söhbət gedə bilməz. Çünki özünü tanımayan, dəyər verməyən insan dövlətin onun üçün yaratdığı şəraitin və əmin – amanlığın belə fərqiində olmaz. Bunları dərk etmək və dəyərləndirmək üçün ilk növbədə vətəndaş sağlam ağıla, müdrik düşüncəyə və etik davranışa sahib olmalıdır; yaşadığı məkanda hər bir hadisəni diqqət və fəhmlə araşdırmalı, düzgün və ədalətli nəticə çıxarmalıdır. Təbii ki, belə olan halda dövlətin də vəzifəsidir ki, qanun çərçivəsində vətəndaşın qanuni tələblərini qəbul etsin və onun razılığını qazansın.

İctimai – siyasi birlik: yuxarıda qeyd olunan yeddi məsələ ki, Sokrat bunları ictimai – siyasi məsələlərin həllində mühüm meyarlar adlandırır, bu məsələləri təkə Sokratın hüquq fəlsəfəsində deyil, eyni zamanda Platonun əsərlərində də görmək olar. Əxlaqi fəzilətlər dedikdə həmin siyasi fəzilətlər nəzərdə tutulur. Sokratın və Platonun əsərlərində siyasət mahiyyət etibarını ilə fikir və bilik deməkdir. Onların nəzərində siyasət və hökumət (idarəetmə) gərək dərin ağıla və elmə əsaslansın. Çünki siyasətin və hökumətin əsas hədəfi vətəndaşın əxlaqi, ictimai – siyasi və mədəni həyatını islah etmək və onun səadətini təmin etməkdir. Siyasət və hökumət vətəndaşın əxlaqi, ictimai – siyasi həyatını islah edərəkən əxlaqın və qanunun tələblərindən, həmçinin məntiqə əsaslanan düşüncədən istifadə etməlidir ki, siyasət, qanun və ədalət arasında birlik yaransın, həmçinin bu birlik və əlaqə reallaşsın. Qeyd olunan məsələlər Platonun “Sokratın müdafiəsi” (Απολογία Σωκράτους) dialoqunda göstərilmişdir. Bundan əlavə, ictimaiyyət və siyasətin əlaqəsindən bəhs edərkən

bu barədə məşhur Britaniyalı yunan fəlsəfəsi üzrə tədqiqatçı Qatrinin (William Keith Chambers Guthrie: 1906-1981) gətirdiyi arqumentə diqqət etmək yerinə düşərdi. Onun fikrincə, Platon bu dialoqunda açıq şəkildə Sokratın həyat və siyasətini nümunə göstərməklə özünü siyasətdən kənarlaşdırdı, bir növ kənara çəkildi; “*Sokratın müdafiəsi*” dialoqunda Sokrat və Platon arasında olan məsələlər, yəni Sokratın tarixi siyasətinin əsas mövzuları başqa mənalarda izah olundu; bundan əlavə, burada Sokratın siyasi fəlsəfəsinin əsas qayəsi olan bir sıra məsələlər (məsələn: filosofun siyasətdən uzaqlaşdırılması, atılan addımların məhdudlaşdırılması və s...) göstərilirdi. Bunlar dialoqda Sokratın adından deyilərək bir daha göstərilir ki, bütün insanların dövlətin idarə olunmasında, şəhər rəhbərliyinin inzibati işlərində iştirak etmək hüququ yoxdur. Qatrinin qeyd etdiyi fikirlər təbii ki, dialoqda öz əksini tapmışdır (10.c.6.60-61).

İctimai – siyasi ayrılıq: ictimai – siyasi birlikdən danışarkən, bəzi hallarda bu birliyin fərqli tərəflərinin – ictimai-siyasi ayrılığın da şahidi oluruq. İctimai – siyasi ayrılıq dedikdə burada Sokratın və Platonun fikirləri arasında olan fərqə diqqət etməyimiz olduqca vacibdir. Yaxşı olar ki, bunlara qısa və konkret şəkildə diqqət yetirək.

1). *Siyasi islahat və siyasi idealizasiya (ideallaşdırma):* qeyd olunduğu kimi Sokratın nəzərində siyasi islahat ağıla və əxlaqa əsaslanır; daha aydın desək, burada rasionalizmə və etikaya söykənən bir növ siyasi islahat görürük. Ancaq Platonun əsərlərində isə (Πολιτεία, Νόμοι) arzu olunan ideal və siyasi bir cəmiyyətin (qanunların) yaranması ilə üz-üzəyik.

2). *Dövlət mümkündür istənilən bilik səviyyəsi ilə məhdudlaşsın və digər tərəfdən isə istənilən biliklərdə məhdudiyyətsiz olsun:* Sokrat tam mənəvi (əxlaqi) və rasionel bir siyasi sistemin yarana biləcəyinə şübhə edir. Çünki cəhəllətin, savadsızlığın hüdudu sonsuzdur və bilik dairəsi isə geniş və bəzən məhduddur. Buna görə də insanın istədiyi əxlaqi, fəlsəfi, mənəvi və siyasi həyat haqqında tam bilik əldə etməsi çətin və əlçatmazdır. Ancaq Platonun nəzərində arzu olunan real, ideal bir hökumət təşəbbüsü və tələbi ağıllı, tədbirli, hökmlü insanlar tərəfindən yalnız mümkün və arzu olunan deyil, eyni zamanda zəruri və qaçılmazdır (16.s.28-30). Təbii ki, əxlaq və siyasət arasında olan bağlılıq,

bəlkə də nikbin yaxınlıq Platonun ən mühüm tezislərindən biri hesab olunur.

3). *İslah olunma siyasəti və rasionel inam – ideal siyasət və siyasi hüquqi prinsiplər:* Sokratın nəzərində siyasi quruluşlarda və vətəndaşların siyasi, əxlaqi – mənəvi yaşayışında aparılan islah olunma siyasəti insanların yüksək intellektual səviyyəsinin inkişafına təsir göstərir. Buna görə də islah olunma siyasəti və rasionel inam yetərli ki, vətəndaş düz yolunu tapsın və digərlərinin də islah olunmasına yardımçı olsun. Burada Platonun fikirləri də maraqlıdır. Onun fikrincə, siyasi quruluşlarda vətəndaşların mənəviyyatında və davranışlarında aparılan islah olunma siyasəti vətəndaşın əxlaqi – mənəvi, siyasi həyatını islah etməklə yanaşı həm də insanın ruhunu fəzilətlərə çatmağa adət etdirir və eyni zamanda insan bu fəzilətlərə malik olmaq üçün çalışır və səy göstərir. Belə bir şəraitdə təbii ki, ideal siyasət və siyasi hüquqi prinsiplər tələb olunur (15.c.3.s.673-781).

4). *Güclü, düşünülmüş və islah olunmuş dövlət – siyasi qüvvə və ideal dövlət:* yuxarıda qeyd olunduğu kimi Sokratın nəzərində rasionel inam və dərin düşüncə əsasında yaranan dövlət epistemoloji, əxlaqi-mənəvi, fəlsəfi dəyərləri özündə birləşdirən və vətəndaşların da səadətə və xoşbəxt həyata qovuşması üçün təmin ediləcək bir dövlətdir. Amma Platonun nəzərində siyasi qüvvə və ya siyasi hakimiyyət hər bir vətəndaşın əxlaqi və siyasi həyatını tənzimləmək üçün əsas şərtidir. Siyasi hakimiyyətin ideal olmasında əsas tələb ondan ibarətdir ki, dövlətin idarəçiliyi ağıllı insanlardan, o cümlədən filosoflardan və düşüncə sahiblərindən ibarət olmalıdır. Yalnız siyasi və hüquqi güc olarsa, belə olan halda dövləti idarə edən hakim qüvvə (filosof) hədəfə çata bilər. Buna görə də hakimiyyətin idarə olunmasını öhdəsinə götürən hakim filosof dövləti daim nəzarətdə və kontorulda saxlamalı, həmçinin dövləti təqdim olunan elm-təhsil məqsədlərinə uyğun olaraq idarə etməli və formalaşdırmalıdır. Siyasi qüvvələr vətəndaşlara güclü təsir göstərir və çalışırlar ki, mövcud vəziyyəti yanlış olaraq insanlara təqdim etsinlər. Belə olan halda hakimiyyəti idarə edən hakim filosof vəziyyəti diqqətdə saxlamalı, bütün təbəqələrə tam nəzarət etməli və bu nəzarəti gücləndirməlidir (15.c.3.s.673-781).

Nəticə. Sokratın hüquq fəlsəfəsində ictimai-siyasi fəlsəfənin əsas prinsiplərini təhlil

edərkən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Sokratın burada əsas məqsədi qanunlardan istifadə etməklə etik normaları (əxlaqi dəyərlər), ictimai-siyasi və fəlsəfi məsələləri təkcə filosoflara deyil, ümumi kütləyə anlatmaqdır. Sokratın nəzərində dövlətin idarəçiliyində filosofun özünü başçı kimi deyil, yalnız qanunların yerində və ədalətlə işlənməsində öndə gedən bir başçı kimi təqdim etməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sokratın hüquq fəlsəfəsində ictimai-siyasi fəlsəfənin əsas prinsipləri təkcə islahedici xarakter daşımır, burada qüsur və çatışmamazlıqlar göstərilməklə, həm də bunların həlli yolları da izah olunur. Ancaq Platonun hüquq və ictimai-siyasi fəlsəfəsinə diqqət etsək görərik ki, burada çatışmamazlıqlarla yanaşı, həm də daha çox ideal məsələlər önə çəkilir; daha dəqiq desək, onun yazdığı ideal və tənqidi bir fəlsəfədir. Çünki Platon dövlətin idarəçiliyində filosofun hakim olması məsələsində (Πολιτεία) onun (filosofun) daha çox ideal düşüncəyə sahib olmasını iddia edir, ancaq qanunverici filosof dedikdə isə (Νόμοι) burada daha çox real və həqiqi düşüncə sahibinin olduğunu bildirir. Diqqət etmək lazımdır ki, Sokratın siyasi fəlsəfəsi elə bir siyasi fəlsəfə deyil ki, düşüncəyə mənfi təsir göstərsin və müxtəlif ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olsun, həmçinin insan varlığı üçün təhlükə yaratsın və ona zərər versin, əksinə Sokrat hər bir fikrində siyasi fəlsəfənin insanlar üçün dəyərli və faydalı olmasını bildirmiş, bunun real yollarını da göstərmişdir; daha dərinədən yanaşsaq görərik ki, Sokratın siyasi fəlsəfəsində hələ də canlılıq, dinamizm, insanı düşündürən səbəblər mövcuddur. Çünki Sokrat bu günümüzdə də hüquqi, ictimai-siyasi elmlər üzrə filosof olaraq, zamanımızın daha çox öyrənilən mütəfəkkiridir. Hüquqi, siyasi və sosial məsələlərdə hələ çox nəzəri düşüncə ondan götürülə bilər. Ümumiyyətlə, Sokratın və Platonun mərifətşünaslığı (epistemologiya) əsasında tarixən yazılmış əsərlər, o cümlədən əxlaq, hüquq və siyasi fəlsəfə demək olar ki, klassik siyasi fəlsəfəni əks etdirir və klassik siyasi fəlsəfənin bir növ davamı olduğu anlamına gəlir. Necə ki, Romanın ictimai-siyasi fəlsəfəsi, orta əsrlər fəlsəfəsi, Renesans dövrünə aid olan fəlsəfi düşüncə zaman keçdikcə müasir düşüncəyə təsir edərək modern hesab olunur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əlizadə A. Antik yunan fəlsəfəsi. Bakı: 3 sayılı Bakı mətbəəsi, 2016, 288 s.
2. Əbdülrəhman Bədəvi. Ərəblərin nəzərində Əflatun (Platon). Misir: Misir İntibah Kitabxanası, h.q. 1343/2012 m. 327 s.
3. Hamlin Devid. Epistemologiyanın tarixi. Tərcümə edən: Şapur Etimad. Tehran: Humanitar elmlər üzrə araşdırmalar və Mədəni Tədqiqatlar Mərkəzi, h.ş. 1374/1996 m. 226 s.
4. Hubi Pamela. (Huby Pamela M). Sokrat və Əflatun (Platon). Tərcümə edən: Xuşyar Dihəmi. Tehran: kiçik nəşr (nəşr-e kuçek), h.ş. 1377/1999 m. 104 s.
5. Jeks. Əxlaq fəlsəfəsi (əməli hikmət). Tərcümə edən: Əbülqasım Pur Hüseyni. Tehran: Əmir Kəbir, h.ş. 1362/1983 m. 136 s.
6. Ksenfun (Xenophon). Sokratla bağlı xatirələr. Tərcümə edən: Muhəmməd Həsən Lütüf Təbrizi. Tehran: Xarəzmi, h.ş. 1373/1995 m. 228 s.
7. Mir Abdülhüseyn Nəqibzadə Cəlali. Fəlsəfəyə giriş. Tehran: Təhəri, h.ş. 1387/2008 m. 282 s.
8. Seyid Mahmud Nəcəti Hüseyni. Sokratın və Əflatunun tarixi-siyasi fəlsəfəsini yenidən oxuyaq. Siyasi elmlər tədqiqat mərkəzi, N 2, h.ş. 1385/2007 m. s.69-93.
9. Verner Jager (Werner Jaeger). Paydiya (ingilis dilində: paideia). Uşaqların tərbiyəsi və inkişafı). Tərcümə edən: Muhəmməd Hüseyn Lütüf Təbrizi. Tehran: Xarəzmi, h.ş.1376/ 1997 m. 400 s.
10. Vilyam K.S. Qatri. Yunan fəlsəfəsinin tarixi: Əflatun (Platon). Tərcümə edən: Həsən Fəthi. c.VI. Tehran: Günün düşüncəsi (Fikr-e ruz), h.ş. 1377/1999 m. 151 s.
11. Yan Patuçka. Sokrat: cəhalətdən oyanış. Tərcümə edən: Mahmud İbadyan. Tehran: Hermes, h.ş.1378/2000 m. 126 s.
12. Friedrich, C. J. A history of Philosophy. New York: Image Books, 1964, vol. 1, part 1, 544 p.
13. Gupta M. G. History of political Thought. Chaithanya press, 1982, 507 p.
14. Klosko G. The Development of Plato's political Theory. Methuen: Cambridge University Press, 1986, vol. I, 263 p.

15. Theodor Gomperz. Greek Thinkers: A History of Ancient Philosophy. Vol. III. Translated by Mohammad Hassan Lotfi Tabrizi. Tehran: Kharazmi. 1996, 640 p.
16. Trevor J. Saunders. Plato: The Laws. London 1970, 560 p.

Антига Пашаева

Резюме

Философия права Сократа: основные принципы политической философии эпистемология, этические нормы в индивидуальных и общественных поведениях (философский, правовой, общественно-политический анализ)

При изучении основных принципов политической философии с обращением к философии права Сократа, мы сосредоточили внимание на общественной функции права в греческой и западной мысли. Потому что во все времена общественные вопросы, как и принципы политической философии, имели непосредственную связь с правом; этические и социально-политические вопросы, связанные с правами человека, занимают особое место в произведении греческих философов. В ходе анализа мы становимся свидетелями того, что человековедение является важным фактором во взглядах Сократа; человек и его общественно-политическая мысль, влияние этой мысли на людей – один из важнейших вопросов, связанных с нравственной философией Сократа.

В данном исследовании рассматриваются не только важные вопросы политической философии, но и значение этических норм в познании, человеческом, гражданском, индивидуальном и общественном поведении с обращением к основным методам познаниеведения (эпистемологии) и нравственной философии Сократа, их функция в обществе на основании достоверных произведений восточных и западных философов и правоведов.

Ключевые слова: Сократ, философия права, политическая философия, моральная философия, эпистемология, общественные принципы, этические нормы.

Antiga Pashayeva

Summary

Socrates' philosophy of law: the basic principles of political philosophy - epistemology, ethical norms in individual and social behavior (philosophical, legal, socio-political analysis)

Referring to Socrates' philosophy of law, in studying the basic principles of political philosophy, we have focused on the social function of law in Greek and Western thought. Because at all times, social issues, as well as the principles of political philosophy, are directly related to law; ethical and socio-political issues related to rights have a special place in the works of Greek philosophers. In the course of the analysis, we see that in the eyes of Socrates, anthropology is an important factor; man and his socio-political thought, the influence of this thought on people is one of the most important issues related to the moral philosophy of Socrates.

The present study is based not only on important issues of political philosophy, but also on the basic methods of epistemology and the moral philosophy of Socrates. The importance of ethical norms in enlightenment, human, civic, individual and social behavior, and its function in society have been analyzed in detail, with reference to the authoritative works of Eastern and Western philosophers and lawyers.

Keywords: Socrates, philosophy of law, political philosophy, philosophy of morality, epistemology, social principles, ethical norms.

UOT 32

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.244>

HÜMEYRƏ MUSTAFAYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

“Humanitar fənlər” kafedrasının f.f.d., dosenti

Azərbaycan

Humeyra_Mustafayeva@unec.edu.az

DEMOKRATIYA NİYƏ LAZIMDIR? MÜASİR DÖVRDƏ DEMOKRATIYANIN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: demokratiya, xalq hakimiyyəti, azad seçki, vətəndaş cəmiyyəti

Demokratiya qədim dövrdən başlayaraq dövlətin idarə olunması forması olub, müasir dövrdə bəşəriyyətin daima elan etdiyi xalqın idarəçiliyi prinsipinə əsaslanan anlayışdır. Demokratiya zamanla bütün dünyanın inkişaf etmiş millətlərinin yaşadıkları, qurduqları cəmiyyətlərin yeni təkmil ideyaların əsasında formalaşmışdır. Məhz bunun əsasında xüsusilə dünya ölkələrində demokratiya uzun tarixi bir yol keçmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatlarının müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmış, bu dövlətin əsasını qoymuş İstiqlal Bəyannaməsi müəlliflərindən biri olan ABŞ-ın üçüncü prezidenti Tomas Cefferson demokratiya haqqında demişdir: “Avropada demokratiya uğrunda çoxlu qan axıdılıbsa, Amerikada çoxlu mürəkkəb axıdılıb”. Maraqlısı odur ki, Tomas Cefferson başqa müttəfəklərdən fərqli olaraq demokratiyaya həm nəzəri, hə də praktik cəhətdən cəmiyyətdə tətbiq etmiş ictimai siyasi xadim olmuşdur. Demokratiyanın xarakterik cəhətlərini araşdırmışdır. Demokratik rejim xalqın hakimiyyətinə əsaslanan bir rejimdir. Müasir dövrdə cəmiyyət yüksək texnika və texnologiyaların təsiri ilə dinamik inkişafdadır. Belə bir zamanda cəmiyyətin idarə olunmasında daha liberal metodların istifadə olunmalı, plüralizmə, müxtəlifliyə, azad seçimə imkan verilməli, söz, mətbuat, vicdan azadlığına imkan və şərait yaradılmalıdır. Aleksis de Tokvil “Amerikada demokratiya” traktatında dövlətin formalaşmasında federativ sistemin mövcudluğunu vacib hesab edirdi. Mən bunu insan rifahının və azadlığının etibarlı təminatı kimi görürəm [8, s.142]. Görkəmli fransız tarixçisi, ictimai siyasi xadim, filosof Aleksis

de Tokvil Amerika Birləşmiş Ştatlarında olarkən amerika demokratiyasını araşdırmışdır.

Və bu nəticəyə gəlmişdir ki, əsilzadə aristokratiyanın hökmdarlığı hər yerdə istər-istəməz hakimiyyəti ilə əvəz olunur [8, s.158].

Demokratiya zaman keçdikcə, yeni cəmiyyətlər formalaşdıqca yeni idarəçilik formasını aldı. Avropa dövlətlərinin, millətlərinin demokratiya uğrunda savaşı dünya ölkələrinin tarixinin dönmüş yollarını müəyyən etdi.

Avropanın müxtəlif ölkələri siyasi mədəniyyətlərinə uyğun olaraq fərqli demokratik dövlət formaları yarada bilmişlər. Müasir cəmiyyətlərdə baş verən transformasiyalar siyasi sosial həyata təsir göstərmişdir. Bu baxımdan Avropa və demokratiya anlayışlarını eyni mənada da ifadə etmək olar. Demokratiya dedikdə, ilk öncə ağıla Avropa gəlir. XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində liberal-demokratik inqilabların Avropada baş verməsilə ənənəvi monarxiya, hakimiyyət üsulunu dağıdaraq yeni demokratik qaydaları tənziqlənməyə başladı. Hələ XVII əsrdə ingilis filosofu Con Lokk ilk dəfə “Dövlət idarəçiliyi haqqında iki traktat” adlı əsərində hakimiyyətin bölgüsü prinsipi ideyasını irəli sürərək, konstitusiyalı parlament monarxiyası idarəetmə sistemini irəli sürmüşdür. Müasir dövrdə bir çox müstəqil, demokratik dövlətlərin, həmçinin Amerika Birləşmiş Ştatlarının hakimiyyət bölgüsü prinsipi məhz bu bölgüyə əsaslanmışdır. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikası da bu sistemdən faydalanan dünyəvi dövlətlər sırasına daxildir. XVIII əsrdə din və dövlət arasında ziddiyyətlərin əsasını qoyan hakimiyyət bölgüsü bir çox Avropa ölkələrində

parlamentli respublikaların yaradılması prosesini sürətləndirdi. Lakin Avropada demokratikləşmə prosesi bütünlüklə İkinci Dünya müharibəsindən sonra başa çatdı. Siyasətşünaslar hesab edirlər ki, bu zamana qədər yalnız dörd Qərbi Avropa ölkəsində Böyük Britaniya, İsveçrə, İsveç və İrlandiyada hakimiyyətin demokratik cəhətdən idarə olunması prosesi həyata keçirilirdi. İkinci Dünya müharibəsi Avropanın siyasi xəritəsinə təsir göstərməklə yanaşı, millətçiliyə, rasizmə son qoymaqla Qərbi Avropa ölkələri demokratiyanın inkişaf yoluna davam etdilər. Avropada liberal və sosial-demokratik yönümlü partiya və təşkilatlar fəaliyyət göstərməyə başladı. Çox təəssüf ki, Mərkəzi və Şərqi Avropa kommunizm ideologiyasının təsiri altına düşdülər. Yalnız XX əsrin 90-cu illərində SSRİ-nin süquta uğraması ilə Avropa dövlətləri bütövlükdə demokratiya yolunu tutdular. Bu ölkələr liberal dəyərlərə üstünlük verərək, yeni liberalizmin prinsiplərini azad rəqabət, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının qorunması, azad bazar iqtisadiyyatının inkişafı tərəfdarlarına çevrildilər. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir prosesdə müxtəlif ölkələrdən Avropaya üz tutan miqrantların yerləşməsi ilə və onların müxtəlif mədəniyyətlərin, adət-ənənələrin, milli-mənəvi dəyərlərin gətirməsi, bəzi Avropa ölkələrində radikal millətçiliyin meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Buna baxmayaraq Avropa Birliyinin sərhədlərinin genişlənməsi müəyyən qədər radikalizmin qarşısını almaqda davam edir. Avropa Birliyi həmçinin demokratiyanın bütün Avropa dövlətləri arasında bərabər şəkildə inkişafını həyata keçirmək məqsədilə, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrində demokratik institutların, qayda qanunların sivil şəkildə formalaşmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Təbiidir ki, Şərqi Avropanın iqtisadi vəziyyəti Qərbi Avropadan hələ də geridə qalmaqdadır. Amma Şərqi Avropa xalqlarının kommunizm ideologiyasından azad olması, demokratik inkişaf yolunu tutması, zamanla iqtisadi problemlərin aradan qalxmasına ümid edirlər. Məsələn, Qərbdə sivil söhbət zamanı parlamentarizm və azadlıq ənənələrindən qürurla danışan polyaklar və macarlar, Avropanın ən demokratik xalqı olan ingilislər arasında oxşar cəhətlər qurmağı xoşlayırlar. “Biz və ingilislər”, lakin “biz ingilislər kimi deyil” kəlməsini söyləməyi unutmur-

lar. Siyasətşünaslar hesab edirlər ki, indiki Avropa məkanı liberal prinsiplər üzərində qurulması strateji məqsəd olsa da, ən başlıcası demokratiya və vətəndaş azadlıqlarını özündə ehtiva edən Avropa layihəsi, özlüyündə bir o qədər də demokratik deyil. Sərhədlərini genişləndirmiş Avropa Birliyi çərçivəsində bir tərəfdən Almaniya və Fransanın rəhbərlik etdiyi və varlı ölkələrin elit klubu, digər tərəfdən isə “ikinci dərəcəli avropalılar, yəni Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri mövcuddur. Baxmayaraq ki, bu birliyə iqtisadi-siyasi sistemlərə cavab verən dövlətlərdə daxil olmuşdur. Bu təbii bir proses idi, çünki hər hansı ittifaqa daxil olmaq üçün müəyyən parametrlər uyğun gəlməlidir. Amma yenə də bu Avropa dövlətləri arasında siyasi və iqtisadi əngəllərə baxmayaraq demokratik ruh mövcuddur” [6, s.140].

Demokratik rejimdə xalq hakimiyyətin mənbəyinə çevrilir. Demokratik prinsiplərin əsas mahiyyətini cəmiyyətin liberal metodlarla idarə olunması təşkil edir. Liberal cəmiyyətdə insan haqlarının müdafiəsi, azad söz, çoxluğun fikirlərinin nəzərə alınması, mülkiyyətin qorunması şərtləri hesab olunur.

Nəzərə alsaq ki, XX əsrin əvvəllərində Avropada demokratiya müəyyən insan qruplarına şamil edilirdi, əhalinin müəyyən hissəsini təşkil edən xüsusi mülkiyyətə malik vətəndaşlar azad hüquqlara malik idilər. Bu ölkələrdə seçkilər zamanı əhalinin müəyyən hissəsi seçkilərdə iştirak edirdi. Qadınlar isə ümumiyyətlə seçkilərdə iştirak etmək hüququndan məhrum idilər. Məsələn: 1830-cu ildə 30 milyonluq əhalisi olan Fransada 200 min vətəndaş yalnız seçkilərdə iştirak edə bilirdilər. Demokratiya uğrunda mübarizə cəmiyyətə və mədəniyyətə mühüm təsir göstərirdi. Demokratiya tərəfdarları azad söz, insanların hüquq bərabərliyi kimi demokratik prinsiplərin qorunması ilə cəmiyyətin təməkləşməsinə, onun inkişaf dinamikasının artmasına müsbət təsirini göstərmişdir. Bu gün Avropanın lokomotiv dövləti sayılan Almaniya Federativ Respublikası XX əsrin əvvəllərində demokratik islahatların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır. Yeni yaranmış təşkilatlar əhalinin sosial vəziyyətinin yüksəldilməsi üçün mühüm addımlar atmışlar. XX əsrin əvvəllərində Almaniya dövləti demokratik islahatların liberal dəyərlər üzərində inkişaf etməsi,

məcburi və pulsuz təhsilin yaranmasına, əhəlinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını gücləndirərək, yeni güclü sosial dövlətin formalaşması prosesini sürətləndirdi.

İnsan hüquqlarının müdafiə olunmasında hakimiyyət orqanlarının üzərinə böyük məsuliyyət düşdüyünü xüsusi vurğulayan Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev demişdir: "...hakimiyyət orqanlarında vəzifə daşıyan insanlar, Azərbaycan vətəndaşları insan hüquqlarını qorunması və təmin olunması üçün xüsusi məsuliyyət daşıyırlar. Hesab edirəm ki, əgər vəzifəli şəxslər, hakimiyyət orqanlarında çalışan insanlar insan hüquqlarının qorunmasını özlərinin əsas vəzifəsi kimi dərk edə bilsələr, biz bu sahədə çox nailiyyətlər əldə edə bilərik.

Mən bu gün Azərbaycanda bütün hakimiyyət orqanlarından, dövlət, hökumət orqanlarında vəzifə daşıyan bütün vətəndaşlarından insan hüquqlarının qorunması ilə əlaqədar üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsini tələb edirəm. Bəyan edirəm ki, biz bir məsələni həmişə diqqət mərkəzində saxlayacağıq və hər bir vəzifəli şəxsin işini onun bu sahədəki vəzifələrini yerinə yetirməsi ilə qiymətləndirəcəyik" [1].

Müasir dövrdə 200-ə yaxın dövlət vardır. Bir o qədər də demokratik ölkə vardır. Dünyanın 165 demokratik dövlətlərində mövcud olan demokratik rejimdən biri o birinə bənzəmir. Prezident və parlament üsul idarəsi ilə idarə olunan demokratik dövlətlər, unitar və federativ dövlətlər, majoritar və proporsional seçki üsulu ilə seçkiləri keçirilən dövlətlərdə demokratiya, monarxiya üsulu ilə idarə olunan demokratik dövlətlər, dinin hakimiyyətlə birləşdiyi demokratik dövlətlər və s. mövcuddur. Buna baxmayaraq hər bir demokratik ölkələrin ümumi, oxşar cəhətləri mövcuddur. Cəmiyyət mürəkkəb, çoxcəhətli, olduğu üçün tarixi inkişafı, adət-ənənələri, milli dəyərləri fərqləndiyinə görə vahid demokratik model mövcud deyil. Həmçinin aktiv demokratiya və müasir demokratiya arasında da mühüm fərq mövcuddur. Demokratiya əgər xalqın hakimiyyətidirsə, qanunvericilikdə birbaşa xalq iştirak etməlidir. Təbiidir ki, bu mümkün deyil. Müasir dövrdə bu sistem seçkilərlə əvəz olunmuşdur. Hakimiyyət xalqın seçimi ilə onların adından idarə olunur. Bu sistem nümayəndələri demokratiya adlanır.

Bəzi demokratik ölkələr demokratiyanın dövlətdə mövcudluğunu hakimiyyətə seçkilərin keçirilməsi ilə əlaqələndirirlər. Amma bu seçkilərin nə qədər şəffaf, nə qədər düzgün keçirilməsi bəzən müasirləri sual altına qoyur. Ona görə çoxluğun hakimiyyəti idarə etməsi demokratiya hesab olunursa, bəs azlığın hüquqları necə təmin olunur?

Dünya ölkələrinin tarixi inkişaf mərhələlərinə diqqət yetirsək, hər bir dövlətin nəsillərdən nəsillərə irsən ötürdüyü demokratik təfəkkür tərzləri, onun milli-mənəvi dəyərləri ilə birləşərək müəyyən siyasi-mədəni genotipi ilə formalaşdırır. Bu dünyanın bütün xalqlarına məxsus xarakterik cəhətdir. Müxtəlif dövlətlərdə uzun illər boyunca mövcud olan idarəetmə sistemi yeni idarəetmə sistemi ilə əvəz olunmuşdur. Bu keçid dövrünü xalqlar özünəməxsus şəkildə ya münəqişəli ya da münəqişəsiz formada müşahidə etmişlər.

Xüsusilə demokratik idarəçilik formasına keçid ağır, ziddiyyətli, uzunmüddətli bir proses olmaqla vətəndaşların siyasi hakimiyyətinin formalaşmasında siyasi iştirakçılığı gücləndirmişdir. Təbiidir ki, bu proses müxtəlif dövlətlərin tarixi həyatında müxtəlif şəkildə təzahür etmişdir. Məhz bu baxımdan demokratiyanın mexanizmini müqayisə zamanı eyniləşdirmək düzgün deyildir. Hər bir xalq özü öz müqəddəratın həll edir. O öz milli-mənəvi dəyərlərinə, milli tarixi adət-ənənələrinə, siyasi mədəni köklərinə uyğun olaraq demokratiya uğrunda mübarizə aparırlar. Yazıçı jurnalist Faiq Mustafayev qeyd etmişdir ki, "yalnız işgüzar, fəal axtaran, özünün və bütün dünyanın mənəvi potensiallarından istifadə etməyi bacaran xalq qalib gəlir" [4, s.231].

Demokratik rejimin xarakterik cəhətləri demokratik təfəkkür tərzlərini formalaşdırmaqdır. Liberal qanunların hazırlanması və demokratik strukturlardan ibarət cəmiyyətin liberal metodlarla idarə olunması prinsipinə əsaslanaraq idarəetmə sistemini xalq idarəçiliyinin üzərində qurmaqdır.

Dövlətçiliyin əsas təməl prinsipləri ədalət üzərində qurulmalı, vətəndaşların hüquq və azadlıqları qorunmalı, insanların söz azadlığına imkan və şərait yaradılmalıdır. Liberal dəyərlər üzərində qurulan vətəndaş cəmiyyəti demokratiyanın inkişafına zəmin yaradır. Nümayəndəli

demokratiya bütün dünyada qəbul olunmuş demokratiyanın ən effektiv formasıdır. Hakimiyyətdə müəyyən qrup insanlar, siyasi partiyalar və təşkilatlar öz nümayəndələrini təmsil etmək üçün aktiv, bacarıqlı, onları hakimiyyətdə müdafiə edə biləcək nümayəndəni ölkədə keçirilən seçkilərdə seçirlər. Seçicilərin namizədinə səs verməsi, seçkilərdə fəal iştirak etməsi onda siyasi şüurunun formalaşması, demokratik bacarıqlara malik olması, hüquqlarını bilməsi, vətəndaş mövqeyi vacib şərtidir. Eyni zamanda namizədin də vətəndaşlar arasında simpatiyaya malik olması da mühüm rol oynayır. Seçkilərdə iştirak müəyyən ölkələrdə cəmiyyətin adət-ənənələri milli dəyərləri ilə də uzlaşır. Məsələn, bəzi ölkələrdə seçkidə namizədin irəli sürülməsi və ya səs vermədə iştirakı qohum əqrəbanın, ailə üzvlərini dost-tanışı, nüfuzlu tayfa başçılarının təsirinə də səbəb olur. Xüsusilə regionlarda insanların bir-birini daha yaxşı tanıması ilə əlaqələndirmək olar. Həmçinin seçicilər öz el-obasından olan namizədin siyasi hakimiyyətdə təmsil olunması üçün daha fəal seçkidə iştirak edirlər. Bunu, eyni zamanda etnik qruplardan, irqlərdən olan nümayəndələrin irəli sürülməsinin seçki zamanı seçkilərin fəal iştirakının şahidi olursan. Bu proses ümumi seçki prosesinə müsbət təsir göstərən seçicilərin aktivliyini yüksəldir. Məsələn, ABŞ-ın 44-cü prezidenti olmuş Barak Obama 2009-cu ildə prezident kürsüsünə seçilərkən, statistikaya görə Amerika Birləşmiş Ştatları tarixində ilk dəfə olaraq, bu prezident seçkilərində qaradərili Amerika vətəndaşları 98% fəallıq göstərərək Demokratlar partiyasından olan namizədlərinə səs vermişlər.

Bəzən elə olur ki, seçicilər tərəfindən siyasi hakimiyyətə təqdim olunan namizəd əhalinin gözləntilərini doğrultmur. Bu da ikinci dəfə onun hakimiyyətdə təmsil olunmasına maneçilik törədir. Bəzən namizədin mənsub olduğu partiya və ya bitərəf namizəd namizədliyi başqa seçki dairəsindən irəli sürür.

Seçkinin demokratik prosesin inkişafında digər mühüm müsbət cəhəti, seçkidə iştirak edən namizədlər arasında opponentlik münasibətləridir. Opponentlərin bir-biri arasında sağlam rəqabət aparması seçicilərin doğru seçim etməsinə imkan və şərait yaradır. Adətən seçiciləri sosial rifahlarının yaxşılaşması ilə bağlı proqramlar maraqlandırır və bu istiqamətdə çı-

xış edən namizədlərə daha çox vədlər verən namizədlər artıq onların mövqelərini müəyyən edirlər. Təbii ki, həmin namizədlər seçildəndən sonra vədlərinə əməl etməyə və düzgün işlərini qurmağa ciddi cəhdlə çalışırlar.

Müasir şəraitdə yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələr demokratiyanın hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi üçün dünya təcrübəsindən inkişaf etmiş demokratik ölkələrin şəffaf demokratik seçkilərinin keçirilməsi təcrübəsindən, yeni demokratik idarəetmə üsulunu formalaşdıran ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək bacarığına malik olmalıdırlar. Bu vətəndaşların hüquq düşüncəsinin, maariflənməsinin, siyasi mədəniyyətinin, əhalinin etik tərbiyəsinin düzgün formalaşmasına müsbət təsir göstərir. İllər ötdükcə seçkilərin şəffaf və ədalətli keçməsi üçün yeni yeni seçki proseslərini tərtib edirlər. Məsələn, müxtəlif beynəlxalq və yerli ictimai-siyasi təşkilatların, siyasi partiyaların, kütləvi-informasiya vasitələrinin müşahidəçi kimi iştirak etməsi, büllütlərin şəffaf qutulara atılması, vətəndaşların seçkilərdə saxtakarlığa yol verməmək üçün bir seçici və bir səs şüarı altında səs vermə zamanı barmağın işarələnməsi, exit pollun keçirilməsi və s. bu kimi tədbirlər seçkilərin ədalətliliyini təmin etmək məqsədi daşıyır. Seçkilərin saxtalaşdırılmasının qarşısını almaqla, vətəndaşların etibarını və inamını qazanmaqdır. Gələcəkdə vətəndaşların seçkilərə biganəliyinin qarşısını almaq üçün, cəmiyyətdə onların siyasətə cəlb olunması dərəcəsinin aşağı düşməməsi üçün, vətəndaşların seçkidə öz istəklərinin həyata keçməsinə münbit şərait yaradılmalıdır. Hakimiyyətə seçkilərin demokratik keçirilməsi – seçkilərdə vətəndaşların fəal iştirakıdır.

Təsüf olsun ki, dünyada baş verən global problemlər nəticəsində hətta inkişaf etmiş Avropa ölkələrində belə vətəndaşların seçkilərdə iştirakı passivdir. Siyasətşünaslar bunu son zamanlar əhalinin partiyalara olan inamsızlıqlardan irəli gəldiyini söyləyirlər. Belə bir ifadə var: “Ən çox yalan danışanlar siyasətçilərdir”. Bu fikir ondan irəli gəlir ki, seçki qabağı namizədlər çoxlu vədlər versələrdə hakimiyyətə gələndən sonra mövqe və maraqlarını dəyişirlər. Dünyada baş verən siyasi hadisələrə diqqət yetirsək, demokratiyada sabit bir həqiqət yoxdur, insanların arzuları, istəkləri zamana və məkana

görə dəyişilə bilər. Siyasətçilərdə xalqın nə istəyinə qulaq asırlar, onların ehtiyaclarını və tələblərini dəyərləndirərək müəyyən seçimlər irəli sürürlər. Xalq bu seçimlərdən birini bəyənrək, öz seçimini edir. Yəni siyasətçilər dövrün tələblərinə uyğun hərəkət edirlər. Demokratik cəmiyyətdə demokratik keçirilən seçkilər siyasi hakimiyyətin əbədi olmasının qarşısını alır. Həmçinin siyasi elitanın formalaşmasına imkan və şərait yaradır. Seçki siyasi elitanı yeniləşdirməlidir ki, cəmiyyətin inkişafına pozitiv təsir göstərsin. Dövlətlə vətəndaş arasında durğunluq yaranmasın.

Seçki sisteminin mahiyyətini və əhəmiyyətini seçənlərin və seçilənlərin hüququnun dövlət tərəfindən təmin olunması təşkil edir. Seçki zamanı bu imkan onların arasında çevik əlaqələrin formalaşmasına şərait yaratmış olur.

Vətəndaşlara geniş seçki hüquqları verildiyi halda, həmçinin seçkilərdə iştirak etmək üçün yaş həddinin tətbiqi də ayrı-ayrı demokratik ölkələrdə tənzimlənmişdir. Yaş həddinə görə seçkilərdə seçici kimi iştirak etmək hüququ dünya dövlətlərinin böyük bir qisminə 18 yaşına çatmış vətəndaşlara şamil edilir. Lakin elə ölkələr vardır ki, bu hüququ 16 yaşına çatmış vətəndaşlara da tətbiq edilir. Eyni zamanda seçilmək hüququ isə müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif yaşlara görə tətbiq edilir. Demokratiyanın tarixi inkişafı dövründə qadınlar hakimiyyətə seçkilərdə seçmək və seçilmək hüququna müxtəlif zamanlarda sahib olmuşlar. Ayrı-ayrı ölkələrin tarixində ayrı-ayrı dövrlərdə cins senzi aradan götürüldükdən sonra qadınlarda seçkilərdə iştirak etmişlər. Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti İstiqlal Bəyannaməsində hər kəsə seçmək və seçilmək hüququnu təsdiq etdi. Dünyada qadınlara ilk səsvermə hüququnu verən Yeni Zelandiya (1892), daha sonra isə Avstraliya dövlətidir (1909). Avropada qadınlara ən son dövlət olaraq səsvermə hüququ Fransaya məxsus olsada (1944), Avropada ilk bu hüququ verən dövlət Finlandiya (1906) olmuşdur. Bəzi tarixi faktlara əsaslanaraq Norveçdə 1833-cü ildə dul qadınlar ailə başçısı kimi parlament seçkilərində iştirak edə bildirilər. Müsəlman aləmində qadınlara ilk səsvermək hüququ Kırım xanlığında 1917-ci ildə verilmişdir. 2011-ci ildə isə son müsəlman ölkəsi olaraq qa-

dınlara seçki hüququnu verən Səudiyyə Ərəbistan dövlətidir.

Demokratiya cəmiyyətin təsir dairələrinə nüfuz etdikcə, əhalinin kasıb təbəqəsinin səsvermə hüququndan məhrum olmasını, yaş senzinin məhdudlaşdırılması əsarət altında olan etnosların, irqlərin, fərqli dini mənsubiyyətə aid olanların seçkidə iştirak etmək hüququnun olmamasını aradan götürdü.

Biz sözlə politoloqların sözü ilə desək “Demokratiya – seçmək və seçilmək deməkdir”. Müasir dövrdə demokratik rejimin digər əlamətlərin biri də kütləvi informasiya vasitələrinin azadlığıdır.

Demokratik cəmiyyətin əsas tərkib hissəsi azad mətbuatdır. Hüquqi dövlətdə, vətəndaş cəmiyyətinin əsasını mətbuat və söz azadlığı təşkil etməlidir. Cəmiyyətdə mətbuat azadlığına siyasi ideologiyanın, siyasi mədəniyyətin inkişafına təsir göstərən amillərdir. Azad mətbuat dünyaya çıxışın, informasiyanın yayılmasının, təbliğatın mexanizmini tənzimləyir. Cəmiyyətin demokratikləşdirilməsinin yollarından biri də azad mətbuatın inkişafı üçün şəraitin yaradılmasıdır. Kütləvi informasiya vasitələrinin maddi texniki vəziyyətinin yaxşılaşdırılması və KİV-ə dövlət qayğısının artırılmasına dövlət qayğısı göstərməlidir.

Söz, fikir, məlumat azadlığının qorunması üçün qanunların aliliyi təmin edilməlidir. Demokratik cəmiyyətdə azad mətbuatın inkişafı müxalifət mətbuatının sərbəst, azad fəaliyyət göstərməsinə də şərait yaradır.

Müasir dövrümüz informasiya və kommunikasiya dövrü hesab olunur. Kütləvi informasiya vasitələri sırasına daxildir: internet, teleyayım, mətbuat (qəzet və jurnallar), radio yayım, nəşriyyat agentliyi (kitab, elektron kitab, kino-video). Bu vasitələrin hər birinin müsbət və mənfi tərəfləri mövcuddur.

KİV hər bir insanın həyatına mühüm təsir göstərməkdədir. Bu vasitələr, vətəndaşın cəmiyyətdə sosial rolunun formalaşında mühüm rol oynayırlar. Kütləvi informasiya vasitələri şəxsiyyətə aid olduğu sosial proseslərinin istənilən sahələrini əhatə edir. O, geniş yayılmış coğrafi auditoriyanı əhatə edərək, çox sürətlə və müntəzəm yayılır. Ötürülmüş informasiya mütləq mənada ictimaiyyətin maraq dairəsinə uyğun olmalıdır. Təbiidir ki, demokratik cəmiyyə-

yətdə insanların maraq dairələri daha çox fərqlilik daşdığı üçün, onlar müxtəlif vasitələrdən informasiyaları almaq üçün, KİV-nin işi daimi xarakter almalıdır. Eyni zamanda əhalini kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları təmin etməlidir. Vətəndaşların maariflənməsində və sosiallaşmasında ölkənin və dünyanın siyasi həyatında baş verən hadisələrin ötürülməsində kütləvi informasiya vasitələri böyük əhəmiyyət daşıyırlar. Bu da vətəndaşların müxtəlif siyasi hadisələrə qiymət verməsinə, analiz etməsinə, ictimai rəy bildirməsinə köməklik göstərir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 27 sentyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının haqlı və ədalətli olaraq əzəli torpaqlarımız olan Qarabağın işğal olunmuş ərazilərinin azad olunmasında apardığı Vətən müharibəsi dövründə KİV-i ön cəbhədən olan məlumatların müntəzəm olaraq xalqa çatdırılması, baş verən proseslərin əhalinin yaxından izləməsi, dünya ölkələrinin bu hadisələrə münasibət bildirməsi və qarşılıqlı informasiya bölgüsü cəmiyyətdə sosial, siyasi fəallığı gücləndirdi.

KİV çox böyük təbliğat və təşviqat ideoloji işini ölkə daxilində və xaricində aparmaqla, ictimai sahələrin bütün sferalarını əhatə edərək, onu həyata keçirməyə müvəffəq ola bilir. Xalqın taleyüklü problemlərindən tutmuş, milli-mənəvi dəyərlərə qədər, iqtisadi-siyasi, sosial məsələlər azad mətbuatda obyektiv şəkildə insan hüquqlarını pozmadan işıqlandırıla bilər.

Kütləvi informasiya vasitələri haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu hər bir vətəndaşa kütləvi informasiyanın axtarılması, əldə edilməsi, hazırlanması, ötürülməsi hüququ verir. Bu hüquq demokratik cəmiyyətdə plüralist mövqələrin mövcudluğunu nümayiş etdirir. KİV cəmiyyətdə informasiya mübadiləsi tələbatını ödəyir. Gənc nəslin demokratik dəyərlərə yiyələnməyə, xalqın mənafeyinə xidmət edir və ölkənin siyasi həyatını intellektuallaşdırılmasına təsir göstərir. Əlbəttə ki, KİV cəmiyyətin bir sıra ictimai sahələrinə də mənfi təsir göstərir. Hər halda söz və mətbuat azadlığı de-

mokratik cəmiyyətin mühüm prinsiplərindən biridir.

“Söz və mətbuat azadlığı demokratik cəmiyyətin prioritet dəyərlərindən biridir. Zəngin tarixi və mütərəqqi ənənələri olan Azərbaycan mətbuatı ölkəmizdə hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda demokratiya və siyasi plüralizmin mühüm vasitəsi kimi çıxış edir” [2, s.852].

Ölkədə demokratik və hüququ dövlət quruculuğu demokratik prinsiplərin həyata keçirilməsilə başlanılır. Demokratiyanın cəmiyyətdə qərarlaşması və inkişafı, ölkədə sosial iqtisadi, siyasi sabitliyin yaradılması, milli-etnik münasibətlərin qarşısının alınması və ya həllinə, əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına, müstəqil və güclü dövlətçiliyə, insan hüquqlarının təmin edilməsi və müdafiəsinə söykənir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan qəzeti, 3 dekabr 2002-ci il, N 278.
2. Heydər Əliyev yolu: “Azərbaycan inkişafın yeni mərhələsində” konfrans materialları. Azərbaycan nəşr. Bakı, 2007, 852 səh.
3. Mirzəzadə A. “Azərbaycan Respublikasında çoxpartiyalı sistemin formalaşması xüsusiyyətləri”. Azərənəşr, Bakı, 2001, 267 səh.
4. Mustafayev R. “Fikir azaddır”. “Elm və Təhsil”, Bakı, 2013, 313 səh.
5. Novruzov S. Seçki kampaniyasının hədəfinin müəyyənləşdirilməsi. Dövlət: nəzəriyyə və təcrübə. № 3. Çarşıoğlu. Bakı, 2003, 92 səh.
6. Даль Р.А. О демократии. Издат-Аспект Пресс. М. 2000, 203 стр.
7. Линдси.Б. Глобализация: повторение пройденного. Алпина Бизнес Букс. М., 2006, 406 стр.
8. Токвиль А. Демократия в Америке. ЛитРес. М., 2010, 587 стр.

Summary

Humeyra Mustafayeva

Why do we need democracy? Some aspects of democracy in modern period

Democracy is a universal system inherent in all communities and peoples. It brings into the arena of history numerous masses of the most dispossessed working people. In the modern period, democracy is considered: universal suffrage, recognition of the opposition groups, freedom of the press, etc. Being on trend in the 20th century, the word "democracy" is now used in various contexts. But it should not evaluate various political processes and their results as a positive or negative assessment of democracy by the participants of the events. This word can have several meanings. In the West, and in our country as well, democracy is widespread, which applies pluralism to the political system. Western political scientists, sometimes speaking of pluralistic democracy, to clarify what is meant, note that democracy, understood as political freedom, can also have the concept of economic equality. Democracy is not an unrealistic political entity, it can be called an ideal. Because in the history of democracy in all countries confirm that, just as it is impossible for all the people to govern the state, so its idea is far from reality. The article analyzes the features characteristic of a modern democratic regime: the relative independence of the branches of government, independent media, free elections, the presence of political freedom, participation in political life, freedom of speech, the development of civil society.

Keywords: democracy, people power, free elections, civil society

Резюме

Гумейра Мустафаева

Для чего нужна демократия (Некоторые аспекты демократии в современную эпоху)

Демократия – универсальная система, присущая всем сообществам и народам. Она выводит на арену истории многочисленные массы самых обездоленных трудящихся. В настоящий период демократией считается: всеобщее выборное право, признание оппозиции, свобода прессы и пр. Будучи в моде в XX в., слово «демократия», сейчас применяется в различных контекстах. Но не стоит участникам событий различных политических процессов и их результатов давать положительную или отрицательную оценку демократии. Это слово может иметь несколько значений. На Западе, да и в нашей стране, широко распространена демократия, которая применяет плюрализм в отношении политической системы. Западные политологи, иногда говоря о плюралистической демократии, для пояснения того, что имеется в виду, отмечают, что демократия, понимаемая как политическая свобода, может иметь и понятие экономического равенства. Демократия не есть нереальная политическая сущность, её можно назвать идеалом. Потому что в истории демократии всех стран можно найти подтверждение того, что, как невозможно всему народу управлять государством, так и её идея далека от реальности.

В статье анализируются характерные для современного демократического режима признаки: относительная независимость ветвей власти, независимые средства информации, свободные выборы, наличие политической свободы, участие в политической жизни, свобода слова, развитие гражданского общества.

Ключевые слова: демократия, власть народа, независимые выборы, гражданское общество

УДК 327,140,8

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.251>

ЛАМИЯ МАГЕРРАМОВА

Бакинский Славянский Университет, докторант

Азербайджан

konstitusiyaya2017@mail.ru

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СТРАТЕГИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА – АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ МОДЕЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Азербайджан, государство, независимое, суверенное, стабильное, дальновидный, политический опыт, идеология, азербайджанство.

После обретения государственного суверенитета бывшие союзные республики оказались перед проблемой создания новой власти на местах. В этот сложный период в Азербайджане государственная власть переходила из «рук в руки».

Поэтому над Азербайджаном нависла серьезнейшая опасность. Силы внутренней и внешней реакции делали все, чтобы разорвать нашу родину на клочки. Республика подошла к трагической черте. Быть или не быть нам нацией, достойной жизни и уважения – этот вопрос был сформулирован самой судьбой. Азербайджанскому народу необходимо было найти в себе мужество и вернуть чувство национального достоинства, или же прекратить мечтать о государственном суверенитете».[5]

В июле 1993 года, когда возник реальный риск утраты независимости, о которой азербайджанский народ мечтал многие столетия, победила воля миллионов – суверенный Азербайджан сохранил свою государственность с возвращением к власти выдающегося политического и государственного деятеля Гейдара Алиева.

Выбор народа был обусловлен тем, что единственной личностью, способной вести страну путем спасения в тяжелейшие и ответственные моменты, был общенациональный лидер. Возвратившийся к руководству Азербайджаном, опытный государственный и политический деятель, щедро наделенный политическим даром и мастерством дипломатии, умеющий четко и твердо, шаг за ша-

гом следовать к намеченной цели – процветанию Азербайджанского государства. Гейдар Алиев спас народ и страну от гибели, последовательно и поэтапно нормализовав жизнь в стране, подняв экономику и социальную сферу.

«Нация, не обремененная идеей, обречена на вымирание. Без идеи ничего не создается, она нужна для того, чтобы что-то создать. В этом и заключается смысл нации. Однако нужны личности с сильным характером и высоким интеллектом, нужны идея и воля к созиданию. Без личностей нация не складывается. Именно они являются действительными конструкторами этноса»[6].

Важнейшие вехи нового азербайджанского государства явились следствием гениальных деяний и помыслов общенационального лидера. Закономерный расцвет Азербайджана удалось достичь благодаря единству власти и народа, безоговорочно верящего своему лидеру.

С приходом к руководству страной Гейдара Алиева жизнь постепенно начала входить в нужное русло. В судьбе Азербайджана начался отсчет нового времени, развернулась большая созидательная работа. Руководитель страны осуществлял важные политико-экономические и социально-культурные преобразования в свете реализации общеисторических реформ, разрешения давних, затянувшихся проблем.

Были заложены основы построения национальной армии, достигнуто соглашение о прекращении огня в Нагорном Кара-

бахе и вокруг него. Начали возрождаться промышленные предприятия, в первую очередь относящиеся к нефтяной, энергетической, химической отраслям, сельскому хозяйству.

Бессмертный творец азербайджанской национальной идеологии – азербайджанства, общенациональный лидер Гейдар Алиев навсегда войдет в историю как спаситель азербайджанской нации. «Азербайджанство, как идеологическая конструкция, взяло на себя выполнение этой исторической миссии»[9].

Благодаря Гейдару Алиеву стало реальным рождение идеологии азербайджанства, пробуждение самосознания азербайджанского народа, озарение нашего национального развития на этапе новейшей истории.

Образование и развитие идеологии азербайджанства явилось одним из важнейших признаков и достижений демократии и суверенитета Азербайджана и имело колоссальное историческое значение. Верно и глубоко определяющее процессы жизни, азербайджанство выражает интересы и потребности всех представителей азербайджанского народа, ускоряя прогресс Азербайджанского государства.

Таким образом, период завоевания государственной независимости являлся чрезвычайно ответственным и значимым в истории Азербайджана. Это было время международного признания Азербайджанского государства, установления двусторонних связей со странами ближнего и дальнего зарубежья, активного сотрудничества с международными и региональными организациями и структурами.

Одной из важных фактов возрождения Азербайджанской государственности стала реализация мирных инициатив Гейдара Алиева, направленных на справедливое урегулирование армяно-азербайджанского, нагорно-карабахского конфликта и восстановление территориальной целостности страны.

Объединенный общенациональным лидером Гейдаром Алиевым, азербайджанский народ решительно встал на защиту целостности и суверенитета своего государства,

выступил за торжество правовых норм, принятых и признанных мировым сообществом. Это осуществлялось благодаря своевременным, выверенным действиям Гейдара Алиева, его стратегическому и тактическому мышлению, веры в свое государство и свой народ.

Дальновидная политика, проводимая руководством страны, позволила разработать основы демократических принципов в решении назревших общественно-политических и экономических проблем. Благодаря чему Азербайджан, как часть целостного взаимозависимого мира, получил возможность стать одним из наиболее культурных регионов мировой цивилизации, призван сыграть должную историческую роль в расширении демократии как зона мира, стабильности и развития.

Концепция национально-государственной идеологии Азербайджана, сформулированная Гейдаром Алиевым в его выступлениях, обращениях к народу, явилась истоком стратегического курса на строительство нового Азербайджана. Суверенитет и демократизация молодого Азербайджанского государства предоставляли каждому гражданину свободу выбора, совести, собраний и т.д.

Все это, а также ряд других определяющих аспектов открыли путь к созданию на основе прочной правовой базы энергетического коридора Восток-Запад, широкомасштабному освоению богатейших топливно-энергетических ресурсов страны. Под руководством общенационального лидера осуществлялось успешное определение нефтяной стратегии Азербайджана, активное участие в разрешении экономических проблем Каспийского региона. Небольшой Азербайджан за несколько лет стал одним из центров мировой экономической политики.

Государственная стратегия, обеспечившая высокий социально-экономический, духовно-культурный уровень нашей страны, представляет собой азербайджанскую модель национального развития, логический результат заложенной в ее основу политики общенационального лидера Гейдара Алиева.

Для прогрессивного развития каждого народа, каждого государства ведущую роль играет лидер, умеющий создать вокруг себя позитивную, воодушевляющую ауру любви и преданности Родине. Одной из важнейших заслуг великого Гейдара Алиева, сформировавшего традиции азербайджанской государственной независимости, стало обеспечение их преемственности. Гениальным даром дальновидности он определил надежные гарантии грядущих успехов Азербайджана. Поистине, исторической стала его пророческая фраза: «Я верю Ильхаму Алиеву как самому себе».

Эти слова были определены призванием судьбы Ильхама Алиева. А еще – признанием народа, что доказала сама история. Политики во многом творят историю. В свою очередь, великие события предоставляют уникальные возможности выдающимся личностям для самореализации и реформирования общества и времени, в котором они живут и созидают. Ведь политическая деятельность – не только счастливое призвание, но одновременно, и великая ответственность.

Движение независимого Азербайджана по пути рыночных реформ, начатое под руководством общенационального лидера Гейдара Алиева и ныне успешно продолжаемое его достойным преемником Президентом Ильхамом Алиевым, определило стратегию Азербайджана, темпы его развития.

«Справедливости ради надо отметить, что современный Азербайджан стал практически единственной страной на просторах бывшего СССР... где, благодаря проявлению ответственного лидерства сначала Гейдара Алиева, а затем Ильхама Алиева, удалось установить в сознании правящей элиты и населения адекватный баланс между преемственностью и обновлением, между уважением к исторической национальной традиции и устремлением в будущее, а не в прошлое»[9].

Преемственность исторического курса Гейдара Алиева, следование его бессмертным заветам в русле перемен под надежной опекой Президента Ильхама Алиева являются приоритетными в жизнедеятельности граждан Азербайджанского государства.

Это лишний раз доказывает, что наш народ привержен избранному курсу на независимость и демократию, успешно воплощает поставленные цели и уверенно смотрит в будущее. Это определяет траекторию исторического развития страны.

Президент Ильхам Алиев является выдающимся государственным и политическим деятелем, самоотверженным патриотом. Лидер современного Азербайджана, талантливый и разносторонний государственный деятель, историческая личность, унаследовавший от своего великого отца политическую мудрость, дальновидность и волю, самоотверженную любовь к азербайджанскому народу, своей стране, стремление к процветанию Азербайджанской Республики – успешно воплощает и развивает школу Гейдара Алиева. Это является залогом успеха проводимой Президентом Ильхамом Алиевым внутренней и внешней политики.

Под руководством Президента Ильхама Алиева Азербайджан переживает новый этап всестороннего развития, строительства демократического, гражданского общества. Высокий долг и предназначение перед своим народом, Родиной явились смыслом всей жизнедеятельности Ильхама Алиева. Душа и судьба нашего Президента навеки связаны с Азербайджаном. Верный и последовательный продолжатель курса общенационального лидера Гейдара Алиева, Ильхам Алиев прошел ответственную политическую школу, на каждом этапе которой демонстрировал профессионализм и целеустремленность, стойкость и мужество. Где бы он ни работал, какой бы коллектив ни возглавлял, – всегда был неоспоримым лидером, так как руководствовался волей и интересами своего народа.

Президент Ильхам Алиев с начальных этапов руководства страной определил главные задачи модернизации, стоящие перед Азербайджанской Республикой: «создание современного, демократического общества с прогрессивными органами управления, современной экономикой, инфраструктурой и современным человеком»[7].

Основой политической стратегии Президента Ильхама Алиева является тезис: сильная экономика – сильная армия – сильный, единый народ и сильное государство. Претворяя в жизнь идеи и принципы общенационального лидера Гейдара Алиева, глава нашего государства проводит политику, направленную на сплочение азербайджанцев всего мира, укрепление и возвышение самого понятия азербайджанства, прочно вошедшего в нашу жизнь, символизирующего единство и уникальность азербайджанского народа.

"Наши соотечественники в мире организуются, играют все более активную роль в жизни стран, где живут, - говорил, выступая на II съезде азербайджанцев мира, Президент Азербайджана Ильхам Алиев. – Конечно, это, с одной стороны, укрепляет их положение, а с другой – упрочивает позиции независимой Азербайджанской Республики, приумножает ее авторитет"[4].

Азербайджан успешно реализует поэтапный транзит из индустриальной эры, в которой мы оставались на постсоветском пространстве, в постиндустриальную эпоху, являющуюся знаковой составляющей глобализирующегося мира. «С расширением глобальных процессов у человека появляется новый тип идентичности, который можно назвать планетарным. Формирование новой идентичности предполагает интенсивное повышение в обществе уровня политической культуры, которая должна сочетать в себе политическую компетентность, гибкость мышления, терпимость к инакомыслию, отказ от индивидуального и группового эгоизма» [1].

Современный период развития Азербайджанской Республики ознаменовал эпохальный этап истории, символизирующий национальный подъем во всех областях, расцвет Азербайджанской государственности. Политическая стратегия Президента Азербайджана Ильхама Алиева обеспечивает высокий правовой, социально-экономический, гуманитарный статус нашей страны.

На этапе перехода Азербайджана в пространство глобализации демократия, предполагающая модернизацию национального

развития, является приоритетом Азербайджанского государства и общества. Она построена на идее государственной независимости, а также диалектическом единстве национальных и общечеловеческих ценностей.

Президент Азербайджана Ильхам Алиев воплощает национальное единство, сплоченность азербайджанского народа, обеспечивает преэминентность Азербайджанской государственности. Обладающая системностью и комплексностью, формулирующая цели и задачи Азербайджанского государства. Политика азербайджанского руководства направлена на строительство современного Азербайджана, успешно противостоящего мировым кризисам, провозглашая политику независимости и стабильности.

Развитое национальное самосознание, культура мышления и общения людей, верность принципам чести и справедливости, способность каждого гражданина к определению своей роли в решении общенациональных, общегосударственных задач, чувство социальной и исторической ответственности – все это характеризует национальное достоинство и в целом национальную идею азербайджанского народа, лишний раз свидетельствуя о том, что наш народ уверен избранному курсу на независимость и демократию, успешно воплощает поставленные цели и уверенно смотрит в будущее.

Историческая победа азербайджанского народа в Отечественной войне над армянскими оккупантами, в результате чего были возвращены исконные азербайджанские земли и восторжествовала справедливость, подтвердила миру сплоченность азербайджанского народа, величие и непоколебимость азербайджанской национальной идеи.

С достоинством мы рассуждаем о мощи и непобедимости Национальных Вооруженных Сил, благодаря самоотверженности и патриотизму которых азербайджанскому народу в самые сжатые сроки удалось добиться блестящей показательной победы в многолетнем армяно-азербайджанском нагорно-карабахском конфликте, освободить оккупированные территории за 44 дня.

Национальная армия Азербайджана – технически оснащенная, высокоподготовленная, политически, физически и морально закаленная - знаменует честь, совесть и гордость нашей страны, ее надежду и опору. Президент Ильхам Алиев уделяет данному вопросу преимущественное значение. Верховный Главнокомандующий Азербайджана часто посещает войсковые части в разных регионах республики, участвует в открытии новых объектов Вооруженных Сил – социального, медицинского и иных назначений.

История свидетельствует о том, что самые затяжные военные конфликты рано или поздно завершаются, уступая место миру, заботам о возвращении беженцев, восстановлению народного хозяйства, реабилитации ранее оккупированных земель. А значит впереди у азербайджанского народа новые достижения и победы.

Сегодня в Азербайджане происходят последовательные преобразования во всех сферах жизни. Сбалансированная, основанная на национальных интересах политика Азербайджанского государства, включающая достижение устойчивого общественно-политического баланса, высоких экономических показателей, строительство оснащенной армии и подготовку высокопрофессиональных кадров, реализацию научно-образовательных реформ, успехи в туризме и спорте, в целом постоянную заботу об улучшении благосостояния и повышении уровня жизни народа, достойной пропаганде национального наследия, морально-нравственных, духовно-культурных ценностей, стремительными темпами развивается и воплощается в жизнь в результате политики Президента Азербайджана Ильхама Алиева. Развитие космической промышленности Азербайджана, три успешно функционирующих спутника телекоммуникации и наблюдения за поверхностью Земли – «Azerspace», «Azersky» и «Azerspace-2», позволили нашей стране войти в число членов космического клуба мира.

Благодаря последовательной и целеустремленной государственной стратегии, опирающейся на политический курс Гейдара Алиева, Азербайджан имеет передовые

позиции в экономике и политике. Наша страна занимает преимущественное место в мире как подлинно независимый, финансово обеспеченный и общественно прогрессивный геосубъект, равноудаленный от влияния и зависимости конкретных стран и равно вовлечённой в мировую политическую систему.

Ведущие государства мира считаются с мнением и позицией Азербайджана, стремятся к углублению, сотрудничества с нашей страной, лишним свидетельством чего явилось избрание Азербайджанской Республики непостоянным членом Совета безопасности ООН. Азербайджан стабильно и повсеместно осуществляет независимую, прогнозируемую политику сотрудничества и созидания, что вызывает неизменное уважение к нам во всем мире.

Причем, что особо показательно, наша страна не только остается верна своему когда-то избранному курсу, но и благодаря ему преуспевает. Открытая, дружественная по-отношению ко всем государствам и народам, направленная на созидание и развитие политика Ильхама Алиева, являющаяся продолжением стратегии Гейдара Алиева, – основана на умении, осуществляя независимую долгосрочную стратегию государства. Это стало особенно очевидно в период мирового кризиса, когда большинство стран значительно «сбавили обороты», а наша страна не только «продержалась на плаву», но и приумножила имеющиеся достижения.

Как подчеркивал Ильхам Алиев, «мы не проводили и никогда не будем проводить реформы для того, чтобы заслужить чью-то оценку... Мы делаем то, что считаем правильным и справедливым. А кто и как это оценит – уже второстепенный вопрос»[4]. И еще: «Мы развиваемся как самостоятельная, независимая страна. Мы ни от кого не зависим. Сами решаем свою судьбу, и решаем успешно. Как независимая и успешная страна мы доказали, что азербайджанский народ может жить независимо, может построить независимое государство, защитить, укрепить его. Это – сильное государство, которое расширяет возможности своего влияния в регионе, что вызывает чувство гордости у

каждого патриота. Очень рад, что азербайджанский народ за короткий исторический срок построил сильное государство»[2].

Президент Азербайджана Ильхам Алиев воплощает национальное единство, сплоченность азербайджанского народа, обеспечивает преимущество Азербайджанской государственности. Основными составляющими азербайджанской национальной идеи в XXI веке являются: сохранение государственности, территориальной целостности и независимости Азербайджана, всестороннее развитие экономики, благополучие граждан (включает в себя целый ряд составляющих компонентов), современные стандарты образования, духовное развитие общества, демократия и безопасность с целым рядом вытекающих отсюда задач.

Современный Азербайджан представляет собой достойный пример модернизации государства и общества в глобализационном формате - страны, воплотившей в себе понятия государственной независимости и демократических ценностей. Азербайджанская Республика на современном этапе - страна, которая вобрала в себя понятия демократических свобод волей народа. Встав на этот путь, народ Азербайджана соблюдает все демократические нормы, с учетом своей исторической, геополитической и иной специфики обеспечивая реализацию принципов свободы и демократии.

«Немыслимо осуществлять реформирование, не считаясь с уровнем и навыками народного правосознания и менталитета, без учета самобытности государства. А значит необходим синтез из собственного национального и того, что можно реально использовать из мирового опыта. Успешная реализация избранной стратегии невозможна без совершенствования структуры государственного управления, эффективного разграничения функций органов государственной власти»[8].

В условиях формирования устойчивой и суверенной государственности азербайджанский народ самостоятельно определяет темпы, сроки и условия движения по пути создания общества консолидированной демократии. Как отмечал Президент Азербай-

джанской Республики Ильхам Алиев, мы определили демократическое развитие в следующем: «Создание и укрепление гражданского общества, укрепление процесса демократизации, строительство правового государства - это не просто лозунг или намерение, это главное условие для всестороннего развития Азербайджана. Наш опыт свидетельствует о том, что путь, избранный Азербайджаном, - правильный путь. Параллельное проведение экономических, политических и социальных реформ всесторонне развивает Азербайджан, укрепляет так необходимую нашей стране стабильность, оказывает позитивное влияние и на общественно-политическую ситуацию»[3].

Азербайджан по праву является самым мощным государством в регионе, без его участия и согласия не может быть решен ни один политический, экономический, транспортный вопрос. Осуществление в стране эффективных мер по модернизации различных сфер, диверсификации экономики, принятие законов, способствующих всестороннему совершенствованию нашей жизни, интеграции страны в мировое сообщество, последовательное присоединение к различным международным структурам, подписание важнейших договоров и деклараций, - все это доказывает, что азербайджанский народ привержен избранному курсу на независимость и демократию.

В нашей стране продолжается формирование гражданского общества. Азербайджан избрал путь интеграции в Европу, опирается на европейские ценности как в политическом развитии, так и в системе социальной защиты, гуманитарном аспекте. Все это направлено на укрепление независимости нашей Родины, дальнейшего усиления наших позиций в мире.

Список литературы

1. Гасанов Р. Глобализация и проблемы национально-культурного развития Азербайджана // Диалог культур в условиях глобализации: Материалы Бакинского форума, посвященного памяти

- Гейдара Алиева. М., Канон+, 2012, 616 с.; с. 445.
2. Ибрагимова Дж. Наш Президент. Ильхам Алиев: Я верю в счастливое будущее Азербайджана // Газ. Каспий. 24 декабря 2011 г. 1-4 сс.
3. Ибрагимова Дж. Правильный выбор. Сегодня – День Конституции Азербайджанской Республики // Каспий. – 2011. – 12 ноября. – С. 1-2.
4. Из первых уст. Президент Азербайджана Ильхам Алиев об основных вопросах государственного строительства // URL: http://azleadersays.com/sitat/771_Из-выступления-на-IV-форуме-молодежи-Азербайджана.html.
5. Исмаилов А. Триумф и трагедия национальной идеи // Газ. «Бакинский рабочий», 21 июля 1992.
6. Мехтиев Рамиз: «Армянам трудно понять, как различные этнические группы мирно проживают в едином государстве» // Газ. «Бакинский рабочий», 16 ноября 2011.
7. Натик Алиев: «Без нефти не обойтись» // URL: <http://haqqin.az/news/66065>
8. Новрузов С. Азербайджан на пороге XXI века: Социально-политическое развитие в системе трансформационных координат. Автореферат на соискание ученой степени доктора политических наук, Москва, 2000.
9. Цыганов О. «Национальная идея и прорыв в будущее» // Газ. «Азербайджанские известия», 8 июня 2011.

Xülasə

Lamiat Məhərrəmovə

Heydər Əliyevin dövlət strategiyası - milli inkişafın Azərbaycan modeli

Məqalədə qeyd olunur ki, görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin fəaliyyəti müasir tariximizin bütöv bir dövrünü əhatə edir. 1969-cu ildə respublikanın rəhbəri seçildikdən sonra o vaxta qədər hökm sürən həyat ritmi dəyişdi. Bütün sahələrdə durğunluq dirçəlişlə əvəz olundu. Respublikada genişmiqyaslı quruculuq işlərinə başlandı.

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan üçün ağır və taleyüklü bir dövrdə 1993-cü ilin iyununda xalqın təcili müraciəti ilə Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə qayıdıb. Vətəni parçalanmaq və müstəqilliyini itirmək təhlükəsindən, dərin iqtisadi və siyasi böhrandan xilas etmək yolunda müstəsna qəhrəmanlıqlar göstərib.

Azərbaycan ulu öndərin uzaqgörənliyi, müdrikliyi, qətiyyəti, dəmir iradəsi, zəngin siyasi təcrübəsi sayəsində dünya miqyasında layiqli səviyyəyə yüksələ bildi. Bu gün Azərbaycan güclü və çiçəklənən dövlətdir, bir çox dünya dövlətlərinin sabit və bərabərhüquqlu tərəfdaşdır, əsası ümum-milli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş regionun lider dövlətidir.

Elmi nəticə. XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəli dövrü. Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşması və inkişafında əsas mərhələdir.

Elmi yenilik. Məqalədə Azərbaycanda milli şüurun yüksəlişi və onun dövlətin inkişafı proseslərinə təsiri göstərilir.

Tədqiqatın praktiki dəyəri Azərbaycan dövlətçiliyinin perspektiv inkişafı ilə müəyyən edilir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan, dövlət, müstəqil, suveren, sabit, uzaqgörən, siyasi təcrübə, ideologiya, azərbaycançılıq.

Summary

Lamia Maharramova

Heydar Aliev's state strategy - Azerbaijanian model of national development

The article notes that the activity of the outstanding political and statesman Heydar Aliyev covers a whole era of our modern history. After his election as the head of the republic in 1969, the rhythm of life that had prevailed until that time changed. Stagnation in all spheres was replaced by revival and revival. Large-scale creative work began in the Republic.

It is also noted that in June 1993 he returned to power at the urgent appeal of the people in a difficult and fateful period for Azerbaijan, which restored its state independence in 1991. Heydar Aliyev showed exceptional heroism in the name of saving the Motherland from the threat of fragmentation and loss of independence, a deep economic and political crisis.

Azerbaijan was able to rise to a worthy level on a global scale thanks to the far-sightedness, wisdom, determination, iron will, rich political experience of the great leader.

Today Azerbaijan is a strong and prosperous state, a stable and equal partner of many world powers, a leader in the region, the foundations of which were laid by the national leader Heydar Aliyev.

Scientific conclusions. The period of the end of XX - beginning of XXI centuries. is a key stage in the formation and development of the Azerbaijani statehood.

Scientific novelty. The work shows the growth of national consciousness in Azerbaijan and its influence on the processes of state development.

The practical value of the study is determined by the prospective development of the Azerbaijani statehood.

Keywords: *Heydar Aliyev, Azerbaijan, state, independent, sovereign, stable, far-sighted, political experience, ideology, Azerbaijanism.*

UOT 316.33; 327.39

UOT 32::008; 32:316.7

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.259>

ЛЕЙЛИ ГУЛИЕВА

*Доцент кафедры «Философия и социальные дисциплины»
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор философии по философии
Азербайджан
Leyli.Quliyeva@adpu.edu.az*

ЭТНО-КУЛЬТУРНОЕ МНОГООБРАЗИЕ И ИДЕИ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ключевые слова: мультикультурализм, толерантность, этно-культуральные ценности, культура, демократическое общество, мультикультурная безопасность

Наша страна – это уникальное по своей специфике и показателям духовно-политического богатства географическое, геополитическое и культурное пространство, где издавна проживают представители различных национальных и этнических групп в атмосфере мира, благополучия, взаимопонимания. Как верно отмечает академик Алакбаров У: «Азербайджан является одной из колыбелей древних цивилизаций. Культурное, религиозное, этническое разнообразие является характерным для цивилизации в нашей стране. С точки зрения локальной цивилизации наша страна является местом, где не только не возникают столкновения, но и осуществляется взаимодействие и взаимовлияние Восточной и Западной, Исламской, Христианской и Иудейской цивилизаций. На протяжении веков мультикультурализм, как важнейший элемент цивилизации, является историческим достижением Азербайджана, и эти традиции сохраняются и в настоящее время» [6, с.7].

Азербайджан, исторически и географически расположенный в месте стыковки самых различных цивилизаций, на протяжении столетий известен как страна, в которой существует атмосфера национально-культурного многообразия, где сформировалась среда с традициями глубокой дружбы и взаимного сотрудничества. Мультикультурализм является одним из важных средств регулирования этого многообразия.

Какой смысл, какое содержание вкладывается теми или иными исследователями в само понятие «мультикультурализм»? Данный термин появился в научном обиходе в 60-70 годы XX века в Канаде, однако до сих пор не существует единого мнения в отношении его содержания. Понятие «мультикультурализм», как правило, используется в широком и узком значениях. В своем широком понимании данный термин обусловлен его этимологией и применяется как синоним понятия «многокультурность» (в переводе с латинского языка). При этом понимании данного термина подразумевается, прежде всего, этническое, религиозное, расовое, культурное многообразие, основу которого составляют различные духовные ценности.

В своем узком понимании данный термин подразумевает конкретную политику страны, основанную на защите этого многообразия – этнического, расового, религиозного, культурного.

Необходимо подчеркнуть, что в Азербайджане мультикультурализм является целенаправленной политикой, выбранной руководством страны, о чем неоднократно говорит Президент Ильхам Алиев: «Сегодня в мире ведутся широкие дискуссии о глобализации, культурном диалоге, мультикультурализме. Я оцениваю это как позитивное явление, так как обмен мнениями по данным вопросам должен производиться постоянно.

Наша сила в национальном и религиозном разнообразии» [3, с.17].

Мультикультурализм является политикой сохранения, развития и гармонизации этнокультурного и религиозного разнообразия представителей различных национальностей и различных религий в каждой отдельно взятой стране и во всем мире в целом, обуславливает процессы интеграции малочисленных народов в национальную культуру государства. Мультикультурализм – это диалог, основанный на взаимном доверии и взаимодействии различных культур, это яркий образ толерантности в межконфессиональных отношениях. Мультикультурализм является социальным феноменом, важным фактором развития и формирования современного общества.

В научной литературе часто встречаются высказывания о дифференциации мультикультурализма на слабые и сильные его формы. При наличии так называемой слабой формы мультикультурализма национальным меньшинствам дается возможность сохранять и развивать свои этнокультурные ценности. Однако в некоторых случаях складывается ситуация, при которой национальные меньшинства не в силах собственными ресурсами и возможностями достичь этого, и тогда им приходится полностью воспринимать преобладающие в обществе этнокультурные ценности. Зачастую они оказываются в таком положении, когда им предпочтительнее по собственному желанию, не испытывая давление извне, использовать и воспринимать этнокультурные ценности титульного этноса. В таких случаях национальные меньшинства вполне добровольно, хотя и не в полном объеме, отказываются от сохранения своих этнокультурных ценностей, защитить которое они не могут в силу различных обстоятельств. И поэтому более удобным и приемлемым вариантом для них становится интеграция в общество, в котором они живут и развиваются. Отличие сильной формы мультикультурализма от слабой заключается в том, что сильная форма дает свободу национальным меньшинствам для того, чтобы они плодотворно и активно развивали свои этнокультурные

ценности, создает позитивные условия для их участия во всех сферах жизни общества. Сильная форма мультикультурализма характеризуется не только толерантным отношением к этнокультурному и религиозному многообразию, существующему в обществе. В данной форме мультикультурализма проявляется направление в политике государства, предполагающее, чтобы государство формировало, развивало и защищало данное многообразие, предоставляло бы ему материальные, правовые и нравственные базу и поддержку.

Азербайджанская Республика является одной из стран мира, где мультикультурализм стал государственной политикой. Мультикультурализм является образом жизни азербайджанского народа, превратившего в принципы своей жизнедеятельности толерантность, терпимость, высокое уважение в отношении других религий и культур. Успешное и целенаправленное проведение этой политики способствовало тому, что наша страна стала одним из центров мультикультурализма во всем мире. Не случайным является тот факт, что Президент страны Ильхам Алиев провозгласил 2016 год «Годом мультикультурализма» в Азербайджане. В современном обществе мультикультурализм, толерантность обуславливают существование различных культур и религий, их взаимодействие и взаимообогащение, солидарность и сосуществование народов в едином социуме. В свете этого историческое решение главы государства является достойным ответом Азербайджана на всё усложняющиеся в мире процессы, столкновения и конфликты на религиозной или национальной почве.

Принципы мультикультурализма в государственной политике нашей страны обуславливают защиту суверенитета государства, его территориальной целостности, процессы демократического развития, национальной и мультикультуральной безопасности, защиту прав и свобод человека независимо от его расы, национальности, религии, языка, обеспечивают развитие культурных ценностей всех народов и этнических групп. Мультикультурализм используется в

целях формирования чувства патриотизма у всех членов общества, защиты этнокультурных ценностей народа от национализма, сепаратизма, изоляции, исламофобии и других негативных процессов.

Мультикультурализм в нашей стране является ярким показателем духовно-политического потенциала страны, образцом толерантности в межконфессиональных отношениях, диалогом, основанном на взаимном доверии, взаимообогащении и взаимодействии культур.

Таким образом, приоритетное политическое направление нашего государства на современном этапе – мультикультурализм, толерантность и межкультурный диалог. Подчеркивая уникальный опыт нашей страны в области мультикультурализма, весь мир видит, с каким успехом осуществляются цели экономического и социального благополучия нашего населения с полиэтническим составом, а также межкультурного диалога, распространения этого опыта на международном уровне.

Мультикультурализм в Азербайджане – это политика мирного, неконфликтного сосуществования в одном жизненном пространстве множества разнообразных и разнородных культурных групп и людей, имеющих различные религии, языки, обычаи, культуры. Мультикультурализм стал активной движущей силой сосуществования и прогрессивного развития мирной, созидательной деятельности народов и стран.

Как отмечает профессор Иманов К.: «Политические решения, опирающиеся на волю руководства Азербайджана по формированию современного мультикультурального общества, и уходящая вглубь веков традиция толерантности азербайджанского народа обеспечили ситуацию, в которой «мультикультурализму альтернативы нет». По общему признанию Азербайджан превратился в центр мультикультурального развития, а азербайджанская мультикультуральная модель стала примером для многих современных обществ [7, с.35].

Какая связь существует между понятиями мультикультурализм и толерантность? Социальная толерантность (лат. *tolerantia*

терпение, выносливость) – это социологический термин, который означает терпимость к иному мировоззрению, образу жизни людей, поведению их и обычаям, религии, национальным традициям. Толерантность предполагает осознание и предоставление другим людям права жить и развиваться соответственно с их собственным мировоззрением, мироощущением, развивать ценности и традиции их самобытной, национальной культуры. Толерантность заключается в принятии, правильном понимании и уважительном отношении к другим культурам, способам самовыражения других народов и проявлении их личной индивидуальности. Толерантная социальная ценность, которая гарантирует свободу, безопасность и права человека, исключает национализм. Как социальный термин понятие толерантность применяется для характеристики процессов диалога культур, достижения консенсуса и позитивного обоснования приоритетности поиска путей их мирного, стабильного и динамичного сосуществования, взаимодействия в условиях многообразия. Культура толерантности предполагает поиск оптимальной адекватной модели гармоничного сосуществования людей независимо от их этнической и конфессиональной принадлежности, проявление толерантного сознания и мироощущения и поведения, которые в современных условиях приобретают особую значимость.

Следует подчеркнуть, что понятие толерантность не означает безразличие к каким-либо процессам или явлениям. Также она не означает пассивного принятия иного мировоззрения, жизнеустройства или образа жизни. Толерантность предполагает в своем значении предоставление другим людям права жить и развиваться в соответствии с их собственным мировоззрением.

Под толерантностью имеется ввиду терпимость к другим взглядам, воззрениям, нравам, привычкам, традициям. Существование толерантности необходимо в отношении к национальным особенностям и характерным чертам различных народов, наций и религий.

Толерантность не включает в себя уступки, снисхождение или потворство негативным явлениям. Толерантность – это нетерпимость к социальной несправедливости, преступлениям, аморальным поступкам. Проявление толерантности также не предполагает отказа или кардинального изменения своих убеждений, жизненного кредо или уступок чужим неправильным убеждениям, а также навязывания своих воззрений и мыслей другим людям. Толерантность выражает уважение, понимание, принятие и правильное отношение к другим культурам, другим точкам зрения, способам самовыражения и особенностям проявления индивидуальных качеств личности. Конкретное определение понятия толерантности дается в Декларации принципов толерантности (ЮНЕСКО 1995):

«Толерантность – это ценность и социальная норма гражданского общества быть различными, обеспечении устойчивой гармонии между различными конфессиями, политическими, этническими и другими социальными группами, уважении к разнообразию различных мировых культур, цивилизаций и народов, готовности к пониманию и сотрудничеству с людьми, различающимися о внешности, языку, убеждениям, обычаям и верованиям» [8, с.87].

Характеристика определения толерантности в Преамбуле Устава ООН сформулирована следующим образом: «проявлять терпимость и жить вместе, в мире друг с другом, как добрые соседи». В этом определении понятие толерантности имеет не только социально активный смысл, но и представляется как необходимое условие позитивной социализации людей, предполагающее умение жить в гармонии как с самим собой, так и с коллективом индивидов.

Таким образом, понятие мультикультурализма по своему содержанию и смыслу близко к понятию толерантности, можно сказать, что толерантность составляет основу мультикультурализма. При этом следует подчеркнуть, что масштаб термина и понятия мультикультурализма не исчерпывается понятием толерантности, так как он намного шире и объемнее.

Мультикультуральное общество является динамично развивающимися, постоянно обновляющимся, преуспевающим социумом, своими перспективами направленным в будущее. Сплоченная и тесно взаимосвязанная политика толерантности и мультикультурализма является одним из важных факторов и рычагов регулирования национального, расового, культурного многообразия в обществе со стороны государства.

Азербайджан, расположенный в месте стыковки различных культур, этносов и цивилизаций, на протяжении большого исторического периода прославился как страна, где существует специфическая среда национально-культурного многообразия, в которой представители самых различных народов, национальностей, конфессий на протяжении веков живут в атмосфере сотрудничества, добрососедских отношений, мира и благополучия, взаимопонимания и диалога. Наша страна, являясь своеобразным мостом между Востоком и Западом, представляет собой пример мультикультурального и толерантного общества. На этом пространстве на протяжении веков бок о бок с азербайджанцами проживают представители различных наций и конфессий, в том числе евреи, русские, талыши, аварцы, таты, татары, цахуры и многие другие. Азербайджанская Республика входит в число пяти самых мультикультуральных и толерантных стран мира. Мультикультурализм и толерантность, являющиеся специфическими чертами менталитета и образа жизни азербайджанского народа, ныне превратились в неотъемлемые органические черты повседневной жизни каждого гражданина Азербайджанской Республики, независимо от их национальности, культуры, религии, языка.

О богатом и насыщенном мультикультуральном прошлом и древней истории азербайджанского народа свидетельствуют не только современный толерантный образ жизни нашего народа, но также и сотворенные народом научно-философские, политико-правовые, литературно-художественные произведения, источники и документы. Все эти идеи нашли яркое оригинальное художественное воплощение в образцах азербайджанского искусства.

байджанской литературы, философии, публицистики различных периодов.

Конкретные образцы истории социально-философской и художественно-эстетической мысли азербайджанского народа, в которых ярко выражены идеи мультикультурализма и толерантности, очень многогранны, многоаспектны и богаты. Как верно отмечает академик К.Абдулла: «Желание воспринять человечество как нечто целостное, потребность найти ментальные параллели, объединяющие отдельные народы, попытки сблизить различные религии, одинаково уважительное отношение к святыням всех религий, мораль, обязывающая оценивать людей не по религиозной принадлежности, а по личным достоинствам каждого, призыв к состраданию, милосердию, сопереживанию, любовь как высшее чувство, как общий жизненный принцип, объединяющий все народы, независимо от их языка и религии, и ряд других ценностей, как нельзя лучше характеризуют внутренний дух, царящий в глубинах истории нашей общественной мысли» [5, с.77].

В истории, философии, литературе Азербайджана на протяжении веков были выражены такие качества, характерные для нашего народа, как способность не только воспринимать и ценить все многообразие культур мира, понимать богатство и широту проявлений человеческого гения, расширять свое видение мира, жизнеустройства, но и, воссоздавая в своем внутреннем мире, в своем восприятии лучшие их образцы и произведения, обогащать окружающую действительность также и произведениями своей богатой прекрасной культуры.

Диалектика истории такова, что познание, осмысление истоков и особенностей национальной культуры, соответственных исторических корней, своей этнокультурной самобытности и индивидуальности напрямую связано с осознанием себя неотъемлемой частью человечества, с открытием новых граней исторического, этнического духовного родства со многими народами мира и с культурной эволюцией человечества.

В азербайджанской культуре отражены идеи мультикультурализма, толерантности

нашего народа к другим культурам, религиям, языкам, осознание и понимание того факта, что во всех священных книгах отражены мудрые послания единого Бога всему человечеству. На протяжении всей истории, мультикультурализм и толерантность служат ключом к пониманию многих аспектов исторической динамики и функционирования общечеловеческой и национальной культур. Наша национальная литература, философская наука, культура всегда призывали любить все человечество независимо от социально-общественных, политических, культурных парадигм, от религии, языка и других отличий. В современный период все это культурное наследие с провозглашенными в нем мультикультуральными, толерантными, нравственными ценностями и идеями, является составной частью сокровищницы мировой культуры. Каждый из представителей нашей культуры, литературы, философии, публицистики, истории общественной мысли, будучи частью своего народа, был не только носителем и выразителем этих ценностей, воплощенных в произведениях, но и превратил их в часть мировоззрения, мироощущения, и духовности своего народа.

Проводимая в стране уникальная мультикультуральная политика, основанная на уважительном, бережно чтимом отношении к этнокультурным и религиозным ценностям, органично зиждется на правильном регулировании многообразия, на богатом культурно-духовном наследии Азербайджана и традициях толерантности. Идеология азербайджанства, разработанная великим Гейдаром Алиевым, обеспечила сохранность многонациональной, многоконфессиональной, многокультурной среды в республике, сыграла решающую роль в объединении всех граждан под единым знаменем. Гейдар Алиев представил мультикультурализм как неотъемлемую часть идеи азербайджанства, развил и возвел традиции мультикультурализма на качественно новый уровень. «Государство тем богаче, - говорил Общенациональный лидер Гейдар Алиев, чем больше народов оно объединяет, ибо каждый из них вносит в мировую культуру и цивилизацию свою лепту» [9].

Список литературы

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. 20 cildə. Bakı, 1997-2007.
2. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. I-III cildlər. Bakı, 2008-2009.
3. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin V Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışında nitqi // <https://president.az/articles/33027> [02.05.2019]
4. Abdullayev K.M. Azərbaycanın müstəqilliyi illərində multikulturalizm və tolerantlıq. Müstəqillik yollarında. Bakı, 2016, s.504-517.
5. Азербайджанский мультикультурализм. Учебник для высших учебных заведений. Баки: «Şərq-Qərb», – 2019, – 527 с.
6. Алакбаров У. Основы человеческого развития. Учебник для высших учебных заведений. Баки: «Aspoliqraf», – 2017, – 280 с.
7. Иманов К. Об азербайджанской модели мультикультурализма (на основе данных об идентичности). Баку, «ЕЛМ», 2016.
8. Низамова Л.Р. Российские и западные трактовки мультикультурализма // СОЦИС, – 2016, – №10. – с.80-89.
9. <https://heydar-aliyev-foundation.org/ru/content/index/85/>

Xülasə

Leyli Quliyeva

Etno-mədəni müxtəliflik və Azərbaycanda multikulturalizm ideyaları

Məqalədə Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, multikulturalizm Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətidir. Bu siyasətin əsas məqsədi ölkədə yaşayan xalqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması, inkişafı və cəmiyyət daxilində onların inteqrasiyasına nail olmaqdır. Ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların, o cümlədən milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin qorunması və inkişafı məsələsinə Azərbaycan dövləti özünün bu sahədəki siyasətində həm məqsəd, həm də vasitəsi kimi yanaşır. Eləcə də müəllif “multikulturalizm”, “tolerantlıq”, “multikultural təhlükəsizlik”, “etnik-mədəni dəyərlər”, “mədəniyyət” kimi anlayışları təhlil edir.

Açar sözlər: *multikulturalizm, tolerantlıq, etno-kultural dəyərlər, mədəniyyət, demokratik cəmiyyət, multikultural təhlükəsizlik*

Summary

Leyli Guliyeva

Ethno-cultural values and ideas of multiculturalism in Azerbaijan

The article focuses on issues of the multiculturalism policy of Azerbaijan. It is emphasized that multiculturalism is the state policy of the Republic of Azerbaijan. The major objective of the policy is to protect and develop the ethnocultural values of different ethnic groups living in the country and integrate them into society. The Republic of Azerbaijan considers the protection and development of the ethnocultural values of ethnic groups and national minorities living in the territory of Azerbaijan as both a goal and a tool of its state policy. In addition, the author reviews such concepts as "multiculturalism", "tolerance", "multicultural security", "ethno-national values" and "culture".

Keywords: *multiculturalism, tolerance, ethno-cultural values, culture, democratic society, multicultural security*

UOT 159.9

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.265>

KAMİLƏ RƏHİMOVA

*Bakı Slavyan Universiteti,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent avəzi
Azərbaycan
ragimovakamilya@hotmail.com*

SUISİD DEVIANT DAVRANIŞ FORMASI KİMİ

Açar sözlər: suisid, deviant davranış, psixopatoloji, psixoloji, sosioloji.

Müasir dövrdə suicidal davranış global sosial və psixoloji problemlər fonunda ön yerlərdən birini tutur. Problem yalnız suicidal risklərin artma dinamikasında deyil, həm də onun gözlənilməzliyində və həll olunmasının çətinliyindədir. Ayrı-ayrı ölkələrdə problemlə bağlı sanballı tədqiqat işləri aparılsa da, zəruri olan metodlardan və texnikalardan istifadə olunsa da suisid problemi hələ də problem olaraq qalır.

Suisid və ya intihar haqqında təsəvvürlər insanın yaranma tarixi ilə başlanır. Suicidal davranışa münasibət əsrdən-əsirə, sivilizasiyadan sivilizasiyaya qədər müxtəlif formalarda özünü göstərmişdir. Cəmiyyətin inkişaf tarixinin müəyyən mərhələlərində özünəqəsd, intihar və suisidin məzmun və mənası fərqli nüanslardan baxılmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, hətta müəyyən tarixi dövrlərdə bir sıra xalqlarda özünəqəsd normal sosial hadisə kimi qəbul olunmuşdur. Özünü həyatda mərhum edən antik insan bunu heç kimdən gizləməmiş, açıq-acığa özünün borc və məsuliyyətini dərk edərək həyata keçirmişdir. Hətta Qədim Yunanıstanda mövcud olmuş stoiklər və epikürçülərin əksinə olan fəlsəfi məktəblər intihara - insanın könüllü şəkildə özünü həyatdan məhrum etməsinə mənəvi yüksəliş kimi yanaşırdılar. Lakin Qədim Yunan filosoflarından Platon və Sokrat hesab edirdilər ki, əxlaqi-etik baxımdan suisidə heç nə ilə bəraət qazandırılı bilməz. Nəzərə almaq lazımdır ki, zaman-zaman cəmiyyət özü də suisid faktına düşmən münasibət sərgilənmiş və onu həyata keçirənləri həyatdan qorxan, yaşamaqdan, mübarizədən qaçanlar kimi qınamışdır. Dini baxışlarda da suisidə qarşı bir dözümsüzlük vardır. İslam dini hesab edir ki, özünüöldürmə ən ciddi

günahdır və o heç zaman bağışlanmır. Bu Allahın insana verdiyinə üsyanıdır. Belə günahlar Tanrı dərgahında ən bağışlanmaz günahlardır. Bu baxımdan dini təsəvvürlər suicidal davranışı bütünlüklə qadağan edir.

“Suisid” latın sözü olub, “sui” - özünü, “saedere” - öldürmək sözlərinin birləşməsindən yaranmış və mənası özünü öldürmək deməkdir. Dilimizdə “özünü öldürmə” sözün əvəzinə başqa dillərdən alınma sözlər olan “suisid”, “intihar” sözləri də işlədilir. İntihar sözü isə ərəb sözüdür. Əvvəllər boğazın kəsilməsi kimi ifadə olunsa da, hazırda özünü öldürmənin bütün üsullarını özündə ehtiva edir. Ona görə də hər iki söz eyni gücə malik olmaqla dilimizdə özünü öldürmə mənasında işlədilir (2, s. 8).

Digər mənbələrdə suisid anlayışı oxşar cəhətlərlə səciyyələndirilir. Suicidal davranışın diaqnostikasını və korreksiyasını müəyyənləşdirməyə çalışan M.A.Alimova göstərir ki, “Suisid niyyətli şəkildə ölümlə nəticələnən özünüməhvətmədir (özünü həyatdan məhrum etmədir). Bu hadisənin psixoloji mənası onunla səciyyələnir ki, bu zaman insanın ixtiyarı və qeyri-ixtiyari şəkildə düşdüyü situasiyadan affektə reaksiyası ilə, emosional gərginliyin boşaldılması və situasiyadan uzaqlaşmaq hesabına çıxır” (7, s. 9).

A.Q.Ambrumovanın suisid konsepsiyasına görə, suisid şəxsiyyətin yaşadığı mikrososial konflikt şəraitində sosial-psixoloji dezadaptasiyasının nəticəsidir. Bununla yanaşı müəllif özünüöldürmə (həqiqi suisid) və özünüöldürməyə cəhdi (tamamlanmamış suisid) ayırd edir. A.Q.Ambrumovadan fərqli olaraq Bruksbenk suisid və parasuisid anlayışlarını ayırd edir. O, suisidi niyyətli özünüöldürmə kimi, parasuisidi

isə ölümə gətirib çıxarmayan niyyətli şəkildə özünəzərər vurma kimi səciyyələndirir (8, s. 8).

Suisid (intihar) - sosial və psixoloji özgələşmənin son həddi, görünən tərəfi olub, insanın özünə qarşı yönəlmiş deviant davranış formasıdır. Suisidal davranış anlayışı geniş anlayışdır və özünüdə özünəqəsd, özünəqəsdə cəhd, suisidal təzahürlər və s. özündə ehtiva edir. İntihar təlabatların deyil, emosiyaların, daxili aqressiyanın boğulması və xarici aləmə qarşı olan etirazın özünə yönəlmiş forması kimi təzahür edir. Xarici aləmə qarşı olan, lakin özünə yönəlmiş etirazın şəxsiyyətin deqradasiyasına gətirən bir sıra formalarını fərqləndirmək olar: itaət və ya "Mən" in cılızlaşması, şəxsiyyətin ikiləşməsi, nevroz, əsəbi gərginlik, özünəqapanma, ölümdə ölümsüzlük axtarışı, ölümün mükəmməl olan kimi qəbul olunması. İntihara gətirən səbəblər, problemlər, intiharetmə məqamında olan insanın sosial və psixoloji vəziyyəti başlıca təsiretmə amilləri kimi xüsusi analiz tələb edir.

Müasir dövrdə intihar edən şəxsin davranışı birmənalı şəkildə patoloji hal hesab olunmur. Əksər hallarda intihar hadisəsi psixi cəhətdən sağlam, normal insanlar tərəfindən həyata keçirilir. Eyni zamanda bir çox müəlliflər hesab edir ki, intihar şəxsiyyətin özünü dağıdıcı hərəkətlərinin mərhələli keçidlərində sonuncu nöqtədir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı dünya statistikasına əsasən intihar mövqeyini (suisid göstəricilərini) 3 qrupa ayırır:

- İntiharın yüksək səviyyəsi (sayı 20-dən çox olanlar).
- İntiharın orta səviyyəsi (sayı 10-20-yə qədər olan).
- İntiharın aşağı səviyyəsi (sayı 10-na qədər olanlar).

İntiharın aşağıdakı növləri var:

- Əsl suisid;
- Demonstrativ suisid;
- Affektiv suisid.

Əsl suisid aktını həyata keçirən şəxs məqsədyönlü və şüurlu şəkildə həyatını sonlandırmaq istəyir. Demonstrativ suisiddə müəyyən sosial effektdə yönəlmə var, yəni şəxs mövcud durumunu dəyişmək məqsədilə özünə cəza verir, bununla da ətrafındakıların diqqətini cəlb etmək istəyir. Affektiv suisid affekt halının tam zirvəsində həyata keçirilir (2, s. 79).

Hələ qədim dövrlərdən tədqiqatçılar suisidin hər hansı bir nəzəri əsaslarını verməyə çalışmışlar. Suisidal davranışın tədqiqinə nəzər salsaq görürük ki, onun nəzəri əsasları üç istiqamətdə yer tutur: psixopatoloji, psixoloji və sosioloji.

1. Psixopatoloji konsepsiya belə bir fərziyədən irəli gəlir ki, bütün özünə qəsd edənlər ruhi xəstə olan adamlardır. Suisidal hərəkətlər kəskin və xroniki psixi pozğunluqların meydana çıxmasıdır. Bu konsepsiyanın tərəfdarları N.P.Bruxanski, V.K.Xoroşko, L.A.Prozerov və başqaları psixiatrlar olmuşlar. Onlar bu problemi təbabət üçün ənənəvi metodlarla, etiologiya baxımından patogeneza və kliniki xəstəliklər kimi öyrəndilər.

2. Psixoloji konsepsiya tərəfdarları belə hesab edirlər ki, suisidal hərəkətləri psixi xəstələr kimi, sağlam adamlar da edə bilər (A.Q.Ambrumova). Problemlərin həlli variantlarından biri bu hadisəyə psixoloji aspektdən yanaşmaqdır. Psixoloji konsepsiyaya görə, şəxsiyyətin suisidal davranışının formalaşmasında psixoloji amillər aparıcı rol oynayır (V.T.Kondraşenko).

Suisidal davranışın ilk psixoloji nəzəriyyəsi ilk dəfə XX əsrin əvvəllərində Avstriya psixoloqu Z.Freyd tərəfindən verilmişdir. O, intiharin tam bir izahının heç bir yolla verilməyəcəyini qeyd edirdi. Buna görə də Freyd və onun davamçıları sadəcə intihara zəmin yaradacaq psixi durumları öyrənməyə çalışıblar.

Z.Freyd intiharı xarici aqressiyanın bir təzahürü, başqasını öldürmək istəyinin özünə qarşı yönəlməsi kimi göstərir. Psixanaliz konsepsiyasında intiharin səbəbi kimi subyektin xarici aləmə neqativ (mənfi) münasibəti əsas götürülür ki, nəticədə "ali Mən"-in təsiri altında aqressiv reaksiyaların xarici aləmdən dəyişərək, özünə yönəlməsi baş verir. İntihar hərəkətin həm subyekti, həm də obyektini əks etdirməklə, eləcə də sıx əlaqədə olan qatil və mərhum rollarını özündə cəmləşdirir. Subyektin aktivliyini tərənnüm edən psixanaliz göstərir ki, öldürmə aktının baş verməsi əslində aqressivlik əlamətinin olması ilə bağlıdır. Bundan başqa, insanın suisidal davranışı nevroitik əlamətlərlə eynilik təşkil etməklə, ziddiyyətli səylərin toqquşması nəticəsində əmələ gəlir.

Ziqmund Freyd intiharı sosial mühitdə olan savaşa və narazılıqlarla əlaqələndirirdi. Özünə-

qəsdı şəxsiyyətin mühitlə konfliktinin nəticəsi hesab edirdi. Freyd intiharını məhz “cavabı verilməmiş emosiya” adlandırır. Bir sözlə, o özünə-qəsdı təmin olunmamış təəssüratların, arzu, istək və meyllərin nəticəsi hesab edirdi. Onu da deyək ki, Freydin bu nəzəriyyəsini bir çox alimlər psixologiyada inqilab kimi dəyərləndirdilər (5, s. 56).

O, “ölüm instinkti”nə inanırdı və yeniyetmələrdə suisidə anadangəlmə instinkt kimi baxırdı. Freyd intiharını aqressiyaya əsasən autoaqressiya ilə ifadə olunan ölüm instinktinin təzahürü kimi qiymətləndirmişdir. Nəticədə bələ qənaətə gəlmişdir ki, insan psixikasının təməlində iki əsas meyl durur:

1) Həyata olan meyl – Həyat instinkti (Eros).

2) Ölümə olan meyl – Ölüm instinkti (Tanatos).

Freydə görə, bu intiharların araşdırılmasını və təhlilini bir xeyli asanlaşdırır. Bununla əlaqədar olaraq o, deyirdi ki, əgər insan canlı varlıq olaraq cansızdan törəyibsə (burada Adəmin torpaqdan yaranması nəzərdə tutulur) onun ölümə meyli realdır. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, psixanalitik mövqedə dayanan müasir suisidoloqlar Freydin köhnəlmiş baxışlarını, əsasən də, onun autoaqressiyaya aqressiv instinktin təzahürü kimi yanaşmasını dəstəkləmişlər.

Bu sahədə aparıcı tədqiqatçılardan A.Q.Ambrumova suisidal davranışı insanın mikrososial konfliktlər şəraitində yaranan sosial-psixoloji dezadaptasiyasının nəticəsi hesab edir. Adaptasiya, ümumiyyətlə, canlı sistemlə xarici şərait arasında uyğunluğun olmasıdır. Dezadaptasiya anlayışı isə orqanizmlə mühit arasında uyğunsuzluğun müxtəlif dərəcə və keyfiyyətlərini əks etdirir. Tam uyğunluq inkişafı sürətləndirir, tam uyğunsuzluq isə həyat fəaliyyəti ilə bir araya sığışmır. Bu iki qütb arasında yerləşən aralıq vəziyyətində olan sistemlər üçün isə həm adaptasiya, həm də dezadaptasiya terminləri eyni dərəcədə qəbul edilir. Bütün bu ümumi vəziyyətlər insanın spesifik adaptasiya forması olan sosial-psixoloji adaptasiya üçün də qəbul edilir. İnsan öz inkişafını ətraf mühitə passiv uyğunlaşma yolu ilə deyil, gerçəkliyin təbii və sosial şərtləri ilə aktiv münasibətlərdə olması nəticəsində təmin edir (9, s. 92).

İnsanın sosial-psixoloji adaptasiyasının müvəffəqiyyətlik meyarları onun adi və ekstremal situasiyalarda davranışından asılıdır. Vəziyyətin ekstremallığı onun subyekt üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını əks etdirir. Ekstremal şəraitlərdə müxtəlif adamlar öz uyğunlaşma taktikalarını eyni cür qurmur. Daha dözümlü, möhkəm olan adamlar plastikliyin və ehtiyat fondun hesabına adaptasiyanın əvvəlki səviyyəsini saxlaya bilər. Bəzilərinə uyğunlaşma səviyyəsinin müvəqqəti olaraq aşağı düşməsi müşahidə olunur.

Dezadaptasiya özünü ilk növbədə şəxsiyyətin autizm haləti ilə, yəni ətrafdakılarla ünsiyyətdən, təmasdan yayınaraq, öz hisslərinə, öz dünyasına qapanması kimi bürüzə verir. Özünə-qapanmanı mənəvi-psixoloji gərginliklə müşayiət olunan intihara gətirən xüsusi psixoloji halət kimi xarakterizə etmək olar. Müəlliflərdən psixol.ü.f.d. S.Şabanovun qeyd etdiyi kimi, məhz özünə-qapanma vəziyyətində “suisidentin emosional halında intensiv olaraq mənfi reaksiyalar yaranaraq, idrak imkanlarını poza bilər. Suisident tərəfindən zamanın təhrif olunaraq qavranılması, onun affekt halı ilə çulğaləşaraq, ona edilən psixi zədənin təsiri nəticəsində keçirdiyi emosional hal böhranlı vəziyyətə gəlib çıxır. Onun daxili aləmində belə bir halın heç vaxt bitməyəcəyi təəvvürü yaranır, onun idrak proseslərinin stukturunda əhəmiyyətli dərəcədə dəyişiklik əmələ gəlməklə, şəxsiyyətinin identifikasiyası pozulur, “Mən” obrazı təhrif olunur” (5, s. 78).

Şəxsin davranışı impulsiv və qeyri-produktiv olmaqla, dezadaptiv xarakter daşıyır. Tədqiqatçılardan A.Q.Ambrumova, V.A.Tixorenko və L.L.Berqelson dezadaptasiyanın bir-biri ilə əlaqəsi olan obyektiv və subyektiv əlamətlərini fərqləndirərək, hər bir suisidentdə bu əlamətlərin müşahidə edildiyini göstərirlər. Müəlliflərin qeyd etdiyi kimi, “dezadaptasiya patoloji və qeyri-patoloji formalarda təzahür edir. Patoloji dezadaptasiya psixopatoloji pozuntulara səbəb olaraq, şəxsiyyətin dəyər-yanaşma və kommunikativ fəaliyyətinin pozulmasına gətirir. Suisidlə nəticələnən sosial-psixoloji dezadaptasiyanın hər iki formasında iki faza-predispozision və suisidal seçilir. Bilavasitə ikinci faza suisidlə nəticələnir” (10, s. 95).

Müəlliflər dezadaptasiyanı şəxsiyyətin həll etməkdə çətinlik çəkdiyi daxili və xarici konfliktlərin təzahürü kimi xarakterizə edirlər. Eyni zamanda dezadaptasiya şəxsiyyətin autsayder, yəni daxil olduğu qrupa uyşmazlığı səbəbindən qrupun üzvləri tərəfindən qəbul edilməməsinin səbəbi də ola bilər. Ünsiyyətdə yaranan baryerin müəyyən forması kimi təzahür edən şəxsiyyətin sosial cəhətdən mənfi qiymətləndirilməsi, onun üçün müqəddəs olan hiss və duyğularına həqarətlə yanaşılması, insanın şəxsi imkanlarını həyata keçirməyə mane olan psixi baryer və s. frustrasiya halətinə gətirib çıxarır. Uğursuzluq, kədər və sarsıntı (stress) nəticəsində yaranan və iqiqat əsəb gərginliyi ilə müşayiət olunan frustrasiya insanda xarakterin dəyişməsinə, özünəinamsızlığın yaranmasına səbəb olur. Belə insanlarda çox vaxt depersonalizasiya, yəni insanı şəxsiyyət kimi xarakterizə edən psixoloji və davranış xüsusiyyətlərinin itirilməsi haləti və bunun nəticəsi olaraq yaranan depressiya, şəxsiyyətin normal psixoloji və sosial durum strukturunun pozulması ilə müşahidə olunur. Beləliklə, həm psixoloji, həm də sosial gərginlik vəziyyətində olan şəxsiyyət ruhi pozğunluq halı – böhran keçirir. Psixoloji böhran halətində olan şəxsiyyətdə mənfi emosiyaların təsiri altında motivasiya sahəsinin koqnitiv təsəvvürləri dəyişir, ümumi davranış passivləşir. Çox vaxt ağır, uzun sürən depressiya vəziyyəti özünəyönəlmiş destruktiv davranışa – intihara səbəb olur.

Amerika davranış psixologiyasında da suisidın psixoloji mexanizmlərini izah etməyə çalışan müxtəlif yanaşmalar var. Onlardan biri U.Qlasserin yanaşmasıdır. Onun fikrincə, suisidal davranışı yaradan hallar depressiya ilə bağlıdır və özünənəzarətin itirilməsi bu aktın baş verməsi üçün zəmin hazırlayır. O, göstərir ki, insanın nəzarət edə biləcəyi tək davranış onun öz davranışdır. Gerçəklik bizə yalnız məlumat verir və həmin məlumatı daxili tələbatlara uyğunlaşdırmaq bizim öz seçimidir. Deməli suisid insanın öz seçimidir. U.Qlasser göstərir ki, suisidal davranışı depressiya nümunəsində şərh etmək olar. O, depressiya nümunəsində istənilən simptomun üç funksiyasını təsvir edir.

- Hər zaman arzu və tələbatların frustrasiyası zamanı meydana çıxan qəzəbin nəzarət edilməsi və modifikasiyası.

- Köməyə çağırış.

- İnsanın istəmədiyi və ya daxil olmağa qorxduğu fəaliyyətin məhdudiyətləri (1, s. 111).

Suisidal davranışın psixoloji mexanizmini açıqlamağa çalışan A.Adler suisidal davranışın baş verməsinə gətirib çıxaran amil kimi “nata-mamlıq hissini” əsas götürürdü. Onun fikrincə görə, bütövləşmiş şəxsiyyətdə belə bir davranış tərzinin ortaya çıxmasına zəmanət yoxdur. Bununla yanaşı, Adler sosial durum, qüsurlara münasibət və ailə tərbiyəsinin də suisidal davranışın yaranmasında əsaslı mexanizm hesab edirdi (6, s. 47).

3. Sosioloji konsepsiyanın ən görkəmli nümayəndələrindən biri fransız fikir adamı Emil Dürkheymə görə, suisidal davranışın əsasında sosial inteqrasiyanın qeyri-sabit və aşağı səviyyədə olması durur. Özünü öldürmənin sıxlığı isə fərdin cəmiyyətə hansı səviyyədə inteqrasiya olunmasından asılıdır. Onun fikrincə, özünü öldürmə istənilən halda fərdin sosial mühitlə qarşılıqlı münasibətləri kimi başa düşülməlidir. Çünki bu münasibətlərdə sosial amillər aparıcı rol oynayır. Bu konsepsiyanın əsas çatışmayan cəhəti sosial mühitlə qarşılıqlı münasibətlərdə şəxsiyyətin rolunun nəzərə alınmamasıdır.

Onun intihar mövzusunda apardığı araşdırmaların üstündən 100 ildən çox vaxt keçmişdir. Bu sahədə klassik tədqiqatçılardan hesab olunur. O, intihar anlayışını izah edərkən qeyd edir ki, “İntihar - bilavasitə və ya bilavasitə qurbanın özü tərəfindən müsbət və ya mənfi hərəkət kimi yerinə yetirilmiş hər cür ölüm hadisəsidir” (10, s. 74).

Sosial inteqrasiyanın azalması (məs., insanın vacib olduğu sosial qrupdan təcrid olunması) şəxsiyyət tərəfindən həyatı bir maneə kimi qəbul edilərək (frustrasiya şəraiti), suisidqabağı şəraitdə insanda həyacan və depressiya halının yaranmasına gətirib çıxarır.

Əgər E.Dürkheym sosioloji məktəbi intiharı subyektin cəmiyyətlə olan əlaqəsinin qanunauyğun reaksiyası kimi görürsə, yəni cəmiyyət suisid davranışın əsas və təhrikədiçi komponenti kimi çıxış edirsə, psixanalitik konsepsiyaya görə isə, əksinə olaraq suisidal davranışın baş verməsində əsasən subyektin daxili aktivliyinə, daxili mənbəyinə istinad edilir. Suisidal davranışın son illərki tədqiqi isə, suisidal davranışın

yanarın səbəbləri kimi həm daxili, həm də xarici determinantları əsas götürür.

Emil Dürkheymə görə, intiharın əsas səbəblərindən biri fərdlə ictimai dəyərlər, normalar arasında yaranan vakuumdur. O, bunu anomiyaya adlandıraraq qeyd edirdi ki, bu kimi vakuumlar keçid dövrlərində daha çox rastlanır. Bu, elə bir dövrdür ki, əvvəlki normalar fərd üçün öz qüvvəsini itirib, yeniləri isə hələ formalaşmayıb. Deməli, intihar həm də fərdi inqilabdır. Bu qəbil intiharlar tibdə parasuisid adlanır. Bu zaman intihar edən şəxs bir növ ətrafdakıların diqqətini ya özünün, ya da toplumun hansısa probleminə cəlb etməyə cəhd edir. Bunun əksi isə şüurlu və doğruçu intihardır. Bu zaman insan öncədən hazırlaşır, onun məqsədi kimsənin - doğmaların, dostların nə hiss edəcəyini göz önünə almadan, nəyin bahasına olursa olsun intihar etməkdir. O, tərəddüd etmir, həyatdakı missiyasının başa çatdığını sakitcə dərk edir və qərar verir. Bu həmin haldır ki, onu müdriklik adlandırmaq olar (10, s. 85).

E.Dürkheym suisidal təsnifatlarda iki kriteriyayı – sosial inteqrasiyanı və sosial reqlyasiyanı əsas götürərək, suisidal davranışın əsas 4 növünü ayırd edirdi. Birinci 2 növ – eqoistik (sosial inteqrasiyanın müəyyən dərəcədə azalması) və alturistik (sosial inteqrasiyanın müəyyən dərəcədə artması) özünüöldürmələr sosial inteqrasiyaların (yəni, insanın cəmiyyətə bağlılıq dərəcəsi) pozulması ilə birbaşa bağlıdır. İkinci növ - anomik (sosial reqlyasiyanın azalması) və fatalist (sosial reqlyasiyanın artması) özünüöldürmələr isə birbaşa sosial reqlyasiyanın (yəni, cəmiyyətin əsasən məhdudlar vasitəsi ilə individə müəyyən təsirinin dərəcəsi) pozulmasından asılıdır.

- Eqoistik suisid – öz sosial qrupu ilə vəhdət hissini itirmiş və ona görə də ailəvi, dini, ictimai nəzarətə tabe olmayan şəxslər tərəfindən törədilir.

- Alturistik suisid – öz həyatını sosial motivlərə qurban verən və bununla yüksək dərəcədə qrup identifikasiyasına malik şəxslərdə təsadüf edir.

- Anomik suisid – sosial və siyasi dəyişikliklər dövründə cəmiyyətlə sosial reqlyasiyanın azalması ilə bağlı şəxslərdə təsadüf edilir.

- Fatalist suisid sosial və siyasi dəyişikliklər dövründə cəmiyyətlə sosial reqlyasiyanın artması ilə bağlı şəxslərdə təsadüf edilir.

Eqoistik halları “insanın kəskin fərdiləşməsi” kimi izah edən müəllif qeyd edirdi ki, alturizm eqoizmin tam əks mənasını ifadə edir. “Mən” insanın özünə aid olmayanda, özü deyil, başqası ilə birləşdikdə onun fəaliyyət mərkəzi öz varlığına deyil, həmin fərdin daxil olduğu qrupa aid olur. E.Dürkheym məcburi alturist intihar, fakultativ alturist intihar, təmiz alturist intiharı fərqləndirərək qeyd edir ki, məcburi alturist intihar borc naminə, fakultativ alturist intihar fərdi inamlar naminə, təmiz alturist intihar isə heç bir səbəb olmadan özünü qurban vermək, tərifəlayiq hesab edildiyi üçün yerinə yetirilir.

Anomal intiharı cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi böhranı ilə əlaqələndirən müəllif, bu vəziyyətin tənzimlənməsi yolunda ictimai rəyin əsaslı rol malik olduğunu vurğulayır. Müəllif anomik intiharın əksi olan fatalist intihar növünü təqdim edərək, fatalist intiharın səbəblərini “nizamlaşmanın həddən artıq çoxluğu nəticəsində gələcəyin amansızcasına qapadılması, ehtirasların nizam-intizam vasitəsilə ciddi şəkildə qanuniləşdirilməsi” ilə izah edir (10, s. 93).

E.Dürkheym fərqləndirilən intihar növlərinin baş vermə səbəblərini aşağıdakı kimi təqdim edir:

Eqoist intiharın əsas səbəbləri - uzun müddətli melonxoliya, xarici mühitə uyğunlaşma imkanlarının itirilməsi, həyatın mənasının itirilməsi, həyata məhəbbətin itirilməsi, əzablardan xilas olmağı istəyi ilə bağlı olur.

Alturist intiharın əsas səbəbləri – ağıl və iradənin birliyindən doğur, boricdan irəli gəlir, inam və entuziazma qapanma nəticəsində baş verir .

Anomal intiharın əsas səbəbləri – qəzəb və təəssüf, məqsədin itirilməsi, iradə zəifliyi, həyata nifrətlə bağlıdır. Anomal intihar progressiv və regressiv xüsusiyyətlərə malikdir.

E.Dürkheym qarışıq intihar növləri də təqdim edir. Bu sırada:

1. Eqoistik-anomik intihar - ehtiraz və ehtiraslılığın, fəaliyyət və xəyalpərəstliyin nəticəsi kimi əmələ gəlir.

2. Anomik-alturist intihar - ehtiraslı fədaçılığın nəticəsində baş verir.

3. Egoistik-alturistik intihar - əxlaqi ciddi-lik tərəfindən məhdudlaşdırılmış melankoliyanın nəticəsidir.

E.Dürkheim statistik məlumatlar əsasında faiz dəyişkənliyinə görə yuxarıdan aşağıya ardıcılığına uyğun olaraq, intiharın sosial səbəblərinin aşağıdakı təsnifatını təqdim edir:

- 1) Yoxsulluq, var-dövlətin itirilməsi;
- 2) Ailə faciəsi;
- 3) Məhəbbət, qısqançlıq, pozğunluq, məqsədsiz həyat;
- 4) Müxtəlif xoşagəlməz hadisələr;
- 5) Psixi pozğunluq;
- 6) Vicdan əzabı, cinayətə görə lənətdən qorxu hissi;
- 7) Digər səbəblər, aydın olmayan səbəblər;
- 8) Fiziki əzab;
- 9) Ailədə xoşagəlməz hadisələr;
- 10) Əyləncəli oyunlara ehtiraz, alkoqolizm;
- 11) Dini çaşqınlıq;
- 12) Çılğın əsəbi vəziyyət;
- 13) Həyata nifrət.

E.Dürkheim intiharın ilkin sosial əsaslarını – 1. Cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin təbiəti; 2. Onların assosiasiya olunması vasitələri, yəni sosial təşkilatların təbiəti; 3. Kollektivlərin anatomik quruluşuna toxunmadan kollektiv həyatın axarını pozan təsadüfi şərait, milli və iqtisadi böhranlar və s. ilə bağlayır (4, s. 32).

Bundan əlavə, insanın həyatla hesablaşması məqsədi daşıyan “sadə suisid”, özünə qəsd edərkən yaxınlarını da özü ilə aparmağa meyilli şəxslərdə “genişlənmiş suisid” (məsələn, suisiddən əvvəl azyaşlı uşağını guya əzabdan qurtarmaq üçün öldürmüş qadının hərəkəti), eyni zamanda birgə intihar etmək üçün razılığa gəlmiş qruplarda təsadüf edilən “kollektiv suisid” (bela hallara dini təriqət nümayəndələrində və psixiatriya xəstəxanalarının pasiyentlərində rast gəlinir) növləri ayırd edilir (3, s. 230).

Son illər geniş vüsət alan susidal nəzəriyyəsi - suisidal davranışın koqnitiv nəzəriyyəsidir. Tədqiqatçılardan R.Baumeysterin “qaçma” nəzəriyyəsinə görə intihar spesifik “koqnitiv dağılma”nın nəticəsidir ki, bunun da yaranma səbəbi - reallıqdan qaçmaq arzusu ilə şüurda olan əzablı fikirləri çıxarmaqdır. Bu nəzəriyyəyə görə intihar – həyatı problemləri həll etməkdə bir acizlikdir. “Qaçma” nəzəriyyəsi 6 pilləli (dərəcəli) suisidqabağı davranışı ayırd edir:

- İndividual həyatı problemlərlə və çətinliklərlə toqquşması nəticəsində reallıqdan uzaq yüksək, ali gözləmələrin kəskin formada aşağı enməsi;

- Özü haqqında neqativ təsəvvürlərin yaranması, günah hissinin duyulması;

- Özünü ali varlıqlarla eyniləşdirmə;

- Qeyd olunan eyniləşdirmə nəticəsində mənfi (neqativ) emosiyalar kompleksinin formalaşması;

- Koqnitiv dağılma halı subyektin əzablı fikirlərindən azad olmaqla bütövlükdə kömək etmir.

- Problemlərdən qaçmaq üçün ən effektiv üsul – özünü öldürmədir.

Yuxarıda sadalanan pillələrin hər birinə şərait yaradılanda intihar halları baş verə bilər. Koqnitiv dağılma konsepsiyasının əsas anlayışı subyektin xoşagəlməz hisslərdən, yəni özünün natamamlığı hissindən azad olmağa, özündə olan psixoloji müdafiədən (inkaretmə, qəbuletmə və s.) istifadə etməsinə can atması, eləcə də zaman məkanından kənara çıxma, gələcəyə qoyulan məqsədlərdən və problemlərin konstruktiv həllindən imtina etmək deməkdir (11, s.130).

İntihar mövzusunda psixoloji aspektdən baxarkən nəticə olaraq belə qeyd etmək olar: insan yaşamaq üçün doğulur və yaşmalıdır. Bütün yaşadığı sosial-iqtisadi və digər problemlər qarşısında aciz qalmamalıdır. Və qaldığında da bu problemlərdən çıxış yolu axtarmalıdır. İntihar çıxış yolu deyil. İntihar, insanın özünü bir çox gözəlliklərdən – bunun ən əlası olan “yaşamdən” məhrum etməsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Cabbarov R.V. Gerçəklik terapiyası və yaşamaq sənəti. Bakı: Zərdabi, LTD MMC, 2017, 216 s.
2. Hüseynova D.R. İntiharın psixologiyası. Bakı: Adiloğlu, 2012, 115 s.
3. İsmayılov N., İsmayılov F. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 2002, 376 s.
4. Məmmədova S.D. Suisid destruktiv davranış forması kimi // Elmi əsərlər, 2006, № 3-4(6), s. 29-36

5. Şabanov S.F. Suisidal hallar üzrə məhkəmə-psixoloji ekspertizasının keçirilməsi. Metodik vəsait. Bakı, 2000, 125 s.
6. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. Москва: Прогресс, 1995, 158 с.
7. Алимова М.А. Суицидальное поведение подростков: диагностика, профилактика, коррекция. Москва, 2014, 100 с.
8. Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А. Суицид как феномен социально-психологической дезадаптации личности. Актуальные проблемы суицидологии. Москва, 1978, с. 6-28.
9. Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А., Бергельсон Л.Л. Социально-психологическая дезадаптация личности и профилактика суицида // Вопросы психологии. Москва, №4, 1981, с. 91-101
10. Дюркгейм Э. Самоубийство. Москва, 1912, 136 с.
11. Полищук Ю.И. О спорном понимании самоубийство как психологического явления // Вопросы психологии. Москва, №1, 1994, с. 128-131

Резюме

Кямиля Рагимова

Суицид как форма девиантного поведения

В данной статье автор отмечает, что суицид истекает не из необходимости, а является формой подавления внутренней агрессии, эмоций и возражения против внешнего мира. Сначала раскрываются проблемы суицидального поведения личности, а дальше отмечаются основные теоретические направления исследуемой проблемы. Далее автор систематично, обширно анализирует и раскрывает три аспекта суицида: психопатологический, психологический и социологический.

Ключевые слова: *суицид, девиантное поведение, психопатологический, психологический, социологический.*

Summary

Kamila Rahimova

Suicide as a form of deviant behavior

In this article, the author notes that suicide does not result from necessity, but is a form of suppression of internal aggression, emotions and objections to the outside world. First, the problems of suicidal behavior of a person are revealed, and then the main theoretical directions of the problem under study are noted. Further, the author systematically, extensively analyzes and reveals three aspects of suicide: psychopathological, psychological and sociological.

Keywords: *suicide, deviant behavior, psychopathological, psychological, sociological.*

UOT 159

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.272>

KƏMALƏ AĞAYEVA

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

Azərbaycan

kaghayevawall@gmail.com

DİQQƏT ƏSKİKLİYİ VƏ HİPERAKTİVLİK POZUNTUSU ZAMANI DİAQNOSTİKADA ÇƏTİNLİKLƏR

Açar sözlər: DƏHP simptomları, diaqnoz meyarları, diaqnostik metodlar, icraedici funksiyalar, hiperdiaqnostika

Diqqət əskikliyi və hiperaktivlik pozuntusu yaşa uyğun olmayan diqqətsizlik, hiperaktivlik və impulsivlik səviyyəsi ilə xarakterizə olunan uşaqlığın inkişaf pozuntusudur [15]. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, adətən uşağın valideyni, yaxud müəllimlər bu simptomlardan şikayət etmirlər. Şikayətlər əsasən uşağın davranışına aid olur və bu davranışın əsasında da göstərilən bu problemlər durur. Məsələn, uşaq dərstdə sakit oturmur, müəllimə fikir vermir və sair. Bu cür davranış dərslərin pozulmasına səbəb olur, digər uşaqlara da mane olur və müəllimin şikayəti də əsasən bundan olur. Həmçinin evdə də uşağın dərslərini oxumaması, vaxtını düzgün istifadə edə bilməməsi, kitablarını, oyuncaqlarını və sair səliqəli saxlamaması və sair kimi hallar valideynə çətinlik yaradır. Əsasən şikayətlər də bu səbəbdən olur valideynlər bunun üçün kömək istəyirlər.

Uşaqlar arasında bu problemin rast gəlməsi təxminən 5-10 faiz arasında, böyüklər arasında isə 3-5 faiz arasındadır. Uzun illər qabaq da həkimlər tərəfindən bu pozuntunun əlamətlərinin təsvir edilməsinə baxmayaraq, nə qədər geniş yayılmış olması son dövrlərdə qəbul edilir. Çox vaxt DƏHP öyrənmə çətinlikləri (oxu və ya hesablamada), digər emosional və davranış pozuntuları ilə birgə gedir. Oğlanlar arasında daha geniş yayılmışdır. Lakin bu o demək deyil ki, qızlar arasında bu pozuntu az rast gəlinir. Sadəcə simptomlar fərqli olduğu üçün, yaxud bir sıra digər səbəblərdən qızlar arasında bu diaqnoz daha az qoyulur. Qabaqlar belə hesab olunurdu ki, uşaqlar böyüdükcə bu əlamətlər azalır və yox olur. Hətta bəzən bunu tərbiyənin nəticəsi

hesab edib müalicəyə ehtiyac olmadığını da deyənlər var idi. Lakin hazırda belə qəbul edilir ki, DƏHP keçib getmir, hətta bütün həyat boyu qala bilər. CDC-nin verdiyi məlumata görə DƏHP diaqnozu əsasən ibtidai məktəb yaşlarında qoyulur. Lakin qeyd etdiyimiz kimi böyüklərdə də bu pozuntuya rast gəlinir.

Diqqət əskikliyi və hiperaktivlik pozuntusu (DƏHP) bu pozuntuya psixiatrlar tərəfindən verilmiş sonuncu termdir. Hazırda geniş işlənir və DSM-5-də onun simptomları təsvir edilmişdir. DSM-5-də DƏHP-nin üç əsas və iki əlavə variantı qeyd edilir. Bu gün tibb işçiləri tərəfindən həmin bölgü istifadə edilir [2]:

- DƏHP-nin kombinə olunmuş forması
- Diqqət əskikliyinə üstünlüyü ilə gedən DƏHP forması
- Hiperaktivlik və impulsivliyin üstünlüyü ilə gedən DƏHP forması
- Digər dəqiqləşmiş DƏHP forması
- Dəqiqləşməmiş DƏHP forması

1990-cu illərdən sonra DƏHP diaqnozunun qoyulması daha geniş yayılıb. Burada mütləq halda pozuntunun artmasından söhbət getmir. Eyni zamanda diaqnozun qoyulması daha effektivdir, valideynlər də daha çox məlumatlı olduqları üçün bu problemlə qarşılaşanda həkimə müraciət edirlər.

DƏHP simptomları uşaqların olduğu hər yerdə özünü göstərir. Yəni uşaqda ancaq evdə, yaxud ancaq məktəbdə davranış problemləri, yaxud digər pozuntular olmur. Simptomlar xronik olur, ən az altı ay və daha çox müddətdə özünü göstərir. Eyni zamanda qeyd edilir ki, ən gec 12 yaşına kimi bu simptomlar olmalıdır.

Kimdəsə böyük yaşda birdən bu cür simptomlar özünü göstərsə, bu zaman başqa xəstəlikdən şübhələnmək lazımdır.

DSM-5-də diqqət əskikliyi kateqoriyasına aid olan doqquz əlamət, hiperaktivlik və impulsivlik kateqoriyasına aid olan doqquz əlamət ayrıca qeyd edilmişdir. Diaqnoz qoymaq üçün bu kateqoriyalara aid olan əlamətlərdən ən az altısının olması vacibdir. Bu simptomlar ən azı altı ay müddətində özünü göstərməlidir. Eyni zamanda uşağın yaşı da burada nəzərə alınaraq, əlamətlər uşağın yaşına görə analiz edilməlidir. Bu simptomlar uşağın həyatında (evdə və ya məktəbdə) problem yaratmalıdır. Uşağın yeddi yaşından qabaq bu simptomlardan ən azı bəziləri mövcud olmalıdır. Eyni zamanda simptomlar ən azı iki müxtəlif məkanda özünü göstərməlidir.

DƏHP-nin yaranma səbəbləri haqda araşdırmalar aparılır. Səbəblərin bilinməsi düzgün müdaxilə yollarının işlənilməsinə də kömək edə bilər. Hazırda səbəblər tam bilinmir. Lakin genetik səbəblərin geniş rol oynadığı haqda məlumatlar var. Tədqiqatlar göstərir ki, DƏHP diaqnozlu valideyni, yaxud bacı-qardaşı olanlarda bu pozuntunun olması riski daha yüksəkdir. DƏHP olan uşaqların beyni ilə normal uşaqların beynlərini müqayisə etdikdə bəzi fərqlər görünür, məsələn, beynin bəzi hissələri onlarda daha kiçik, digər hissələri daha böyük olur. Lakin bu fərqlərin nə qədər əhəmiyyətli olduğu haqda dəqiq fikirlər yoxdur. Müasir təsəvvürlərə görə DƏHP patogenezinə beynin neyromediatorlar sisteminin disfunksiyası vacib rol oynayır. Belə ehtimal edilir ki, noradrenalinin çatışmazlığı sayəsində retikulyar formasiyasının aktivləşdirici funksiyası kifayət olmur. Məlumatın düzgün emal edilə bilməməsi nəticəsində müxtəlif görmə, eşitmə və emosional stimullar uşaq üçün həddən artıq olur və onlarda narahatlıq, qıcıq və aqressivlik yaradır. MSS-də diqqəti idarə edən iki sistem var: ön beyin (dofaminergik) və arxa beyin (noradrenergik). Bu iki sistemin işində pozulma olduqda affekt, motivasiya və hərəkətlərin planlaşdırılmasının özünü tənzimləmə pisləşir. Eyni zamanda beyin travmaları, hamiləlik zamanı, yaxud erkən yaşlarda ətraf mühitdə olan zərərli maddələrin təsiri, hamiləlik dövründə spirtli içki və siqaret istifadəsi, vaxtından qabaq doğuş, doğuş zamanı

çəkinin normadan az olması və sair kimi risk faktorlarının olması da qeyd edilir. Bəzi mənbələrdə həddən artıq şəkər qəbulu, televiziya, kompüterdən, telefondan həddən artıq istifadə, səhv tərbiyə, uğursuz ailədə böyümə və sair kimi səbəblər də göstərilir. Lakin bu səbəblərin DƏHP yaranmasında nə dərəcədə rol oynadığı elmi tədqiqatlarla sübut olunmamışdır. Uşaqların böyüdüüyü mühit, ailə tərbiyəsi DƏHP əlamətlərini artırır, yaxud azalda bilər, lakin özlüyündə DƏHP yaratması məlum deyil [12].

DƏHP çox vaxt başqa problemlərlə birgə olur. Belə problemlərə davranış pozuntusu, öyrənmə çətinlikləri, təşviş pozuntusu və depressiya aiddir. Həmçinin belə uşaqlar sosial münasibətlərdə çətinliklər yaşaya, riskli davranışlara aludə ola bilərlər. DƏHP ilə digər bu kimi problemlər birlikdə olduqda bu da uşaqların özləri, valideynlər, təhsil işçiləri və tibb işçilərinə əlavə problemlər yaradır. Buna görə də tibb işçiləri DƏHP diaqnozu qoyulmuş istənilən uşağı digər problemə görə də müayinə etməlidirlər.

Diqqət əskikliyi və hiperaktivlik pozuntusu diaqnozunun qoyulması üçün xüsusi psixoloji, yaxud laborator testlər mövcud deyil. Diaqnoz əsasən uşağın valideynləri ilə, yaxud uşağa baxan digər şəxslərlə, müəllimlərlə, həmçinin uşağın özü ilə aparılmış intervyu əsasında qoyulur. Həmçinin əlamətlərin ağırlıq dərəcəsini göstərmək üçün müxtəlif reyting şkalaları dorldurularaq analiz edilir. Bunlardan əlavə uşaqlarda öyrənmə çətinliklərini araşdırmaq üçün müxtəlif testlərdən istifadə edilir: IQ testləri, oxu, hesab vərdişlərinə aid müvəffəqiyyət testləri. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, DƏHP diaqnozu qoyulmazdan əvvəl uşaqda bu problemlərin başqa səbəbdən olub olmadığını dəqiqləşdirmək üçün görmə və eşitmə testləri aparılmalıdır [1].

DƏHP olan uşaqların psixoloji dəyərləndirilməsinə bir neçə müayinə metodları aiddir [12]. Bu metodlar müxtəlif situasiyalarda uşaqlarda olan çətinliklərin (və güclü tərəflərin) təbiətinə aid bir neçə mənbədən alınmış məlumat əsasında. Psixoloji dəyərləndirmə üçün valideynlərlə və müəllimlə intervyu, uşağın özü ilə intervyu, uşağın davranışına aid valideyn və müəllim reyting cədvəlləri, uşağın adaptasiya funksiyasını dəyərləndirmək üçün reyting cədvəlləri, yaxud sorğudan istifadə edilir.

DƏHP olan uşaqların diaqnostikası zamanı əsas məqsəd psixi pozuntunun olub-olmadığını müəyyənləşdirmək deyil, DƏHP və digər uşaqlar psixi pozuntuları arasında differensial diaqnostika aparmaqdır. Bunun üçün də mütəxəssis digər psixi pozuntuları da yaxşı bilməlidir. Eyni zamanda diaqnostika zamanı uşaqda olan problemin aradan götürülməsi, yaxud korreksiyası üçün lazım olan müdaxilə növləri haqqında ətraflı təsəvvürlər formalaşdırmaq olar. Bu cür müdaxilələrə fərdi konsultasiya, valideynlər üçün davranışın idarə olunması təlimi, ailə terapiyası, sinifdə davranışın modifikasiyası, psixi dərman müalicəsi, formal xüsusi təhsil xidmətləri və sair aid ola bilər. Həmçinin komorbid halların aşkar edilməsi və bu halların proqnoz və ya müalicə zamanı qərar qəbul etməyə necə təsir edəcəyini də psixodiaqnostika zamanı nəzərə almaq lazımdır. Uşaqda psixoloji güclü və zəif tərəfləri tapmaq və bunların müalicə planına necə təsir edəcəyini nəzərə almaq da vacib cəhətlərdən biridir.

DƏHP şübhəsi olan uşaqlar nevroloq, psixiatr, pediatr, klinik psixoloq, neyropsixoloq, məktəb psixoloqu tərəfindən dəyərləndirilə bilərlər. Düzgün diaqnoz qoyulması vaxtında və düzgün müalicə və korreksiya tədbirlərinin aparılmasına kömək edir. Bütün metodlarda metodun həssaslığı və spesifikliyi əsas şərtidir. Həssaslıq dedikdə o başa düşülür ki, metod pozuntu olan hər kəsi aşkar edə bilər. Spesifiklik isə o deməkdir ki, metod pozuntu olmayan insanları düzgün seçə bilər. Yalnız neqativ və yalnız pozitiv diaqnoz qoyulması hər iki halda şəxsin həyatını çətinləşdirə bilər. Əgər nəticə yalnız neqativ olarsa, demək həmin şəxsdə problem var, lakin istifadə olunan metod onu aşkar edə bilməyib. Bu zaman şəxs əslində lazım olan müalicəni almır. Yalnız pozitiv nəticə zamanı isə şəxs lazım olmayan müalicə (dərman və sair) alır, bəzi hallarda isə digərlərinə nisbətən lazım olmayan halda da üstünlük əldə edir.

Əlbəttə bu zaman qızıl standart söhbət, intervyudur. Əsasən valideynlə, müəllimlə aparılan intervyu, uşağın özü ilə aparılan intervyu və imkan daxilində aparılmış müşahidə bizə diaqnoz qoymaq üçün qiymətli məlumatlar verə bilərlər. Əgər valideynlər boşanıbsa, onda hər iki valideynlə söhbət aparmaq lazımdır. Çünki belə

hallarda uşaqlar iki ailədə yaşayırlar çox vaxt, gah atanın, gah ananın yanında olurlar və hər iki halda uşağın darvanışını öyrənmək vacibdir. Çox vaxt DƏHP dedikdə hiperaktiv uşaqlar başa düşülür. Əgər uşaq bir yerdə oturmursa, bütün gün hərəkətdədirsə, impulsivdirsə, dərsləri öz davranışı ilə pozursa, onda o uşağa avtomatik qeyri-mütəxəssislər də hiperaktiv uşaq diaqnozu qoya bilərlər. Lakin bəzən elə hallar olur ki, uşaq dərstdə özünü çox sakit aparır, səs salmır, elə görünür ki, müəllimə sakit qulaq asır. Lakin dərslərində çətinlik yaşayır. Hərəkətli uşaq olmadığına görə heç kəs burda bir problem görmür, mütəxəssisə müraciət etmir. Lakin belə hal uşaqda DƏHP-nin diqqət əskikliyinə üstünlüyü ilə gedən formasından xəbər verə bilərlər. Ona görə də dəqiq araşdırma aparmaq lazımdır. Bütün hallarda söhbət, intervyu ən lazımlı, ən dəyərli metoddur. Lakin intervyu ilə yanaşı reyting cədvəllərindən də istifadə edilir. Burada əsas məqsəd daha çox bu reyting cədvəlləri əsasında diaqnoz qoyulması deyil, olan əlamətlərin nə dərəcədə özünü göstərməsini aşkar etməkdir.

Uşağın davranışını öyrənmək üçün reyting cədvəlini əvvəldən valideynə vermək olar ki, uşağı müayinəyə gətirəndə, yaxud bir gün qabaqdan doldurub gətirsin. Orda olan məlumatlara baxıb müayinə zamanı lazımı sualları vermək, uşağın vəziyyəti haqda bir fikir yürütmək olar. DƏHP zamanı istifadə edilən reyting cədvəlləri iki qrupa bölünür: dar əhatəli və geniş əhatəli reyting cədvəlləri. İlk növbədə geniş əhatəli reyting cədvəllərindən istifadə etmək məsləhətdir. Bu cədvəllərin nəticələrinə əsasən uşaqda mövcud ola biləcək hər hansı əsas psixopatologiya aşkarlanırsa bilər. Bu cədvəllər valideyn, yaxud müəllim tərəfindən doldurulur.

Valideynlərlə intervyu: Çox zaman valideynlə intervyunun subyektiv olduğu, buna görə də etibarlı olmadığı qeyd edilir. Lakin bu, uşaqların klinik müayinəsinin vacib hissəsidir. Bəzən hətta deyirlər ki, əgər yalnız bir metoddan istifadə etmək seçimi olsaydı, valideyn intervyusu (xüsusən də ananın intervyusu) ən yaxşı seçim olardı. Tamamilə düz olub olmasından asılı olmayaraq, valideynlərin verdiyi məlumat uşaqda olan çətinliklər barədə ən vacib məlumat mənbəyidir. Çox vaxt uşaq elə valideynin şikayəti əsasında müayinəyə cəlb olu-

nur və bu da valideynin müalicəyə aid məsləhətlərə nə dərəcədə əməl edəcəyinə təsir edir. Lakin bunu da qeyd etmək vacibdir ki, valideyn intervyusunun etibarlılıq və düzgünlüyü əsasən intervyunun hansı üsulla aparılmasından və verilən suallardan asılıdır. İntervyu zamanı pozuntu ilə əlaqəli simptomlar haqqında spesifik suallar verməklə daha dolğun və ətraflı məlumat toplamaq olar. Valideynləri, yaxud uşağı yönəldən mütəxəssisi narahat edən əsas məsələlər haqqında məlumat toplanılır. Valideynlər ümumi şikayətləri qeyd etdikdən sonra spesifik suallar verməklə problemin detallarını öyrənmək olar. Bu zaman problemləli davranışın spesifik təbiəti, tezliyi, üzə çıxma yaşı və xroniki olub olmaması ilə yanaşı həm də davranışda situasiya və zamandan asılı olan müxtəlif variantlar və onların nəticələri də öyrənilir. Əgər problem xronikdirsə (çox vaxt belə olur), onda valideynin məhz indi müraciət etməsinə səbəbin nə olduğu araşdırılır. Bu da valideynlərin uşaqlardakı problemləri necə görməsi, valideynlərin müalicəyə olan motivasiyası haqqında məlumat verir. Daha sonra valideynlərlə birlikdə uşağın inkişafının motor, dil, intellekt, düşüncə, akademik, emosional və sosial funksiyalar kimi müxtəlif sahələrində mümkün problemlər araşdırılır. Bu məlumat diferensial diaqnostikada çox kömək edir. Bunun üçün də digər oxşar problemlər haqqında da uyğun bilik və məlumata malik olmaq lazımdır. Məsələn, autizm spektri zamanı da valideyn problemin DƏHP olduğunu düşünə bilər. Çünki bu xəstəlik haqda valideynlər daha çox eşidib, bilir və əlamətlər də oxşar olur.

Uşaq ilə intervyu: Uşağın özü ilə də müəyyən vaxt keçirilməlidir. İntervyunun müddəti uşağın yaşı, intellektual səviyyəsi və dil qabiliyyətindən asılıdır. Məktəbəqədər yaş uşaqlar üçün intervyu sadəcə uşaqla tanış olmaq, uşağın davranışı, inkişaf xüsusiyyətlərinə və ümumi özünü aparmasına baxmaqdan ibarət ola bilər. Daha böyük uşaqlarla isə bu vaxt səmərəli ola bilər. Belə uşaqlarla evdə münasibətlər, əlavə problemləri, məktəbdə həmyaşıdları və sinif yoldaşları tərəfindən necə qəbul edilməsi və sair kimi məsələlər haqda söhbət aparmaq olar. 9-12 yaşa qədər olan uşaqlar adətən öz hərəkətləri haqda düzgün, etibarlı məlumat vermirlər. Onlar çalışırlar başqalarının xoşuna gələcək don

geyindirsinlər hadisələrə. Məsələn, çoxlu dostları olduğunu, məktəbdə heç bir problemlərinin olmadığını deyəcəklər. Xüsusən də xarici simptomlar, davranışla bağlı problemləri gizlətməyə çalışacaqlar. Buna görə də DƏHP diaqnozu heç vaxt uşaqların dedikləri əsasında qoyulmur. Lakin uşaqlarda olan təşviş, depressiya kimi daxili simptomlara gəldikdə uşaqların özlərinin verdiyi məlumatlar daha etibarlı hesab edilə bilər. Ona görə də DƏHP olan uşaqlarda komorbid təşviş və əhval-ruhiyyə pozuntularının diaqnozunun qoyulmasında rol oynaya bilər. Klinikada uşaqların davranışı, diqqəti, aktivliyi və sair məsələlərə diqqət yetirmək faydalı olsa da, uşağın yalnız klinikadakı davranışı əsasında da diaqnoz qoymaq olmaz. Çox vaxt uşaqlar klinikada özlərini yaxşı aparırlar. Gözləmə otağında uşağın valideynlərinin yanında olan davranışı daha reallığa uyğun ola bilər. Bu o demək deyil ki, uşağın buradakı davranışı tamamilə diqqətdən qaçmalıdır. Əgər uşaq özünü çox aqressiv, həddindən artıq cəmiyyətdə davranış qaydalarına uyğunsuz apararsa, bu, uşağın təbii mühitində olan problemlərdən də xəbər verir. Lakin uşaq özünü yaxşı aparırsa, bu o demək deyil ki, uşaq hər yerdə özünü yaxşı aparır.

Müəllimlə intervyu: Ailə ilə ilkin görüşdən sonra uşağın müəllimləri ilə də söhbət uşaqda problemləri daha da aydınlaşdırmaq üçün vacibdir. Müəllimlər uşağın məktəb şəraitində psixoloji uyğunlaşması haqda dəyərli məlumatlar verə bilər. Lakin valideynlərlə olduğu kimi müəllimlərlə söhbət zamanı da əldə edilmiş məlumatlar qeyri-obyektiv ola bilər. Buna görə də cavabların nə cür qəbul edilməsini ehtiyatla etmək lazımdır. DƏHP olan uşaqların çoxunda akademik göstəricilərində, sınıfdə olan davranışında problem olur. Bu problemlərin detallarını əldə etmək lazımdır. Uşaqda öyrənmə çətinliyi olub olmadığını araşdırmaq lazımdır. Varsa, bu sahədə də daha geniş müayinələr aparılmalıdır. DƏHP olan uşaqlarda öyrənmə pozuntusu olmasa da, onların əl yazısı səliqəsiz olur, tapşırıqlara etinasız yanaşırlar, akademik göstəriciləri onların qabiliyyətlərinə nisbətən aşağı olur. Müəllimlərlə bu kimi məsələləri aydınlaşdırmaq lazımdır.

DƏHP diaqnozu qoyulan zaman qarşıya bir sıra çətinliklər çıxır. Bu çətinliklər bir neçə qrupa bölünə bilər [3, 4, 6, 13, 15].

DƏHP diaqnozu qoyulan zaman meyarların subyektivliyi. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi DƏHP diaqnozunu qoymaq üçün hər hansı bir diaqnostik test mövcud deyil. Diaqnoz əsasən valideyn və müəllimlərlə söhbət zamanı onların şikayətlərinə əsasən qoyulur. Onların fikirləri də subyektiv ola bilər. Eyni bir hərəkəti bir valideyn problem kimi görə bildiyi halda digər valideyn uşağın yaşı ilə əlaqədar normal davranış hesab edə bilər. Bu problemin qarşısını almaq üçün diaqnostik apararı mütəxəssis mümkün qədər meyarları yaxşı bilməli və intervü zamanı valideynə suallar verməklə əsas məsələdən yayınmasına imkan verməyərək lazımı məlumatları toplamalıdır.

DƏHP və komorbid xəstəliklər. Çox zaman DƏHP digər xəstəliklərlə yanaşı gedir. Bu zaman differensial diaqnostika aparmaq çox vacibdir. Çünki uşağda olan problem üzdə eyni görünə bilər, müxtəlif səbəbdən ola bilər və düzgün diaqnostika effektiv müalicənin əsasında durur. Misal üçün deyər bilərik ki, DƏHP zamanı öyrənmə çətinlikləri olur. Bu da əsasən diqqət əskikliyi ilə əlaqədardır. Eyni zamanda bəzi hallarda DƏHP ilə yanaşı uşağda disleksiya, diskalkulya, disqrafiya kimi öyrənmə pozuntuları da yanaşı gələn xəstəlik kimi mövcud ola bilər. Bu zaman düzgün müdaxilənin aparılması üçün differensial diaqnoz aparılmalı, düzgün diaqnoz qoyulmalıdır. Yaxud da DƏHP olan uşaqların davranışında problem olur. Eyni zamanda DƏHP ilə yanaşı davranış pozuntuları da ola bilər. Bütün bu hallarda ətraflı müayinə aparılaraq düzgün diaqnoz təyin edilməlidir [7, 8].

DƏHP diaqnozu qoyulan ailələrə və uşaqlara qarşı stiqma və diskriminasiya: Ümumiyyətlə DƏHP diaqnozunun qoyulması bir növ bu uşaqlara qarşı stiqma yaranmasına, onlara qarşı diskriminasiyaya səbəb olur. Əksər insanlar DƏHP haqqında dərin biliyə malik deyillər. Ona görə də bu cür uşaqları günahlandırır, onların intellektual cəhətdən digər həmyaşıdlarından geri olduğunu fikirləşir, valideynləri düzgün tərbiyə verməməkdə günahlandırır və sair. Ona görə də düzgün psixoloji maarifləndirmə işi aparılmasa bu cür uşaqlar və onların ailələri problemlərlə üzləşə bilərlər. Elə ailələrin özlərində də bəzən düzgün məlumat olmaması səbəbindən uşağı pis hərəkətinə görə danlayır, on-

ların digər uşaqlar kimi ağıllı, tərbiyəli olmadığını vurğulayırlar. Buna görə də uşaqlarının və bütünlüklə ailənin bu cür stiqma və diskriminasiya ilə qarşılaşmaması üçün valideynlər bəzən uşaqlarını mütəxəssisə aparmaqdan çəkinirlər. Bu da problemi olan uşağın düzgün müalicə almamasına və gələcəkdə digər ağırlaşmalara səbəb olur [9, 11].

Hiperdiaqnostika. Son zamanlarda DƏHP diaqnozu qoyulan uşaqların sayı artmaqdadır. Belə demək olar ki, 90-cı illərdən sonra bu diaqnoz artmışdır. Burada bir sıra səbəblər qeyd edilə bilər. Son dövrlərdə məlumatın artması və daha əlçatan olması səbəbindən valideynlər DƏHP haqda daha məlumatlıdırlar. Ona görə də daha çox valideyn problem görəndə mütəxəssisə müraciət edir. Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, DƏHP zamanı valideyn, yaxud məktəb müəllimi uşağda diqqət əskikliyi, hiperaktivlik, yaxud impulsivlik kimi əlamətlərə görə müraciət etmir. Onlar əsasən bu səbəblərdən irəli gələn problemlərə, onların uşaqların özünün həyatında, eyni zamanda sinifdə və ailədə səbəb olduğu problemlər üzündən mütəxəssisə müraciət edirlər. Qabaqlar belə problemlərlə üzləşəndə uşağın özünü, valideyni düzgün tərbiyə verməməkdə qınayırdılarsa, indi artıq bunun arxasında hər hansı bir tibbi problemin durduğunu bilərək, həll yollarını axtarmağa çalışırlar. Lakin bununla yanaşı hiperdiaqnostika problemi də nəzərdən qaçmamalıdır [10]. Bəzən uşağda olan digər problemlər düzgün dəyərləndirilmə aparılmadan DƏHP kimi müəyyən edilir. Bu da uşağda müxtəlif problemlərə səbəb ola bilər:

- Uşağa lazım olmadığı halda dərman təyin edilir. İstənilən dərmanın əlavə təsirləri ola bildiyini nəzərə alsaq, bu da lazımsız yerə uşağı risk qarşısında qoyur.
- DƏHP diaqnozu qoyulan uşaqlar müəyyən stiqma və diskriminasiya ilə üzləşirlər. Belə halda da uşaqlar lüzumsuz yerə səhv diaqnoz ucbatından bu cür neqativ hallar yaşaya bilərlər.
- Eyni zamanda onlarda olan əsas problemin bilinməməsi səbəbindən bu cür uşaqlar düzgün müalicə və korreksiya tədbirlərindən məhrum olurlar.

DƏHP diaqnozunun qoyulması üçün istifadə edilən DSM-5 meyarlarının bütün yaş qrup-

larında eyni olması: Meyarların subyektivliyi problemi ilə oxşar olsa da, burada fərqli problemdən bəhs edilir. Statistik məlumatlarda qeyd edilir ki, yaş artıqca DƏHP əlamətləri azalır. Böyüklərdə bu problem tamamilə aradan qaldırılırsa bilər hətta. Lakin burada bir məsələni nəzərdən qaçırmaq olmaz. Bu da istifadə edilən meyarların, əlamətlərin bütün yaş qrupları üçün eyni olmasıdır. Bu da ona gətirə bilər ki, yuxarı yaşlı uşaqlar və böyüklərdə müayinənin nəticəsi yalançı neqativ ola bilər. Yəni meyarlarla baxanda onlarda DƏHP diaqnozu təsdiq olunmur. Lakin əslində onlarda problem var, sadəcə istifadə edilən metod, meyarlar bunu aşkar edə bilmir. Bu da əslində problemi olan şəxsin müalicəsiz qalmasına səbəb olur. Bildiyimiz kimi müalicə olunmamış DƏHP gələcəkdə aqressiv və ya kriminal davranış, depressiya və sair kimi problemlərə səbəb ola bilər. Yuxarı yaşda olan uşaq özünü idarə etməyi öyrənir və hiperaktivlik, impulsivlik əlamətləri göstərmirsə, o zaman DSM-5 meyarları əsasında onda 6-dan az sayda əlamət olduğu üçün DƏHP diaqnozu qoyulmur. Əslində isə uşaq problemdən əziyyət çəkir və müalicəsiz qalır. Yaxud da burada yaş faktorunu göstərmək olar. Əvvəllər meyarlardan biri uşaqların 7 yaşına kimi bu əlamətlərdən bir neçəsini göstərməsi idi. Lakin sonradan bu rəqəm qaldırıldı və indi yaş limiti 12 götürülür. Düzdür, qeyd edilir ki, burada müayinəni aparan mütəxəssis məntiqi düşünməli və məsələn, 13 yaşında ilk dəfə müraciət edən, ilk dəfə əlamətləri görən uşağa da bu diaqnozu qoya bilər. Lakin bu cür yanaşma yenə də subyektivliyə səbəb olur. Ola bilər ki, ümumiyyətlə valideynin məlumatı olmasın, yaxud uşaqda digər komorbid xəstəliklər də olsun və əlamətlərin onun səbəbindən olmasını düşünsün. Yaxud valideynlik üsulu fərqli olsun və bəzi əlamətləri problem kimi deyil, uşaqda müstəqillik kimi gərsün. Daha çox bu hal diqqət əskikliyinə üstünlüyü ilə gedən DƏHP formasında rast gəlinir. Daha çox diqqəti çəkən, problem yaradan əlamətlər kimi hiperaktivlik və impulsivlik görünür və bu halda daha tez problemin araşdırılması üçün müraciət edilir. Lakin diqqət əskikliyini hər kəs problem kimi görmür. Məsələn, əgər uşaq əvvəldən dərslərini yaxşı oxumursa, bunu sadəcə onun intellektinin aşağı olması kimi dəyərləndirir və bunun üçün mütəxəssisə müraciət etməyə

ehtiyac görmürlər. Dr Russel Barkley diaqnostika zamanı bu cür problemlərin qarşısını almaq üçün öz fikirlərini irəli sürür. Bunun üçün o, DƏHP zamanı icra edici funksiyaların roluna diqqəti cəlb edir və diaqnozun qoyulması zamanı uşaqlarda, xüsusən də yeniyetmə və böyüklərdə icra edici funksiyaların komponentlərinə diqqət yetirməyi tövsiyə edir. Dr Barkley qeyd edir ki, bu komponentlərə nəzər saldıqda olan problemlər uşaq böyüdükcə davam edir. DSM-5-də olan meyarlar isə problem olduğu halda da görünməyə bilər [5, 14].

Ədəbiyyat siyahısı

1. Şəfiyeva E.İ., Anomal inkişafın psixologiyası, Bakı-2012, ADPU nəşriyyatı, 400 s.
2. American Psychiatric Association: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. – 5th Edition. - Arlington, VA, American Psychiatric Association - 2013.
3. Coghill, D. The management of ADHD in children and adolescents: bringing evidence to the clinic: perspective from the European ADHD Guidelines Group (EAGG) / Coghill, D., Banaschewski, T., Cortese, S. et al. // European Child Adolescent Psychiatry - 2021.
4. Davidovitch, M. Challenges in defining the rates of ADHD diagnosis and treatment: trends over the last decade / Davidovitch, M., Koren, G., Fund, N. [et al.] // BMC Pediatrics – 2017. 17. – p. 218.
5. Dempster R, Wildman B, Keating A. The role of stigma in parental help-seeking for child behavior problems // Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology, - 2013, 42 (1) – p. 56–67.
6. Dias T.G., Developments and challenges in the diagnosis and treatment of ADHD / Dias T.G., Kieling C., Graeff-Martins A.S. [et al.] // Brazilian Journal of Psychiatry, - 2013. 35 - p.40-50.
7. DuPaul G.J., Gormley M.J., Laracy S.D. Comorbidity of LD and ADHD: Implications of DSM-5 for assessment and treatment // Journal of Learning Disabilities, - 2013 - 46, - p. 43.
8. Gnanavel S. Attention deficit hyperactivity disorder and comorbidity: A review of

- literature / Gnanavel S., Sharma P., Kaushal P. [et al.] // World Journal of Clinical Cases, - 2019. Sep; 6;7(17). – p. 2420-2426.
9. Hamed A.M., Kauer A.J., Stevens H.E. Why the Diagnosis of Attention Deficit Hyperactivity Disorder Matters // Front Psychiatry, - 2015. Nov 26;6. - p. 168.
 10. Kazda L. Overdiagnosis of Attention-Deficit/Hyperactivity Disorder in Children and Adolescents: A Systematic Scoping Review / Kazda L., Bell K., Thomas R. [et al.] // *JAMA Netw Open*. 2021. 4 (4).
 11. Mueller A.K. Stigma in attention deficit hyperactivity disorder / Mueller A.K., Fuermaier A.B., Koerts J. [et al.] // Attention Deficit Hyperactivity Disorder, - 2012. Sep; 4(3). - p.101-14.
 12. Russel A.B. Attention-Deficit Hyperactivity Disorder: A Handbook for Diagnosis and Treatment / Russel A. Barkley. - The Guilford Press, - 2018. - 898 pages
 13. Russel A. Barkley, Improving Clinical Diagnosis Using the Executive Functioning-Self-Regulation Theory of ADHD // The ADHD Report – 2022. 30:1, - p. 1-9
 14. Seidman L.J., Impact of gender and age on executive functioning: do girls and boys with and without attention deficit hyperactivity disorder differ neuro-psychologically in preteen and teenage years? / Seidman L.J., Biederman J., Monuteaux M.C. [et al.] // Development Neuropsychology, - 2005. 27(1). – p. 79-105.
 15. Zysset, A., Diagnosis and management of ADHD: a pediatric perspective on practice and challenges in Switzerland // BMC Pediatrics, - 2023. 23. – p. 103.

Резюме

Камала Агаева

Трудности диагностики синдрома дефицита внимания и гиперактивности

В статье рассматриваются трудности диагностики синдрома дефицита внимания и гиперактивности. Критерии диагностики СДВГ субъективны. Поскольку не существует медицинских тестов для диагностики СДВГ, обычно основным источником информации являются интервью с родителями и учителями. Их мнение может быть субъективным. Часто СДВГ сочетается с другими сопутствующими расстройствами. Некоторые симптомы могут возникать из-за различных нарушений, и дифференциальная диагностика является важным шагом на пути к лечению и коррекции. Еще одной проблемой является стигматизация и дискриминация детей с СДВГ и их семей. Иногда семьи избегают вести своих детей к психологу, чтобы избежать этого диагноза и связанных с ним стигматизации и дискриминации. Из-за этого дети не получают необходимой помощи. Гипердиагностика – еще одна проблема с СДВГ. Иногда диагноз СДВГ подтверждается без тщательного обследования. Эти дети получают лекарства без необходимости и не получают надлежащего лечения из-за ошибочного диагноза. Было также указано, что критерии DSM-а используются для диагностики СДВГ. Но эти критерии одинаковы для всех возрастных групп. Автор рассматривает проблемы, связанные с этим, и указывает, что наличие одного и того же набора критериев для всех возрастных групп приводит к гипердиагностике или ошибочному диагнозу.

Ключевые слова: Симптомы СДВГ, критерии диагностики, методы диагностики, исполнительные функции, гипердиагностика

Summary

Kamala Aghayeva

Difficulties in diagnostics of attention deficit and hyperactivity disorder

The article looks into the difficulties of diagnosing attention deficit and hyperactivity disorders. Criteria to diagnose ADHD are subjective. As there are no medical tests to diagnose ADHD, usually interviews with parents, and teachers are the main source of information. Their opinions could be subjective. Often ADHD occurs together with other comorbid disorders. Some symptoms could arise due to different disorders and differential diagnosis is important step towards the treatment and correction. Another problem is stigma and discrimination against children with ADHD and their families. Sometimes families avoid taking their children to a psychologist to avoid this diagnosis and stigma and discrimination coming with it. Because of this, children do not get necessary help. Over diagnosis is another problem with ADHD. At times ADHD diagnoses is confirmed without thorough investigation. These children get medication unnecessarily and don't get proper treatment because of misdiagnosis. It was also pointed out that DSM-a criteria are used to diagnose ADHD. But these criteria are the same for all age groups. The author looks into challenges of this and points that having the same set of criteria for all age groups causes over diagnosis or misdiagnosis.

Keywords: *ADHD symptoms, diagnostic criteria, diagnostic methods, executive functions, over diagnosis*

RESENZİYALAR

РЕЦЕНЗИИ

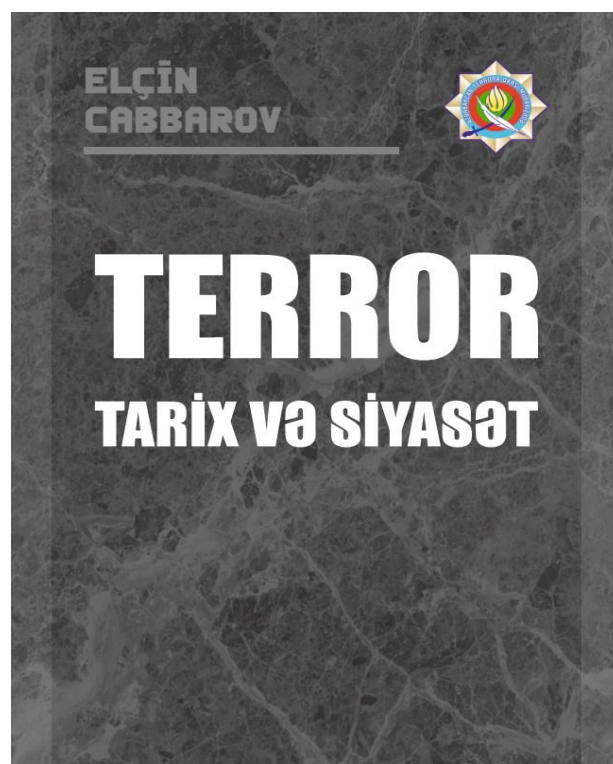
REVIEWS

DƏYƏRLİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ

(Elçin Cabbarov. Terror: tarix və siyasət. Bakı: İdeal-Print MMC, 2021, 268 s.)

Terrologiya məsələlərinin çox sürətlə elmi dövriyyəyə cəlb olunması problemin ümumdünya xarakteri almasını bildirməklə yanaşı, terrora qarşı mübarizəyə elmi-təcrübi dəstəyin yaxşılaşdırılması niyyətinin də göstəricisidir. Buna görə də filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Elçin Cabbarovun “Terror: tarix və siyasət” monoqrafiyası aktual nəşr hesab edilə bilər.

Öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan terrologiyasının yaranması istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Terrora qarşı mübarizənin qanunvericilik bazası işlənilib hazırlanmış, XVIII əsrin axırları - XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan coğrafiyasında yaranan terrogen şərait, terrorun oxşarları və terror barədə xeyli elmi-kütləvi əsərlər yazılmış və nəşr edilmişdir. Həmin nəşrlər arasında başqa dillərdən ana dilimizə tərcümə olunmuş kitablar da vardır. Yeni mənbələr və arxiv sənədləri əsasında yazılmış [Dağlıq Qarabağ: Hadisələrin xronikası (1988-1994-cü illər), Azərbaycan Respublikası DİN-nin nəşri; Y.Mahmudov: Real tarix və “Böyük Ermənistan” uydurması; N. Məmmədov: Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: Soyqırımı, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik); Y. Qaziyev: Erməni məsələsi: yalanlar, gerçəklər; T.C. Genelkurmay Başqanlığı. Arşiv belgeleriyle erməni faaliyyətləri. 1914 – 1918, cild II; P.M. Севдмалие: Международный терроризм и политико-правовые проблемы борьбы с ним; О. Ю. Кузнецов: История транснационального армянского терроризма в XX столетии; Ш.Сулейманов, В. Мишин: История спецслужб Азербайджана

(в очерках), 1954 – 1991; Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX – XXI вв.) və b.], həmçinin tərcümə vasitəsilə [Ж. Малевил: Армянская трагедия 1915 года; Э. Файгл: Правда о терроре. Армянский терроризм – истоки и причины və s.] Azərbaycan terrologiyasının dövriyyəsinə qatılan kitablar yeni faktlar bazası olaraq terrorşünaslığın nəzəri potensialını daha da artırmışdır.

Müasir Azərbaycan terrorşünaslığının əsaslarının müəyyənləşdirilməsində Ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri var-

dir. Azərbaycanda “Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” Qanun məhz onun dövründə işlənilib hazırlanmış və təsdiq olunmuşdur. Azərbaycan xalqına qarşı deportasiyalar və soyqırımların ölkəmizə qarşı dövlət terroru istiqamətində təhlili konsepsiyası Heydər Əliyevin ictimai-siyasi müdrikliyi nəticəsində metodoloji baza olaraq qəbul olunmuşdur. Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq terrora qarşı mübarizələrlə ittifaqda olması mövqeyini də dünyaya şəxsən Ulu öndər elan etmişdi.

Bu nəzəri-təcrübi istiqamət Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir və daha da zənginləşdirilir. Cənab İlham Əliyevin terrora qarşı elan etdiyi mübarizə taktikası: “Terrora qarşı mübarizə terror yaradan səbəblərə qarşı mübarizədən başlanılmalıdır” – ideyası beynəlxalq qurumlar tərəfindən də dəstəklənir, tətbiq və təbliğ olunur. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin sosial yönlü olması siyasəti bunun təcrübədə göstəricisidir. 2020-ci ildə Ermənistan – Azərbaycan müharibəsində qələbə məhz erməni dövlət terroru üzərində qazanılmışdı. İlham Əliyev cənablarının beynəlxalq platformalarda məharətlə istifadə etdiyi humanitar diplomatiya terrora qarşı mübarizədə yumşaq gücün, Vətən müharibəsində tətbiq etdiyi hərbi güc isə sərt gücün təntənəsidir. Buna görə də Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində yumşaq güc və sərt gücün vəhdəti terrora qarşı mübarizədə Azərbaycan modeli olaraq qəbul edilir.

Bütün bunlar Azərbaycan terrologiyasının nəzəri əsaslarının tədqiq olunması üçün geniş imkanlar yaratmışdır. “Terror: tarix və siyasət” monoqrafiyası bu məntiqin yetirməsidir.

Monoqrafiyanın xronoloji dairəsi genişdir, terrorun mənşəyi, mənbəyi və termin olaraq etimologiyası ətrafında nəzəri mülahizələrdə qədim dövrə aid müəyyən paralellər xatırladılsa da, elmi mövqe yaxın keçmişin və müasir ümumi tarixin mövzu ilə bağlı problemlərinin ictimai-humanitar elmlərin nailiyyətləri fonunda araşdırılması ilə müəyyənləşdirilir; milli kollektiv faktlar, o cümlədən Azərbaycan tarixşünaslığının bəzi məlum faktları da terrorşünaslıq kontekstində yenidən tədqiqatə cəlb olunaraq, müasir prizmadan dəyərləndirilməklə mövzunun nəzəri əsasları formalaşdırılır. Tədqiqatın

bu müstəvidə aparılması özünü doğrultmuş və araşdırmanın nəzəri potensialına müsbət təsir göstərmişdir.

Öncə qeyd edək ki, mövzunun konseptual bazasının mərhələli evolyusional proses (*cəmiyyətin mədəni-psixoloji düşkünlüyü; terrogen şəraitin yaranması; terrorun oxşarlarının meydana gəlməsi; terror*) keçməsi fonunda təqdimi və təhlili problemin nəzəri qoyuluşu və həlli istiqamətlərinin metodoloji baxımdan dəqiq müəyyənləşdirildiyini göstərir. Ən əsası da odur ki, problemin bu hüdudlarda qabardılması yenidir. Problemə bu cür yanaşma terrora qarşı mübarizədə qabaqlayıcı tədbirlərin forma-məzmun hazırlığına hərtərəfli dəstəyi də sadələşdirə bilər. Yəni cəmiyyətdə terror birdən-birə baş vermir, o, ictimai-siyasi mühitdə gedən konkret proseslərin nəticəsi olaraq meydana çıxdığından, onun qarşısını almaq üçün məhz hər mərhələnin səbəb və nəticəsinə uyğun qabaqlayıcı tədbirlər işlənilib hazırlanmalıdır. Beləliklə, terrorun tarix və siyasətin qovuşuğunda vurnuxması öz nəzəri təsdiqini tapmış olur.

Monoqrafiyada terrorun keçdiyi yol, transformasiyaya uğraması, müasir dövrdə müharibə formatını mənimsəməsi antiterror fəlsəfəsi üzərindən tədqiq edilir. Bu kontekstdə terrorun siyasi məsələlərə – ölkə daxili ictimai-siyasi duruma və dövlətlərarası münasibətlərə təsir mexanizmlərinə də toxunur. Ona görə də monoqrafiyada terrorun transformasiyasının tədqiqinə terrorun mənşəyi, mənbəyi və elmi-nəzəri məzmunu, maliyyələşdirilməsi yolları, müasir terrorun özəl xüsusiyyətləri və tərkibi (*müasir terror, beynəlxalq terror, dövlət terroru*), terrorun digər qlobal problemlərlə əlaqəsi və s. istiqamətindən apararaq, onun forma-məzmun dəyişikliyinə uğramasına diqqət yönəldilmişdir.

Ümumiyyətlə, “Terror nədir?” sualına müxtəlif cavablar olmuşdur və vardır. Bu tendensiya hələ də davam edir. Mütəxəssislər terrorun “tərifinin” formalaşdırılmasında da çətinliklə üzləşirlər, bu səbəbdən də məsələ ilə bağlı vahid və qəti fikir yoxdur. Elçin Cabbarov bunu terrorun mahiyyətindəki çoxçalarlılıqla izah edir və həmin suala ancaq sosial elmlərin deyil, tarixşünaslığa dair faktlara hüquqşünaslıq və politologiyanın tələbləri ilə də yanaşaraq cavablandırmağa üstünlük verən müəlliflərin sırasında durur və öz mövqeyini irəli sürür:

-terror *“dinc dövr”də törədilən cinayətdir;*

-terror *şəxsi deyil, ictimai xarakterlidir;*

-terror *konkret ictimai-siyasi təbəqəyə, quruma, dövlətə, yaxud birbaşa xalq kütləsini sarsıtmağa, ümumiyyətlə, şəxsi mənafe daşımayan təsisatlara qarşı təhdiddir;*

-terror *cəmiyyətdə total qorxu, təcavüz hissi yaratmaq mahiyyəti daşıyır.*

Terrorun bu şərtlər kontekstində təqdimi yenidir və elmi diskussiyaya davamlıdır.

Bu yanaşmanın təcrübədə əhəmiyyəti də vurğulanmalıdır. Terrologiyanın müasir problemləri daxilində göstərilir ki, hazırda bəzi cinayət hadisələrinə sosiallaşdırılmış ilkin informasiya ilə “terror” damğası vurub, ictimai şüura təsir etmək metodundan geniş istifadə olunur. Bu, həm cinayətkarın, həm də ictimaiyyətin hüququnun pozulması deməkdir. Ona görə ki, həmin dörd xüsusiyyət nəzərə alınmadan törədilmiş cinayəti cəmiyyətə terror kimi təqdim etmək subyektiv xarakter daşıyır. Beynəlxalq təşkilatlar, xüsusilə də insan hüquqları üzrə ixtisaslaşmış qurumlar bu məsələyə xüsusi tələblərlə yanaşırlar. Buna görə də monoqrafiyada müəllifin terror, terrorçuluq barədəki məsələlərə politologiyanın və hüquqşünaslığın tələblərinin vəhdəti kontekstində yanaşması məntiqli təsir bağışlayır. Bu fikri Azərbaycan dilində yeri gəldi-gəlmədi “terrorizm” ifadəsinin işlədilməsinin tənqidi barədə də demək mümkündür, çünki “-izm” şəkilçisi həmin ifadəyə terrorun nəzəriyyəsi və təcrübəsi ilə məşğulluq fikri, fəlsəfi mahiyyət qatır. Buna görə də Elçin Cabbarovun Azərbaycan dilində “terror”, “terrorçu”, “terrorçuluq” və bunlara yaxın leksik vahidlərin məhz daşdıqları ictimai-siyasi məzmun kontekstində işlədilməsini tövsiyə etməsi nəzəri cəhətdən təsdiqini tapır.

Terror cəmiyyətin mənəvi dəyərlər sisteminin tənəzzülə uğramasının nəticəsidir. Müəllifin bu fikrə həm dünyəvi, həm də dini elmlərin kontekstində yanaşması tədqiqatın elmi genişliyini göstərməklə yanaşı, məsələyə kompleks münasibət ölçüsüdür. Elçin Cabbarov bu format çərçivəsində həm terroloqların, həm də teoloqların mövzu ətrafındakı fikirlərinin üst-üstə düşməsi faktına söykənərək din terroru, xüsusilə də “İslam terroru” deyilən qeyri-elmi anlayış haqqında tənqidi fikirlər də səsləndirir. Müəllif bu mövzunun məkrli tendensiyası kimi islam-

fobinin İslam coğrafiyasının özünə qaytarılması avantürasını, yəni İslam dinini müsəlmanın gözündən salmaq taktikasını qeyd etməsi xüsusilə diqqət çəkici fikirdir. Digər aktual fikir kimi isə göstərilir ki, müasir terror hətta antiterror bayrağı altında da özünü ifadə edə bilər, yəni paradoks ondadır ki, müasir antiterror hətta Şərə də xidmət göstərməyi bacarır. Bu fikirlərin terrora qarşı mübarizədə diqqətə alınması faydalı ola bilər.

Müəllifin “terror” // “terrorçuluq” barədə mülahizələrə “müsbət qəhrəman”, “zəmanəmizin qəhrəmanları”, “özünü müdafiə”, “insanın üsyan etmək hüququ”, “şəhid” və s. bu tip müsbət məzmun qatan fikirlərin sızdırılmasını, Şərin son illər hətta Xeyir cəbhəsindən çıxış etmək avantürası barədə ilk dəfə irəli sürdüyü mülahizələri, ümumiyyətlə, terrora qarşı mübarizənin perspektivinə xüsusilə diqqətlə yanaşmaq tələbinin qabardılması, eləcə də bu kontekstdə qabaqlayıcı tədbirlərin işlənilməsi və hazırlanması çağırışları ilə sıx bağlıdır.

Monoqrafiyada diqqət çəkən cəhət odur ki, müəllif ilk dəfə olaraq müasir terrorun öz içindən yenilənmək keyfiyyəti qazandığını bildirir və onu əsaslandırır. Başqa sözlə, “hibrid müharibə”, “proksi müharibə” kimi yeni terror taktikası və onu ifadə edən terminlər terrorşünaslığın nəzəriyyəsinə deyil, terrorun təcrübəsindən və beynəlxalq durumun, dövlətlər arası münasibətlərin içindən şaxələnən yeni formalar kimi xarakterizə edilir. Ona görə də müasir terrorun çevikliyi və dinamikliyi tələb edir ki, ona qarşı mübarizə müxtəlif strukturların, o cümlədən beynəlxalq ictimai-siyasi, hərbi təşkilatların koordinasiya, mütəşəkkil və ittifaqlı mövqeyindən aparılsın. Qeyd edək ki, “koordinasiya, mütəşəkkil və ittifaqlı mövqe”dən mübarizə fikri monoqrafiyanın ümumi ruhuna hopmuşdur. Problemin antiterror siyasəti və terrora qarşı mübarizə (bəzi dövlətlərin antiterror siyasəti və terrora qarşı mübarizə sistemi, Azərbaycan Respublikasının antiterror siyasətinin əsasları və terrora qarşı mübarizə sistemi, terrora qarşı mübarizədə bəzi beynəlxalq təşkilatların rolu) istiqamətindən aparılması nəzəri mülahizələri doğrultmuş olur.

Bu müstəvidə bəzi iri dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların terrora qarşı mübarizədə evfemizm elementlərinə yol verməsinin, insan hü-

quqları anlayışını qabardaraq terror əməllərinə, onu törədənlərə qarşı yumşaq nümayiş etdirilməsi tipli fikirlərin, xüsusilə də terrora qarşı mübarizədə ikili standartlar formatının tənqidi obyektiv xarakter daşıyır. Müəllif, tənqidinin məntiqini belə ifadə etmişdir: beynəlxalq təşkilatlar ümumi bəşəri dəyərlərin ifadəçisi, daşıyıcısı və qoruyucusu olduqları kimi, ümumi bəşəri dəyərlərə münasibətdə məsuliyyətin də ifadəçisi, daşıyıcısı və qoruyucusu olmalıdırlar.

Ümumiyyətlə, terrora qarşı mübarizə məsələsində ilk növbədə cinayət əməlini yaradan səbəbin (səbəblərin) özü və özülü ilə mübarizədən başlanılması təklifi və vətəndaş cəmiyyətinin hər üzvünə ictimai-mənəvi saflıq, sağlam həyat tərzini, yaşamaq eşqi tərbiyəsinin aşılması, dövlət büdcəsinin sosial yönlü formalaşdırılması fikri sosioloqlar və psixoloqlar tərəfindən də dəstəklənir. Müəllif də bu mövqedə durur və fikri inkişaf etdirərək, məsələn, erməni terroru ilə mübarizəyə erməni düşüncədəki etnik-dini qisasçılıq elementini islah etməkdən, ermənilikdəki revanşizm, ərazi düşkünlüyü və özəl millət eqoizmini bəşəri dəyərlərlə əvəzləmədən başlamaq məsələsini aktuallaşdırır.

Ümumiyyətlə, monoqrafiyada erməni terroru (erməni terroru Azərbaycanda geniş və dərin yayıldığı üçün müəllifin bu mövzunu xüsusi təhlil etməsi məqsədəuyğun hesab olunur) mövzusunə yanaşma tərzini yenidir, çünki ilk dəfə olaraq problem etno-siyasi psixologiya aspektindən tədqiqatə cəlb edilmişdir.

Monoqrafiyanın IV (“Azərbaycanda terrora qarşı mübarizənin ictimai-humanitar əsasları”) və V fəslini (“Erməni terrorunun etno-siyasi psixologiyasına dair”) “terror və etno-siyasi psixologiya” kontekstində analiz edilir. Bu fəsilərin paralel tədqiqi “terrorçu xalq” və “terrorçu olmayan xalq” təsəvvürlərini formalaşdırma bilirlər. Elçin Cabbarov qeyd edir ki, terrologiyada rus, yəhudi, fransız, ərəb, ispan, irland, erməni və b. etnik terrorun olduğu qeyd edilir, ancaq Azərbaycan terroru anlayışı yoxdur və bunu Azərbaycan ictimai-mədəni fikrinin qaynaqları, təkamül istiqamətləri, azərbaycanlıların Xeyir-Şər anlayışı müstəvisində konseptləşdirir. Eyni məntiqə terrora meyilli erməni təfəkkür qaynaqlarına toxunulur. Problem “erməni traybalizmi”, “erməni probabilizmi” və erməni siyasi psixologiyasında “siyasi qəyyum axtarışı”, “si-

yasi müştəri”, “irredentizm”, “satellit dövlət”, “oyuncaq hakimiyyət” istiqamətində əsaslandırılır. Qeyd edək ki, “erməni traybalizmi”, “erməni probabilizmi” və “erməni konspiralogiyası” terminləri elmi dövriyyəyə yeni daxil edilir. Təqdirəlayiq haldır ki, Elçin Cabbarov bu terminləri həm xaricdə, həm də ölkə daxilində dərc etdirdiyi məqalələr vasitəsilə də ictimailəşdirməkdədir. Bu baxımdan Elçin Cabbarovun 1905-1906-cı illərin etnik qarşıdurmasını “erməni-müsəlman davası” (etnik-dini məzmununda) kimi deyil, ilk dəfə olaraq “erməni-azərbaycanlı davası” (etnik mənsubiyyət daxilində) söz birləşməsi formasında təqdim-təhlil etməsi də məqbul hesab edilməlidir.

Elçin Cabbarovun araşdırma materiallarından o da məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində erməni terrorçuları çar xəfiyyəsinə özlərindən yayındırmaq, izi azərbaycanlıların üzərinə yönəldib, onları hakim dairənin qəzəbinə gətirmək üçün, adətən, Azərbaycan soyadlarını özlərinə gizli təxəllüs, kod-ad götürərmişlər. Sovet dövründə 24 aprel “erməni genosidi günü” kimi qəbul olunduqdan sonra isə erməni terrorçuları həmin tarix ərəfəsində azərbaycanlılara qarşı terror törətmək “ənənəsini” yaratmış və bu gündə də onu davam etdirməkdədirlər. Müasir erməni terroru bu ənənədən Yeni il, Novruz bayramı, Ramazan və Qurban bayramları, ümumiyyətlə, Azərbaycan milli-mədəni həyatı üçün əhəmiyyətli günlərdə terror törətməklə həyata qara rəng qatmağa həvəslidir. Azərbaycanın terrora qarşı mübarizəsində müəyyən qabaqlayıcı tədbirlərin işlənilməsi hazırlanmasında bu fikrin nəzərə alınması təcrübədə əhəmiyyətli ola bilər.

Azərbaycanda terrora, xüsusilə də erməni dövlət terroruna qarşı mübarizə məsələləri kontekstində bəzi dövlətlərin və beynəlxalq strukturların səbatsızlıq nümayiş etdirməsinin, beynəlxalq münasibətlər sistemindəki ikili standartların mənfi təzahürlərinin tənqidi də araşdırmadan kənarda qalmamışdır.

Monoqrafiyanın mənbələr sırası genişdir. Mövzusunun maraqlı dairəsinə düşən arxiv materiallarının əksəriyyəti ya XIX-XX əsr, nəzəri ədəbiyyatlar isə XX əsrin ikinci yarısı - XXI əsrin əvvəllərinə aiddir. Ölkəmizin öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra arxivlərin “xüsusi fond”undakı mənbələrin, yeni arxiv sənədləri-

nin təyinatı üzrə tədqiqata cəlb olunması da müsbət hal kimi dəyərləndirilməlidir.

Monoqrafiyada Azərbaycan dövlətinin, ümummilli lideri Heydər Əliyevin, dövlət xadimi İlham Əliyevin terrora qarşı mübarizə sahəsindəki ardıcıl fəaliyyətləri xüsusi vurğulanır, onların terrora qarşı mübarizəsinin daha da gücləndirilməsi haqqındakı qətiyyətli fikirləri nəzəri mövqeyə siyasi dəstək olaraq işıqlandırılır.

İstedadlı tədqiqatçı Elçin Cabbarovun əsərinin geniş oxucu təbəqəsi tərəfindən maraqla qarşılanacağına şübhə etmirəm. Müəllifə qələmə aldığı və müasir dövrdə insanlıq üçün böyük təhlükə törədən problemin araşdırılmasında yeni yaradıcılıq uğurları arzulayıram.

YAQUB MAHMUDOV
akademik, Əməkdar elm xadimi

“AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI SOSIAL ELMLƏR” JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ DAİR TƏLƏBLƏR

1. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Sosial Elmlər” jurnalında orijinal elmi tədqiqatların nəticələrini özündə ehtiva edən, elmi yeniliyi, mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti olan məqalələr çap edilir.
2. Materiallar (məqalə, resenziya və s.) Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap şəkildə, elektron daşıyıcıda və ya e-mail (socialsciences.anas@gmail.com) vasitəsi ilə təqdim edilə bilər.
3. Məqalə elmi (ali təhsil) müəssisənin müvafiq şöbəsində (kafedrasında) müzakirə edilərək müsbət rəy aldıqdan sonra elmi şurasında çapa məsləhət görülməlidir. Müəllif elmi şuranın iclasının protokolundan çıxarışını redaksiyaya təqdim etməlidir.
4. Redaksiyaya təqdim olunmuş məqalə müəllifin ixtisasına uyğun iki anonim eksperta rəyə göndərilir. Rəyləşdirmə prosesi nəticəsində iki müsbət rəy almış müəlliflərin məqalələri çapa göndərilir.
5. Məqalənin həcmi 6-12 səhifə (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr, ədəbiyyat siyahısı, xülasələr daxil olmaqla) olmalıdır. Məqalələrin mətnləri Times New Roman – 12 şrifti ilə, 1 sətirarası intervalla çap olunmalıdır.
6. Hər bir məqalədə UOT indekslər və açar sözlər göstərməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməli və ən azı 5 sözdən ibarət olmalıdır.
7. Məqalədə istifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) məqalənin mətnindən sonra **Ədəbiyyat siyahısı** başlığı altında verilməli, əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları barədə” qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir (daha ətraflı bax: <http://aak.gov.az>).
8. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin xülasəsi verilməlidir. Azərbaycan dilində olan məqalələr üçün xülasə əvvəlcə ingilis, sonra rus dillərində, rus dilində olan məqalələr üçün isə əvvəlcə Azərbaycan, sonra ingilis dillərində tərtib edilməlidir. Hər bir xülasənin başında məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, təmsil etdiyi müəssisə və ölkə göstərməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr 100-200 sözdən ibarət olmalıdır.

Məqalənin strukturu aşağıdakı ardıcılıqla qurulmalıdır:

- Məqalənin UOT indeksi
- Müəllifin adı və soyadı
- Müəllifin çalışdığı yer, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və elmi adı, təmsil etdiyi ölkə və e-mail ünvanı
- Məqalənin adı
- Məqalənin yazıldığı dildə açar sözlər
- Məqalənin mətni
- Ədəbiyyat siyahısı
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə yazılmış xülasələr və açar sözləri

Qoyulan tələblərə cavab verməyən, ciddi elmi, qrammatik səhvləri olan məqalələr dərc edilmir. Redaksiyaya təqdim olunan əlyazmalar geri qaytarılmır. Redaksiya heyəti məqalələrdə redaktə xarakterli dəyişikliklər və ixtisarlara aparmaq hüququnu saxlayır.

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ, ПРЕДСТАВЛЯЕМЫМ В ЖУРНАЛ «ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА»

1. В журнале «Общественные науки Национальной Академии Наук Азербайджана» издаются статьи, содержащие результаты оригинальных научных исследований, представляющие научную новизну, важное научное и практическое значение.
2. Материалы (статья, рецензия и др.) могут быть представлены на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде, на электронном носителе или посредством электронной почты (socialsciences.anas@gmail.com).
3. Статья должна быть рекомендована к печати научным советом научного (высшего учебного) учреждения, получив положительный отзыв в результате обсуждения в соответствующем отделе (на кафедре). Автор должен предоставить редакции выписку из протокола заседания научного совета.
4. Представленная редакции статья в соответствии со специальностью автора направляется двум анонимным экспертам на рецензирование. При получении двух положительных отзывов в результате процесса рецензирования статья направляется в печать.
5. Объем статьи должен составлять 6-12 страниц (включая изображения, таблицы, графики, приложения, список литературы, резюме). Статья должна быть напечатана шрифтом Times New Roman – 12, с межстрочным интервалом 1.
6. В каждой статье должны быть указаны индекс УДК и ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языке самой статьи и двух резюме) и составлять не менее 5 слов.
7. В статье использованные источники и литература приводятся после текста статьи под заголовком **Список литературы** и пронумерованы в алфавитном порядке (сперва на азербайджанском, затем турецком, русском, английском, французском, арабском и др. языках). При указании библиографического описания использованного источника следует брать за основу требования раздела «Использованная литература» действующих инструкций Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики «О правилах оформления диссертаций» (подробнее см.: <http://aak.gov.az>).
8. После списка использованной литературы следует разместить резюме статьи. Для статей, написанных на азербайджанском языке, необходимо разместить резюме сперва на английском, а затем на азербайджанском, а для статей на русском языке, необходимо разместить резюме сперва на азербайджанском, а затем на английском. Над каждым резюме необходимо указать название статьи, имя, фамилия, место работы и страну автора статьи. Оба резюме должны быть идентичными и соответствовать содержанию статьи. В резюме должны быть кратко отражены научные выводы, к которым пришел автор, научная новизна работы, практическая значимость статьи и т.д. резюме должны состоять из 100-200 слов.

Структура статьи должна быть составлена в порядке, указанном ниже:

- УДК индекс статьи
- Имя и фамилия автора
- Место работы, должность, научная степень и научное звание, страна и адрес электронной почты автора
- Название статьи
- Ключевые слова на языке статьи
- Текст статьи
- Список литературы
- Два резюме и ключевые слова, написанные на двух других языках.

Статьи, не отвечающие требованиям, имеющие значительные научные, грамматические ошибки, не издаются. Представленные в редакцию рукописи не возвращаются. Редакция оставляет за собой право производить изменения редакторского характера и сокращения.

REQUIREMENTS FOR ARTICLES SUBMITTED TO THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES OF THE AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

1. Articles of scientific and practical significance, which cover the results of original scientific studies and scientific innovations are published in the Journal of Social Sciences of the Azerbaijan National Academy of Sciences.
2. The documents (articles, reviews, etc) can be submitted in Azerbaijani, Russian and English in a hard copy form, on electronic media or via e-mail (socialsciences.anas@gmail.com).
3. The article shall be recommended for publication once it has received a positive feedback following the discussions at the relevant department (chair) of the scientific (higher education) institution. The author shall submit to the editorial office an extract from the minutes of the meeting of the Scientific Council.
4. The article submitted to the editorial office shall be sent to two anonymous reviewers according to the author's area of specialty. The articles of authors who received two positive feedbacks as a result of the review process will be published.
5. The article shall be 6-12 pages (including pictures, tables, charts, appendices, list of reference, and summaries). Texts shall be printed in 12 pt Times New Roman font with line spacing of 1.
6. Each article shall include UDC indexes and keywords. Keywords shall be provided in three languages (in which the articles and summaries are written) and consist of at least 5 words.
7. The sources and bibliography used in the article shall be listed in sequentially numbered alphabetical order, following the body text, titled **References**, in their original languages (starting from Azerbaijani, then followed by Turkish, Russian, English, French, Arabic, etc.). The bibliographic description of the referenced source shall be based on the requirements of the "Cited Bibliography" section of the "Guidelines for Drafting Dissertations" of the State Commission for Academic Degrees and Titles reporting to the President of the Republic of Azerbaijan (see: <http://aak.gov.az>).
8. The reference list shall be followed by the summary of the article. The summary for articles in Azerbaijani shall be written first in English, then in Russian, and for articles in Russian, first in Azerbaijani and then in English. The title of the article, the author's name and surname, the organization and the country he/she represents shall be provided at the beginning of each summary. Article summaries in different languages shall be identical and correspond to the content of the article. The summary shall provide a brief description of the scientific conclusions reached by the author(s), the novelty and practical importance of the scientific work, etc. Summaries shall consist of 100-200 words.

The article shall be structured in the following order:

- UDC index
- Author's name and surname
- Author's place of work, position, academic degree and rank, country and e-mail address
- Article title
- Keywords in the original language of the article
- Main body
- Reference list
- Summaries and keywords in other two languages in addition to the original language of the article.

Articles that do not meet the requirements, have serious scientific or grammatical errors will not be published. Manuscripts submitted to the editorial office will not be returned. The editorial staff reserves the right to make editorial changes and reductions in articles.

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhi Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 ¹/₈
Həcmi 36 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28